

سنڌي ادبي بورڊ جو سه ماھي علمي ۽ ادبي رسالو

[نمبر ۴]

فهرست

[جلد ۸]

”گذارش“ — ادارو (ص ۱) سنڌ جو لافاني شعر: بيت — شاه لطيف

شعر: بيت (ص ۹)؛ دوها (ص ۱۱)؛ ڪافيون (ص ۱۳)؛ وايون (ص ۱۹)؛ گيت (ص ۲۲)؛
لوڪ گيت (ص ۲۹)؛ نظم (ص ۳۰)؛ سي حرفي (ص ۳۹)؛ آزاد نظم (ص ۴۵)؛ نيون طرزون (ص ۴۶)؛
غزل (ص ۴۸)؛ قطعا (ص ۵۴)؛ رباعيون (ص ۵۸)؛ ادب لطيف (ص ۶۲).

افسانا	صفحو	۳. فن ۽ ثقافت	— غلام علي الانا ۱۵۴
۱. هڪ سچ، هزار پاڇا — سراج	۷۵	۴. مضمون	— ڊاڪٽر علي احمد
۲. ڪيئي آگر	۸۴		قاضي ۱۰۹
۳. جواب	۸۹	۵. مضمون	— لعل بخش نالپر ۱۶۹
۴. زندگي حسن جي حڪايت آ — حنيفه حملاڻي	۹۲	۶. ”سنڌي ٻوليءَ جي — سراج	
۵. امير	۹۸	مختصر تاريخ“	۱۷۷
۶. خوابن جو مسافر — سيد ذوالفقار راشدي	۱۰۴	۷. آخري حل (ترجمو) — رشيد آخوند	۲۱۸
۷. ڇا اهو خواب هو (ترجمو) — علي بخش ميمڻ	۱۱۰	۸. ”بھراڻ“ جا موتي — ادارو	۲۵۳
نوجوان ساڻيءَ ڏانهن — جمال رند	۱۱۵	۹. سنڌي نثر مان مثالي ٽڪرا	۲۵۷
۸. ڏک		۱۰. علمي، ادبي ۽ ثقافتي سرگرميون	۲۶۰
۱. جهڪندڙ اوچائيون — موهن ڪلپنا	۱۲۰	۱۱. ”آديسي آڻي ويا...“	۲۶۴
مضمون		۱۲. تبصرا	۲۷۳
۱. ادب ۽ زندگي — علامه آءِ. آءِ. قاضي	۱۳۱	۱۳. پڙهندڙن جا پيغام	۲۷۵
۲. فن جي اهميت (ترجمو) — مراد علي ’اختر‘	۱۳۹		

تصوير: ”انسانيت، موت ۽ حيات جي ٻه واڻي تي“

اسسٽنٽ ايڊيٽر: شمشير الحيدري

ايڊيٽر: غ. م. گرامي

موراط

- تلڪ چاڙهي، حيدرآباد، سنڌ

في ڪاھي

ماليانو چنڊو

پاڪستان لاءِ ۸-۲ روپيا

پاڪستان لاءِ ۱۰-۰۰ روپيا

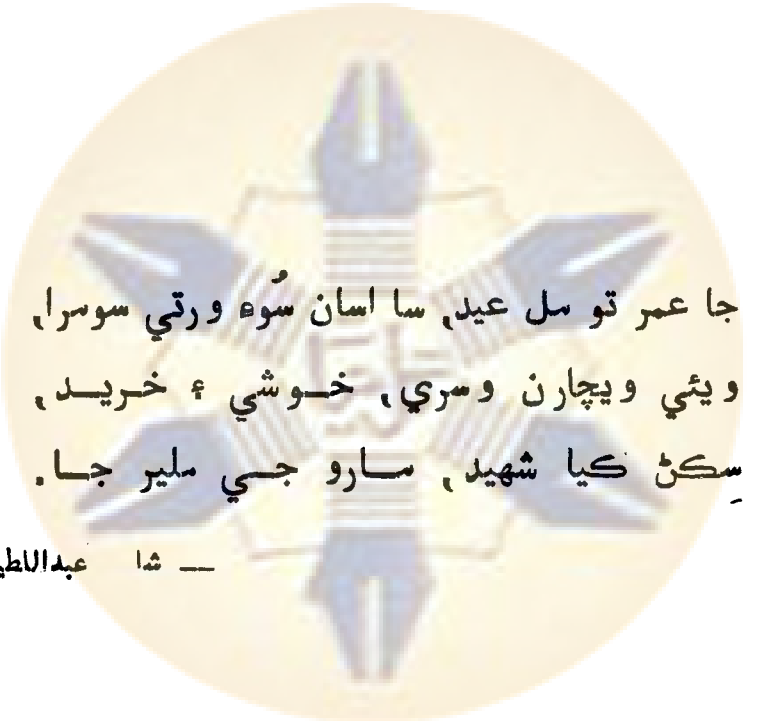
ولايت لاءِ ۳-۰۰ روپيا

ولايت لاءِ ۱۲-۰۰ روپيا

Gul Hayat Institute

اشتھار في صفحو ۱۰۰-۰۰ روپيا

Printed and Published by Mohammed Ibrahim M. Joyo, B. A., B. T., Secretary,
the Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press, Tilak Incline,
and Book-stall, Station Road, Hyderabad, Sind.

جا عمر تو مل عيد، سا اسان سو ورتي سوسرا،
ويثي ويچارن وسري، خوشي ۽ خريد،
سڪڻ ڪيا شهيد، مارو جي ملير جا.

— شا عبداللطيف رح

Gul Hayat Institute

تَنَ تَنِيندو آءَ، مَڪُ ذِيهائي مَڪُڙي،
سالباهي سمونڊ جي مَنان مَور مَ لاءِ،
اڄ ڪَ سنجھ صباح، آهرندي آنانگھ تَرين.

اچي سو ڏٺو، جو ڪپر سو ڪَنن سين،
سُئي لوڪ، ’لطف‘ چئي، ياد نہ ذرو ڪو،
غافل ٿي غوراب ڪسي، اوڙاه تِي آندو،
سو چيترُ چوھي ڪان رکين، جو پُرائو هو،
جهاز ضعيفن جو، هائيءَ ۾ ڀرتو،
ميد، ساڻ سندو، ’هُر‘ بندر ڀڄائين.

دُنڪي وچ دريا، ڪي ٻڏي ڪي اُڀري،
هو جي وادي وائيا، مي سوھڻ سڀ سڙيا،
معلم ساڳ نہ اکين، فرنگي سنجھ ٿريا،
ملاح تنهنجي مڪڙيءَ، اچي چور چڙھيا،
جتي ڍنگ ڀريا، ٽپي ناريءَ تنهنجي.

دُنڪيءَ ۾ دائا، وئي وجهه، وڪر جا،
وڀر ورنده ويسرا، ويھ ۾ ويڳالڻا،
هيءَ لنڊ نہ ڄاڻا، ڪڏهن هُند ڪُن ۾.

وڪر وڻجارا، پاڻ ڀرائو ڇاڙھيو،
اچي لهرين لڳون، ٻيڙيءَ ۾ ڀارا،
جاڳو جي ڀارا، نہ تر توائي نہ ٿي.

بندرُ جان پيئي، تہ سُڪاڻا ۾ سُمھو،
ڪپر ٿو ڪُن ڪري، جيئن مائيءَ منجھ مھي،
اڀڙو سُور مھي، لنڊ نہ ڪجي، ٺاڪا!

گزارش

سنڌي زبان ۽ تعليمي ڪميشن جي رپورٽ.

هن انقلابي حڪومت جتي ملڪ جي مختلف مسئلن متعلق صحيح معلومات حاصل ڪرڻ لاءِ مختلف ڪميشنون ۽ ڪاميٽيون مقرر ڪيون هيون، اني هڪ ”تعليمي ڪميشن“ پڻ مقرر ڪئي ويئي هئي، جنهن کي اهو ڪم سونپيل هو ته هو هڪستان جي تعليمي مسئلن بابت رپورٽ پيش ڪري ۽ هن دور ۾ تعليم کي وڌائڻ لاءِ سفارشون پيش ڪري. ڇنانچ اها رپورٽ تازو شايع ٿي چڪي آهي، ۽ اهل فڪر حضرات ان جي مختلف سفارشن متعلق مختلف اخبارن ۽ رسالن ۾ تبادلہ خيالات ڪري چڪا آهن.

ڪميشن جي مختلف سفارشن سان اتفاق ۽ اختلاف جي قطع نظر، جي سفارشون تعليمي سرشتي ۾ علائقائي ٻولين جي مقام ۽ استعمال متعلق ڪيون ويون آهن، اهي ڪنهن به صورت ۾ نظر انداز نٿيون ڪري سگهجن. انهن سفارشن جي تعميل ۽ تڪميل کان پوءِ جي دور رس نتيجا نڪرڻا آهن، اهي اسان جي تعليم ۽ ثقافت لاءِ ڪيتريقدر مفيد ۽ صحتمند ٿي سگهن ٿا، ان متعلق هر اهل فڪر کي سوچڻ گهرجي. هت تفصيلي طور سفارشن کي بيان ڪرڻ کان بچندي، فقط ايترو ظاهر ڪرڻ مناسب ٿو سمجهجي ته انهن سفارشن موجب سنڌ جي ثانوي اسڪولن ۾ سنڌي زبان کي ذريعي تعليم هجڻ جي درجي کان به محروم ڪيو ويو آهي، ۽ ان جي جاءِ تي ’اڙدو‘ کي ذريعي تعليم پنائڻ لاءِ سفارش ڪئي ويئي آهي. سفارش جي ان غير مفيد ۽ غير مدلل حصي سان سنڌ جي تعليمي ماهرن، عالمن، اديبن، شاعرن ۽ دانشورن اختلاف ظاهر ڪيو آهي. ڇنانچ سنڌي اخبارن ۾ ان قسم جا مطالب، ٺهراءَ، پريس بيان ۽ خط ڪافي انداز ۾ شايع ٿي چڪا آهن، ۽ سنڌ جي سڀني روزانه اخبارن — ’مهراڻ‘، ’نواي سنڌ‘، ’عبرت‘، ’هلال هڪستان‘ — نهايت ڀر مغز ۽ زوردار ايڊيٽوريل نوٽ پڻ لکيا آهن، ۽ هفتيوار اخبارن پڻ ان مطالبي جي تائيد ڪئي آهي. اهڙي هم ڳير علمي ۽ فني مطالبي جو رد عمل ڪهڙو ٿئي، ان متعلق ڪجهه چوڻ قبل از وقت ٿيندو، تاهم اميد اها آهي ته اهڙي متفق طور ڪيل تقاضا کي هيءَ انقلابي حڪومت نظر انداز ڪري، قبوليت جي شرف ڪان محروم نه ڪندي

ان تقاضا جا ڪي علمي ۽ ثقافتي پهلو اهڙا آهن، جن تي شايد غور نه ڪيو ويو آهي؛

۱. سنڌي زبان نهايت قديم ۽ تاريخي زبان آهي. برصغير هند و پاڪ ۾ هن کان وڌيڪ جهولي زبان ٻي ڪانه آهي. ڪن عالمن لکيو آهي ته خود سنسڪرت ۾ سنڌي زبان کان پوءِ پيدا ٿي آهي.

۲. سنڌي زبان هڪ علمي ۽ سرمائيدار زبان آهي، جنهن کي پنهنجي لغت آهي، ۽ اندازي طور منجهس ۲ لک لفظ آهن. چيو وڃي ٿو ته انگريزي زبان ۾ ۲ لک کن لفظ مس ٿيندا. اصطلاحات ۽ محاورات جو وڏو انداز انهن کان سواءِ آهي.

۳. هن ٻوليءَ کي پنهنجو رسم الخط آهي، جنهن کي عربي-سنڌي رسم الخط چيو وڃي ٿو. اهو پوري اسلامي دنيا—ايران، مصر، افغانستان، بلوچ ايراضي، ملايا، الڊونيشيا، ترڪي—جي ٻولين ۽ انهن جي رسم الخط کان تاريخي طور قديم رسم الخط آهي، جو خالص عربي رسم الخط تان ورتل آهي. ان جي مقابلي ۾ فارسي ۽ اڙدو، پشتو ۽ بلوچي رسم الخط ۾ وڏو فرق آهي. فارسي لستعليق خط آهي، ۽ اڙدو ان تان ورتل آهي. گویا پوري دنيا ۾، عربي رسم الخط وانگر، محفوظ ۽ علمي رسم الخط فقط سنڌي زبان جو رسم الخط آهي، جنهن ۾ هزارها ڪتاب ڇپجي چڪا آهن. اهو به ياد رهي ته برصغير هند و پاڪ جي تهذيبي ۽ تعليمي تاريخ ۾ اهو سنڌي-عربي پهريون رسم الخط آهي، جو ديوناگري خط جي جاءِ تي، خالص ديني ۽ قومي اثرات کي قبول ڪندي، بحال ڪيو ويو، ۽ جو ٻڌي صديءَ کان وٺي هلندو اچي ٿو.

۴. سنڌي ٻوليءَ کي پنهنجو گرامر آهي، جو هر حيثيت سان مستقل ۽ سائنٽيفڪ آهي، جو سنسڪرت ۽ عربي صرف ۽ نحو وانگر ڪامل به آهي، پر ڪن حيثيتن سان انهن کان به وڌيڪ علمي ۽ فني آهي.

۵. سنڌي زبان کي پنهنجي عظيم تاريخي حيثيت سان گڏ، رڳو ٻوليءَ جي وجود ۽ ان جي لساني تشڪيل، لغت جي ترتيب، صرف ۽ نحو جي اصولن متعلق وڏو علمي ۽ تاريخي ذخيره موجود آهي. سنڌيءَ کان سواءِ هندي، سنسڪرت، فارسي، انگريزي ۽ جرمن ٻولين ۾ علم الاسان متعلق تمام گهڻا ڪتاب ڇپجي چڪا آهن، جن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ، ادب ۽ لغت متعلق علمي طرح ڇنڊڇاڻ ڪيل آهي.

۶. سنڌي زبان ذريعي تعليم رهندي آئي آهي. سندس ادبي ۽ شعري ذخيره اگرچہ سمن جي راج ۾ پيدا ٿيو، پر ڪلهوڙن جي دور ۾ ٿئي جي عالمن ۽ بزرگن سنڌي ٻوليءَ کي ديني تعليم لاءِ ذريعي تعليم ڪري استعمال ڪرڻ شروع ڪيو. محمد هاشم ٺٽوي ۽ ابوالحسن ڏاهري، ملا معين، مخدوم صادق نقشبندي، مخدوم

ضياء الدين، ۽ ان کان سواءِ ان دور ۾ پاٽ، ٻوڪ، هالا، چوٽيارهون، سيوهڻ، مٽياريءَ ۾ جي به مڪتب ۽ مدرسا هئا، تن ۾ ديني ڪتاب، عربي ۽ فارسيءَ سان گڏ، سنڌي ٻوليءَ ۾ به پڙهايا ويندا هئا. ان کان پوءِ ميرن جي راڄ ۾ اگرچ سرڪاري زبان فارسي هئي، پر ذريعه تعليم وري به سنڌي ٻولي ئي رهندي آئي آهي. خود انگريزن جي دور ۾ به پوري صوبي جي تعليمي نظام لاءِ ذريعه تعليم سنڌي ٻوليءَ کي قبول ڪيو ويو، ۽ تصنيف تاليف لاءِ هندن ۽ مسلمانن هن ٻوليءَ ۾ ئي پنهنجا ڪتاب لکيا. اهڙيءَ زبان کي پنهنجي تاريخي ۽ تعليمي منصب ۽ حق کان محروم ڪرڻ لاءِ ڪوبه علمي ۽ تهذيبي دليل نظر نٿو اچي. ۲. سنڌيءَ کي مادري زبان هئڻ جو هن حق ۽ شرف حاصل آهي. صدين کان اها ٻولي هن ملڪ جي ماڻهن جي مادري زبان رهندي آئي آهي ۽ تعليمي نقط نظر سان ماهرن جي اها راءِ آهي ته، اها تعليم ئي ڪارگر ثابت ٿئي ٿي، جا ٻارن کي مادري زبان ۾ ڏني وڃي ٿي.

انهن علمي، تاريخي ۽ ثقافتي دليلن کي اڳيان رکي ئي اها تقاضا ڪئي ويئي آهي ته سنڌي ٻوليءَ کي ذريعه تعليم واري درجي تان نه هٽايو وڃي.

سنڌي زبان ۽ ذريعه تعليم.

زبان جو مسئلو انساني فڪر ۽ علم جي تبادلي ۽ ڏي-وٺ لاءِ آهي. ان جي ادبي ۽ تهذيبي حيثيت، مادري زبان ۽ غيرمادري زبان جي حيثيت سان اضافي آهي. هڪ زبان هڪ گروھ لاءِ مفيد آهي، ته ٻين لاءِ غيرضروري. ٻيو ته ٻوليءَ جو مسئلو انساني ذهن جي نشوونما ۽ ارتقا سان تعلق رکي ٿو. ان کي ڪنهن به خاص تهذيبي ۽ وقتي نقطه نگاهه سان نه ڏسڻو آهي. هر انسان کي پنهنجي مادري زبان ۾ تعليم حاصل ڪرڻ جو حق مليل آهي. ان حيثيت سان، سنڌي زبان برعظيم پاڪستان جي ترقي يافتہ، علمي ۽ ادبي زبان آهي، جنهن جو ثقافتي ورثو بين الاقوامي شهرت حاصل ڪري چڪو آهي. جا زبان ڏيڍ صديءَ کان وٺي اڄ تائين مختلف درسگاهن ۾ ذريعه تعليم رهي چڪي آهي، جنهن زبان ۾ مختلف علمن ۽ فنن تي هزارين مستند ۽ معياري ڪتاب لکجي چڪا آهن، جنهن زبان ۾ قرآن، حديث، تصوف، فقه ۽ تاريخ کان سواءِ، سائنس، جاگرافي، طبيعيات، رياضي، گرامر، لغت ۽ ادب جي مختلف اصناف تي معياري ڪتاب لکجي چڪا آهن، جنهن زبان ۾ سوين رسالا ۽ اخبارون موجود آهن، جا زبان پاڪستان جي مٿي ڪروڙ ٻاشندن جي تعليمي ضرورتن جي ڏيڍ صديءَ کان وٺي پورائي ڪندي ٿي اچي، جا اڙدوءَ ۽ انگريزيءَ ۽ عربيءَ ۽ فارسيءَ وانگر ملڪ جي وڏي علمي ۽ ترقي پذير زبان آهي، جنهن جي معيار ۽ علمي وسعت لاءِ شاھ جو

رسالو ٿي ڪافي دليل آهي، جنهن لاءِ ’سورلي‘ چوي ٿو ته شاھ ”پوريءَ دنيا جو عظيم شاعر آهي، سندس مقابلي جو ڪوبه شاعر نڪو مشرق ۾ پيدا ٿيو آهي نڪو مغرب ۾!“... اهڙي زبان، جنهن ۾ ’ذريعه تعليم‘ هجڻ جون صلاحيتون ڏيڍ صديءَ کان تسليم ڪيون ويون آهن، تنهن کي تعليمي ڪميشن، ڪنهن به علمي ۽ فني ۽ سائنٽيفڪ بنيادن کي اڳيان رکڻ کان سواءِ، قطعاً نظر انداز ڪري، کيس ذريعه تعليم هجڻ جي حق کان محروم ڪرڻ جي سفارش ڪئي آهي، سا سفارش هر خيال سان صحيح لڳي چئي سگهجي. ان سفارش ڪندي هڪ طرف تعليمي فلسفي کي اورانگهيو ويو آهي، جنهن موجب دنياي تعليم جي ماهرين جو متفق فيصلو آهي، ۽ ان فيصلي ۾ ڪنهن به طبقي يا فرد اختلاف نه ڪيو آهي، ته ”تعليم ڏيڻ جو بهترين ذريعو فقط ’مادري زبان‘ ئي آهي.“ ان سفارش جي روشنيءَ ۾، پاڪستان جي هڪ وڏي آباديءَ کي جڏهن ته ذريعه تعليم ۽ مادري زبان کان محروم ڪيو وڃي ٿو، تڏهن لازمي طور پاڪستان جي هڪ وڏي آبادي تعليم ۽ ان جي روشن نتيجن کان محروم رهجي ويندي، ۽ لازمي طور پاڪستان جو هڪ وڏو حصو فڪري ۽ علمي خيال سان هست ۽ مفلوج ۽ بيڪار ٿي ويندو، ۽ ان بيڪار حصي جو هڪ تندرست جسم سان وابسته هجڻ جسم لاءِ بوجو ثابت ٿيندو، ۽ هن ايتري دور ۾، اڳتي هلي، پاڪستان جي اجتماعي وقار ۽ ثقافت لاءِ هڪ داغ ثابت ٿيندو.

صدر مملڪت خود فرمايو آهي ته ”پاڪستان ۾ سنڌي، پشتو ۽ پنجابي علائقائي زبانون آهن“، ان سان گڏ فرمايو اٿن ته ”ٻوليءَ جي مسئلي کي جذباتي طور نه پر سائنسي اصولن موجب حل ڪيو وڃي.“ مسٽر ذوالفقار علي ڀٽي فرمايو آهي ته ”سنڌي علائقائي زبان آهي، ان جي هر طرح حفاظت ڪئي ويندي.“ ان کان سواءِ سيد سليمان ندوي، ڊاڪٽر ذڪر حسين، مولوي عبدالحق ۽ رضي الدين صديقي، واٽس چانسلر، ڪلي نمولي ۾ چئي چڪا آهن ته ذريعه تعليم فقط مادري زبان ئي ٿي سگهي ٿي. ايتري صحيح ۽ صحتمند حقيقتن هوندي، تعليمي ڪميشن جا معزز ميمبر سنڌي ٻوليءَ کي نظر انداز ڪري، علمي ۽ ادبي ۽ ثقافتي نقطن نظر سان ڪا صحيح راءِ قائم ڪري نه سگهيا آهن، ان لاءِ افسوس آهي.

هت اها به وضاحت ڪرڻ ضروري آهي ته اها اڳيان سنڌ انگرهزي ۽ اڙدو ۽ انهن جي حقن ۽ علمي حيثيتن جو احترام ۽ اعتراف ٿا ڪن. هت انهن علمي زبانن متعلق نه ڪو نفرت پيدا ٿيڻ جو سوال آئي ٿو سگهي، ۽ نه ڪو انهن جي علمي ورثي کي ڌڪارڻ ۽ ڇڏڻ جو وهڻ ٿي پيدا ٿئي ٿو، انهن جو احترام ته هر خيال سان ڪرڻو آهي. پر جڏهن ته اڙدو زبان ڪنهن به علائقي جي زبان ڪانه آهي — جيئن صدر مملڪت فرمايو آهي ته ”اڙدو ڪنهن به علائقي جي زبان ڪانه آهي“ —

تڏهن ان مان تصديقي طور نتيجو فقط اهوئي ٿو نڪري سگهي ته اڙدو ڪنهن به امڙي علائقي جي ماڻهن جي لاءِ نڪا مادري زبان جي حيثيت رکي ٿي، اڪو ذريعه تعليم ٿي ٿي سگهي ٿي، جنهن علائقي ۾ ڪا علائقائي زبان اڳ ئي موجود آهي، ۽ ڪا علائقائي زبان 'مادري زبان' به آهي، ۽ ان سان گڏ 'ذريعه تعليم' طور به استعمال ٿيندي رهي آهي. اسان جي فقط اها تقاضا آهي ته جڏهن ته هر حيثيت سان سنڌ جي 'علائقائي زبان' به سنڌي زبان آهي، 'مادري زبان' به سنڌي زبان آهي، ته 'ذريعه تعليم' به سنڌي آهي، ته پوءِ اهي ڪهڙا علمي ۽ ادبي، معاشي يا معاشرتي اصول آهن جي مانع ٿا ٿين، يا اهي ڪهڙا اسباب آهن جي رڪاوٽون پيدا ڪري رهن ٿا. جن جي مانت هڪ باضابطه، ڏيڍ صديءَ کان هلندڙ علمي ۽ اصولي ڇيڙڪي فوراً نظرانداز ڪيو وڃي، ۽ 'مادري زبان' ۽ 'ذريعه تعليم' کان محروم ڪري، مٺي ڪروڙ آبادي کي پنهنجي علمي ۽ ثقافتي اڏريل ورثي کان به اجنبی ڪيو وڃي، ۽ ان سان گڏ موجوده پوري نسل کي اڳتي هلي پاڪستان جي علمي ۽ فڪري، اجتماعي نظام ۾ مفلوج ۽ هست طبقي بنجن جو بنياد رکيو وڃي!

اهو ظاهر آهي ته سفارش جي روشنيءَ ۾ عمل ڪرڻ سان، ان جي دوررس علمي ۽ فڪري غلط نتيجن کي بڪسر ڇڏي ڏيڻ سان، پاڪستان ۾ هڪ ٻي زبان ۽ ٻي شعور، موجوده مٺي ڪروڙ جي آباديءَ، ان جي ايندڙ ڪروڙين نسلن سميت، جي اضافي ڪرڻ ۾ ڪهڙو علمي ۽ ادبي مفيد منطق سميل آهي، ان جي ڪا به وضاحت نڪا سفارش جي محترم ميمبرن ڪئي آهي، ۽ نڪو هن دور ۾ ڪو اهڙو عالم فضل ۽ تعليمي ماهرن تي سڃهي، نڪو اقتصاديات ۽ معاشيات جو ماهرن تي سڃهي، جو وضاحت ڪري ٻڌائي سگهي ته پاڪستان جي تعليمي ۽ ادبي ۽ ثقافتي واڌاري لاءِ ڪنهن علائقائي زبان کي نظرانداز ڪرڻ ۾، ٻه ڏيڍ صديءَ کان مٺي ڪروڙ آبادي جي ذريعه تعليم ۽ مادري زبان کي فوراً ڇڏي ڏيڻ ۾ هي هي علمي ۽ فڪري ۽ ثقافتي ۽ معاشي فائدا آهن!

اسان جي گذارش اها آهي ته ذريعه تعليم کي نظرانداز ڪرڻ سان، هڪ طرف صدين جو اهو ورثو، جو اڄ به پوري پاڪستان جي ثقافتي عزت جو ضامن بڻيو بيٺو آهي، اهو ناس ٿي ويندو ۽ ٻئي طرف موجوده توڙي ايندڙ نسل، فڪري ۽ ادبي صلاحيتون وڃائي، کنگو ۽ ٻوڙ وڃي ويندو ۽ ٽئين طرف ڪاليجن، درسگاهن، پرائمري اسڪولن جي شاگردن ۽ استادن تي اثر هوندو ۽ چوٿين طرف سنڌي اخبارن ۽ رسالن ۽ انهن جي ملازمن، ايڊيٽرن، ڪمپازيٽرن، تي به اثر هوندو ۽ پنجين طرف ريڊيو ۽ سرڪاري اشاعتي ادارن ۽ پريس جي علمي ۽ فنڪارن تي اثر هوندو ۽ ڇهين طرف انهن سڀني سرڪاري ۽ غير سرڪاري ادارن ۽ محڪمن تي به اثر هوندو، جن جي ڪارگذاري ۽ ڊيوٽيءَ جو تعلق سنئون سڌو ۽ هر حال ۾ سنڌي زبان سان آهي،

۽ ان مان گڏ سنڌي ڳالهائيندڙن ۽ سنڌي سمجهندڙن سان آهي. لهنذا، هن خالص ادبي ۽ تعليمي مسئلي متعلق اسان جي صدر مملڪت ۽ وزير تعليم ۽ ذوالفقار علي ڀٽي جي خدمت ۾ گذارش آهي ته هو ملڪ جا سربراه، معمار ۽ ملت جا سرپست آهن، سفارش جي ان حصي کي ڪا انعدم قرار ڏيئي، هڪ وڏي تهذيبي ۽ عمراني مسئلي کي حل ڪرڻ فرمائين، ۽ سنڌ جي ڏيڍ ڪروڙ سنڌي ڳالهائيندڙن جي تعليمي مسئلي کي فقط تعليمي ۽ تهذيبي فلسفي آهر حل ڪرڻ جو حڪم ڪن، ۽ ٻئي ڪنهن به خارجي مسئلي کي هن خالص تعليمي ۽ علمي مسئلي سان خلط ملط ڪرڻ جي ڪوشش کي روڪڻ جو حڪم ڏين. اها به مودبانہ گذارش آهي ته پاڪستان جي سالميت ۽ اجتماعيت لاءِ، ان جي تهذيبي ۽ ثقافتي سڌاري ۽ واڌاري لاءِ، جڏهن ته علائقائي زبانن — بنگالي، پنجابي، پشتو، سنڌي ۽ بلوچي زبانن — جي ادب ۽ شعر سان گڏ تعليمي درسگاهن، ادبي ادارن ۽ علمي سرگرمين کي زنده ۽ ترقي پذير رکڻو آهي، ته پوءِ انهن کي صحيح نموني ۾ وڌڻ ۽ ويجهڻ جي آزادي ڏني وڃي. انهن کي صحيح ۽ صحيحند ذريعا ۽ وسيلن پڻ ڏنا وڃن، جيئن اهي ترقي ڪندي پنهنجن علائقن ۾ علم ۽ فن جي روشني پکيڙي سگهن، ۽ ملت کي ذهني ۽ فكري طور غذا پهچائي، هڪ تنومند ۽ توانا ملت پيدا ڪن، جا ملت اڄ ۽ عالمي جي سائنسي دور ۾ عالمي تقاضائن آهر سوچي سگهي، سمجهي سگهي، هلي سگهي، ۽ وڌي سگهي.

سادري زبان.

مادري زبان متعلق هڪ عالمي ۽ بين الاقوامي اصول هي آهي ته اها زبان جا ڪنهن جغرافيائي خطي ۾ مخصوص قومي روايت ۽ ادب جي ترجمان ٿي پيدا ٿي هجي، ۽ اها انهن جي تبادلہ خيالات لاءِ استعمال ٿيندڙ هجي، سا مادري زبان آهي. ان حيثيت سان عربي زبان فقط عرب، مصر، لبنان ۽ شام لاءِ مادري زبان جو درجو رکي ٿي، باقي دنيا لاءِ غير مادري زبان، ديني ۽ لثري ۽ علمي زبان چئي وڃي ٿي. ان طرح پارسي ايران لاءِ مادري زبان آهي، باقي دنيا لاءِ علمي زبان چئي وڃي ٿي. ان طرح انگريزي انگلند لاءِ ۽ فرينچ فرانس لاءِ مادري زبانون آهن، پر باقي دنيا لاءِ انهن جي حيثيت ثانوي درجي جي آهي، ۽ محض علمي آهي. بلڪل ان اصول موجب، اڻڌو ڪنهن به خاص جغرافيائي حدود ۾ رهندڙ خطي جي مادري زبان نه آهي. اها ٻي ڳالهه آهي ته انگريزي، عربي ۽ فرينچ وانگر ان زبان جو دائره نفوذ گهڻين قومن ۽ ملڪن تائين وسيع ٿي ويو آهي، ان ٻوليءَ جا ڳالهائيندڙ ۽ سمجهندڙ انداز جي حيثيت سان ڪروڙين آهن، پر مادري زبان جي حيثيت سان نه. لڪ ماڻهو به اهڙا نه ملندا، جي هڪ محدود جغرافيائي رقبو ۾ ان ٻوليءَ سان

وابسته هجن. ان طرح، بنگلہ فقط بنگال جي مادري ٻولي آهي، باقي پاڪستان ۾
 ان جي ڳالهائيندڙن جو ڪوبه نمايان انداز مڪين آهي. پنجاب، سرحد، سنڌ ۽
 بلوچستان لاءِ ان جي حيثيت هوبهه اڙدو ۽ واري علمي زبان ۽ غير مادري زبان
 جي آهي. ان حيثيت سان سنڌين لاءِ جيئن عربي، فارسي، انگريزي ۽ فرينچ زبانون
 ڪي ديني آهن ته ڪي علمي زبانون آهن پر مادري زبانون نه آهن، تيئن اڙدو
 ۽ بنگلہ ۽ پشتو زبانون به سنڌين لاءِ محض علمي ۽ غير مادري آهن. جيئن بنگال
 ۽ پنجاب لاءِ پشتو ۽ سنڌي محض غير مادري ۽ علمي ئي سگهن ٿيون، تيئن پشتو
 وارن لاءِ سنڌي ۽ بنگلہ ۽ اڙدو به غير مادري زبانون آهن. باقي رهيو پنجاب ۽
 اڙدو جي اشاعت ۽ ترويج جو سوال ۽ مثال، سو ان لاءِ گذارش آهي ته گذريل
 هڪ صديءَ کان اها اهلان پنجاب پنهنجي مادري ٻوليءَ کي فقط ڳالهائڻ تائين محدود
 رکيو آهي، ۽ تعليمي ۽ اشاعتي حيثيت سان هنن اڙدو ۽ ڪي ترجيح ڏني آهي. سڪن
 اکر، ڪٽمڪي ايجاد ڪئي، هر جڏهن ته اها نوزائيدہ ٻولي فقط هڪ مذهبي گروه
 جي ٻولي هئي، تنهنڪري مسلمان ان کي قبول ڪرڻ کان قاصر رهيا. ممڪن
 هو ته اگر پنجاب ۽ پنجابيءَ کي لکڻ ۽ پڙهڻ لاءِ استعمال ڪيو وڃي ها، ته پوءِ
 پنجابيءَ کي پنجاب لاءِ مادري زبان تسليم ڪيو وڃي ها. ان ريت، جيئن بنگال
 لاءِ پنجاب جي پنهنجي فني ۽ لغوي پسند دليل نه آهي، تيئن پنجاب لاءِ به بنگال
 وارا حجت ڪين ڪري مڃيا ويا آهن؛ هو بنگلہ کي قبول ڪرڻ کان ائين ئي
 قاصر آهن، جيئن بنگالي اڙدو کي قبول ڪرڻ کان عاجز آهن. ان طرح، سنڌي
 ۽ پشتو وارا به بنگلہ ۽ اڙدو متعلق عاجز ۽ قاصر آهن. ان سان واضح ٿيو ته
 اڪيلي پنجاب جي مثال کي باقي پاڪستاني علائقن لاءِ حجت قرار نٿو ڏيئي سگهجي.
 ان حيثيت سان ته بنگال وارن بنگلہ کي ترجيح ڏني، ۽ اڙدو کي تعليمي ۽ مادري
 زبان ڪري قبول نه ڪيو. ان طرح، پنجاب وارن اڙدو کي قبول ڪيو آهي،
 ۽ بنگاليءَ کي ڇڏي ڏنو آهي. بلڪل ان خيال سان ئي، اهايان سنڌ جو مطالبو
 آهي ته انهن لاءِ ذريع تعليم سنڌي هئڻ گهرجي، باقي زبانون انهن لاءِ نه ٿانوي ۽
 علمي حيثيت رکن ٿيون، جن ۾ هو علمي مطالعو ڪري سگهن ٿا. جيئن انگريزي
 ۽ عربي ۽ فارسي ۽ فرينچ انهن لاءِ علمي زبانون آهن، تيئن بنگلہ ۽ اڙدو به علمي
 زبانون آهن، جن جي لٽريچر کي وڏي اهميت ۽ عزت حاصل آهي، پر انهن کي
 مادري زبان هئڻ جو حق حاصل نٿو ٿي سگهي. ان لٽريچر کي پڙهڻ سنڌين لاءِ
 علمي معلومات جو بهترين ذريعو ٿي سگهي ٿو، پر مادري زبان ۽ ذريع تعليم
 ٿيڻ جو ڪوبه ڏاهل نظر نٿو اچي، جنهن کي عالمي راءِ ۽ بين الاقوامي حقوق ۽
 آزاديءَ جا اصول ۽ تهذيبي قدر تسليم ڪري سگهن.

”سنڌي زبان سوسائٽي“.

حيدرآباد جي مشهور عالمن، اديبن، شاعرن ۽ دانشورن، موجوده دور ۾ سنڌي ادب جي حفاظت ۽ اشاعت سان گڏ تعليم جي واڌاري ۽ سڌاري لاءِ ”سنڌي زبان سوسائٽي“ بناي آهي. ان سوسائٽي ۾ هر مڪتب فڪر جا اديب شامل ٿي چڪا آهن. ان سوسائٽي ۾ پهريائين پهريائين ”تعليمي ڪميشن“ جي سفارشن، خاص طور سنڌي ٻوليءَ جي ”مادري زبان“ ۽ ”ذريعي تعليم“ هجڻ متعلق تبادلہٴ خيالات ڪري، فيصلو ڪيو آهي ته انهن سفارشن جي اثرات متعلق، علمي ۽ فني طور، پنهنجي راءِ ۽ مشورن ۽ تجويزن کان حڪومت کي واقف ڪيو وڃي. ان سلسلي ۾ ”سنڌي زبان سوسائٽي“ پنهنجي ابتدائي ميٽر ۾ جو ريزوليشن پاس ڪيو آهي، ان جي تائيد پوريءَ سنڌ مان ٿي رهي آهي، ۽ اهڙا ٺهراءَ روزانه اخبارن ۾ اچي رهيا آهن. ان کان سواءِ، سنڌ جي روزانه اخبارن — ”مهراڻ“ ڪراچي، ”نوي سنڌ“ ڪراچي، ”عبرت“ حيدرآباد، ”لال ٻاڪستان“ حيدرآباد — جي فاضل ايڊيٽرن نهايت مدد ۽ معياري ايڊيٽوريل نوٽ لکيا آهن. انهن کان سواءِ سنڌ جي هفتيوار اخبارن — ”الهلال“ ٽنڊوالهيار، ”ڏيندورو“ خيرپور ميرس، ”مجاهد“ جيڪب آباد، ”انسان“ حيدرآباد، ”تنظيم“ جمالي حيدرآباد، ”ماءِ فلنگ“ حيدرآباد، ”الحيدر“ ٺٽو، ”سنڌ جي ڪار“ حيدرآباد، ”آزاد“ ڪراچي، ”خادم وطن“ ميرپور خاص، ”پنجتني“ حيدرآباد، ”همدرد“ ميرپور خاص، ”مظلوم“ نوابشاهه — پڻ ڪافي طور خدمت ڪئي آهي. انهن اخبارن ۾ ايڊيٽوريل نوٽ شايع ڪيا آهن. اميد آهي ته موجوده انقلابي حڪومت، هن من واجبي ۽ خالص تعليمي تقاضا تي نظر ثاني ڪندي، ۽ ڪميشن رپورٽ جي پيش ڪيل سفارشن ۾ ترميم ڪرڻ جو حڪم ڪندي.

ٺهراءَ. ”سنڌي زبان سوسائٽي“، حيدرآباد، جو اهو ٺهراءَ پيش ڪرڻ وڻ افاديت کان خالي نه ٿيندو، جنهن کي سنڌ جي ادبي ۽ تعليمي، صحافي ۽ فني حلقن جي متفق تائيد حاصل هجڻ جو شرف حاصل آهي.

”شهر جي عالمن، اديبن ۽ معزز شهرين جو هي اجلاس، تعليم ڪميشن جي قومي تعليم بئنسٽ ظاهر ڪيل سفارشن ۾ صفحي ”۲۹۰“ تي آيل انهيءَ تجويز تي تشويع جو اظهار ٿو ڪري، جنهن مطابق، اولهه ٻاڪستان صوبي جي سنڌ ۽ سرحد علائقن ۾ اڙدو زبان کي ابتدائي ٽئين درجي کان لازمي ڄاڻائيندي، حيدرآباد ۽ خيرپور ڊويزنن ۾ ڇهن درجي کان اڙدو کي تعليم جو واحد ذريعو ٺهرايو ويو آهي. تعليم ڪميشن جي انهيءَ اصول تي پوري غور ۽ خوض ڪرڻ بعد، هيءَ اجلاس محسوس ٿو ڪري ته سال ’۱۹۶۳ع‘ کان سنڌ علائقي ۾ موجوده رائج تعليمي ذريعي (يعني،

سنڌي زبان) کي اڙدو ۽ بدلائڻ سان سنڌي علم ادب، زبان ۽ ثقافت جي ترقيءَ جا دروازا هميشه لاه بند ٿي ويندا، ۽ هتي جي موجوده تعليمي ادارن جو وجود پڻ خطري ۾ پهچي ويندو، جنهن جو اثر پاڪستان جي اڌڪروڙ سنڌي ڳالهائيندڙن ۽ سندن ايندڙ نسلن تي بيمحد پڙو هوندو. ”هن اجلاس جو خيال آهي ته جهڪڻ هن پاڪستان جي مختلف علائقائي زبانن، ادب ۽ تعليمي ادارن کي زنده رکڻو آهي، ته هو انهن کي آزاديءَ سان وڌڻ ويجهڻ جا موقعا ڏيڻ گهرجن. لساني، تعليمي، توڙي نفسياتي لحاظ کان، ڪنهن به نسل جي صحتمند تعليم ۽ تربيت صرف اهڙيءَ صورت ۾ ئي ممڪن ٿي سگهي ٿي، جڏهن ان جي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ جو ذريعو سندس ’مادري زبان‘ کي ٺهرايو وڃي.

”هيءَ اجلاس حڪومت پاڪستان کي زوردار گذارش ٿو ڪري ته سنڌي زبان پاڪستان جي هڪ تمام قديم، ترقي يافتہ، شاهوڪار، ۽ تاريخي، علمي ۽ ادبي زبان آهي، جنهن کي پاڪستان جي هڪ اهم حصي جي مادري زبان هجڻ جو شرف پڻ حاصل آهي، جيڪا گذريل ڏيڍ صديءَ کان سنڌ صوبي جي سڀني تعليمي درسگاهن ۾ ذريعت تعليم رهندي آئي آهي، ۽ جيڪا پاڪستان جي هڪ وڏي علائقي جي معاشي ۽ معاشرتي، ذهني ۽ فكري ترقيءَ جو ذريعو بڻيل آهي، تنهن جي موجوده حيثيت کي نظرانداز ڪرڻ پاڪستان جي هڪ وڏي ۽ اڪثريت کي سندس ذهني ۽ فكري جي حقيقي ذريعي کان محروم ڪرڻ جي برابر ٿيندو، ۽ اها ڳالهه سنڌيءَ طرح ملڪ جي اجتماعي توڙي انفرادي، علمي توڙي ادبي، تعليمي توڙي تهذيبي ترقيءَ تي اثرانداز ٿي سگهي ٿي؛ تنهنڪري ضروري آهي ته سنڌي زبان کي مابق صوبي سنڌ جي سڀني مل ۽ سيڪنڊري اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ ذريعت تعليم جي حيثيت سان بدستور بحال ۾ برقرار رکيو وڃي.“

”پاڪستان رائيٽرس گلڊ“ جو ساليانو اجلاس.

”پاڪستان رائيٽرس گلڊ“ جو ساليانو اجلاس ڊاڪا ۾ ٿي گذريو، جنهن ۾ پنجاب، سنڌ، سرحد ۽ بنگال جي مشهور اديبن ۽ نمائندن شرڪت ڪئي. ان اجلاس جي خصوصيت اها آهي ته نه فقط اديبن ۽ دانشورن جي علمي ۽ ادبي حقن جي حفاظت لاءِ ڳالهه بولجڻ، ڪئي وئي، پر ان سان گڏ علمي طور به اهڙا ذريعا ۽ وسيلو سوچيا ويا، جن جي پايه تڪميل تي پهچڻ سان اديبن جي خوشحال آئيندي جون اميدون وابسته ٿي سگهن ٿيون.

صدر مملڪت جو پيغام. رائيٽرس گلڊ جي افتتاح لاءِ صدر مملڪت ٻارن جيڪو

پيغام پيش ڪيو ويو، اهو پنهنجي ليک مقصد ۽ خلوص جي حيثيت سان علمي ۽ ادبي دنيا ۾ وڏو مقام رکي ٿو. اهو پيغام هيءُ آهي: ”مون کي هيءُ سڀ انتهائي مسرت ٿي آهي ته پاڪستان رائيٽرس گلڊ جو پهريون سالينو اجلاس ۳۱-جنوري ۶۰ع تي ڊاڪا ۾ ٿي رهيو آهي. اڄوڪي ڏينهن تي گذريل سال مون رائيٽرس گلڊ جي اجلاس ۾ شرڪت ڪئي هئي. اڄ مان نهايت دلچسپي سان گلڊ جي ارتقائي منزلن کي ڏسڻ لاءِ چشم براه آهيان. مان نهايت خوش آهيان ۽ اوهان جي ڪاميابيءَ سان گڏ اديبن ۽ شاعرن جي بهبودي ۽ ترقيءَ لاءِ هڪ منظم ۽ صحتمند ادارو قائم ڪيو ويو آهي، ان سلسلي ۾ منهنجي دلي مبارڪباد قبول فرمائيندا. مون کي يقين آهي ته اوهان جهڙا اديب ۽ عالم هروڀرو ڪنهن مشوري جا محتاج نه هوندا، پر جي اوهين مون کي اجازت ڏيو ته هوند هڪ اهم ڳالهه بطور مشوري جي عرض ڪري ڇڏيان. اها اها ته اوهان جو فڪر آزاد آهي، تنهنڪري اوهين پنهنجي تاثرات کي نهايت آزاديءَ سان بکڙو ۽ پنهنجي ماحول کان آزاد نموني ۾ متاثر ٿي، پنهنجي گرائنڊر خيالات کي ظاهر ڪريو: ڪنهن به خوف يا ڪنهن مصلحت کي اڳيان آڻي، پنهنجي ذهن کي ملوث ۽ ڪنڊ نه ڪريو. مان پنهنجي طرفان اوهان کي يقين ٿو ڏياريان ته اهو ممڪن آهي ته ذاتي ۽ انفرادي طور تي پنهنجو اوهان سان اختلاف ٿي پوي. حقاڪ احتجاج به ڪري سگهان ٿو. پر ان سان گڏوگڏ اهو يقين به ڏياريان ٿو مان اوهان جي حقن جي حفاظت ڪندس، بشرطيڪ اهو وطن عزيز جي مفاد جي خلاف نه هوندو.“

صدر مملڪت، اديبن جي حقن ۽ انهن جي فڪري ۽ فني آزادگيءَ ۽ حفاظت متعلق يقين دهائيءَ کان پوءِ، پاڪستان جي ٻن علائقائي ٻولين جي خدمت ۽ ترجمي ڏانهن توجهه ڇڪائيندي، صلاح ڏئي ته ”مان محسوس ٿو ڪريان ته اوهين گهڻو ڳالهاو ٿا، مان ئي مخاطب رهو ٿا، پر مان مشورو ڏيندس ته پنهنجي تخليق کي پاڪستان جي ٻن ٻولين تائين ترجمو ڪري پهچايو.“

ان کان پوءِ صدر مملڪت، ايندڙ دور جي نظام تعليم ۽ ان جي نصاب متعلق اديبن کي ٻڌايو ته هو ان لاءِ نصاب تيار ڪرڻ ۾ مدد ڪن: ”نئين نظام تعليم جي انقاد جي سلسلي ۾ اوهان اديبن کي خدمت ڪرڻ جا ڪافي موقعا ملي سگهن ٿا. اوهين ئي آهيو جي هر قسم جي شاگر دن لاءِ مناسب ۽ مفيد نصاب ٺاهي سگهو ٿا. مون کي يقين آهي ته گلڊ هن اهم ۽ اعليٰ تجويز ۾ ذميدارانه حيثيت سان حصو وٺندي.“

ان کان پوءِ قدرت الله شهاب، جنرل سيڪريٽري، رائيٽرس گلڊ پاڪستان، گلڊ جي ڪارڪناريءَ متعلق اجمالي طور تبصرو ڪيو ۽ ٻڌايو ته ”اهو غلط آهي

ٽ. گلڊ جو قيام فقط حڪومت جي نائيد ۽ خدمت لاءِ ئي وجود ۾ آيو آهي. اديب ۽ دانشور هوري اخلاص ۽ آزاديءَ سان علمي ۽ فني خدمت ڪندا رهن. ائين ڪرڻ کان کين ڪا به طاقت روڪي نه سگهندي.

گلڊ جي هن اجلاس ۾ ڪي تجويزون آيون، ۽ انهن ۾ هاس ڪيا ويا. هڪ مکيه انهن ۾ علائقائي ٻولين جي حقن ۽ انهن جي آزاديءَ سان اشاعت متعلق متفق طور چيو ويو ته ”پاڪستان جي سڀني علائقائي ٻولين — بنگالي، پشتو، سنڌي ۽ بلوچي — ۾ فن جي خدمت لاءِ معياري ڪتاب تيار ڪري شايع ڪيا وڃن.“ گلڊ جو اهو انهن ۾ نهايت اميدافزا آهي. پاڪستان جي سڀني علائقائي ٻولين جي اديبن ۽ دانشورن لاءِ لازم آهي ته هر پنهنجي فني ۽ فڪري تخليقات سان ادب ۽ ثقافت جي خدمت ڪن.

قدرت الله شهاب جي اهل. اديبن جي آزادانه راءِ، ۽ فني ۽ فڪري تخليقي ڪاوش ۽ انهن جي گلڊ سان اصولي وابستگيءَ متعلق پاڪستان رائيٽرس گلڊ جي جنرل سيڪريٽريءَ، قدرت الله شهاب، صاف صاف ٻڌايو ته ”منهنجا دوست، هر قسم جي غلط فهميءَ کي دور ڪري، يقين ڪن ته ’پاڪستان رائيٽرس گلڊ‘ خالص ”ٽريڊ يونين“ آهي، ۽ هڪ ادبي تنظيم آهي، هر ڪو ’نظرياتي ادارو‘ نه آهي. ان جو واحد نظريو اڪر ئي سگهي ٿو ته اهو فقط اهو آهي ته ذهن جي ايماندارانه ڪاوش سان ۽ همت سان ادب جي تخليق ڪئي وڃي، ۽ ان کي اشاعت ۾ آڻڻ لاءِ بهترين ذريعا ۽ وسيلو پيدا ڪيا وڃن. هر فرد پنهنجي جاءِ تي ڄاڻاڻ انداز فڪر جو حامل آهي، تنهنڪري گلڊ جي ڪنهن به رڪن جي تقرير ۽ تحرير کي گلڊ جي ترجماني نه سڏڻ گهرجي، اها اهل قلم جي پنهنجي انفرادي راءِ آهي، گلڊ جي تنظيم متعلق ان راءِ کي ڪوبه معيار نه سمجهڻ گهرجي، خواه گلڊ ۾ ان جي ڪهڙي به حيثيت هجي. جن دوستن کي اهو گمان آهي ته ’گلڊ‘ سياسي نمائندگيءَ جي آلڪار آهي، تن کي گذارش آهي ته هو يقين رکن ته گلڊ سياسي ادارو ڪين آهي. نمايان حيثيت حاصل ڪرڻ يا واجبي حقن جي تقاضا ڪرڻ ڏوهه ڪين آهي، پر اهو باد رهي ته تخليقي ذهن آسودو به ٿي سگهي ٿو، ۽ ان مان ڪڍڻ غير مطمئن به رهي سگهي ٿو، ڇاڪاڻ ته اهي هميشه ناقابل حصول بلنديءَ جا متلاشي رهن ٿا. جيستائين سندن بيمقرر ذهن ڪنهن داخلي يا خارجي دٻاءُ، رغبت يا الهام جي ماتحت فڪري انقلاب يا اندر تخيال جي ڪوشش نه ڪندا، تيستائين ڪين نڪا ادب ۽ نمائندگي ملي سگهندي، ۽ نڪو کين حق ئي ملڻ هوندو.

آخر ۾ ملڪ جي سرمائيدار طبقي کي ’گلڊ‘ جي امداد لاءِ توجهه ڏياريندي ٻڌايائين: ”اسان جي ملڪ ۾ مال ۽ دولت وارا گهڻا ئي صاحبِ دولت موجود آهن — اڪر اهي توجهه ڏين ۽ ڏسن ته ’رائيٽرس گلڊ‘ وٽ اديبن ۽ شاعرن جي

بهبودي ۽ ترقيءَ لاءِ بهترين عملي پروگرام موجود آهي، ۽ اسان انهن اديبن کي پنهنجي قومي وسيلن سان ئي مستفيد ڪرڻ گهرون ٿا — ان جي مقابلي ۾، اسين غير ملڪي امداد قبول ڪرڻ کان قاصر آهيون. اسان وٽ دولتمند ماڻهو عجيب غريب طريقن سان شهرت طلبي حاصل ڪرڻ لاءِ دولت کي لڌائين ٿا. انهن لاءِ ته پاڻ سڀ کان وڌيڪ عالمن ۽ دانشورن جي خدمت لاءِ موقعا گهڻا گهرجن. مون کي علم آهي ته ڪيئن نه هڪ سرمائيدار عطر جون ويهر هزار شيڻيون پنهنجي نياڻيءَ جي غسل لاءِ صرف ڪيون آهن! ظاهر آهي ته ان ۾ محبت ڪي گهٽ داخل آهي، پر شهرت کي زياده. اگر اهڙو سرمائيدار ان جي اڌ رقم ۾ ’رائيٽرس گلب‘ کي ڏئي ها ته ان مان هوند ملڪ ۾ نظم ۽ نثر جي عطر نشان فضا قائم ٿي وڃي ها! ”اميد آهي ته شهاب صاحب جي ان مخلصانه وضاحت کي هيئن نظر رکي، اسان جا اديب نهايت خلوص ۽ آزاديءَ سان فن جي تخليق ڪندا رهندا، ۽ سرمائيدار ماڻهو پڻ دل ڪولي هن ادبي حڪم ۾ حصو وٺندا.

آخر ۾ اسين رائٽرس گلب جي اهڙڪارن کي گلب جي نمائندگيءَ متعلق دواڙه ياددهاني ڪرڻ مناسب ٿا سمجهون ته هو ’سنڌي ادب‘ کي پوري پوري نمائندگي ڏين. سنڌي ادب ۽ زبان جي قدامت ۽ فني حيثيت جي لحاظ سان ڏٺو ويندو ته فقط هڪ نمائندو ناڪافي آهي. هشتو ۽ پنجابي ٻولين کان هر حال ۽ نمائندگي وڌيڪ هنن گهرجي، اميد ته اسان جي گذارش تي غور ڪيو ويندو. (غ. م. گ.)

Gul Hayat Institute

بيت

مخدوم محمد زمان 'طالب المولا'؛ محمد خان 'غني'؛ سروچندر 'شاد'

دوها: ذوالفقار راشدي؛ سروچندر 'شاد'

كافيون

مصري شاه؛ مرزا قليچ بيگ؛ حافظ شاه 'حافظ'؛ نڪڙائي؛ مخدوم محمد زمان 'طالب المولا'؛
ميران محمد شاه 'مير'؛ محمد خان 'غني'؛ حافظ محمد احسن؛ حسين بخش 'خادم'؛ مير محمد 'ميرل'؛
جويو؛ پير محمد 'پياسي'؛ نياز علي شاه 'محسن'؛ احمد خان 'آصف'؛ علي بخش 'رضا'

واڊيون: مخدوم محمد زمان 'طالب المولا'؛ محمد خان 'غني'؛ عبدالجبار 'شام'؛ احمد خان 'آصف'
گيت

شيخ محمد ابراهيم 'خليل'؛ گورڊن محبوبائي؛ 'نياز' همايوني؛ نارائن 'شيام'؛ عبدالڪريم گدائي؛
سراج؛ سروچندر 'شاد'

لوڪ گيت

م. ع. ڏيپلائي

نظم

گورڊن محبوبائي؛ 'تنوير' عباسي؛ سروچندر 'شاد'؛ 'ذوالفقار' راشدي؛ 'درد' دريشائي؛ امين
'فهم'؛ 'برده' سنڌي

آزان نظم

سروچندر 'شاد'

سي حرفي

مير محمد 'ميرل'؛ جويو

نيون طرزون

سروچندر 'شاد'؛ 'هروانو' پتي

غزل

'سرشار' عقيقي؛ شيخ 'اياز'؛ عبدالحليم 'جوش'؛ علي محمد 'مجروح'؛ 'برده' سنڌي؛ عبدالڪريم
'گدائي'؛ عبدالله 'خواب'؛ شيخ 'راز'؛ شبير 'هاتف'؛ 'درد' دريشائي؛ 'ذوالفقار' راشدي؛
محمد علي 'جوهر'

قطعا

احسن الهاشمي؛ سروچندر 'شاد'؛ 'ذوالفقار' راشدي

ادب لطيف

رباعيون

مرحوم مراد علي 'كاظم'؛ ا. ح. جشنگهائي؛ جهانمندان پاتيا؛ ا. ح. جشنگهائي؛ هريڪانت

”قباحت ۽ حسن ۾ لڳا سمنڊ جي ڪناري تي اچي سلاقي ٿيا. هڪٻئي کي چيائون، اچو ته سمنڊ ۾ وهنجون. پوءِ ڪپڙا لڌائون، ۽ وڃي پاڻيءَ ۾ تڙگيا. ٿوريءَ دير کان پوءِ قباحت سوڏي ڪناري تي آئي، ۽ حسن وارا لڏا اوڍي رسندي رهي. حسن به سمنڊ مان نڪري ٻاهر ٿيو، ۽ ڏٺائين ته سندس ڪپڙا هئا ئي ڪونه. اڳهارپ سُرڙن نهايت شرسايو پئي، سو قباحت واري وڳي سان ئي ڪٽي پاڻ ڍڪيائين. پوءِ حسن پنهنجي واٽ وٺي هليو ويو.

”بنهه اڄ سوڌو، ساڻهو حسن کي قباحت ۽ قباحت کي حسن ڪريو پيا سمجهن. ته به، ڪي آهن، جن حسن جو سُکڙو ڏٺو آهي، ۽ آڌاري ويس ۾ به ان کي سڃاڻن ٿا، ۽ ڪي آهن، جن کي قباحت جي سڪروھ مهاندي جي ڄاڻ آهي، ۽ حسن وارو ويس قباحت کي سندن اکين کان لڪائي نٿو.“ — خليل جبران

بيت

مخدوم محمد زمان 'طالب المولي'

سُورن ڏنا سڪ، سڪن سور سوين ڏنا،
دلبر جي ديدار جي، بيجد آهي بڪ،
ايندي عجيبن جي، لهندا اندر جا آهڪ،
هرت رکبي پاڻ ۾، تڏهن پوندي هرڪ،
منجيو وڃن محبت ۾، لاڳاپا جي لڪ،
'طالب مولا' مرد ٿي، وڌندي رک تون وڪ،
ڪارڻ رب آلڪ، سهه سڀوئي سر تي.

ڏڪن ڪين ڏڪوئيو، پر سڪن ڏنا سور،
ڏڪن واري ڏيهه ۾، محبت جا مذڪور،
سڪن جي سڌن ۾، اندر وهن انبور،
ڏڪن ڏاهپ نه اچي، آهن محو ۽ مخمور،
سڪيا سورن کان سدا، وڃن ٿا وهلور،
"ان مع العسر يسرا"، سدائين سرور،
'طالب مولا' مرد ٿي، محبت ڪر منظور،
آڏي ۽ آسور، ڏڪن سان پيو ڏور تون.

سڪن وارا ستر، سدائين سرشار،
محبت رڪن ٿا مال جي، اٿن دولت جي درڪار،
هو دور رهن ٿا درد کان، ويسلا هر وار،
پڻجن ته پهون پيا، ڏڪن جا ڏهڪار،
پر سوريٽين سان ساڻ، سڄڻ سڀين پار،
'طالب مولا' مرد ٿي، گوندر منجهه گذار،
ته سهڻن جو سردار، سورن ۾ ساڻي ٿي.

ڏنا اٿئون ڏيهه ۾، سڪن وارا سَوَ،
خوف نه اٿن خدا جو، هو رُندي ڪن ٿا رَوَ،
محبت رڪن مال جي، ۽ منجيو ڪن ٿا مَوَ،
دنيا آهي يوني، تنهن کي يوني ٿا ڪن يَوَ،
ڏڪن جي ڏهڪاءَ کان، ڪنڀيو ڪن هو ڪَوَ،
ڏڪن واري ڏيهه کان، ڪن پورا پڇيو پَوَ،
'طالب مولا' ساڻ هُو، ٿا لائين لَوَ،
هينئو اندر هَوَ، ڪانه رڪن ٿا قرب جي.

سڄڻ لَهه سماع، سوريٽن جو سيگهه ۾،
ڏڪن ڏڪيو ڪين ڪي، پر سڪن ڇڏيو ساع،
'طالب مولا' ڪي وٺي، وره وارو واع،
پرين پرچي آڻ، ته گڏجي گوندر لاهيون،
طلب نه وٺي تن ڪي، جن جي بره لائي بڪ،
'طالب مولا' مرد ٿي، ڏوري ڏنائون ڏڪ،
سورهيه ڇڏي سڪ، سورن ۾ سرشار ٿيا.

وصل واريءَ وات ۾، ڪڻ سورن جو ثمر،
پلي بڪ پرم جي، اٿي سهڻو اهو سفر،
جي سڪن ۾ سمهي رهيون، تن ووڙي لڌو له ور،
'طالب مولا' مرد ٿي، پڙه دل سان 'الف' آڪر،
لنگهي دردن وارو در، وڃي مل محبوب سان،
عشق الدرد آيو، ته سڪن ڇڏيو ساع،
سڪن مان ٿي ڪين ڪي، سورن جو سماع،

ٻڌي منهنجي ڳالهڙي، اکين ڇير اينءِ،
 ته اچي خواب خيال ۾، چيو حببن هينءِ:
 ”اسان ديرو ات ڪيو“، نندون ڪيون ڪينءِ،
 ٿيو آرو انهيءَ سينءِ، جو سمهڻ مهڻي ڪينڪي!

اڪيون ٻيون گهوريون، اڪيون آو آهين،
 ٻيرَ کي پسڻ لاءِ جي، وينيون واجهائين،
 صورت ڏسي سڄڻين، لنون وڃي لائين،
 پٺڻين ٻير پيرين جا، ڀاڳ وڏا پائين،
 چڪي چورن وچ ۾، لالڻ لڪائين،
 هڪ ۾ ويون هڪ ٿي، نه ٻئي در واجهائين،
 پاسي کڻي پل ٿيا، ته ماتر مڃائين،
 رتي راس نه رمز ٿي، ته روئي ريجھائين،
 سي سيني سڀائين، آرو اکين جن تي.

اڪيون ٻيون گهوريون، اڪيون آو آهين،
 ٻيرَ ري پيرين ڪينڪي، ٻيرَ کي پريائين،
 ڪي لاڙن لڙڪ سي، پڌر نه جي پائين،
 جيڪا گجھي ڳالهڙي، سا ڳالهه نه ڳالهائين،
 ته به دُورون ڏسائين، ته هينن هيچ حبب تي.

اک نه ڇپنديس آڙي، متان انهيءَ وير،
 اچي ڏين اکين تي، پرين منهنجي پير،
 هيءُ جي پنجهر پير، متان آوڪا لڳن آن ڪي!
 هي جي منهنجيون اڪيون، تن ۾ رانجهن روڪي،
 اکين ويهي آهي، ماڻي پيو مشاهدا.

جي ٿيون ٻچو ٻيرَ جو، ته هلي اچو هيت،
 هي جي منهنجيون اڪيون، ڪريو تن نرت،
 جانب جوڙيون جالڻيون، اچي آهن جت،
 اوهين بهجي ات، ماڻيو سڀ مشاهدو.

ٻاهر ٻاڳ نه ڪي تون، ڪوٺرا ويٺو ڪاءِ،
 عاشق آر انگل سان، آڏيءَ تي پيو آءِ،
 اڪيون اندر جون آهتي، پس لالڻ جو لقاءِ،
 تڏهن ريجھي راءِ، جڏهن ’طالب مولا‘ مرد ٿين،
 سڪن سڪو پاءِ، سورن پائي ڪونه ڪو،
 سورن جي سهاڳ ۾، آهي لالڻ جو لقاءِ،
 سڪن جو سامان آءِ، وره جو وٺاءِ،
 ’طالب المولا‘ مرد ٿي، ته ٻئي سورن مان سماءِ،
 سڪن وارو ساءِ، جدا ڪندو جالب کان.

سورن سندا سات، عشق اسان ڏي موڪليا،
 ڪئين نچايا نات، سڪن منهنجي سڏن ۾،
 سنگتي جن جا سور، اهي مرغوب آهن محب جا،
 سڪن سندا سيڪڙو، ڪئي ڏناسون ڪنٺور،
 ٿين نه حاصل هڙ ڪا، وڃن وره کان وهلور،
 سورن جي سنگت ۾، آهن پرين سندا پور،
 سورن واري سات ۾، محبوب جا مذڪور،
 جن کي گهائي رکيو گهور، اهي ’طالب مولا‘ مرد ٿيا،
 سڪ چون ته سمهي رهو، سور ڪن سجاڳ،
 سڪن جي سنگت آهي، نسوروئي نياڳ،
 سورن منجهان سدا ملي، محبت وارو ماڳ،
 ته ويچاري ويراڳ، وات ڏيڪاري وره جي.

سورن مٿي سور، سڄڻ سهڻي موڪليا،
 مون به آندا اکين تي، چئي ”نور“ علي نور،
 ’طالب مولا‘ مرد ٿي، محبت ڪئي مڙلور،
 تڏهن ڏوران ڏور، اچي سڄڻ ساڻي ٿيو.

محمد خان ’غني‘

اکين ڪنان اچ، مون ٻچيو پڌري پست:
 ڪٿان هينن ڪڪوريون، جو جهات نه ڪريو جهت،
 ڪنهن جي نينهن نيٺ، نيو نهوڙي نند ڪي؟

سرو پچندر 'شاد'

آهيان آءِ رولاڪ، ڪڪري هڪڙي ڪارڙي،

دامن داغن سان ڀريل، چنڌو اتر ڇاڪ،

هاڳل، آءِ پياڪ، سڪان پيئي شراب لڌ.

ڪري هٿر، ڀريت! آڏري آءِ آچي وٺ،

سيڪاريان مين ڪي، اڄ پيئڻ جي ريت،

منڙا منڙا گيت، آءِ ته توتان گهوريان.

پيان، ڇو نه پيان، سُڪي آءِ شراب،

تنهنجين نظرن ۾ سڄڻ، نيچ ڇو نه ٿيان،

پلي منهن موڙ تون، آءِ اي هه ڪهڙان،

جيسين پيو جيان، تيسين سڪان سُپرين!

اچي مينل ميل، ته اوريون ڪهڙيون ڳالهيون،

آءِ چنگ چوريان، پلي پيو تون ڪيل،

توڪي ارهين دل، سڄڻ مون ڪي سور ڏي!

دوها

'ذوالفقار' راشدي

رائين ۾ مون رات گذاري، شهزادين ۾ شام،

ڪين انهن سان ڪنهن به پروڙي، تنهنجي دل جي مار.

ڪارا بادل ڇانويا، آهي اوڻيهين آس،

منهنجي من ۾ وڃ جيان چمڪي، تنهنجي ملڻ جي آس.

دردن جا هي مينهن - مهينا، سورن جا هي سال،

ليڙڻ ۾ مون رات لڪايو، پنهنجي دل جو لال.

نذر ناري ٽنگڙن ۾ ٿي ٿوڪي ساري رات،

سيءَ جي آڏو الهڙ جواني ڪاٺي ويٺي مات.

هاه اسان تي جادو ڪيو هو، ڪنهن چوڏهينءَ جي چنڊ،

مدت تائين موڳو رکيو، تنهن مانڊيءَ جي منڊ.

مهراڻ

(۱۱)

منهنجا ميٽا راڳ، توتي چريا سُپرين،

سهي سُور ساماڻا، منهنجا آهن ڀاڳ،

تون سڀني مان جاڳ، سڪون سرڇڻ لڌ اسين.

آهين چريو چنڊ تون، چنڇل آءِ ڇڪور،

تون بادل مان مور، سڪڻ اسان ڪي سونهي.

ڀاڇولا پيا، چانڊوڪين جا چيت تي،

سُرڪيون ڀري سولهن جون، هاڳل پُور ٿيا،

آڏري سور ويا، توڪي ڳولڻ لڌ پرين.

منهنجن ڇهن تان ويٺي، ڪسڪي مٿي مُرڪ،

حيران بڻي لڙڪ، آن ڪي ڳولڻ لڌ آڻيا.

چمڪي هي، چريو ٿي، وٺي چوريم چنگ،

آڪنڊيا آنگ، هر هڪڙي آڏريا.

تنهنجين اڪڙين ۾ سئل، آهن ڪهڻا مينهن،

سڄڻ تنهنجي لينهن، جيئڻ سيڪاريو جاڳ ڪي.

صبح سڀاڳو، هليو رات جي ڀيٽ ۾،

منهنجو اوجاڳو، ساماڻو سؤ سور سهي.

ساوڻ ساماڻو، آئي منڊ ملڻ جي،

چوڏس چيٽاڻو، جوڀن جي جلوي ڪيو.

پيتر پيالون، سُڪي سُڪي سونهن جون،

ڪٿي بسنت آڻيو، پرائيون ڳالهيون،

اڪيون ڳوڙهالون، چمڪي آڻيون چند جان.

لڳي مون ڪي اوچتو، منهنجي ئي نظر،

رهيم ڪين خبر، آلو آن؟ يا آگ آن؟

دنيا آهي رُڄ، آءِ هرڻ هيڪلو،

ڊوڙي منهنجي ڊوڙ ٿي، رڳو سڄ ئي سڄ،

ڪيئن آجهامي آڄ، جت ٻاڻي پئجي ڪينڪي!

۴-۱۹۵۹ع

ٺوهارو ٿي تنهنجن اڪڙين مان ايئن لڪري ڀريت،
وڻ جي ٿارين تي چڻ ڳائي چانڊوڪي پئي گيت.
چرڪي، مَرڪي، هڳي، تنهنجو ڳالهائڻ جو ڍلڪ،
چڪڙي پي، اوسائين، پيو چڻ چارڻ چوري چنگ.

تنهنجن رخسارن تان ايئن ٿي چانڊوڪي تيرڪي،
جيئرو ٿي سنگمرمر پيو چڻ مَرڪي ۽ چيرڪي.
تنهنجن نظرن کي ايئن چميو منهنجن نظرن آه،
ملي چڪور کي ويو چڻ، سُهڻا، چنڊ چرئي جو چاهه.
تنهنجي منهنجي ڀريت پراڻي، پنهنجو هڪڙو ماڳ،
مان مستانو شاعر آهيان، ۽ تون مٺو راڳ.

سالن تائين ساک پريسين تنهنجي سونهن منڊي،
قتڪي پئي تنهنجي مڪ ۾ دلڙي درد وڻدي.
عنبر جي دونهن جيان آيو دل ۾ تنهنجو ٺُور،
من-مند ۾ پي کا مَورت مون نه سجائي مور.

سروچندر 'شاد'

ڪَر مَوڙي پئي جاڳي دل ۾ تنهنجي ايئن آڪير،
پاڻيءَ جي ماڻي گل کي چمي ويئي چڻ هير.
منهنجن چيڙن تي، او مٺا، تنهنجو ايئن آه نانءُ،
ڪوئي سانگيڙو پيو ڳائي بيت 'شاه' جو پاڻءُ.
تنهنجن چيڙن تي اڄ مَرڪن ايئن ڪيو آ وس،
تازن تازن انگورن مان چڻ پيو ٽهڪي رس.

Gul Hayat Institute

ڪافيون

مصري شاه

بهره بيرنگ بيحساب، ٿيو مٿين جي مٿر منجهائي!
جت هئي نيمزا نظار، ناز ناوڪ نينهن تاب،
ان اثر علاج جي طاقت طبيبن ناهه تاب:
ڪڏ ڪٿي ڀڙا ڀڪائي...
هوش جي ات ناهه حاجت، ٿيون مٿيون سڀ مهڻي هاب،
عقل ات اوجھو ٿيو، ڪنهن رمز جو وڃيو رباب:
نظر سان ٺوٺي نچائي...
عشق جون آڻيون آڙائي، تن نه هوئي ڪو حجاب،
درد در پردا وڃايا، ڏوهه ٿيا هائي ثواب:
ڪفرائيءَ ڪلمو پڙهائي...
جنم بدل بجليون ٿيون پڙڪن، تنن لڪيو لاهي نقاب،
مرڻ صحيح ڄاڻج سو 'مصري'، منهن مقابل ماهتاب:
منجهه منجهائي مت مچائي...

مرزا قليچ بيگ

جس جو ڳيٽون ڪي آهي، جي ويڙا توڙ ٺاهي!
جنگ جوان لڏيا لاهوتي، نفي ڪيائون سنگ ٺوتي،
خاڪ مٽي ڪيئون انگ پيوتي، ويس وڳا سڀ لاهي:
— جس جو ڳيٽون ڪي آهي،...
سفر سنيريا سورهيءَ سامي، سانگ سٽي ٿيا نانگا نامي،
ديسي ٿيا پرديس مقامسي، ساڳي مٽيءَ جا ٺاهي:
— جس جو ڳيٽون ڪي آهي،...

ڪاٻڙين جي ڪل نه ڪاٺي، ڳالهون تن جون سڀ ڳجهائي،
 واريون ترت وڃن جي وائي، سون ساڻ سنڀاهي؛
 — جس جو ڳيٽڙن کي آهي، ...
 وس وڌي هئا سامي سيڻا، مڇ بيراڳين ڪيا سڀ ڀاڻا،
 مارن تن جا محبت ماڻا، ڳهاهه اندر دل ڳاهي؛
 — جس جو ڳيٽڙن کي آهي، ...
 جن جا پنڌ 'قليچ' پڇائين، ڳوڙها جن لڻ ڳل وهائين،
 سي جو ڳيٽڙا جهڊ منجهائين قاف رسيا وڃي ڪاهي؛
 جس جو ڳيٽڙن کي آهي، جي ويڙا توڙ ناهي.

سرحوم حافظ شاهه 'حافظ' ٽڪراڻي

تنهنجي حسن هزارين هزار، لکين لچار ڪيا!
 لوڪ نينن جڻن شهباز شاهي،
 جنگ جهڻي جهونجهار، ننگ نروار ڪيا...
 سولهن سڄڻ تنهنجي سهسين سڪايا،
 ساز ڪري سينگار، عجب اسرار ڪيا...
 طرح طرح جيئن سڀ رنگ سهڻا،
 سوز سٽي سي سچار، برهمه بيمار ڪيا...
 'حافظ شاهه' نه پر ڪوڙين ڪروڙين،
 عشق بچي آزار، پڇي بي-زار ڪيا...!

مخدوم محمد زمان 'طالب المولا'

تو نين دن رين مان چين چايا،
 انهيءَ اوڻ اڻموت، ڪئين ڪهوت ڪهايا.

تنهنجا لاز ۽ انداز آهن باز بحري،
 وجهن ونگ، هنن ڏنگ، رکن زنگ زهري،
 من مهڻا، قرب ڪهڻا، سڄڻ سهڻا سرور،
 مرغوب، مطلوب، محبوب، منور،
 وري وار، ڪنڊيدار، ڪن ڪار تھري،
 تنهنجين اکين، رب رکين، وڏا راز راياءِ...
 تنهنجون نينهن آهي شينهن، رات وڌينهن رهبر،
 سلطان، باشان، تنهنجي در جا دايا...

تو جناب جي شباب، ڪيا ڪباب ڪيئي،
 قرب ڪاڙهيا، ڀرت ٻاڙهيا، سوز ساڙيا سيئي،
 قربان، انسان، ڪن جنان جيئي،
 دل ريش، درويش، تنهنجي تيش تايا...
 حسن شاه جي نگاه ڇڏيو ڇٽ چوري،
 ٻڏي ٻولي، ٿيس گولي، انهيءَ هڪڙي ٿوري،
 غماز، بي نياز، وڏي جند جهوري،
 توتان جاني، قرباني، جيڪا ميڙيڻ مايا...
 ٿيا پير ۽ فقير، دلگير، دلبر،
 مخدوم، محڪوم، ڪيا عشق انور،
 آفتاب، ماهتاب، بيهتاب اختر،
 تنهنجي سونهن جي ورونهن، اهي نت نايا...
 عشق امام جا سلام، ۽ ٻيا پيام ڏيندا،
 سڀ غم ۽ وهم سي پسر ٿيندا،
 طالب مولا، جهڪون جهولا، ڏک ڏولا ويندا،
 اڱڻ ايندا، بخشيندا، ٿيندا لاڀا سڃاڻا...

ميران محمد شاه 'مير'

بند ۾ آهيون اسين باندي بيوس، اوهين اڙانگا چو نه آوس، ميان!
 سنگدل دلبر، دائر نه رهندين، ناز ۽ نخرا لٽ نه نيندين،
 ڪوري ڪڍي ڇڏ ڪينو ۽ ڪس، ميان...
 'ڪل نفس' لاءِ 'ذائقه الموت' هرڪو ٿيندو فاني ۽ فوت،
 باريءَ جو رهندو نالو، پيو بس، ميان...
 ناز ۽ بهو لٽ ڪم ڪين ايندو، اجل اڙانگو آڏو ايندو،
 آب عين مان وهندو ڪري گس، ميان...
 حسن تنهنجي جو گلشن شادان، هر گل خندان، هر گل فراحان،
 پيل پئي مائسي مڪڙيون مگس، ميان...
 'ميران شاه' جون مولا مرادون، سهين اميدون تو ۾ آسون،
 رانجهن جو ٿئي شل ڪو رس، ميان...

Gul Hayat Institute

محمد خان 'غني'

اسان ڪسي ڇڏيو آه آت نينهن ٿيئي، جتي پاڻ ڪسي پنهنجي گل ڪانه پئي!
 ازل کان آهيءَ ساڻ جي نينهن ناتا، لڪي لوح قلم، ٻيچ پختا جي هاتا،
 نساھي نياسون سچن ساڻ ميسئي.

وجهي پير پيڙ ۾ نه موٽڻ مناسب، ڇڙهي دست دلبر جي وارڻ نه واجب :
سڄڻ ڪٿي سا سوکهي، وسان دل جا ويٺي.

ادب سان آزي، ڪري زور زاري، اسان جي ٻڌائڻج آتي نظاري،
ڪري قرب، کانگل، پرين جي ٻڃيئي.

هڻن هوڏ هستي وساري ڇڏياسون، پرين، تنهنجي پيرن پناهي پياسون،
ننگي! ننگ آهي مڙيئي مڙيئي.

چوان حرف هڪڙو، اهو عيب آهي، سڄڻ سان سينو پيلا ڪير ساهي؟
مياريون، مٺا محب، مون ڏي مڙيئي!

ڪڪوريون ڪري قرب مون سان ملائين، اسان کان اڪيون يا جي حاڪم هٿائين :
ٻنهي صورتن ۾ ڪرين قهر ڪيئي.

جي پنهنجو پيارا، ڪري تون نه ڄاڻين، لکيو لوح سو جي نه صاحب سڃاڻين،
اسين تنهنجي نالي جا نوڪر آهيئي.

لياڪا لکيو تون جي پلپل ٿو پائين، مندر دوست، دل تي ٿو وڇڙيون وسائين :
هزارين هڪلائون مان مهندس سڃاڻي.

ڪنڊيون ڪارڙيون جي اڪيون تون آڻارين، ته باشا ٻڃيو ڪر ٿو بحري بيهارين :
بنا موت ماريون 'غنيءَ' کي آڻيئي.

حافظ محمد احسن، 'احسن'

ڪر ڪا پلائي پال، وي ميان، آءُ اڳ ۾ پير پري، الا!

دم دم توکي ساهه سنڀاري، دلبر ويٺن ڪيئن تون وساري،
ڪانه لڏي ڪا سنڀال، وي ميان، مفت مسافر پيو ٿو مري، الا...

واڳ وصل جي وار آله لڳ، قبول پوين سڀ پار آله لڳ،
لامر خدا مڃ سوال، وي ميان، بلڪ نه ٿي مون کان يار پري، الا...

عشق اندر ۾ آڳ آلائي، تنهنجي جدائي جان جلائي،
هاڻي جيئن ٿيو جنجال، وي ميان، توکان سوا ساعت ڪين سري، الا...

لئون لئون ۾ ٿم تنهنجي لوري، جان جدائيءَ تنهنجي جهوري،
 هيٺا ٿيا ٿم حال، وي ميان، بره بدن ۾ باه پري، ...
 ڪوڙين تو لئه ڪانگ آڏاريان، نيٺ ڪشي پيو توڏي لهاريان،
 جرّ ته وهايان جال، وي ميان، ياد ڪري ڳالهيون دل تي ڳري، ...
 سال لنگهي ويا سڪ ۾ دلبر، 'احسن' تي ڪو ڀال ڀلا ڪر،
 آءُ ننگي ننگ ڀال، وي ميان، خاص سڄڻ شفقت ڪا ڪري، ...

حسين بخش 'خادم'

اڪڙيون رت رُٿن، سُٺيون ماڻ نه ڪن، ڏمڪيون ڏمڪا ڀرن — ايندين ڪڏهن پرين!
 نڪي ڪڇڻ پڇڻ، ڪنهن کي ڪين چوڻ، پنهنجيءَ پَر ۾ پڇڻ — ايندين ڪڏهن پرين!
 منجهي ٻين سَٺيون، سڪ ڪين سَٺيون، تارن منجهه ڪَٽيون، لڙيا ٿيو ڪَٽيون،
 آهـن صاف سَٺيون، تو ۾ اٿن پَٽيون، راهون روز ڏسن، ... ايندين ڪڏهن پرين!
 ڪنهن قرب ڪَٺيون، موه تنهنجي سُٺيون، اوهين جيئن آٺيون، اهڙيون اڳ نه ڏٺيون،
 جڳ جون جام جُٺيون، سڀني سر تي سَٺيون، مهڻا سر پيا ملن، ... ايندين ڪڏهن پرين!
 راتو ڏينهن ڏمڪيون، ساعت ڪين سُڪيون، جانب جيءَ جُڪيون، ڪيون بره بَڪيون،
 ملڻا منهنجون اڪيون، تنهنجي قرب ڪَڪيون، ٻئي وهائون وتن، ... ايندين ڪڏهن پرين!
 آڏما روز اچن، دولهان درد ڏمڪن، باهيون بره پرن، محبت مڃ مڃن،
 'خادم' ماريو اڪين، بيوس ڪين بهن، لڙيو لڙڪ پون، ... ايندين ڪڏهن پرين!

مير محمد جويو، 'ميرل'

وچ فراقان ڦٽندڙ سَڪي، عشق اندر هين انگور ڪيٽي؛
 چشمان دلڙيان چاڪ ڪيٽيان، عاشق گهائل گهور ڪيٽي؛
 اياز سڏا ڪر عاجز ڪيٽا، محمود لڪين مجبور ڪيٽي؛
 ليلا دي وچ آپ لُڪا ڪر، مجنون دے مذڪور ڪيٽي؛
 هوش پنهل دا ٻاڪر ٻيارل، سسئي دے دل سور ڪيٽي؛
 ميهري دي وچ سام مِلا ڪر، سهڻي درياه عبور ڪيٽي؛
 رانجهن بن ڪر هير بنسا ڪر، زهر ڏيون دے ظهور ڪيٽي؛

يوسف دا ول ويس جو پاڪر، چاڪ زليخا چور ڪيٽي؛
 'آٿا الحق' دا مارڪي نعران سُولي سر منظور ڪيٽي؛
 جنهن کون ميخ مجاز مريندا، نينهن آهين ناسور ڪيٽي؛
 ماهي نام سڏا ڪر سهڻل، 'ميرل' جهڙي مخمور ڪيٽي!

پير محمد 'پياسي'

روز نھاري جنهن لڏ اڪڙيون ٿاڪ ڏسي ٿڪيون وي،
 سر جو سڄن سو آيو، ڏنيون فيض سنديون جنهن ٿڪيون وي.
 سهڻا سداڻين توڪي ساريان، دم دم ساريان، ڪين وساريان—
 لالڻ تنهنجي لوهه لڳي مون ڏوريا ڏونگر لڪيون وي.
 جيڏيون ڪيئي جوش جلايون، ڪي رب محبن ساڻ ملليون—
 ويئي ويئي ويئي وڃي ڪم ڪم وڃي اندر سڀ وڪيون وي.
 ڪم ڪم ڪم روز سڙان ٿي، سُر سبق مان روز پڙهان ٿي—
 سُر سڙن سڀ ڀرت منجهان مون پاڻ ڪيون آهن ٻڪيون وي.
 'پياسي' پاپل يار پڪاريان، ڏينهن ڏڪن جا ويئي گهاريان—
 روئي تولي دلبر، نهاري راهون سڀ مون ٿڪيون وي.

نياز علي شاه 'محسن'

ٻانهپ جي آ منهنجي ٻولي، الا، گولي مان ت ذات جتن جي!
 ڪيچي قهر ڪري ويا، آهي وڏي منهنجي جهولي—الا...
 آهي ڏک تـ اهو رڳو، چوڻ اڳي مون اک ڪولي—الا...
 گهر کان بي گهر عشق ڪيو، نينهن نمائي اڃ رولي—الا...
 الله شال سڪي هجي، جانب جتن جي نيت ٿولي—الا...
 'محسن' چندي مان ڏسي، مان ڏڪن جي مون کي لولي—الا...

احمد خان 'آصف'

مون ۾ عيب اٿار، لا ڪهل ڪندوشل ڪيچ جو والي؟
 خاص ڪٿيائي آهيان ادبون، سينو ڪهڙو ساهيان ادبون،
 پٿرا اٿم هرڪار، لا... ڪهل ڪندوشل ڪيچ جو والي.

ڏيرن کي ڇو ڏوه ڏيان مان، هوشيارِي ها پاڻ ڪيان مان،
 مون ڏي ڪُل ٿي ميار، لا... ڪهل ڪندوشل ڪيچ جووالي.
 منهنجن پاڳن ڪين پڙايو، ڪرمن منهنجن ڪين ڪمايو،
 سور سهڻ پيا هزار، لا... ڪهل ڪندوشل ڪيچ جووالي.
 ڏيئي پنپور کي پينر باهيون، لنگهنديس 'آصف' چاڙهيون لاهيون،
 ووڙيسند يس وٽڪار، لا... ڪهل ڪندوشل ڪيچ جووالي.

علمي بخش 'رضا'

ڏٺي ڏينهن ٿيار، مين ماروئون ڪي!
 راتو ڏينهان جيءَ ۾، جوشن جاڙ ڪيام...
 بنا جالب، جيڏيون ڪاري ٿيم ڪيام...
 وينديس رهنديس ڪينڪي، اهڙو اٿم الجمار...
 دوست ٻرين، تنهنجي 'رضا' پيو ٿئي سام...

وايون

محمد زمان 'طالب المولا'

سنڀري سنڀري لاءِ، سمجهي سمجهي لاءِ، يار، نازڪ ٿئي ناتو لينهن جو!
 وڪ وڏائي، وچ تان پير نه پئي پاءُ — يار، نازڪ ٿئي ناتو لينهن جو...
 ماڳ جتي محبوب جو، اک آتي اڪاءُ — يار، نازڪ ٿئي ناتو لينهن جو...
 پروانو ٿي پڙ ۾، پيچ ٻرين سان پاءُ — يار، نازڪ ٿئي ناتو لينهن جو...
 حال حسيني هٿ ڪري، حسرت ٿي حڪم هلا — يار، نازڪ ٿئي ناتو لينهن جو...
 'طالب مولا' مرد ٿي، وارو پنهنجو وڃاءُ — يار، نازڪ ٿئي ناتو لينهن جو...

محمد خان 'غني'

هلي سڄي جي هٿ، آخ تان پينر وره وهايون!
 راءِ ٻچي ٿو روڪڙ، ميان، ڪين وٺي ڪجهه گهٽ.....
 سر جو سودو آه سھانگو، ڪو جو آت ڪوڪٽ.....

نینهن نغارا نوبت وه وا، روز وچي واچت...
 ڏسندي ڏسندي سهڻي صورت، قلب مٿان لهي ڪت.....
 رڙهي ڏسو سڀ رانجهن منهنجو، جنهن جو ناهي مٽ.....
 ٺهري کان ڪري جت ڪڙڪا، سورن جو سوست.....
 کيرب ڪهرجي ڪولہ 'غني' تو، هلج ڪري جهٽ پت.....

عبدالجبار 'شام'

(۱)

ويندڙ آءُ وري، تو لک آهڻ اڪڙيون آڃاڻون!

ههڙي مُنڍ م هيڪلي، ويندي مُنڍ مري...
 ور، پڪيڙا، هرديس نه وڃ، آئي ذوق ڌري...
 ڪڪر ڪارونهار ڏسي، هم نين ٺري...
 موسم من، موهيو آهي، ويئي جَرَ جري...
 توکي پڪاربان ٿي پيرين، مون کي ڪين سري...

(۲)

تن ته تهايو تار، يار عطائي آيو!

ولائي ويجهو ٿي، ويڇا سڀ وسار...
 سِرَ سندنو سودو ٿيو، بي ڪا پرت پچار؟...
 لهنهن لوايو آهيان، برهم آيو بار...
 چارڻ چوربو چنگ کي، هيچ منجهان هيڪوار...
 الدر وڍجي اڌ ٿيو، سڄن آهي سنهار...
 اوڏو، 'عبدالجبار' چئي، دوست ٿيو دلدار...

(۳)

سانجهي ٿي، تون سنهار، آڌر پڪيڙا پنهنجي ويڙهي!
 آڪيرو جيت تنهنجو آهي، غير ڪيو ات وار...
 پڪَ تون پڪيڙا ڇوڻو پچاڙين، برهم جو آيو بار...
 تو لک سڀڪي سوڪو آهي، غافل ڪين گذار...
 ويڙهه پڪيڙا تنهنجا وسندا، تون ڪو پوئو بار...
 لهنهن ڪيو آ توکي نالو، نينهن مٿان ٿي لٿار...

ووڙ، وندر کي ووڙ، ور ريءَ ويهه م ويسلي!
...ماڙيون محل ڦٽا ڪري، خيما ٻر م ڪوڙ...
...ڪاهي هل تون ڪڇ ڏي، مٿن کان منهن موڙ...
...ڏيرن توڙي ڏاڍ ڪڇو، تون ته نٻاهج توڙ...
...اٿڙا آريءَ ڄام جا، پٺانهي ٿي پٽ ڇوڙ...
...آصف آريءَ ڄام لاءِ ڄايون جيءَ م جوڙ...

Gul Hayat Institute

گیت

شیخ محمد ابراہیم 'خلیل'

بڻجي سنڌ پڪار، پيهڻا، بڻجي سنڌ پڪار!

تنهنجي ۽ ٽي ۾ خستج-ر آه-ن، تنهنجا گائنا نشت-ر آه-ن،
تنهنجي ڪوڪ-ڪ-ٽار، — پيهڻا، بڻجي سنڌ پڪار.
سال ٿيا ساجن کي آئي، وروڙ ڏيئي ياد ستائي،
هي ٻي تنهنجي تن-وار، — پيهڻا، بڻجي سنڌ پڪار.
رات جهڙائي، بجلي چمڪي، ڌڪ-ڌڪ ڌڪ دل، تنهنجي ڌمڪي،
من ۾ مڃ-ج هزار، — پيهڻا، بڻجي سنڌ پڪار.

کوورڙن محبوبائي

ساوڻ ۴ وچوڙو

آيون ساوڻ جون برساتيون —
هه، سهيلي! آڻ اڪيلي، ڪئن کائينديس ڪاريون راتيون؟ ...
آڏندا لڏندا بادل آيا —
ڪارن ڪارن، ڪاجل وارن نيٽن ڪپڙا وس جا سعي! ...

ٺهڪ ڏين ٿا بادل ڪارا —
ٿي ويڳائي، پرڻت نمائي، هاءِ پري ويٺي شوڪارا! ...
ڪيلندي ڪيلندي بجلي آئي —
منهنجي من ۾، منهنجي تن ۾، هه، وچوڙي آڳ ڳڻائي! ...
رمجهم رمجهم بولدون برسيون —
عاجز آهون، دردي دانهون، سيڪيئون سيني منجهه نه ترسيون! ...

جهڙون پيمون پينل هوائون —
 ماريو چاهت، رهيو له راحت، لب تي آيون سرد صدائون! ...
 سچ ڪڪرن مان جهاتي پاتي —
 ڪئي اچانڪ دل ڪڪ-ڪڪ-ڪڪ، هيٺيون ٻڌو ۽ ڌڙڪي چيائي! ...
 اندر-ڌنڌن ست رنگ پسايا —
 ساري ساري، وات نهاري، آخر آس به لڙڪ وهيا! ...
 وڇوڙي بادل دور آڏاڻا —
 سيمندي سيمندي، تيمندي تيمندي، وري ڪٽلي پيا زخم پراڻا! ...
 [اندر-ڌنڌن = اينڊلٽ]

'نياز' همايون

وهي پيتر-وڪل جان؟ ڦٽلاري — پوپٽ وانگي نينهن آيو،
 لئونءَ لونه پنهنجي ڪانڊاري — ڄڻ ته ڳڙهي سان مينهن آيو.
 ٽانڊائي جان آس، آلا، چمڪي دل جي واهن ۾؛
 آڏمن آڻ ٿڻ لاتي، هوءَ، باهه لڪي ڄڻ باهڻ ۾؛
 ڪيئن ڪري اڻڄاڻ وڃاري، پوپٽ وانگي نينهن آيو!
 چاندوڪيءَ تي وير، جيئن چڙهي ۽ چڙور ٿئي،
 دل تي چاهي، تيئن ڪوئي اوري اچي ۽ ڏور ٿئي؛
 سرس ٿئي سڪ هڪاري — پوپٽ وانگي نينهن آيو.
 بهار جي ميٺڙي هير گهٽلي، ڪڙيون مرادن جون مڪڙيون؛
 هيچ وسايون وسٽيون، آلا، مڪڙيون ماڻڪ جان اڪڙيون؛
 وسڻ ورونهن تي چوڌاري — پوپٽ وانگي نينهن آيو.
 پيرالن جو واهه ٽوڙو، چاٽر وانگي ڇيت چريو؛
 مينهنه وڳي جي منند ڏسي، هويائي جان بهار وريو؛
 لاسي ويو هت هاسيڪاري — پوپٽ وانگي نينهن آيو.
 ويچارن جي وهڪ هلي، ڪيئن وٺي نه قرارن کي؛
 ڌڙڪي ٿي دل بيد جان، لهن اچي نه لغارن کي؛
 لوڪ لغو، پریت پڇاري — پوپٽ وانگي نينهن آيو.

آن سڃي، پوءِ جهڳڙو ڇا جو؟

هان ته مڃڻ، اٺ ماڻ، مڃي! ڇڏ، آن مڃي، پوءِ جهڳڙو ڇا جو؟
 منهنجو آهي ڏوهه سڃوئي، ڏوهه ته پنهنجو پاڻ سڃان ٿو،
 توڏي آهي حرف نه ڪوئي، ڏوهه نه توکي ڪوبه ڏيان ٿو،
 هان ته مڃڻ، اٺ ماڻ مڃي! ڇڏ، آن مڃي، پوءِ جهڳڙو ڇا جو؟
 رُسن ائين ڪو سونهي ٿو ڇا؟ رُسو آهي پرچڻ جي لاءِ،
 ڪوڏيندو، ٻڌندو، چونڊو ڇا؟ آهه ڪيو ضد سرچڻ جي لاءِ،
 منهنجون منهنجي ڇڏ ڇڏ! آن مڃي، پوءِ جهڳڙو ڇا جو؟
 چوهين مون کان پري پري ٿين؟ ڏسڻ ايندو، جهت منهن سولائين!
 سڪ جي تند چينن ٿي چاهين؟ جي نه، ڀلا پوءِ ڇو ٿي توڙين؟
 آهه، گلي ميل، دل سان دل ڪڏا! آن مڃي، پوءِ جهڳڙو ڇا جو؟
 وري حياتيءَ ۾ هين، مڙي، ڪڏهن الاڻي ڪڏهن ٿيندو،
 مڃي ڪهڙي جا، رُندي ٺهري، اهو خيال ئي ڏک ٿو ٻڌندو،
 رُسن ڇڏي سڪ مان ته وري سڏا! آن مڃي، پوءِ جهڳڙو ڇا جو؟
 [شيخ 'راز' جي نظم — "آن مڃي پوءِ جهڳڙو ڇا جو" کان متاثر ٿي لکيل.]

عبد الڪريم 'کڏائي'

وڇڙيل ونيءَ جا ورلاپ

سانوڻ آيو، ساڃن، آيا بادل ۽ برساتيون،
 ٺهڻ ڪين، واهيءَ جون، وارث مينهوڪيءَ جون راتيون!
 ٻاٽ انڌيري رات پينيءَ ۾ وڇڙيل وات ٺهاري،
 ڪنن ڪنوي ٿي، ڪوڙ ڪنن ۾ چرڪائي ٿو ڇاٽيون.
 دور انڌيري ۾ واجهايان، سڪڻو گهر ٿو ڪاٺي،
 درد ڀريون ڪوئل جون دانهون، کان هڻن ٿيون ڪاٺيون.

سڄي سڄيءَ تي آڏ ڏهاڳن ٻاڻا ٿي اٿلايان،
 سڄا پنهنجي ور سان پيشي پيشي پاڪر پاتيون.
 پيار محبت واريون ميخون اهڙيون ڪي اڻڪايش،
 نڪري ڪن سگهن ٿيون، ساجن، تو جي جيءَ ۾ لاتيون.
 ترو اچن دم دم ۾ دل تي، پل پل پور پچاڻان،
 ياد ڪري سي مٿيون مٿيون رات سهاڳ جون باتيون.
 سنهڙين سنهڙين ٻولدن ٻڌجي چڻڪون جسم جلايو،
 لڳ لڳ ڪي ٿيون باهه لڳائين ٿڌڙيون ٿڌڙيون راتيون.
 جيڏيون سرتيون ڪيلي ڪيلي ٿيون مهڻا مارن تنهنجا،
 ڪير سهي ها سُهـ ما، پر سڀ برهه سڻايون باتيون.
 هُنن ڪٿي ٻالوت پتن، هِن منهنجا ٻالڊ پُسايا،
 ڪڪرن جون برساتيون هُت، هِيت نيئن جون برساتيون.
 لعنت آهه لڳيءَ ڪي، لالن، ڏوه ڏيان مان ڪنهن ڪي؟
 پنهنجي پنهنجي قسمت، ساجن، پخت جون آهن باتيون!
 دير نه ڪر دلدار الله لڳ، آڏ دُڪيءَ جسي ڏيري،
 محب، ملن جي خاطر آهن اڪيون ڏاڍيون آٿيون.
 ڪن ڪڙڪي تي آهي سائين، ديد 'گدائي' در ۾،
 وچ ٽيل ٿي واجهائي وارث، جهت جهت پائي جهاتيون!

مراج

ياد ته هوند... .

سُرڪ آها جدا ورهيه پراڻي،
 پنهنجي ڇهن تي ڪولين ڇو ٿي؟
 منهنجي منهن ۾ هر هر، جالي،
 پنهنجو پاڻ ڪي ڳولين ڇو ٿي؟
 ياد ته هوند...

ڀريت چئي، تو ناتو ٿو ٿو،
 مون کان هو ڪيئن پلڻ ڇڏيو!

منهنجي اکين جي هن ساگر ۾
هاڻ ته ڪوبه ڪنارو ناهي،
هوءَ ڀلا هي تنهنجي اکين ۾
طوفانن جو اشارو ڇاهي؟
ياد ته هوند...

ننهن نهوڙي، تو منهن موڙي،
مون کان هو ڪيئن هٿ ڇڏايو!

آپ ۾ ڪارا بادل ڏسندي،
وارن کي هي ڪولن ڇا جو؟
ڇوڙا چوري، مُرڪ سڄائي،
انڊلٽ کي هي ڳولن ڇا جو؟
ياد ته هوند...

مُرڪ ڪسي، تو دل کي ٽوڙي،
مون کان هو ڪيئن هٿ ڇڏايو!

چنڊ به هائي، دل جو ويري،
داغ پرائڻ ٿيو سيڪاري!
گهاو پرائڻا لاسور بڻيا،
ههه، سي منظر ساري ساري!
ياد ته هوند...

گھنڊ وجهي، تو چپ پڪوڙي،
مون کان هو ڪيئن هٿ ڇڏايو!

سروچندر 'شاد'

آءُ ته پريتم گيت سڻايان

منڙا منڙا پيارا پيارا، آءُ ته پريتم گيت سڻايان!
منهنجن ڪيئن جا هوڃاري، سُنندڙن ۽ آلفٽ آهن؟
منهنجن ڪيئن جي درياءُ جي لهوارين ڇولين تي چڙهندي،
جيئون جا هنج، سينو ٽائي، ڇولين سان پيا سمينو سامهين؛
منهنجن ڪيئن تي، او سائين، جوڀن ڪهوريو ايئن وڃي ٿو،
ڇيڙن تي جيئن پيالو، سائين!
ڪيئن جي ماڻ ڏور مڃايان، ... آءُ ته پريتم گيت سڻايان.

مَنهنجن گيتن سان جي تنهنجي غم جا داغ وڃن سڀ ڏوٻي؛
 سنجها وانگي، تنهنجين ويران اڪڙين جي آڪيري ۾ جي.
 وڇڙيل، ڀٽڪيل، رُليل، حيران، اچي پکيڙو ٽنڊ جو موٽي،
 پوءِ ته جيڪر، مٺڙا سائين، ارمانن کي گيت بڻائي،
 آلفٽ جو سنسڪيت سڻائي،
 توکي ريجهايان، پاڻ ڀلايان! ... آءُ ته پريتم گيت سڻايان.
 تنهنجي پيار جي هنج ۾، تنهنجي پائي شفا بيمار جواني؛
 تنهنجي دل جي ويرانين جا، ماءُ، آداس ۽ حيران ديڪ،
 تنهنجي پيار جي لڙڪن سان جي روشن بنجي چمڪن، جالي،
 پوءِ ته نيت نيت، جت ڪٿ سائين، تنهنجي جواليءَ کي لغمن جان
 پيار جي ڇڙن تي جهونگاري،
 جڳ کي ڀاڱ بهار بنايان! ... آءُ ته پريتم گيت سڻايان.
 تنهنجي مڪن جان لرم، اچي دل، نٿي سهي جي تاڻ به غم جو،
 تنهنجي چن جي پياري پياري هائيءَ جي سيني ۾ ترلندڙ
 مُرڪ جو مٺڙو مٺڙو ڪنول جي نٿو سهي، بس، گهاٽ به غم جو،
 چو ٿو هيئن مايوس ڪڏاريئن؟ حڪم ته ڏي، غمگين به هولدي،
 تنهنجا ئي چو، مٺڙا سائين،
 جڳ جا سارا غم سڻايان! ... آءُ ته پريتم گيت سڻايان.

(۲)

آلا، تنهنجي اک!

ماري ويئي مون کي، آلا، تنهنجي اک!
 اڪڙيون اڃ اشڪن کي لوڏيو ٿيون لوڏن،
 سُرور لاجي ساھه کي چو ٿا آئون؟
 عجب آه، اڏار کي ڇاوا آهن ٻڪ!
 — ماري ويئي مون کي، آلا، تنهنجي اک!
 ٻائين منهنجا گيت ٿا ڏيهه ڏکي جا ڏک،
 ڪڏهن آلڪن کان، اڙي، اچي ٿيندي بک؟
 ڪڏهن پرچي پاڻ ۾ ويندا ڪڪ ۽ لڪ؟
 — ماري ويئي مون کي، آلا، تنهنجي اک!

تو ٻين منهنجا، او مٺي، گهوڙا ڳاڙن گيت،
 منهنجي جيت هار آ تو بن، اڙي پريت!
 تو لڻ منهنجي مائدي آهي اڄ پرڪ؛
 —ماري ويئي مون کي، الا تنهنجي اک!

مون کي وري به پيار اکين جو انب-رس،
 پلي ٻوٽو سُر ڏي، پيلي دل به، کٽس؛
 مون تي تنهنجا، او مٺي، ٿيندا تورا لڪ!
 —ماري ويئي مون کي، الا تنهنجي اک

Gul Hayat Institute

لوک گیت

۲. ع. ذیپلائی

تیاری

[هن گيت جو پس منظر هي آهي ته ٻن ڀائرن شاديون ڪيون آهن، ۽ ٻنهي پايين ڪي اميد آهي؛ انهيءَ خوشيءَ ۾ هو پنهنجي حال آهر پنهنجي پنهنجي پسنديءَ موجب ڪپڙا ۽ سامان اڏين ٿا، ۽ ٻنهي کي پسنديءَ موجب پٽ ڄمن ٿا.]

هوڪهڙو ڀاڱو شهر مان موٽي، ڀيٽ تان لهي
 ڏهر ۾ اچي پهتو آهي؟
 اهو ته وڏو ڀاڱو اچي ڏهر ۾ لٿو آهي!
 هاڻي رات جو گجڙ مومل (ڀاڙي) ضرور ڏيکيندي،
 مفيد ماڙهي!

ٻلا ڪهڙي ڀاڱ ٻانڌڻو (چڻيءَ جو قسم) آندو آهي؟
ٻانڌڻو ننڍي ڀاڱ آندو آهي؛
ننڍي ڀاڱ-ي ٻانڌڻو اوڍيندي.
... مفيد ساڙهي! [ورائي]

وڏي ڀاءُ ٺوٺين کان سٽي هائڻ وارا چوڙا آندا:
ان ڪري وڏي ڀائي سندس ڪنجن (ٺوٺ
کان مٽي ٻانهن جي حصن) تي چوڙا هائيندي.
ننڍي ڀاءُ ريشمي سوڙو آڻندي:
جنهنڪري ننڍي ڀائي ريشمي سوڙ اوڍيندي.
... مفيد ساڙهي!

وڏو ڀاءُ گنجپير هلي ٿو؛
لنڊو ڀاءُ شرمندو ٿيندو هلي ٿو.
وڏي ڀائي فخر مان گهونگهٽ ڪڍي ٿي هلي؛
ننڍي ڀائي شوم کان پاسو ڪندي ٿي هلي.
... مفيد ساڙهي!

(آخر ڪار) وڌيڪ ڀاڀي ۽ ڪيد وڙي جهڙو سفيد
پٽ ڄاڻو؛
۽ ننڍي ۽ ڀاڀي ۽ وڌيڪ ڀڙي ڀڙ جهڙو پٽ ڄاڻو!
... سفيد ساڙهي!

ڪٿي هئو ويرو ڏياري ڌات نا؟

موي ويرو ڀريو ري ڀاڻ ٺا!
گجر مومل اوڍي ري رات ٺا
اچي ري چنڙي!

کټيټو ويرو لائيو ري ٻانڌڻا؟
ننڍ کيو ويرو لائيو ري ٻانڌڻا؛
ننڍ کي پاپل اوڍي ري ٻانڌڻا.
... اچي ري چٽي!

۴- وڙي ويرو لائيو ڪوڙا ڪنڄ;
وڙي ڀاڀل ۴- ۴- ري ڪوڙا ڪنڄ.

نڀندي ڪيو ويو لائيو سيرڪ سوڙڻ؛
نڀندي ڪي ڀاڱيل اوڍي ري سرڪ سوڙڻ.
... اچي ري چٽڙي!

-مويي ويرو هلي مائٽوڻو:
 نديڪيو ويرو هلي موڙان موڙ.
 وڏي پاپل هلي گهوڻگهٽين،
 نديڪي پاپل هلي موڙان موڙ.
 ... اچي ري چئڙي!

وڏي ڀاڀل ڄايو ڪي ڪسو:
نه ٿي ڀاڀل ڄايو آئون ٻه!
... اچي ري چڙهي!

نظم

گو و رذن محبوباڻي

هاريءَ جي نينگري

ڪيئن ۾ ڇانيو ڄڻ خمار، سنگن سر ڏوڻيا بار بار!

بـاغـن ۾ ڄڻ آئي بهار—

جڏهن لڏائي لهندي، ڏهندي،

وروڪڙ پيچري تان ڪنهندي،

هنندي، پيهي تائين پهتي،

البيلي لهنگر هاريءَ جي!

ڪجهه ڪنڪ رنگي، سهڻي سڌول، اڪڙيون ۽ ٻانهون گول گول؛
لب لال لال، گوبيا گلاب، نظرن ۾ پيتو آڄڻ شراب؛
نائنگن جهڙي چنچل چوڻي، لهرن وانگر لڏندڙ پوتي؛
آزاد مڙڪ، ڄڻ ڇانڊوڪي، بيٺوڪ ٽهڪ ڄڻ آبشار؛
— سنگن سر ڏوڻيا بار بار...

هڪ هٿ ۾ ڍوڍو، ساکڙ ڌرو، ۽ ٻئي ۾ ڇاڇ ڀريو لوڻو؛
ڪڇ ۾ ڪا بڪري يا وچڙو، ۽ سر تي بار ڀريل مٽ جو؛
بيچمين اڪيون، ڇڪائيندي، مضبوط ڪمر لڇڪائيندي؛
بيخوف اچي ٿي ڳائيندي، ڄڻ ڇيڙي ڪنهن ڪومل ستار؛
— سنگن سر ڏوڻيا بار بار...

ڪيئن جي رکوالن بنجي، آئي ٿي جهول گليلن جي؛
زم سان ٿي رائي ڪانڀائي، هو ۽ هڪ هري ٿي پاڻي پاڻي؛
ڇوليءَ هيٺان آڀريل چاٽي، آلي ٿي ٻائي ٿي جهاتي،
ڄڻ چيري بسادل برساتي، وٽ ڪاٺي ٿي وڃ بيقرار؛
— سنگن سر ڏوڻيا بار بار...

هوء شرميلي، ٻولي ڀالي،
 ڪڏهن ٿولن سان جهول ڀري،
 تن تي جوڀن، من ۾ آمنگ،
 بيتاب خواهش جا ٻنگ،
 ڏس، لائي منديءَ جي لائي،
 ٿي هار ڪري، سينگار ڪري،
 ڏسندي آشا جا عجب رنگ،
 آيا آڌري ڀر ڏنرا آهارا!
 — سنگن سر ڏوٽيا بار بار...

آهت ٻائي رس-لوڀن جي،
 سيني ڏي ٻوتي سرڪائي،
 ڪجهه خوف سبب ٿي دل ڌوڪي،
 رخسارن مان لائي چلڪي،
 هوءَ چنچل هرئيءَ جان چيرڪي،
 ٿي نرم چن ڪي ڇڪ هائي،
 ڪجهه فخر وچان ٿي اک ٽوڪي،
 ڊوڙي بجليءَ جي تيز ڌارا!
 — سنگن سر ڏوٽيا بار بار...

هوءَ لچندي ٽپندي ساوڻ ۾،
 سارنگ جا طبلا ساز سڻي،
 ٻر ڪڏهن ڀر ٿي ياد ڪري،
 هوءَ لڙڪن سان ٿي ٺيڻ ڀري،
 بهجي ٿي کانئن جي ڏڻ ۾،
 ٿي ناچ نچي ڇڻ مڙ ٻڻي،
 جو وڇڙي ويو ڀرديس ڀري،
 جن ۾ آسانديل انتظار!
 — سنگن سر ڏوٽيا بار بار...

ڇا ڳوٺاڻن ۾ سولهن نه آ؟
 ڇا مزدورن ۾ ڀيار نه آ؟
 ڳوٺن ۾ وندر ورونهن نه آ؟
 تن ۾ آدرستڪار نه آ؟
 — آ ڳوٺن ۾ انسانيت،
 مسڪين دٻن ۾ پي چاهت،
 تن کي نه ملي ڇو ڪا راحت؟
 ٿا ڳوٺاڻ ڳاڙن زار زار! — سنگن سر ڏوٽيا بار بار...

’نور‘ عباسي

Gul Hayat Institute

ڀيار ڀڪاريو

جيئن ڏاڍو آڪو آهي، ڏينهن ڏکيا ۽ راتيون روڪي،
 تنهنجو نانءُ وٺي ٿا گهاريون، من مَرڪي ڪاهيءَ دل موڪلي!
 هڪڙي ڍڪ پائيءَ جي خاطر رڻ جا رولا سر تي کنياسين،
 امريت جي هڪ ڍڪ جي خاطر زهر جا ڪٽي پيالا پيتاسين.

هيار سھاري، نفرت لائق جڳت سان نساتا ڪين چئاسين،
سونهن سھاري، ڪرپ ڀري هن جڳت ڪي گيت ڏناسين.

منهن موڙي، سڀ ناتا ٽوڙي، وياسين هتي جيئن موت جي ڏيري،
سونهن ڪيو سڏ، پيار ٻڪاريو، موٽي آياسين منهن ڦيري!

سروچندر 'شاد'

آلجهن

نيري آپ ۾ گدلا بادل ائين ٿا ڊوڙن، جن ڪي چوريون،
گهڙا من تي ڪڍي ٿين ٿيون، ته ڪ لڳائي،
جوين جي هي سرڪي قدرت ائين ٿي جهومي،
گهڙائي ڪا نينگر هتي جن 'ڏهوڪو' ڳائي!

سڀنيو تائي، چال لڳائي جو وڃ ته ڪي،
سانوڻ جي بهت تاب جگر جا ڦٽ آڻين ٿا،
منهنجي ماءُ ۽ ويران دل ۾ تنهنجي ياد جا،
گيتن کان به وڌ ٻه ٻه مارا سڀنا جا ڳن ٿا.

ڪنهن ناڪاره عاشق جان، منهنجو اوجاڳو،
تنهنجي اوسيڙي ۾ ويٺو راتيون جاڳي،
آه وڇوڙي جو تون، مڙ ٿا، دريا جهڳي.

تون منهنجن سڀني جي آهين جان، او سائين!
تو ٻين منهنجا گيت، او سائين، چريا ٿيندا،
تو ٻن منهنجا سڀنا ڦٽڪي ڦٽڪي مرندا!

آهي سونهري سڀنا جنهن ۾ مون، او سائين،
توڪي دل جي سچ ۾ ڪٽي جان ڪڙندي ڏٺو آ،
توڪي تارن جان ڪلندي، اک پچندي ڏٺو آ،
توڪي جهنگ جي هرئيءَ وانگي ٿلندي ڏٺو آ،
توڪي ڦٽين جان پادڪر ۾ ڪلندي ڏٺو آ،

توڪي بيخود ٿي پوپت جان چمندي ڏٺو آ؛
تنهنجن رُخسارن تي پُسي ڪي ٿيڙندي ڏٺو آ؛
منهنجا هي سڀا ئي ته منهنجي دولت آهن،
منهنجي حياتي آهن، منهنجي ملڪيت آهن!

سڀن کان سواءِ هڪ شاعر وٽ ٻيو ڇا هوندو؟
سڀا مون کان جي ٻوڙيا، منهنجو ڇا ٿيندو؟
سڀن کان سواءِ آءُ ته جيئرو رهي نه سگهندس،
مون کي حياتي گهرجي، سڀا گهرجن، سائين!
تون به نه گهرجن، چين نه گهرجي، ڪجهه نه گهرجي،
سڀن کان سواءِ آءُ ته جيئرو رهي نه سگهندس!

’ذوالفقار‘ راشدي

ڳوڏاڏي نينگر

جوانيءَ جي ڄڻ بارش ٿئي ٿي، چھري تي ڄڻ نور وسي ٿو،
ڪوٺاريءَ ۾ سون ڪري ڄڻ منهن تي قطرن والکي ڪڙي ٿو،
يا ڪ مٺيءَ ۾ شبنم آهي، جنهن مان ٿيو ٿيو ڪري ٿو،
مڪڙي کي گل والکي چمي ٿو، زلفن کي شاخن جيان ڌوئي ٿو—
چٽساليڻ سان چٽين ڪا گهر مان جو ٽمي ٿو ٻاڻي!

وٽ مسٽالي جو پين تي آ، ڪٽ ڪٽ رس ڪٽي ڪاٽي،
هن اربيلي دوشيزه جي آنچل جيئن لهرائي،
ترش نگاهن جي تيزي ٿي جوانن جي دل کائي،
فتنه خراشي، فتنه ادائي، زاهد کي هڪ ڪاٽي:
جڏهن جي هڪ دنيا دل ۾ قيامت جيان سامائي.

قد و قيامت توڻي دل ۾ مضبوطي آ، مضبوطي،
هڪ ۾ لالايون به نه آهن، آڱر نه آهن، مضبوطي،
بخمل بوسڪي ڪينڪي ٻاڻي، ٽائل ٻاڻي ٻوٽي،
باغيچن جي بلبل لاهي، ڪيئن جي آ طوطي:
پوءِ به راتين جي آ رات، نينگر آ ڳوڏاڏي!

مون کي هه-ڙي معصوم جي عصمت پياري آهي،
 محترم جي شـوخ لـگهـه جي غـيرت پـياري آهي،
 پاڪيزه جي پاڪ هٿن جي محنت پياري آهي،
 مون کي هن جي پيار جي، ساڻي! دولت پياري آهي:
 راج-ڏهاڻي لاه ته ڇا ٿيو، دل جي آهه ڏهاڻي!

(۲)

دعوت نگاه

لباس حسين مان هي خوشبو اچي ٿي،
 ڪ عطرن غنڀيرن جي بارش وسي ٿي،
 ڪلاسي نگاهن جي هلڪن مان گويا،
 ندي باده ڪهنه جي لهر يون هڻي ٿي:
 ڪ دٻيا و عقبلي رڳو رنگ و بو آ،
 ڏسان ٿو ته سامهون ڪائي خوڀرو آ.

هو مڪڙين جي سرتي، هو غنچن جي جيڏي،
 مشاهه آ صبح بهاران سان ڪيڏي!
 ذري جي تيـري هو سبڪار سهڻي،
 وڌي ٿي نگاهن جي آڏو آ ايڏي:
 هو راتين جي ڀرپور چاندوڪي چنڃي،
 ڪ شامـن جي نوخيز لوراني سڏجي!

هو نازن پري ناز جي آ لپايل،
 بهشت برين جي فضائن ۾ پاليل:
 ستارن جي جهولين ۾ جهوٽي ٿي جائي،
 ڪنول جيان محبت جي سمنڊن جي ساليڊل:
 ڏنر نور لرمـل جي شيرين جين تي،
 ڪئين چنڊ مـرڪن ٿا ڇهره حسين تي.

هو جنت جي حورن جي ٿاڻي آ، جالي!
 حسين جو سـنهن، ليڪ فاني آ، جالي!

هو سيمين؟ بدن، ماه پيڪر جواني،
 پري لاهه ته حسن زماني آ، جائي!
 دلاويز سهن جي: ليا جي راڻي،
 بستن بهارن جي آهي ڏيائي!

هو خالق جي خوبين جو تفسير آهي،
 ڪ آذر جي خوابن جو تعبير آهي،
 ڪ آتشڪده جو آهي سرخ شعلو،
 خليلي گلستان جي تصوير آهي:
 دلين جي دنائن جي تنوير، جنهن سان،
 ٿين سرخرو يعني دلڪير جنهن سان.

پريان سه جبين سا ڏسي پئي ڇٽائي،
 پيارن گهري ٿي اڃايل، الاڻي!
 سڏي پئي، چوي پئي، ڪاڻي حورمون ڪي،
 شرابي، هلي آهتي سر سهائي:
 اسان ٿا ميه ارغوالن وراهيون،
 هلي آ ته توکي اکين سان پياريون!

’درد‘ دريشتائي

هڪ قصو

رات جي ليري ڇپ ۾ اڪثر، دل جي ٿاريءَ کي ڪو ڏيري
 پنهنجي نازڪ نازڪ هٿ سان لوڏيندو آ شرمائيندي.
 دل جي ٿاريءَ تان پن ڦٽر جا، پيلا پيلا وهه جا ڳنڍڙا،
 ڇن-ڇن ڪرندا آهن هيٺ، مون کي بنائي سڪ جو سڻ!

مخدوم محمد امين، ’فهم‘

ڏٺون سال، ڏٺون ڏينهن

نوان ڏينهن راتيون، ليون روشنائون، نوان شعر ڪافيون، لوان بيت واپون،
 لوان باغ بنگلا، هي بستيون ۽ جاڳون، لئين سال ۾ سڀ نئون بنجي آيون:
 پرين، هو پرائيون ڇڏي ڏي جدايون،
 لئين سال ۾ اڄ، لئون لپهن لايون!

لوان گل چمن ۾، نئون رنگ و بو آ، صنوبر، سمن، موتيو سرخرو آ،
نئين سال جي اڃ خوشي سُوڀسُو آ، مگر مون کي تنهنجي اڃا آرزو آ:
وري پاڻ گڏجي خوشي ڪا ملهائون.

نئين سال ۾ اڃ نئون نينهن لايون.

خوشيءَ مان وڻن سبز پوشاڪ پاتي، گلن ساڻ بلبل ملائي ٿي ڇاتي،
مان پايان ٿو تو لاءِ جهاتيءَ تي جهاتي، نه معلوم ٿو آهي ڇو دير لاتي:
سگهو آ ته بلبل ۽ گل کي سڪايون.

نئين سال ۾ اڃ نئون نينهن لايون.

اسين ڪشور ڏل جا سلطان آهيون، نه ٻئي مال و دولت جا خواهان آهيون،
چون ٿا جهان وارا، نادان آهيون، محبت ڪريون ٿا جو انسان آهيون:
غريبي اميريءَ جا ويڇا وڇايون.

نئين سال ۾ اڃ نئون نينهن لايون.

هجون پاڻ گڏ زندگيءَ جي سفر ۾، فضا ۾، بياڀان ۾، ۽ بحر و بر ۾،
اگر آهيون بيمار ڪنهن جي نظر ۾، ٿئي ڪو نه ڪو عيب ٿو هر بشر ۾:
سڀن ۾ ٿين ٿيون بُرائيون پلايون.

نئين سال ۾ اڃ نئون نينهن لايون.

وٺي مون ڪسان اڃ اوچتو آه نڪري، مان پانيان ٿو توکي ويو آهيان وسري،
ڪهڙي ڌار توکان گذارڻ نه سٽري، سڄڻ هي به سڪندي ئي ويو سال گذري:
حياتيءَ جون گهڙيون وڃن ٿيون اڃايون.

نئين سال ۾ اڃ نئون نينهن لايون.

ٺهاريو مون شام و سحر، تون نه آئين، قهر آيو، رشڪ قهر، تون نه آئين،
اڃا تائين مون کي نظر تون نه آئين، ٻيا سڀ اچي ويا، مگر تون نه آئين:
مٿا، آڻ، موٽي، ڪري لڪ پلايون،
نئين سال ۾ اڃ نئون نينهن لايون.

ستارن ۽ شمس و قمر کان ليکي آ، فلڪ کان ۽ شام و سحر کان لکي آ،
لڪي، آڻ، ڄڻ و بشر کان لکي آ، سڄڻ تون سڀن جي نظر کان لکي آ:
نه ڪنهن کي ٻڌايون، نه ڪنهن کي سڻايون،
نئين سال ۾ اڃ نئون نينهن لايون.

نئين آئي موسم، نوان ٿيا نظارا، نئون چنبد نڪتو، نوان ڏئي اشارا،
جڏائيءَ ۾ مون تان کين ٿا ستارا، خدا را وري آخ، پرديس وارا!
ڪري درگذراچ ڪچايون ڪايون،

نئين سال ۾ اڄ نئون نينهن لايون.

پيلا ڇو سڄڻ وينين وعدا وساري، هي عاشق اڃا ويٺو راهون نهاري،
'فهم' آهي تنهنجي ئي سهڻل سهاري، ڀرين جيڪڏهن تون اچين قول ڀاري،
ته لوڪان لکي پاڻ محفل مڃايون—

نئين سال ۾ اڄ نئون نينهن لايون.

'برده' سنڌي

سنڌو ڌارا

هن ميدان جي ماءُ ڀاري! هر دم تنهنجا سبز ڪنارا،
تنهنجي دم سان نام وطن جو، دائر ديس جا محل منارا؛
نرمـل نرمـل، پيارا پيارا، تنهنجا مٿا خوب نظارا:
سنڌو ڌارا، سنڌو ڌارا!

هري هري ٿي سنڌ جي وادي، روپ رُپي کان تو آ ورتو؛
هن ديويءَ جي مانگهه بنئين تون، تڏهن نه هن سان ورت آ ڀرتو؛
تنهنجا پڪڙيل وارا پيارا، بنجي پيا سي نهرون نارا:
سنڌو ڌارا، سنڌو ڌارا!

تنهنجيءَ موج کي مالڪ بخشيو آهي اوج ازل کان، سنڌو!
تنهنجي موج خوشين جي خالق، ڀڄ تون منهنجي دل کان، سنڌو!
تنهنجن ڇولين منجهه چلن پيا، مَرڪن چمڪن چند ستارا:
سنڌو ڌارا، سنڌو ڌارا!

ڪَر موڙيندي، بند توڙيندي، پاڳ سهاڳ اسان لئه آئين؛
سنڌ جي سونهن جي ضامن آهين، جئين شال جواني ماڻين!
تنهنجن موجن مهر ڀرين ۾ آهن ڪيئي لڪل سهارا:
سنڌو ڌارا، سنڌو ڌارا!

تنهنجي صديڪي ڪو جهيون ڪاريون مهندي ڪجل مساهڻ هنڊائين؛
 گهونئي لونگ ڪپور لڱن ڪي لائن، پنهنجو روپ وڌائين؛
 وَرَ جي ڀر ۾ ويهي سُرڪن، سُهڃ منجهان ڪن مست اِشارا؛
 سنڌو ڌارا، سنڌو ڌارا!

لڙهي سڄڻ لھوارا تو ۾ ريت ريت نٻاهيندا ٻيا؛
 هيءُ سِير سنڌوءَ جي گڏجي، ڪيت ٻيڙا ڳائيندا ٻيا؛
 موتي ماڳ مسافر ايندا، تيري تيري سي تار اوڀارا؛
 سنڌو ڌارا، سنڌو ڌارا!

اچي اسان جا عيب اوڻايون تنهنجي پوتر پاڻيءَ ڌوئا؛
 سِڪَ جي سُرڪ ٻياري، تو سڀ ديسي هڪ لڙهيءَ ۾ ڀوٽا؛
 جيڏا سَرتا پاڻ ۾ پَرتا، وجھي ڳرائيون، ’بردي‘ ٻارا؛
 سنڌو ڌارا، سنڌو ڌارا!

Gul Hayat Institute

سي حرفي

مير محمد جو پو 'ميرل'

الف۔ اسا ڏے اڱن آوين، دلڙي ٿيو شاد ساڏي؛
دک درد سمورا دُور ٿيو، ايهم بستي ٿيو آباد ساڏي؛
شب روز تڪون پڻے ياد ڪرون، شل تڪون پي آوے ياد ساڏي؛
ڪو قياس پوئي، من ڪرم ڪرين، ايجه اٿر ڪرے فرياد ساڏي؛
'ميرل' آکے، محب ماهي هڻ آکے ڪرو امداد ساڏي.

ب۔ بس پُورل آوين تون، تان لک دفعے بسم الله آکان؛
ايوين آکان آيا عربي، آيا آپ الله آکان؛
تيڪون ڏوه ثواب سمورے ڪول ڪے انے گناه آکان؛
بخشين بديان ماهي ميدان، پردا پاند پناه آکان؛
تئين لال حال اندر دا، 'ميرل' چاڪے نرم نگاه آکان.

ت۔ تسان ڪنون حال ڪُجه هڻ لهين اساڏي دل دا سڄن؛
وچ تہ جدائي جالب تيڏي، جسم پيا هے جلدل سڄن؛
طعنے ميهڻے مائهو ڏيندے، لوڪ بيگنا ڪيادل سڄن؛
'ميرل' باجهون ماهي تيڏے چارا نه ڪوئي چلدل سڄن؛
بهشت اهو مٿين دوزخ آکان، بهشت جنهن تون نه ملدا سڄن.

ث۔ ثواب سمورے ڏے ڪر، گناه لوڪان دے گيهن بهان؛
ڏن دولت سڀ ڏے ڪر تين، گيهن پيار تيڏے دا ڏن بهان؛
وحدت واو وجود اندر گهت، بيائي ڪون مٿين پَن بهان؛
پڻے در ديوڻ چوڙ ڏيوان، بس پڪڙ تيڏي دامن بهان؛
دامن دست پڪڙ ڪے، 'ميرل' ماهي هڪڙا مَن بهان.

ج۔ جشن ٿيان، عيدان ٿي گيان، دلبر دے ديسدار ڪنون؛
آئے عاشق جئون ڪئون دے اٿے، روز الست اقرار ڪنون؛

مخمور ٿي اڄ مٺيخاني، محبت دے ميخوار کنون؛
عاشق لال عقيدت پيئي، سوال ڪرن سردار کنون؛
واه جو جانب جواب ڏتا، 'ميرل' محبت پيار کنون.

ح - حقيقي حال دے وچ بيچين هووان بيحال هووان؛
باجهون خيال ماهي دے، مٿين پئي خيال کنون بيخيال هووان؛
رُخسار رسيلے آنهه دے هووان، آنهه دے خطڙے خال هووان؛
هار هووان چا ڳچي ڇاوه، آنهه دے دل ٻڙي لعل هووان؛
'ميرل' اهڙي مهرباني جے ٿيو تہ هر دم نال هووان.

خ - خودي دا خيال چوڙيوس، نام ساڏا بدنام ٿيا؛
مشهور اسانڌي محبت دا افسانا يارو عام ٿيا؛
ورد زبان تين وجود اندر بس 'ماهي'، مٿا نام ٿيا؛
غير ڪنن دل دور ڪيوس، غير ساڏا هے غلام ٿيا؛
نينهن والي جو نماز پڙهيوس، 'ميرل' عشق امام ٿيا.

ن - اسان ڪون دوزخ دے ڪيون ملان دڙڪے ڏيندے هين؛
'دوزخ دڙڪا' بهشت دلاسا، ڪيون پئي عمر وچيندے هين؛
مونين وار، مسيت اندر ڪيون مٽلے نرڙ ڪسيندے هين؛
نيت صاف مرادن حاصل، اهڙا نيھن نہ نپيندے هين؛
جنت جاون 'ميرل' سے ئي، ماهي ڪون جے مٽيندے هين.

ن - ذڪر دا ذوق اسان ڪون رڳ رڳ دے وچ رڇ ڪيا؛
مڇ مجازي محبت والا من دے اندر مڇ ڪيا؛
ميننا صاف شفاف هئا، غير اندر دا ڪڇ ڪيا؛
ماهي من وچ مائي جنهن، سو بد راهي ڪنن مڇ ڪيا؛
'ميرل' اڳڪله ڪوڙ دي بازي، صافگوئي تين مڇ ڪيا.

ر - رهان بيچين پورل ڪو، چين نهين دن رين ڏونهين؛
سوز نراقان ساڙ سٽيا، پئي آب هر بندے نين ڏونهين؛
تڪ تڪ راهان سهڻل ٿيڏيان، نين تہ ٿڪ ٿڪ پٿين ڏونهين؛
واجهاون سے ول ول اڪيان، مول نہ ٿڪن عين ڏونهين؛
هووے جے وس 'ميرل' دے، قربان ڪرے ڪونين ڏونهين.

ز۔ زوراور زلفان دے واہ پیچ و خم ترے ونگ ویکو؛
ونگان دے وچ واہ عجائب دیوان رکیندا ینگ ویکو؛
ینگ بٹیا جو ونگ آتون، تنهن ونگ دے رنگ دا انگ ویکو؛
آیا جیکو زود زلف دے، کاڌي ويندا ڏنگ ویکو؛
'ميرل' ڏنگ محبت کاکر، ماهي هڪڙا منگ ویکو!

س۔ سرو قد سهڻل دا، تي ڏند موتي مرجان هئا؛
صورت ويڪرے يار سچن دي، يوسف پي حيران هئا؛
تارے ڪٽيان تابيع رهيان، شمس قمر پشيمان هئا؛
حوران پريان هوش وڃايا، ملڪ مڙئي مستان هئا؛
'ميرل' ڪيا مذڪور ڪران جو شاهد آپ قرآن هئا

ش۔ شمع داشان ویکو جو پتنگ آڻان خود آون پئس؛
آون آون، سال خوشي دے جندڙي جان جلاون پئس؛
سانگي سر دا لاهه سراسر، سورهيءَ نام سڏاون پئس؛
”موتوقبل آنت موتو“ اهڙي راند رچاون پئس؛
'ميرل' حج اڪبر آنهان، جے لنون ماهي نال لاون پئس.

ص۔ صبر دستور عشاقان، صاف صداقت ڄاڻ، ميان؛
مذڪور ڪرڻ بس ماهي دا، اهيءَ عين عبادت ڄاڻ، ميان؛
ڏور ڏکان دي ڏور پيا سا اهڙي سعادت ڄاڻ، ميان؛
”إن الله مع الصّابرين“ اهڙي عنايت ڄاڻ، ميان؛
صبر شڪر منظور ڪرڻ دي 'ميرل' هدايت ڄاڻ، ميان.

ض۔ ضمير شريير ضدي ڪون وچ سختيان دے ساڻ، ادا؛
زيران زيران پيشان دے وچ اڪر حقيقي آڙ، ادا؛
شدان، مدان، جزمان، نقطے، وچ وجود دے واڙ، ادا؛
تن ڪون تسبيح من ڪون مڻيا، اهيءَ طريقا تيار، ادا؛
'ميرل' پچے تيسڙے مڪون ماهي ڪرے ڪا ساڻ، ادا.

ط۔ طلب طريقت والي ترڪ سوا ته شريعت دے؛
حاصل حج حرمين ٿيندے، جے حال ڄاڻو ته حقيقت دے؛
مجاز ماهي دي موجان دے وچ نيڙے گهر معرفت دے؛
لڳا واءُ وصال والا تين ڪير پئس ڪوٽ ڪثرت دے؛
من اندر اڄ واہ جو، 'ميرل' وڳے نغمارے وحدت دے!

ظ- ظاهر توڙي باطن، ماهي مٿين مهتاب لکان؛
 ساراهه لکان ڪيا سهڻل دي، ڪيا شان آڻهندا تين شتاب لکان؛
 ڏکڙي ڏيوڻ سڪڙي سمجھان، ڪيھي آڻهندے عذاب لکان؛
 معاف جوڻي ڳيان مديان ميڏيان، ڪيھي ڏوھ ٿواب لکان؛
 جنهن دم ملدا نال ’ميرل‘ دے، ڪيھي آڻهندا حجاب لکان!

ع- عنايت سمجھان مٿين، جي پورل پٿر نل بلھاوے چا؛
 شفقت محبت نال او سهڻا سائين پاڪر پاوے چا؛
 بهڳڻ ٻولے، چٻوڙي چولے، الفت نال الاوے چا؛
 جام محبت دا گر ميڪون پيار دے نال پلاوے چا؛
 چشم ذرا چا منڙا ماهي، ’ميرل‘ نال ملاوے چا.

غ- غرور تڪبر ميڏا، هٿ وڌائي دور ٿي ڳڻي؛
 آڻي جيڪا عشق آري، سا سُولي سر منصور ٿي ڳڻي؛
 نينهن آيا ڪهن نوري تجلای، داڙي ساڙي پرنور ٿي ڳڻي؛
 لڳي ميخ مجاز والي تين تنهن دم دل مخمور ٿي ڳڻي؛
 ’ميرل‘ کون بس محبت هڪڙي ماهي دي منظور ٿي ڳڻي.

ف- فقير حقير مڏا ڪر، سر دا سوال ڪرڻ آوان؛
 حاضر، لوڪر، پانهان، ٻيلي، سر قدمان تي ڌرڻ آوان؛
 پاند ڳچي پا، پيارل سائين، پيار توساڏا پنڻ آوان؛
 سو سو سختيان، سانول سائين، سر اپڻے تے سهڻ آوان؛
 مٽي توساڏي، ’ميرل‘ آکے، محبت نال پرن آوان.

ق- قسم هے، منڙا ماهي، ميڪون تيڏے سر دا، ديولن؛
 دلڙي آهي ايويسن، دربان ٿيوان تيڏے در دا، ديولن؛
 تون حاڪم ٿي جو حڪم هلاوين، چشمان تے چا ڌر دا، ديولن؛
 تون ناز ڪرين مٿين نياز ڪران، آڻهن ناز ڪيڙے دل ڌر دا، ديولن؛
 هرڪو آکے ’ميرل‘ ڪوئن هے در ماهي دا بردا، ديولن!

س- ڪرم ڪپے هڪ آڻهندا، پڻے دي ڪاڻي ڪاڻ نھين؛
 ڄاڻ هڪے تنهن جام دي ڄاڻان، پڻے دي ڄاڻ سڃاڻ نھين؛
 روح ريڌل هڪ آڻهندے نل هے، پڻے نل روح رهاڻ نھين؛
 پڇ هڪو تنهن پنهل نل هے، پڻے نل ريجھ ريجھان نھين؛
 ’ميرل‘ سو هڪ ماهي دے پڻے دي منشي آل نھين.

ل۔ لهُو لِنِگَت سارے دا مَن مَیل کُنا چا مَس کران؛
 نام ماہی دا نال نزاکت لکھ کنون نا بس کران؛
 وس ہووے جے وس مَیڈے، مَن وس کنون چا وس کران؛
 رس رگہان دی روڑ رگہان تون، نال رمز دے رس کران؛
 ساراھ سہٹے سانول دی مَن، 'میرل' کُنا مَس مَس کران!

م۔ مڑھیوسے مَن دے اندر، 'احد' 'احمد' وچ مڑھیل ہے؛
 ویچا ہکڑا وال نہین، بس جان جسم لہ جڑیل ہے؛
 "ونحن أقرب" آکان ایوین انگ انگ دے وچ اڑیل ہے؛
 جو لہ میندا 'میر' اکر کون، توڑ کنون سو تڑیل ہے؛
 ہکڑے 'میر' اکر وچ، 'میرل' قلب اسادا کڑیل ہے۔

ن۔ نصیب نرالے سانول نہینہن ڈیتا ناسوت والا؛
 مائیوسے تہ مشاہدا مدھوشی اندر ملکوت والا؛
 پیتا اور پلایا مینون، ماہی جام جبروت والا؛
 حد کنون لاحد ٹیوسے، لانگھا لانگھا لہوت والا؛
 'میرل' سانول ماہی ملیا، ہوت آہو ہاہوت والا۔

و۔ وصال والی وہا ہان اندر وچ ہیمر لگی؛
 ماہ اندر ٹی ماروٹی، تین ازغیبی آکیر لگی؛
 خیال اندر خود خیال ٹیس مین، سختی وچ تہ سریر لگی؛
 تصور دے وچ منہن ماہی دا، صورت ماہ منیر لگی؛
 'میرل' ٹیا مجبور آٹان، جٹان زلف دی زور زنجیر لگی۔

ہم۔ ہمیشہ ہکُیا تَکُیا، ہوت جو ہان ثناخوان تیڈا؛
 عشق اندر وچ آیا، آکر کیتس جو اعلان تیڈا؛
 دلوی باغ بہار جو ٹی گئی، سُن کے سو فرمان تیڈا؛
 او ماہی، قسم الہی میکون، دیولہ ہے بس زبان تیڈا؛
 ملکان وچ مشہور جو ٹی گیا، 'میرل' اچ مستان تیڈا۔

لا۔ لائانی، لامکانی، حد کنون لاحد ٹیوں؛
 ذوق ذرے وچ ذات صفاتی، کات آڈی سر آڈیوں؛
 مہمیزان محبوب دیان سہکے، دلبر دا دلبرند ٹیوں؛
 رند ٹیوں تین راہ ٹیوں دا، راز اہیو ہے رند ٹیوں؛
 وس ماہی دے 'میرل' ہے، گر کات کھن دا کنت ٹیوں؛

۷۔ اساذي آه و فغنان دا ائير ٿيا جو بهار ماهي،
 آيا آپ دلاسا ڏيون، دمڪي ڪون دلدار ماهي؛
 من دي مڪڙي مرجهايل ڪون ڪيتا باغ بهار ماهي؛
 مهر ايڏي انهن ’ميرل‘ تے ڪيتي هے مننار ماهي،
 قُرب سندس جو نال ڪميئي ڪيتے ڪرم آهار ماهي.

ي۔ يگانا يار ميڪون شل دائر اهڙا دان ڏيوے؛
 نان نہ منگدا هان مين هرگز منگدا هان بس مان ڏيوے؛
 مان آهو جو محبت والا سڪ والا سو شان ڏيوے؛
 الفت عشق سچے دي ڏيوے، ماهي محب اسان ڏيوے؛
 وقت لاڏائے، ’ميرل‘ ميڪون ڪلمے دي تہ زبان ڏيوے؛
 لا إله إلا الله محمد الرسول الله.

Gul Hayat Institute

فیون طرزون

سرو پچندر 'شاد'

[ترائیں]

عرض

آء آجايل آهيان، مون کي زهر به ڇڏ اڃ پياري،
تنهنجن اکڙين ۾ جي مون لاءِ امريت ناهي، مٺڙي!
منهنجي پيالي ۾ جو هو مون ڇڏيو لاڇ تي هاري،
آء آجايل آهيان، مون کي زهر به ڇڏ اڃ پياري!
ڀاڪ ڦٽل آ، جان ٽٽل آ، ڪنهن جي وڃان پٽاري،
منهنجن اکڙين توسان ئي ڪٿي محبت آهي، مٺڙي!
آء آجايل آهيان، مون کي زهر به ڇڏ اڃ پياري،
تنهنجن اکڙين ۾ جي مون لاءِ امريت ناهي، مٺڙي!

’پروا او‘ پتی

[ماليه]

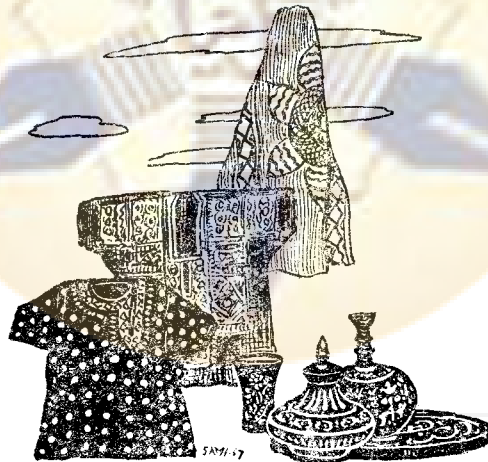
فنون پیغام

مون ٽه تارن جي سهارن تي اُٿي پونءَ ڪيو،
منهنجي منزل هئي ڪٿي، مون کي خبر ڪانه هئي؛
اهڙي گهٽڪه رات ۾، ڪجهه حوصلي دم توڙي ڏنو،
جيڪا منزل ڪي ڏسي، اهڙي نظر ڪانه هئي.

مون کي هر طرف انڌارو ٿي ڏسڻ ۾ آيو،
 مون کي هر سمت ڏنگڻ لاءِ اٿيا وقت جا نانگ؛
 اهڙي ماحول ۾ ڪجهه مان به پريشان ٿي پيس،
 مان اڃا سوچي رهيو هوس، ملي صبح جي بانگ.

هو ته ڏس پرھ ڦٽي، صبح چوي پيو توکي،
 اڄ جو پيغام نئون بـاـدِ صـبـا آندو آ؛
 منهنجا ساٿي، اٿي هل، رات ته پوري ٿي وئي،
 ههڙو آسمان سـمـو تـوڻي خـدا آندو آ:

پنهنجن ساٿين جيان جهٽ ماڳ تي تون پهچي وڃ،
 هن نئين دور جي هر ڳالهه مان بس سرچي وڃ.

Gul Hayat Institute

غزل

’سرشار’ عقيلي

خدارا، ڪش وري مون ڏي اهو تير نظر، ساقي،
جو ترڪش ٿي پوي منهنجي ڪمان چشمر تر، ساقي!
لبر تشنه سرر پيمانہ مُمسڪُ جيئن رڪان ٿو ٿيئن،
ڇڏيندو منهنجو سر هرگز نه تنهنجو سنگ در، ساقي.
منفش ڪعبهءِ رخ تي ڏنم آياتِ آبِ زر،
تہ پيستم آبِ زمزم جي بهجاي آبِ زر، ساقي.
تلاش ميڪده آهي تلاش حق جي مترادف،
گهڻي مشڪل سان تنهنجو مون لڌو آج آه در، ساقي.
لباس فقر ۾ ملبوس مستان کي ڇا پيارين،
رڪن ٿا جي سڪندر کان به وڌيڪ ڪرڻ و فر، ساقي؟
ڪمالِ قطره مٽي جو ڇا اندازو ڪري ڪوئي،
نظامِ عقل و هوش آهي جتي زيرو زبر، ساقي!
عجب آهي، پري تائين سخا جو هٿ ڊگهين ٿو
رڳو جي در جهلي بيٺل ٿيا سي بهرہ ور، ساقي!
ملير جو گوهر مقصود همرنگ مٽي ڪڏهن
نه ڇو توکھوت تان گهوري ڇڏيان لعل و گهر، ساقي.
پري کان ڏي نگاهِ ناز مان ’سرشار‘ کي سرڪي،
سر ميخانه آهي ميڪشن جو شور و شر، ساقي.

گل ٺڙن ٿا چڻي وڃن جي لاءِ،

مَدْعای صبا، خدا معلوم!

موجء خواب تي روان آهيون، اللهـا آ نـه ابتـدا معلوم.
ڏس، ٽين ٿا آفتي ۾ ڪجهه آثار، ڪاروان بهار جا معلوم.
هي لڳ-اتار جستجو ڇا لڳ؟ نيٺ ڇا آ نجات، نا معلوم!
ڇڻ ابد تائين آ جلڻ ۽ جاڳ، خواب هستي جي انتها معلوم!

بي خبر ناهم، پر مرڻ کان پوءِ، توسان گڏجڻ جون حسرتون رهنديون.
جار و مينا رهي، رهي نه رهي، منهنجي اڪڙين جون عادتون رهنديون.
زندگي تلخ آ، هجي ته هجي، روح ۾ سَوَ ملاحتون رهنديون.
سرحد غم قريب آ، اي دوست، ساٿ ڪيسين محبتون رهنديون!
تنهنجي پهلو ۾ ڪيستائين، دوست، ابنِ آدم جون جنتون رهنديون!

'شاهه' کان پوءِ، اي 'اياز'، ٻڌاءِ،

سند ۾ ڪنهن جون آيتون رهنديون؟

شيخ عبدالحليم 'جوش'

عشق ته هر حال ٻانڀار رهي ها، حسن پسي اي ڪاش دلنواز رهي ها!
لطف نه باقي ڪو آه هاڻ جيئن ۾، ظلم جو ڪجهه سلسلو درواز رهي ها!
ڪين ڪرين ها جي بند هي ته چڱو هو، خاندان مي، ڇا هو جي ته باز رهي ها!
درد و الهر ڪنهن کي هاءِ پنهنجو ٻڌايان، ڪو ته سندم دوست دلنواز رهي ها!
موسم گل، ڪاري رات، باد بهاري، اڃ ته ڪو هڪ ڄامر داڳداز رهي ها!
'جوش' رواني ۽ طبع تنهنجي غضب ٿي، درد بنا ڪيئن هي سوز و ساز رهي ها!

علي محمد 'مجروح'

ڪڏهن نغمو، ڪڏهن فرياد آهيان، نٿو ويران، ج-هان کي ياد آهيان!
تمنا بس ڪيم، هڪ-وار تنهنجي، خدا شاهد، اڃا برباد آهيان.

مان شه-ر درد جو شهزاد آهيان!
 مان شاد آهيان، اکر ناشاد آهيان.
 هو سمجھي ٿو، اي قسمت، شاد آهيان!
 بدمعشر عشق مان آباد آهيان.
 دل 'مجروح' جو فرياد آهيان!

نه ٿيندا ڇو سوين غم اڄ سلامي،
 فريب آرزو آهي مسرت،
 ڪڏهن جي وحشت غم ۾ ڪيلان ٿو،
 متاع درد آهي دل جي دولت،
 نه لرزن ڇو ستارن جا به مينا،

'برده' سنڌي

ڪسيون تنهنجي غم سڀ خوشيون زندگيءَ جون،
 ڏسي ڇڏ، حياتيءَ ڪي ڪيئن ٿا نپايون!
 تڏهن حال دل جو ٿا دل ڪي سڻايون.
 هلي آڄ ته دل مان دل ڪي ملايون.
 اوهين ٻيا نه آهيو، اسين ٻيا نه آهيون.
 تري تار هنن ۾ نئون جڳ وسايون.
 مليل جام توکان ڀلا ڪيئن واريون!
 اچي سڪ نه ڪنهن ۾، ٿا پاسا واريون.
 اڏي وقت وينو آ ڇوڏار ڦاهيون.
 ڪريون ياد ڇا ڇا، ۽ ڇا ڪي ڀلايون؟
 مليا زندگيءَ جي نظارن مان مون ڪي،
 به ٿي بيت، 'بردا' ۽ ڪجهه گيت واريون.

عبدالڪريم 'گدائي'

ويسو ته آه پيا سي، جي ڪامياب اچي،
 مزو ته آه تڏهن جو حضور ساقی ۾
 ديار حسن ۾ ڪوئي نه نامراد رهي،
 ڪلي ڪلي ۾ اچي زندگي نئين، يا رب،
 اڃا ته رنگ تي محفل نه آه، اي ساقی،
 اڃا ته تلخيءَ حالات ۾ ڪمي ناهي،
 اکر ڇهه آه غم دهر جي شڪايت حق،
 رهج خموش، 'گدائي'، متان عتاب اچي.

نئون جهان نئون رهگذر تلاش ڪريون،
جتي منجهن جي ستايل جو داد ٿي ڪو سگهي،
جتي نه خوف هجي ور وڳر کي رهڙن جو،
خيال، حوصلو، وهم و گمان نه جت پهچن،
وڌو وڌو ته ڪا وادي نئين وسايون هلي،
ورو ورو ته وري ماڳ تي هلون موٽي،
چراغ آخر شب کي وري ڪريون روشن،
عميق فڪر سان نظر حيات جا چٽ لئه.

شيخ 'راز'

سدا بهار ۾ گلشن کسي آزمائوسون،
گلن جي بارها جوين کي آزمائوسون.

اسان ته ڪوشش ٻيهر ڪندارهياسون، دوست،
ڪنيسون رات سڄي آه و زاري حشر بها،
چمن ۾ ڀروسو مون کي هو چئن ڪڪڙن تي،
مليو ته ڪجهه نه سڪون، درد پاڻ ٿيو بيتاب،
اوهان جو جودو و ڪرڻ، پر اسان جي تشنه لبي،
ڪوئي نه ڪنهن جو مصيبت ۾ ٿو ٿئي ساڻي،

وري ٻو پنهنجي نصيبن کي آزمائوسون،
وري وري ٻئي حبيب کي آزمائوسون،
ڪري جو بجلي، نيشن کي آزمائوسون،
شراب پي ٿي نصيبن کي آزمائوسون،
اوهان جي وسعت دامن کي آزمائوسون،
گهٽوئي، 'راز'، ڦرين کي آزمائوسون.

شبير 'هاتف'

آهيان قتيل خنجر حزن و ملال جو،
ڪٿي زاهد حرم ۽ ڪٿي مي ۽ ميڪدو،
هن حال ۾ به ساه سان ساندي ٿي ياد يار،
دور خزان ۾ باغ دل زار گلشن!

يعني اسماء فرشته حسن و جمال جو،
هي فيض آه ساقی ۽ چشم غزال جو،
ٿورائو رهان ٿو دل ڀرملال جو،
اعجاز آه ديدہ جادو مثال جو.

توميف ٿي ڪجي ته ٿو محدود حسن ٿئي،
 ساقي جي درٿان جيڪي مليو سوا کين تي رک،
 ڇا ڇا چيو ٿي ديد۽ حيران جي خامشيءَ!
 اي حالِ زار، حالِ دل اورڻ فضول آه،
 فضل و ڪمال جي ته هتي ڳالهه ٿي نه ڪر،
 ’ڪهڙو ڏجي مثال عديم المثال جو؟‘
 اي شيخ، ٿار فتنو حرام و حلال جو،
 ثاني نه ڪو شريڪ هو زهره جمال جو،
 هڪڙو به ناهه بزم ۾ پنهنجي خيال جو،
 ’هاتف‘ هي دور آه ڪمالِ زوال جو.

’درد‘ دريشائي

فلڪ تان مٽجي وئي شب جي تيرگي، جاڳو!
 حسين ڏينھن ٿي اوڳاچي روشني، جاڳو!
 رهيو آ ڇنڊ، نه تارن جي هلڪڙي ٿيم ٿيم،
 اجهو اچي ٿي پئي فوج شمس جي، جاڳو!
 ٿڪي پئي آ وڃائي ٿڌي هوا سينڀليون،
 پنن به ڏيئي ڪئي پنهنجي راڳي، جاڳو!
 شفاف ساڪ اچي ڌوڌو آ گلن جو منهن،
 لنون پيا ٿا پڪي پنهنجي لاتڙي، جاڳو!
 وڌو آ ساهه ۾ ۾ حسين آس چوري،
 روان دوان ٿي وئي آه زندگي، جاڳو!
 حسين شمس جي روشن ۽ تيز ڪرڻ ۾،
 پگهرجي ويئي سڄي شب جي خامشي، جاڳو!
 جئين ٿي شمس ڪڍي آندو پنهنجي اوڀر مان،
 آڏاڻي ويئي ٿي گهٽ، خنڪ نهي، جاڳو!
 آٿو، اي ’درد‘ ته ڳولا ڪجي ڪا سڪون جي،
 جهڪي ٿي ويئي آ راحت جي راڳي، جاڳو!

’ذوالفقار‘ راشدي

خزائن ۾ به خوشبويون سلامت ٿيون رهن، ساڻي،
 خزائن ۾ به مون کي ڪن کان جي بوءِ ٿي آئي.
 مون کي دوکو ٿيو، شايد وري روح بهار آيو،
 جو منهنجي هر نفس مان گلبدن جي بوءِ ٿي آئي.

وٺيو. وڌو. وفيا پي ڪيئن آزاديءَ طبع ڪسي، جو
 نفس مان درد و غم، رنج و محن جي بوءِ ٿي آئي.
 اسان کي يادگيريون ڪسي ڏنيون تاريخ ويرانين،
 هنن سنسان راتين مان ٻرين جي بوءِ ٿي آئي.
 ويا هو قافلا اڳتي وڌي آرين جا، او سائين،
 آئين جي نقش پا مان پي جتن جي بوءِ ٿي آئي.
 اهي ڪن مڏتن جا وڇريل خوابن ۾ ملندا ها،
 انهن جي خيال مان پي ڄڻ انهن جي بوءِ ٿي آئي.
 اسان کي وقت جي غمگين ڪن لمحن جي تيزيءَ مان،
 الام او بخت خوييده! سڪن جي بوءِ ٿي آئي.
 اسان مظلوم بلبل ڪسي ڏٺو باغن ۾ روئيندي،
 گلن جي پنکڙن مان ڄڻ ڪفن جي بوءِ ٿي آئي.
 الاڻي ڇو، اداسائيءَ وڃي روحن ۾ ڪيو واسو،
 جگر مان، ساهه مان، مايوسين جي بوءِ ٿي آئي.

محمد علي 'جوهري'

محب مون سان جي همڪار ٿئي، گلشنِ زيب پُٺر بهار ٿئي.
 نعل لب تنهنجا پُٺر غضب نظرون، ساهه سر تو تان شل نثار ٿئي.
 گردشِ مهر کي ٿو مان سمجهان، حُسنِ تنهنجي تي ٿو نثار ٿئي.
 هي ستارا ۽ مان ۽ تنهائي، ”ڪو ته منهنجو به رازدار ٿئي.“
 دل جي ڌڙڪڻ سان، دوست، ٿو دل ۾، تنهنجي آمد جو انتظار ٿئي.
 وصل جي رات آهه هڪ لحظو، ڪاش، جي ٿورو ٻانڌار ٿئي!
 حسرتون دل جون سڀ ڪجن پوريون، جي شبِ وصل ٻانڌار ٿئي.
 مُرده دل کي جيار ٺوڪر سان، معجزو ڪو ته آشڪار ٿئي.
 ڪجهه نه باقي رهي غم دوران، وقت مون سان جي سازگار ٿئي.
 شال منهنجي صدا ٿئي منظور، ڪاش، ’جوهري‘ نصيب يار ٿئي!

قطعا

احسن الهاشمي

(۱)

شرح غم جو مون اختصار ڪيو،
ڪجهه ته هڪو غم جو بار ڪيو؛
ڇاڪاڻ ته دامن نه ٿيو ڪمال جنون،
مون ڦٽيل دل کي تيار ٿار ڪيو.
ياد ٿم عهدِ وصل واري رات،
مون ۽ قسمت ڪٽي جا ڪاري رات؛
آءُ ته جاگيس پئي يار تنهنجي لاءِ،
پاڳ منهنجو ستل هو ساري رات.

(۳)

ٿيندو ڪڏهن نه فڪر پريشان جو فيصلو،
ڇا، موت آهه عظمتِ انسان جو فيصلو؟
'احسن'، بروزِ حشر به شايد نه ٿي سگهي،
دستِ جنون ۽ ڇاڪاڻ گريبان جو فيصلو.
زندگي انسان لاءِ دشنام ٿي،
موت آهه عزتِ انسان جو فيصلو؛
قبر ۾، 'احسن' اڪيلايون مليون،
آءُ ته هيس آزاد زيورِ دام ٿي.

(۵)

گواهڙو ڄامڙي ساقي، جو ڪا ڪسر نه رهي،
غم جي رات کي اندازو سحر نه رهي؛
قدم تون عرش تي رک جوا تي به سجدو ڏيان،
سرِ نياز ۾ تقليدِ سنگِ در نه رهي.
وصلِ دلبر ضرور ٿيندو هو،
دل کي دردن کان دور ٿيندو هو؛
غمِ فرقت سوي سهي آخر،
حاصلِ ابدي سرور ٿيندو هو.

(۷)

حسنِ نعمت نواز ٿيندو هو،
نواز کسي اڃ نياز ٿيندو هو؛
حسنِ خود عشق وٽ هلي آيو،
رب کي ڪارساز ٿيندو هو.

ڀڙلاءِ

بيچينين کي آئت ايندو، سُون کي دلداري ملندي،
روحن جي رشتن ۾ خود ئي سر جا سودا طي ٿي ويندا؛
آئي، آئي، او چريا چارڻ! چنگ ته چور اچ، تند ته سور اچ،
هڪ چا، ڪوڙين راءِ خوشيءَ سان توتان پنهنجو سر گهوريندا.

...

ڪيسين هي ظلم هي جادو، ڪيسين جيئڻ تي پابنديون،
ڪيسين معصومن کي پيڙهيندا رهندا هي ظلم جا گهاٽا؛
پنهنجن ماڻهن کي اچ، مومل، لولي ڏيئي ڇڏ تون سمهاري،
گيت عزم جا جهونگاريندا آيا ڪي آيا ڏس راءِ.

...

سج هميشه شهيدن وانگي سُوريءَ تي ٿو مڙهي حياتي،
ڌنڌلا ڌنڌلا بادل ڪيسين سج جي ڪيرڻن کي روڪيندا؟
تو لڏ قيد ته ڪٿ به ناهي، تون آمين آزاد پڪيڙو،
پيچرن جا پاڇولا ڪيسين تنهنجن رستن کي روڪيندا؟

Gul Hayat Institute

جهرو پي چيڙوات ڪندو، ڏس، هين وڻ تان هُن وڻ ڏي آڌريو،
زهريلو سُر آلهيندو، ساز وڃي پيو ڌائين ڌائين؛
هار ڪري، سينگار ڪري، ڏس، 'ڪُونرو' هار کڻي بيٺي آ،
موهجي مٿين تي، او ليلان! مٿان 'چنيسر' اچ به وڃائين!

(۱)

اوهان جي درد ۾ دل جي ضعيف حالت آهي،
اکين ۾ آيا اذيت ۾ لال ڳوڙها تري؛
اوهان جي ڪاڻ ٿي ڳوڙهن جا ديب ٻارياسين،
اوهين نه ايندا ته ويندو اکين جو نور ٻري.

(۲)

توڪي ته منهنجي نانو ڪان نفرت به ٿي وئي،
منهنجون ته تنهنجي ياد ۾ راتيون لنگهي ويون؛
تو گيت هڪڙو ڳايو، اسان داد لڌڪ ڏنا،
هڪ ٻول جي ٿي داد ۾ راتيون لنگهي ويون.

(۳)

هي حسن جي خيبرات پسنڻ لاءِ سدائين،
ٿو در تي رهي ميسر فقيرن جو زياده؛
آباد رهي شمال سو هنسگهه الفت،
الله ڪري حسن حسين جو زياده!

(۴)

پرايو اشڪباريءَ مان خزانو پيار جو آ مون،
اکين جي لڙڪ هاريا، سي سڀئي ٿي پيا مڻيا موتي؛
پلا ڪهڙي اها اربع خطا ٿي، شوخ رو ساقي،
اسان تنهنجي صراحيءَ مان چڪولپ جي ڪٽي وٺي!

(۵)

نگاهه يار جي سامهون نگاهه ته ڪڍ،
اڙي او مائين، اهو هڪ نگاهه ته ڪڍ؛
اسين به آهيون ازل کان به پٽڪيل روح،
ڪهڙي ته ويهه هتي، ساڻي، ماهه ته ڪڍ.

(۵۶)

(٦)

بيھو تہ زندگيءَ کان ذرا زندگي وٺان،
تروسو، اي يار، مان به گهڙي هل ته جي وٺان؛
اڃ رات چشمر ناز مٺان، او شمعِ خوفشان،
ٿوري گهڙي نهار تہ مان روشني وٺان.

(٧)

ڪي مدتون لڙاق جي شعلن ۾ دل ٻري،
تون آءُ، منهنجي خوابي جزيرن جي جلهري!
نمناڪيون به ڏيڍ جون واللہ ڇا چوان،
ڪاٺي سراپا سولهن ستارن ۾ پئي تري!

(٨)

هيڏو حسين ساقِي، ۽ هي آتشِ سيال،
واللہ، منهنجي ساهه ڪسي ويو آ ملي قمار!
هن سال دل ٿي درد جي دولت کان مالا مال،
هن سال چڻ مزاج ڪسي آ پٺانءِ پيو بهار.

رباعيون

مرحوم مراد علي 'ڪاظم'

(۱)

در در تي دراز هٿ ۽ فقيريءَ تي ٿڌي،
مرد آه، خوديءَ کان جو خدا کي نه سڏي؛
هستيءَ ۾ ته مستي ٿي رهي هر ڪنهن کي،
لطف آه، جو هستيءَ ۾ به مستي نه ڇڏي.

(۲)

ٿئي ابر جي سائي ڪان جهان تي ظلمات،
ظلمات مان برسات، انهيءَ مان باغات؛
غم، جنهن کان خفا آهين، اهو ابر طرح،
ايندو ۽ هليو ويندو، ڇڏيندي برڪات.

(۳)

دولت جي وچاڻ ته ڪمائيءَ سگهي،
صحت جي خراب آهي ته پائي سگهي؛
غفلت ۾ ويل عمر، ۽ جا باقي آ،
موتائي نه سگهي، نه وڌائي سگهي.

۱. ح. جڻسنگهائي

(۱)

هڪ آه اهو يار، اٿس رنگ گهڻا،
هڪ آه سندس ذات، اٿس رنگ گهڻا؛
پترو ٿو ڪري پاڻ، اٿس روپ ڪيئن،
هڪ هڪ سان رکي دل ٿو، وجهي ونگ گهڻا.

(۵۸)

مهران

(۲)

دل ۾ ڪا رلي رهي ٿي مٽي جي مستي،
هي جمار السستي، نه مٽي آ مستي؛
هن مٽي ۾ مٽو آهه نرالو اهڙو،
جت پاڻ سمائي، نه رهي ٻي هستي.

(۳)

مون تن من هن مٽي ڪي سدا آريو آ،
عزت ۽ لقب، مان، سڀئي ترڪيو آ؛
گمنام رهان شال، رهي ڪو نه غرض،
هي راز سچو مٽي ۾ ٿي مون پرڪيو آ.

(۴)

ساغر مان ڪري پرتو غمن کي ٽاريان،
جڳ ڪي به مان ساڳي پيو مٽي پياريان؛
افسوس رڪان ڪين ٿو ڪنهن ڳالهه سندو،
محبت کان سوا چيز نه ٻي ڪا ساريان.

(۵)

پير کي مون چيو، وٺ جو به آهي مون وٺ،
سرڪي نه پيالي ۾، ٻرين، ڪر تون گهٽ؛
دنيا به ڏيان، دين ۽ ايمان ڏيان،
هيءَ ريت پرت جي نه فقط ساجن مٽ.

(۶)

ڪوثر کان مٽو آهه، محبت جو سِر،
جنهن ۾ نه ڏوٽيءَ جو ٿو رهي ڪوبه اثر؛
ڪوثر جو هيئن آب فقط روح چڱا،
ناپاڪ ڪري صاف، ڪڍي مٽي آر-گر.

(٧)

آهن هو شريعت کان گهڻو ڪي ڪجهه دور،
چالڻ نه طريقت جو بنهه ڪو دستور،
ڪاهي هو پون اڳتي، حقيقت نه ڀڄڻ،
تيڏانهن ٽپي پون، پوي جيڏانهن پور.

(٨)

منزل آ معرفت جي نيت سامهون صاف،
جت وات مڌي سڪ جي، نه ڪو آت اعراف؛
ٿا 'نالھ' جي ميدان مان نانگا ته هلڻ،
ڪن دل ۾ سڄڻ ڪي هو ڏسي روز طواف.

(٩)

آزار مان جنت ۾ رهڻ ٿو سمجھان،
جنهن ۾ نه رهي روح چٽل حرصن کان؛
ميخانو مگر آهه مڪان هڪ آزاد،
جنهن ۾ ٿا رهن مست، پڇي ڦٽن کان.

(١٠)

ويٺاسين اچي هاڻ، ڇڏي سڀ سالڪا،
ڪنهن رمز ڪيا روح اسان جا نانگا؛
سهڻي جي ڪيو ديد اسان ڪي به خريد،
خود پاڻ ڏيئي پير ڪي، ٿياسين پانگا.

(١١)

جهمشيد ۽ قارون سڪندر به ويا،
محلات انهن ساڻ ۽ مندر به ويا؛
گهر عشق جا آباد، ٻي سڀ ڊاٽ ڏسو،
ٿي ناس 'دوا مٿن جا' بـندر به ويا.

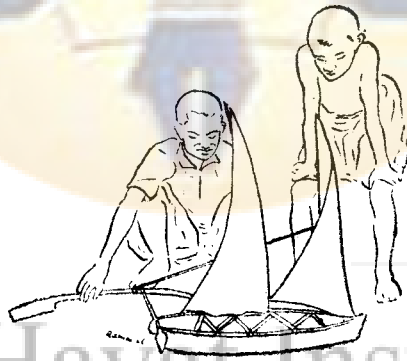
(١٢)

(۱۲)

هڪ ئي تون رکڇ وٺڻ، جي ٽين خمر فروش،
مستن کي پيارڇ، ۽ ٿي تون پي مدهوش؛
ڪر صبح جو ۽ شام جو تون ڪيرت اها،
دل دل جي ٻيالي مان سدا ڪر مي نوش.

(۱۳)

چڏ سَنگُ سِائڻ جو، چرين سان گڏ ٿي،
جيئن هو ٿا چون 'پيءُ' چئج تون پي 'پيءُ'؛
سُرڪي تون وٺي دل سان، سدائين رهم مست،
ساقِيءَ کي ڏسي چئو تون 'هرين' نت نت جيءُ!

Gul Hayat Institute

ادب لطيف

جهامنداس پاڻيا

محبت

محبت آهي ڇا؟

ساري سنسار ۾ محبت جو ماڻهائون منڊجي رهيو آهي. محبت مان ئي ڪائنات جو قالب پيو ڏيکجي. محبت تي ئي او پيو هلجي. آڀري ۽ آسري به محبت جي ماهر سان. طعام لاءِ آهي پيو ڪو محبت جي شيلام لاءِ!

محبت جو رنگ، بي رنگ آهي. سندس ڍنگ، اڍنگ آهي. ڍار ۽ تار آهي سندس لائني. محبت جو امر گيت آهي — ”هر مشڪل آهي آساني!“

شاعر محبت جي ميخاني جا ساقي آهن. هر مڪانيءَ ۾ لافانيءَ سان ڀاڙي آهن. باقي آهن ڇا؟ محبت جي ملڪ جا رهواسي آهن ڪير؟... شير! محبت جي رڪن وارا آهن ڪهڙا؟... ڪين ڪهڙا!

محبت جي لسڪ لاهوتي،... ته چڪ وري سندس هاهوتي ضرور هوندي.

ڪيمياگر پاڻ ڳاري ٺاڻو آڏائي، تڏهين مس ٻارو ماري ڪڪ مان لسڪ بنائڻ جو ڪيس راز ملي، مٽيءَ مان مٺيا حاصل ڪرڻ جو ڪو حيلو وسيلو ڪيس هٿ اچي. ذات جي ڪيمياگري ايتري جفاڪشي ۽ جاکوڙ ٿي گهري، ته ذات جي ڪيمياگري ڪيترو نه ڪشالي واري هوندي! لسڪ هاربا، ته ڪيمياگر ڏس پورو ڏيندوئي ڪين. چوندو ”هيئن ڪبو“، هونئن ڪبو، مگر راز رستي جو سٽيندوئي ڪين! هارائي ايندا، ته به پيا چوندا بيلي ڪيميا آهي! جنون ڪين جو لڳو، تنهن ته سندن سک آرام ئي ڪٿي پڳو. هرج ته هيرڪ واري ڪي هٽي ئي ڪين. لهرون مهراڻ ۾ آڻندون، ڪٽيءَ سان قرب وٺڻ لاءِ پيون آڇ وڃ ڪنديون، ته به سنهن-موڙ ۾ سٽينديون. ورور واهه جهڻ، ليلائون ٻاڏائڻ، هنجون هارڻ، پڇ ۾ پڇڻ، سندن سيرت آهي!

* * *

محبت اها به آهي جو جيئو پيو پڇي، هنجون پيو هاري، مگر ڏيکڙي نه آگاهي — متان رڌ سڃهڻ کان رهجي نه وڃي!
— صورت آهي هڪڙي اها محبت جي!

ذات واري آهي محبت، ته اچي به ذات وٽان، وڃي به ذات ڏي! محبت وارو ته ڇيهي
کان ڇٽل آهي. سدا لفعو آهي کيس. نه کيس آهي لهر نه لوڏو، نه جَر نه جوکو.

ڇو؟ ... هو آهي خالي کوکو!
خالي، سَپَ جو والي، ڪنهن جو نه سوالي؛ ڪَپَ کان واندو، هِڪَ سان هيڪاندو آهي.

ڇا محبت جو گَسُ اهو آهي؟
ڇا وَسُ آهي بيومس جو، جو محبت ڪري سگهي، ٻيڇ پائي سگهي؟
اڃانگ سان اچي آتس ٻئي بي پاري آهي. ڪا پاري آهي ڌڪُ... لڳو، ته ڪنڌ پڳو!

ڪيئن؟

اوچتوئي اوچتو... لنگهندي، ڏسندي، ٻڌندي، نه خواب هو نه خيال... خبر نه آهي، راڳ
جي ڪهڙي سُرَ ۽ تالَ، جِيوُ ڪي جان کان جدا ڪري، فدا ٿيڻ لئ ڪٿي شيدا ڪيو!
علم ۽ عقل، هوش ۽ حواس، ڪم ڪرڻ کان ڪاهل ٿي پيا؛ ڪُنجون قفل سڀ حوالي هوت
جي ڪري، هو بي هَس ۽ بي گَس ٿي پيا.

ڪهڙي باهه ڪاريگر ٻاري، جنهن وانهڙو جِي دل پگهاري؟ جنهن ڦوڪون ڏيئي
وَسُ ڏيڪاري، پاڻ وڃائي جنهن پاڻڙي چاڙهي!

سانگي ٻچندا رهيس: ”ادل، او ميلل، پات هر آهي ڇا؟“

هو کين چونڊو رهيو، ”اها، ڪَڪَ ٿي ڪَڪ!“

هو چونس، ”ادل، ڪڪن سان قرب ٺهي ڪو جڙي؟“

هو کين ورنڊو ڏئي ته ”ادل، ڪڪن سان هڪواري دل لائي ته ڏسو!“

* * *

محبت ڇا آهي؟ — عبرت جو افسانو آهي، يا موت جو شادمانو؟

ترالو آهي!... مٺو راڳ آهي، يا لاهوتي لاڳ آهي!

ويڊل جون وايون، ڪنل جون، ڪوڪاريون...

اسر آهي يا جسم؛

قسر آهي يا بي قسر؛

بنا ڪنهن اطلاع جي، بنا ڪنهن صلاح جي، ٻڌجي ٿو وڃي —

اوڀرو پنهنجو عزيز بنجي ٿو ٻئي، رشتو ٺهي ٿو ٻئي —

هڪ طرف ڇوڙ ۽ ڇيڇ آهي، ته ٻئي طرف ڪنڊ ڪاڏياڻو، جيءَ جو جياڻو آهي!

لا انتها آسات آهي...

ڪير آجهائي اڃ؟ سڄ ۽ رڄ جو جت آهي واسو، سو سدا پياسو نه رهندو ته ڇا لهندو؟

اها آرزو ڪير آجهائي؟

اها ڀرولي ڪير سلجهائي؟

محبت!

...جهائي پاتي، ته لٽوڙي لاتي!

هڪ ئي جهلڪ ۾ کاتي وهيو وڃي... هڪ هستي ڊهيو وڃي، ٻي ٺهيو وڃي!
هڪ واري وهڪ وهيو هلي، ته ٻيو نه پهندي؛ دل جي ديس ۾ ريج ڪري، سڪا ساوا ڪري ڇڏيندي.

ڪيمياگر ٻيا به گهڻا، مگر محبت ڪيمياگر جهڙو ڪونه ڪو!

* * *

محبت ڪجي ٿي، يا ٿيو ٿي پئي؟

ورن ۽ ڪرڻ، — قلم قسمت جي هٿ آهن.

سگهه سگهاري کي سرندي ڪين، جو سڪ جي سڙڪ ۾ سر رکي صدقو ٿئي.

محبت جو اصل ۽ لسل آهي انسان!

پوءِ حيرت ڇا جي، عبرت ڇا اٿس؟

عقل کي الوداع ڪرڻ، محبت جو ورڻ آهي ڇا؟

ڌڪن، ٺٽن ڌڪ سانڌان وانگيان قبول ڪرڻ، محبت جي محل ڇڙهن آهي ڪيڙن؟

لٽائي ٿي، لٽائي ٿي، مٽائي ٿي، مگر پاڻ ته ڪٽيو لٽي ڪٽي، مٽيو لٽي مٽجي!

ڪهڙو به ڪاريگر چولهجي، مگر سندس رنگ ڦٽيو نٿو ڦٽجي؛ لٽائڻ جو ورثو آهي محبت کي.

عرصو ته کيس آهي ڪين!

تڏهن هلي ڪٿان ٿي؟

لاحد وٽان ٿي لهي، احد ۾ ٿي پهي!

ڪڏهن ٿي لهي؟... اڙلي آهي نزول سندس!

ڪڏهن ٿي پهي؟... ابدي آهي سندس پهچ!

ڇهڇ سائي آهي سدا پاڻ، مگر پنهنجي سواريءَ کي سڪائي، سجهائي، سوجهي ۽ سوجهرو ٿي بخشِي.

ليڪ ۾، هڪ ۾ ٿي ليو وڃي؛ هڪ تي سجهي، هڪ کي هر هنڌ هر جاءِ تي پسي.

رسي ۽ وسي ٿي وطن ۽ ولايت، مڪان ۽ لامڪان ۾. وسيع آهي سندس ڀوک، بي بها سندس فصل.

بک، بي آرامي، بيقراري، بي عزتي... ته به آبر بهاريءَ سان ڀاري آهي محبت جي!

* * *

محبت تڏهن جسم جي جڪيڙ آهي؟

بيشڪ، ٻار اول ته ريجهي رانديڪي تي ٿو. هو ننڍي کان هريل ائين آهي.

راند ڀڪو رنگ مٽائي، ته ٻار دل ڦٽايو ڇڏي آن تان؛ وري رنگ ٻرنگي نوان راند ڀڪا کيس ريجهايو رُجهايو ڇڏين. دنيا به راند جو سيدان آهي. هرڪو هرڪ هر هنڌ نٿو هاري؛ ڪو ڪٿ ڪو ڪٿ، ڪو ڪيئن ته ڪو ڪيئن.

ڪيڏائڻ واري سنگت رنگت، رکيو ٿي رکي، ۽ فطرت ۾ جذب ٿيو ٿي وڃي. وس وسلا ڪهڙا به ڪري، ته به پڙاڏا پرڇا نوان — صورتون مورتون ڪيڏائڻ جون — ياد ڪيريءَ جي ڪوٺيءَ مان وقت ٻائي سيرڪي ايندا؛ کيس ننڍي هوندي جو نينهن ياد ڏياريندا؛ کيس گفتار، رفتار، رخسار، جنسار جي جمال ۽ حسن جون سُرڪيون ڀاريوندا؛ کيس مست ڪندا، است ڪندا.

جسم جادوگر آهي. اُن جا سنج، هنجن جون هڪارون ۽ لٽڪارون ڇٽيندا ٿا رهن. وقتي جي واڌ آڻائي ۾ اُڪُ اُن پوکيو هوندو، ته اُهو به سندس سُوج ۽ سُهڃ لٽو ٿا ڇڏين. دليريون ڪندو ٿو رهي خيال ۾! حال جڏهن ماضي ٿو ٿئي، ته وري اُمرُ حال ڀاري اوساري، هو لافاني بهاريءَ ۾ گذاري ٿو. حال جي کڻي کيس گهڻي ٿو، ته هو ڪامل ڪلاڪار وانگيان ڇٽ ڇٽيو آهن مان اوراڻا پيو اوريندو؛ يا، ٻار وانگيان، بي پايان سمنڊ جي ڪناري تي قلعا قافلا، لشڪر توبون، واريءَ مان آڏي پيو سلطنت پنهنجي هلائيندو. اها به محبت آهي!

هڪڙيءَ گهڙيءَ جي هرڪ هارجي پيو، ته چٽڪ هميشه لاءِ هن جو ٿي پيو! ڳٽ نه آهي، وٽ نه آهي، لٽ نه آهي... سٽ ٿي سٽ، مَور مَست! هِت ته نه هار ڪٽ جو حساب آهي، ۽ نه نفعي نقصان جو ڪتاب! ... محبت جو شباب آهي اڌنٽ بهار ۾!

* * *

جسم ته جهُر ۽ پُٽر کان آجو نه آهي. مَور ٻڃي پوي ٿي، مگر صورت سالم ٿي رهي. ساعت ساعت ڪري سال سرڪيو وڃن. صورت به جهانورجي وڃي، مگر جسم اندر 'اسم' جو آهي، تنهن جي صفت زمان نٿو زبون ڪري سگهي. محبت جڏهن جسم ۽ قسم کان آڪري اسم جي پار ٿي پهچي، تڏهن ته اها اصل اهميت ٿي حاصل ڪري، ۽ ايڪائيءَ ۾ ٿي وصل ڪري. احساس کڻي جسم جي جلوي کي ڳوليندا ڦوليندا رهن، مگر محبت وصفن جا وڻاڻ هڻي سونجهيندي؛ ۽ پوئيندي آهي جمالي ۽ جلالي جهلڪا، جي سندس جان کان هلڪا هوندا، جي سندس سڀني جي ساگر ۾ سڄي پيٽ ۾ سمايل هوندا. هِڪَ هِڪَ صفت ۾ الفت جو لائتھا سرايو محبت وارو ٿو لهي، جو هو زبان سان نه به ڪهي — ۽ شايد ڪهي سگهي به ڪن!

* * *

محبت؟... صحبت آهي، رغبت آهي، شفقت آهي؛ رحمت آهي، زحمت آهي؛ منت آهي،
محنون آهي؛ جنت آهي، جنون آهي؛ عشرت آهي، حسرت آهي؛ غم آهي، جهنم آهي؛ وڇوڙو
آهي، وصل آهي؛ اصل آهي، نقل آهي؛ حاسد آهي، قاصد آهي؛ حاصل آهي، واصل آهي؛
موت آهي، زندگي آهي؛ ڪي به آهي ڪين، ڪين به آهي ڪي به!

اعليٰ آهي، بالا آهي؛ زير آهي، زبر آهي؛ خسار آهي، گلزار آهي؛ سُور آهي، نُور آهي؛
هار آهي، سينگار آهي؛ سُولي آهي، سَوَڪي آهي؛ باقي آهي، طاقي آهي. محبت گهڙج کان
خالي آهي؛ گهڙي نٿي، ٻُري نٿي؛ پُري نٿي، ساري نٿي؛ ٻاري نٿي، واري نٿي،
مگر تري ۽ تاري ٿي تر ۽ تانگهوا! سالڳو نه آهي ڪو محبت ڪي، نڪي آهيس ڪو ڪم
آنانگهوا!

بھانگو نه آهي سودو محبت جو؛ سِرَ ڏني به سھانگي آهي.

خبر نه آهي ڪيميائي بناوت آهي ڪهڙي محبت جي؟

آن جي ايندي، آن جي ٿيندي، آن جي ڏيندي، ڏاتاري ذات پانڊيو پوي. ڪين رکندي به
سڃاوت ۽ سرداريءَ جي آئل آئليو پوي؛ ته به معلم ۽ مولوي، پنڊت ۽ پير، امير ۽ امير،
محبت جي مانگ کي سالڳ ڪيو پيا سمجهن.

محبت جو سچ آهي ڪو ٻيو؛ دنيا جو سچ کيس ڪڇ ٻيو ڀاسي. سندس سچ، سدا بهار
وانگيان ٻهڪندڙ ٺهڪندڙ؛ ڪيٽ به کيس گهير ڪهلائي، ڪوتاهي يا ڪمي ڀاسي ٿي ڪين!
ڪَلا جي ڪُنڇي آهي محبت؛ ڪلاڪار جي مَنڇي آهي محبت؛ اُت آو ويهي ٻَسِي ٿو
پَرِيان نظارا، ۽ ڀسارُ ڪري ٿو ڀرڏيهه؛ اُتان هو ٻنهي ٿو حسن جي سنسار ۾، ۽ رسي ٿو
آن راز کي، جنهن جو ساز بنجي، سهڻو ٿو بنائي دل ۽ دليا!

* * *

محبت جو معيار، ڪلاڪار ڪٿي ڪيٽ ٿو سگهي؟

محبت جو اثر چٽيندا، محبت جو نتيجو ظاهر ڪندا، مگر محبت ڇا آهي، تنهن جو بيان ڪري
سگهندا ٿي ڪين. محبت کي ناپن ڪري تصور ڪندا؛ سندس تيراندازي، بي ساري ۽ بي رازيءَ
واري ڏيکاريندا؛ ائين به سازن سان آواز ڏيندا ته محبت ڪيڏو نه درد ٿي پيدا ڪري،
مگر صبر سان ان کي برداشت ڪندي ٿي رهي؛ دلين جي ميلاب کي، سانجهيءَ جي رنگن ۾،
ٻن ندين جي وهڪ جي وحدت ۾ وهڻ جي تصوير ۾ ڪٿي ظاهر ڪندا؛ ته به سندن ڪَلا،
ڪُل ڪلائون محبت جون ظاهر ڪرڻ ۾ ڪاھل ۽ جاھل ٿي ثابت ٿئي.

محبت خود اعليٰ ڪلا آهي، جنهن جو ذڪر ۽ فڪر محبت واري ڌاران ٻئي ڪنهن کي

هٿ اچي نه سگهندو.

محبت شاعر آهي؛ محبت مصور آهي؛ محبت نٽ آهي؛ محبت ساري موسيقيءَ جو سرمايو آهي... ته به خبر نه آهي محبت آهي ڇا؟ — محبت، 'محبت' آهي!
 بيان بي بيان آهي، ته به سلطنت سندس ساريءَ ڪائنات تي!
 سياڻا چوندا، 'محبت هڪ مرض آهي'؛ هڪ غرض آهي، احساسن جي غرض پوري ٿيڻ بعد، سمو سلطان (وقت بادشاهه) ان محبت کي مٽائي ڦيڻائي ٿو ڇڏي. غرض پوري ٿيڻ بعد، 'محبت' ساري ٻئي هنڌ وڃي خيما ٿي ڪوڙي.
 محبت لاغرض آهي. غرض کيس آهي غرق ٿيڻ ۾، فرق کي فرار ڪرڻ ۾؟
 ائين به نه آهي، غرق ٿيڻ وڃي: "تون" "مان" ۾ مستجيبو پوي، غرض ۽ فرض جو ته سوال ئي نه رهيو!
 محبت جي مرض آهي، ته لاعلاج آهي. حڪيمن ويدن جا جملي علاج ۽ جلاب ان خيلط کي خارج ڪرڻ ۾ خام ثابت ٿيا آهن.
 محبت جو آغاز ئي هڪ راز پريو باب آهي. آءُ ئي سڀ کي ساز بنائي، آواز اٿاري ٿي سگهي.

* * *

محبت آهي ڇا؟

... راڳ حسن جو!

حضرت حسن جڏهن نه ٺڪري لروار ٿو ٿئي، ته محبت کيس سجدو ٿي ڏئي! ائين به آهي ته محبت جي آواز تي حسن کليو ٿو پوي... آڪ هو ته حسن هر چرپر ۽ هلچل ۾ ڏسي پئي.
 حسن آڀري ۽ آسري ٿو محبت جي موڪري ميدان ۾.

حسن جو دڳ اک مان ٿو هلي، ته محبت جو وري دل مان ٿو ڦٽي. محبت جا ڪئين رنگ آهن. هڪ هڪ رنگ کي ونگ پنهنجو، دنگ پنهنجو. انهن مڙلي سُرُن جي ميلاپ مان آلاپ ٿو آسري.

هسي آهي جي ڪنهن سمي، ته ٻئي وقت هوندي آه ۽ دالهن. درد ته ساڄ ۽ ڏاج آهي محبت جي مفعول جو.

درد، اعليٰ فرد آهي. ان مان مارو، وهاڳ، جوڳ، ڪوهياري ڦٽي ٿا نڪرن. رَس واريون راڳيون آهن

اهي مڙهي!

رَس جي وس ٿي ويچارو محبت جو ماريو پنهنجي جند وڃايو ويهي، تڏهن به ڏع ته کيس خير ڪو ٿو ٿئي.

رَس، ڪَس ڌاران ٿو پيدا ٿئي..... ڪَس ڌاران وري جس ڪٿي؟

* * *

محبت ته هَسَ جي هار آهي — مارَ ئي مارَ آهي محبت جي مامَر!
 مَسَچُ معنوي آهي — ٻارَ ئي ٻارَ آهي سندس ڪامَر، ڦوڪيو پيو ڦوڪيس!
 در اهو، ڪم اهو، فوم اهو، فرمان اهو: سندس جيهو وري ٿيندو ڪير؟
 آچار ۽ وهنوار آهي سندس ڪهڙو؟ نه حساب نه ڪتاب، نه وقت نه ويلو: جنهن وقت
 جُڪَ جُڪَ جاگي، اُن وقت ٿي اڪيلو و سَ ڪان، ڪري دَمَ جو ميلو!
 وري دَمَ پئي ڌار... آها ئي پاڪار!
 سَرُ ئي سَرُ.... رات ڏينهن پيو جهَرُ ۽ جهَرُ!
 ٻارَ لڳي اچي، تارَ هلي اچي....
 ٻاري ڪير ٿو؟ تاري وري ڪير ٿو؟
 سَتَ سارَ، سڀ سماع ۾ مڙيو وڃي.
 هڪ ئي ڏن، هڪ ئي ڏني: هڪ ئي باهم، هڪ ئي ڪُني...
 حق ئي حق، هوت ئي دوت: ريءَ هوت آهي موت مڙيو ئي!
 * * *

محبت آهي ڇا؟ — برقي طاقت!
 محبت وارو ته بيڪس ۽ بيوس ٿئي: پوءِ اها بجلي کيس طاقتور بنائي ڇو ڪين ٿي؟
 کيس بنائي بيشڪ ٿي — محبت وارو مرڻ کان نه مڙندو.
 جيڪو محبت جي دعوا ٿو ڪري، تنهن وٽ ته محبت رهي ئي ڪين ٿي: مگر جيڪو محبت
 جي مستيءَ ۾ مست آهي، تنهن جي زبان است آهي..... ماڻ ٿي ماڻ!
 ٻاٻوه هوندي سندس گفتار ۾: رَسُ هوندو سندس رفتار ۾: روشني هوندي سندس رخسار ۾:
 لينهن هوندو نهار ۾!
 * * *

آب ۽ تاب سان سندس ڪو تعاقب ڪونهي.
 لاجواب آهي سندس جستجو.....
 ليڪَ ئي ليڪَ!
 کونگي آهي اگر، نه نصيح آهي سندس چُپ. ڪيڏو نه شباب آهي محبت جي ماڻ جو!
 ماڻڪن کان مَتَ آهي سندس مٿيا!
 جواني ديواني آهي —
 مگر محبت جي جواني؟... آپَرَ ٿئي ڪاٺي، ڪُڏَ ٿئي بَڻائي!
 ويٺي وهائي، ليڻ ٺاهي، دل سڻائي، ٻڌائي پنهنجي!
 هوءَ ٺاهي ٿئي هاڻ، وڃائي ٿي وجود. نفي ڪري، ٺاهود ڪري، وڃائي ٿي ناس
 آد وارو.

محبت آهي ڇا؟... گدائي! گس آهي سندس گس وارو؛ مٽيءَ سان آهي سندس ريجھ؛
 ۾ به پنڌ آھ سندس اوکو، پھاڙن جي ٺيھارن ۾ آهي سندس نشان... اکين سان ڪوھ قاف
 آليڙي! هڪ هڪ پاڪ جي چٽاڪ سان ڪئين ڪوھ لتاڙي ويندي. پاڪ ۾ پهچائيندي
 ٻار، ڏيکاريندي درٻار حسن جي! اهڙي زور واري هوندي ۾، هٿن نه هڻندي؛ ڪنڪر ڪٽي
 چوندي، 'هيرا لعل آهن هيءُ!' موتي ماڻڪ درڪار نه آهن.

محبت آهي ڇا؟..... بي نام، بي گهر، بي فھر.

سندس قيام ڪٿي؟... بيگم پور جي بازار ۾.

سندس طعام ڪهڙو؟... غم.

سندس پياس ٻُجھي ڪيئن ٿي؟... خون پسي جڏهن ڪوڪو بنائي؛ هستيءَ کي جڏهن
 منجهه مٽيءَ ملائي.

محبت تڏهن آهي ڇا؟... موت جو افسانو!

ترانو آهي سندس آسماني؛ مٽيءَ جي ٺاھ منجهس ڪا نشاني.

* * *

پير-منهنجن ترار آهي محبت. جيئن جيئن وڃي هلندي، تيئن تيئن وڃي ڇاڪَ ٻنهي طرفن
 ڪندي. محبت وارو انهيءَ ترار کان ڌار نه ٿيندو؛ وارو نه واريندو.

محبت آهي ڇا؟... سُورٿي سُورا ڪرائي، ڪرائي، مصيبت ۽ هيبت، غربت ۽ لعنت؛

نه به هيءَ سڀ آهي محبت جي دنيا. ٻي ٿو آھو محبت جو مالڪ!

گم آهي فھر؛ وهر ٿي وهر آهي؛ انومان آهي، گمان آهي.

محبت جو رنگ آهي هيءُ... ڏسي ويٺو جيءُ، مري پيو ٿي.

پول نه پائنج، پورا ته ڪي ٿورا آهن ونگ ۽ ڍنگ محبت جا!

— ڪلاڪار جو قلم ڪمزور آهي، مگر محبت زور آهي ظهوري ۾!

۱. ح. جسنگهاڻي

Gul Hayat Institute

تون ۽ مان

(۱)

توڙ آهين اهو، جنهن کي منهنجو تن ۽ من پنهنجين سڀني ڇاڻن ۽ مرادن سان ٿا ڳولين؛

جنهن ۾ سڀ طلبون منهنجيون ٿيون ٿين؛ جنهن ۾ ميلي، سڀ جيون منهنجي جون ڌارائون

ٿيون. مقصد پنهنجو پاڻين!

مهران

(۶۹)

۴-۱۹۵۹ع

تون آهين آئي، جتي لگاهون روح منهنجي جون خود آهن لڳل؛ جتي ههجي، سڀ
 العظاريون منهنجيون ٿيون موڪلائين؛ جتي حرص ۽ هوس نه ڪڏهن من کي آڀارين، ۽
 امنگ الفت جا فقط پيا وصل جي آند کي وڌائين.
 تون آهين ائين، جيئن سمنڊ اٿاهي، جنهن ۾ سڀ پاڻ منهنجا لد بن مثل ٿا هاڻ سمائين،
 ۽ جيوت منهنجيءَ جون وهندڙ واهيون ڪرم ۽ ڪشالي مان لنگهي ٿيون آنت ٻائين!

(۲)

جيڪي مون گڏ ڪيو آهي هن ٻوڪ مان، سو هيٺرمون ڪاف وٽ اچي. جو ڪجهه
 مون ميڙيو آهي، سو وٺي مون کان، مراد من جي پوري ڪرين!
 هيءَ ڪاري سٽنگن جي مون تولاءِ آهي سيڙي. منجهس آهي اڪر هيءَ ساڻن ۽
 ڪرنگهه ڪهڙو؛ منجهس نه آهن اڪر ڪي ملهه وارا داڻا، تڏهن به، تو اڳيان آئي حاضر ڪريان ٿو
 جو ڪجهه آهي مون وٽ. منهنجي مراد نه آهي ڪا توکي ڀرپور ڪرڻ جي، مگر پاڻان سيڪجهه
 الڳ ڪرڻ جي، پنهنجو سيڪجهه توکي ڏيڻ جي.
 مون کي خبر نه آهي، اي سائين، ته ڪهڙي ڪتب ايندا توکي هي سڙيل ڪر جا
 داڻا: اها فقط اٿم ڄاڻ اندر جي ته هن سيڪجهه ڏيڻ سان ئي ٿيندو سجايو پورهيو منهنجو!

(۳)

سرتين چيو: ”اي ڳهيلي! جيتوڻي ڇوڻدي، سنواري، گل پنهنجا تون پاڻ نه کڻي هلندين،
 ۽ هوڪو نه وڃي ڏيندين ۽ سندس محل اڳيان، تيتو ڪيئن ڏسندو هو گل تنهنجا؟“
 مون چيو: ”پنهنجي مون کي ته نه اچي ٿو هوڪو ڏيڻ، نه اٿم ڪا سمجهه گلن سوئڻ
 يا گلستان ٻڌڻ جي!“
 چيائون، ”تڏهن وڃي سوداگر کي منٿ ڪري هٿ وٺي اچ، ته هو گل ڏسي خريد
 ڪري توکان.“
 مون چيو، ”هي گل اڪيلا ڇڏي، مان ڪيئن ٿي وڃي سگهان! متان ڪو ٻوڪ جو
 دشمن وڃي هيءَ واڙي آڇاڙي، متان وڃن گل ٻاڻيءَ بنا پٽڙا سُڪائي — ان خوف وچان مان
 انهن کان پري رهي نٿي سگهان!“
 هنن چيو، ”تڏهن ڪيئن هوي خبر سوداگر کي تنهنجن گلن جي؟“
 مون کين فخر سان ٻڌايو: ”واءِ کي چيو اٿم ته ’اي ساهيڙي، تون ڪٿي وڃ لياپو
 منهنجو ان ڏي؛ پوئڻن ۽ پوئڻن کي پڻ ڏنا اٿم پيغام ان لاءِ؛ ڌرتيءَ کي منٿ ڪئي اٿم
 ته ’ڏسج مون کي مهل آها، جڏهن هو اچي ويجهو قدم ڀري؛ دل مان پڻ تارون طلب
 جون مستجان ٿي ذري ذري!“
 هو کلي چوڻ لڳيون، ”تيتو هي گل ئي تنهنجا سُڪي ويندا!“

مون کين چيو: ”نه آخ انهن کي پياريند بس ٻائي ڀرت جو، جيئن هو تازا رهن هميشه!
جيڪي سڪن، تن جي ٻچن مان پڻ پيا گهڻا ٻوڪيندي رهندس، جيترو هو پنهنجي راض مان
مون وٽ اچي. مان ته ائين ئي سمجهان ته ڪنهن ويل مڙيوئي ڪٿان نه ڪٿان هو به پيو
مٿن نظر رکي، ۽ واس منهنجن گلون جو وٺي.... تڏهن ته هي ٻوٽا خوشيءَ سان ڦرن ٿا،
تڏهن ته هي گل ناز مان ٽڙن ٿا!“

(۴)

آسمان جي طوفان کان نه ڊڄ تون، اي گلڙا! سو ته اچي ٿو تنهنجين لامن کي لوڏي لوڏي
مضبوط بنائڻ!
ڦاڳ جي ڦيرندڙ هوائن کان نه ڊڄ تون، اي سٺو! سي به اچن ٿيون جڳهه ۾ تنهنجي
سڳند ٺهلائڻ!
بسنٽ رتو جي وسڪارن کان نه ڊڄ تون، سهڻا! سي بوندو اچن ٿيون تنهنجي چهري
تان مٽيءَ جي رَو هٽائڻ!
بادلن جي گجڪار جو خوف نه رک ڪو دل ۾: بجلي به اچي ٿي انڌاريءَ ۾ تنهنجي
روشن رَو بکائڻ!
ڪا جا آهي رمز رکيل هوائن جي هڪلن ۽ بادلن جي ڌڙڪن ۾ — خود خزان جي
خصوصيت ۾ آهي راز سمايل ڪنهن آس خوبيءَ جو!
امر آهي زندگي انهن جي، جن جي دل ۾ رهي ٿي سڳند سچ جي: جيئري ڏين ميناج،
۽ مٽي ڏين سُرهاڻ سڪ جي..... امر آهي ڪهاڻي گلن جي!

(۵)

کولي دنگ سڀ دل جا، شرابي! ڪي تون ڪو هڳاءُ اهڙو، جو مٽجي وڃي بدبوءِ ۽ خرابي،
بند ڇو رکيون ائين هي مٽيون محبت جون؟ عطر ۽ عنبر ۾ نه آهي خوشبوءِ اهڙي،
جهڙي تنهنجي من-مٽڪيءَ ۾. ڍڪ لاهه هجابي، ۽ دور ڪر پڙدا دوئيءَ جا، جن رکي آه
خوشبوءِ تنهنجي دٻائي. ونڊ سُرهاڻ اها، جا تنهنجي دل جي مٽ ۾ آهي..... پوءِ ڏس،
ڪيئن ٿي اها جڳهه کي مست بڻائي!
اهڙو هڳاءُ ڏي ٺهلائڻ، جو واءِ جنت جي خود پيئي شرمائي! جو به جهڙي هڪ جهادو
ان جو، وايون ڏي ان جون وسلائي: ڪين ڪري جيئن چُون-پُون ڪوئي، نه جنگيون
جهيڙا ڪو هيت لائي.
مٽي جي نشي سان نفس نوائي، ڇڏ تون وهر وڃائي..... ڪرم ڌرم جو مٽي آ محبت،
سا ڏي هر جا ٺهلائي!

(۶)

جڏهن بڪ هئس اڪين ۾ ۽ هو اچي منهنجي در اڳيان لنگهيو، تڏهن پاڻ مون کي
ڪجهه ڪين چيائين، پر مون سمجهيو ڄڻ زهر ٿي منهنجي کاڌي ۾ وڌائين؛
جڏهن ليڙون پائي لڳن تي، هو اچي منهنجي هٿ تي بيٺو ۽ هيڏانهن هوڏانهن نظر
هنيائين، تڏهن به مون کي ڪجهه ڪين چيائين؛ پر مون سمجهيو، ڄڻ آڱ ٿي منهنجي
وسترن کي ڏنائين؛

جڏهن منجهيل ۽ آداس ٿي هڪ ڪنڊ سان اچي ويٺو، ۽ سونن ۾ منهن پائي هيٺ
ٿي نهارياين، تڏهن پاڻ مون ڏانهن اک کڻي به نه ڏنائين، پر مون سمجهيو ڄڻ مون تي
ٽوڪ ٿي چيائين؛

جڏهن هاڳل بئجي ٿي گهٽين ۾ واکا چيائين ۽ ڪجهه نه ڪجهه ٻوليائين، تڏهن به
منهنجو نانءُ نه ڳڏائين؛ پر مون سمجهيو، انهن واکن سان ٿي منهنجو دل من ڌاريائين؛
جڏهن نراس ٿي، آخر شهر جي ٻاهران وڻ هيٺان ويهي ٿي آسمان ڏي تڪيائين، تڏهن
به ڪنهن سان ڪجهه نه سڳيائين؛ پر مون سمجهيو ته ان ماٺ پنهنجيءَ سان ٿي ڌرتي ۽ عرش
آلت چيائين.....

—الاجي ڪهڙا ٿي هي ائسٽا تاڪيد چيائين!

هر يڪانت

تون پڇين ٿو...؟

تون پڇين ٿو، مسڪريان ڇو ڪين ٿو آءُ؟
سره جي موسم ۾، ويران گلشن کان ڪير پڇي ڪٿي: ”لهيائين ڇو ڪين ٿو؟“ ته هوند
ڪهڙو جواب ملي؟

تون پڇين ٿو، گيت ڇو ڪين ٿو ڳايان آءُ؟
ڪنهن پراڻي ساز کان، جنهن جا سڀ تار ويا هجن ٿي، ڪير پڇي ڪٿي: ”مڌر ملڻا آواز
ڇو ڪين ٿو سڻائين؟“ ته هوند ڪهڙو جواب ملي؟

تون پڇين ٿو، ڇمڪ ڇو نه آهي منهنجي جهري ۾؟
آجهاميل دٻڪ کان، جنهن جي وٽ ويٺي هجي جلي ۽ تيل ويو هجي ڪٿي، ڪير پڇي
ڪٿي: ”پرڪاش ڇو ڪين آهي تو ۾؟“ ته هوند ڪهڙو جواب ملي؟

تون پڇين ٿو، آداس ڇو بڻيو آهيان آءُ؟
آماس جي اونڌاهيءَ رات ۾، چندرما جي شيدائي چنچل ڇڪور ڪان ڪير پڇي ڪٿي:
”مايوس ڇو بڻيو آهيان تون؟“ ته هوند ڪهڙو جواب ملي؟

افسانا

۰۱. هڪ سچ، هزار هاڃا - سراج
 ۰۲. ڪيئي آڱر - نسيم ڪرل
 ۰۳. جواب - موهن ڪلونا
 ۰۴. 'زندگي حسن جي حڪايت آ' - حنيف حملاڻي
 ۰۵. امير - ڪمل ڪيولراماڻي 'پياسي'
 ۰۶. خواهن جو مسافر - ذوالفقار راشدي
 ۰۷. ڇا، اهو خواب هو؟ - موهن ڪلونا
 سنڌيڪار: علي بخش ميمڻ
 ۰۸. نوجوان ساڻي ۽ ڏانهن - جمال رند

ٺاڻڪ

۰۱. جهڙڪندڙ اوچائيون - موهن ڪلونا

”آهو سونهري دور هو، آهو بدترين دور هو.... جڏهن روشني ئي روشني هئي، جڏهن اونداهي ئي اونداهي هئي؛ جڏهن گل خوشيءَ جا ٽهڪڙا هئا، جڏهن دلسوز آهون ۽ دانهون هيون؛ جڏهن زندگيءَ جا ترانا هئا، جڏهن موت جا مرثيا هئا؛ جڏهن گلن جي هڪار هئي، جڏهن ڪنڊا ئي ڪنڊا هئا؛ جڏهن بهار جي رنگيني هئي، جڏهن سُرءَ جي ويراني هئي؛ جڏهن محلاتن ۾ روشن فانوس هئا، جڏهن جهوپڙين ۾ سرد آهڻ جو دونهون هو؛ جڏهن هر طرف جنت جا نظارا هئا، جڏهن هر طرف جهنم جا شعلا هئا؛ جڏهن هر طرف خوشي ۽ شادمانِي هئي، جڏهن هر طرف ڏک ۽ پيڙا جي نشاني هئي؛ جڏهن سڀڪجهه هو، جڏهن ڪجهه به ڪونه هو.... هيءَ ڪهاڻي انهيءَ دور جي آهي.

”انهيءَ دور جي ڪهاڻي، جڏهن ’مونسي نيور‘ روشنيءَ ۽ دونهين مان گذري رهيو هو. چئن گهوڙن واريءَ بگيءَ تي سوار، قيمتي پوشاڪ پهري، ائين ويندو هو، چٽ تہ زندگيءَ جي واڳ-ٽي سندس هٿن ۾ هئي— ۽ هو به ائين. هو فرانس جي تمام وڏن اميرن مان هڪ هو. شاهي دربار ۾ وڏي هلندي هيس. زبانون به آهو هو، جڏهن امير ۽ حاڪم ئي اچي ڪاري جا مالڪ هئا، ۽ غريب عوام جي حيثيت جانورن کان به بدتر هئي.

”مونسي نيور، آڪٽ ۽ مغروريءَ جو پٽلو بنيو، پنهنجيءَ گاديءَ تي سيٽيو ويندو هو. چئن گهوڙن واري بگيءَ بچند تيزيءَ سان گهٽين مان گذري رهي هئي. ڪٿي ڪو موڙ آيو، تہ هوءَ وڃ جهڙي تيزيءَ سان پٿريلي رستي تي ڪٽ-ڪٽ ڪندي، چينگهٽ ۽ چرڙاٽ ڪندي، گوڙ ۽ شور مچائيندي گذري ٿي ويئي. ڪنهن به موڙ تي ان جي تيز رفتاريءَ ۾ فرق نٿي آيو. مرد ۽ عورتون، هراسجي، هڪٻئي جا هٿ جهليندي، هن ناگهاني موت کان پاڻ بچائيندي، پتين سان لڳي-لڳي هلي رهيا هئا، ۽ ٻارڙن کي گهلي گهلي رستي تان هٽائڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هئا.

”اوچتو، هڪ ڦوهاري جي ويجهو اچي، گاڏيءَ ساڳيءَ تيزيءَ سان سوڙ ڪاڌو. ان جي هڪ ڦيٽي هيٺ ڪنهن شي جي اچي وڃڻ جو سخت ڏسڪو محسوس ٿيو، ۽ يڪايڪ آسپاس جي سڀني بيٺل ماڻهن جي منهن مان چيخون نڪري ويئون. گهوڙا جهٽڪو کائي پوئتي هٽيا، ۽ ٻيهر رهيا. دراصل گاڏيءَ جي رڪڙ جو سبب به اهوئي گهوڙن جو پاڻ بيٺل هو، تہ شايد گاڏي هلي ٿي وڃي ها—چو تہ اهڙا معمولي واقعا تہ سدائين ٿيندا ئي رهندا هئا جو اهي تيز رفتار گاڏيون پنهنجن زخمي ڪيل، چرچي ويل ماڻهن کي ائين ئي ڇڏي هليون وينديون هيون.

”ملازم هڪدم گاڏيءَ مان هيٺ لٿو. پندرهن-ويهن ماڻهن اڳتي وڌي گهوڙن جون واڳون جهلي ورتيون. ’مونسي نيور‘ تمام اطمينان سان اوباسي ڏيندي پڇيو، (چو، ڇا ٿيو؟) ايتري ۾ هڪ قدآور ماڻهو گهوڙن جي ٽنگن وچان هڪ ٻڙيءَ جهڙي شي ڪٽي، ۽ ڦوهاري جي دڪيءَ تي آئي رکي. پوءِ هو بي اختيار روئڻ ۽ دانهون ڪرڻ لڳو. ستيس-جهڪي، ’مونسي نيور‘ جي ڪن ۾ سُس ڦس ڪئي: ”هن ماڻهو جو نينگر گاڏيءَ هيٺ اچي سري ويو آهي، هيءُ ان جي لاش تي ڳوڙها ڳاڙي رهيو آهي!“

”تو به، ڪيتري قدر نه نفرت انسگيو آهن هن جون رڙيون— ڪيتري قدر سمع خراش!“

”سڀني ماڻهن جون نظرون ’مونسي نيور‘ جي منهن ۾ ڪٽيل هيون. دانهن ڪندڙ ماڻهو به پنهنجن ڳوڙهن پيرن سان ’مونسي نيور‘ کي ڏٺو، تہ ’مونسي نيور‘ فوراً پنهنجي ڪيسي مان هڪ سيڪو کنيو، ۽ انهيءَ ماڻهو جي پيرن ۾ اهو سيڪو اهڙي انداز سان اڇلايائين، چٽ پاڻ ٻارڙي جي قيمت ادا ڪري ڇڏي هئا. انهيءَ ادائگيءَ سان گڏ ئي، ’مونسي نيور‘ سيس کي ڪم ڏنو، (گاڏي هلا!“

”هوا ۾ هڪ چهڪ لهرايو ويو. گهوڙا زور سان ڊوڙڻ لڳا. ’مونسي نيور‘ مغروريءَ جو مجسمو بنيو، گاديلن تي ٽيڪ ڏيئي رهيو هو تہ يڪايڪ سندس جهوليءَ ۾ اهوئي ساڳيو سيڪو اچي ڪريو. هن مشڪندي پنهنجو اهو سيڪو ڏنو،... ليڪن اهو نه ڏسي سگهيو تہ هاڻي ان سڪي تي بغاوت جي چاپ لڳي چڪي آهي— انهيءَ بغاوت جي، جيڪا فرانس جي انقلاب جو باعث بني!“

[”ٻه شهر، هڪ ڪهاڻي“— چارلس ڊکنس]

هڪ سڄ، هزار پاڇا

ننڍ مان اٿندي ئي هن کي خيال آيو ته ڏهن بجي ”شيزان“ ۾ يارن سان بت شت هئڻ جو انجام آهي. شيزان، ڪلاسي ساڙهين، نيلگون غرارن، ۽ انڊلٽ جي رنگن وارن فراڪن ۽ اسڪرٽن جي هونل! اڪيون مهڻي هو اٿي ويٺو، ۽ گهڙيءَ لاءِ وهائو پٺن کي ڏيئي اڌ لپتي پيو. هن جي اها عادت هئي ته ڪٿ پٽ مان ملائي ڇڏيندو هو، ۽ ڪٿ جي ٻئي پاسي کان ڪرسي رکي ڇڏيندو هو. هن کي هميشه اهو پڻ هوندو هو ته رات جو لپٽندي پيٽندي ڪٿ تان نه ڪري پوي! ننڍي هوندي هن جي پٺ ۾ حرڪتن کان سندس ماءُ هميشه نالان هوندي هئي: هڪ ته هو ننڍي ننڍ ۾ پاسا ورائيندو، بازوليون هائيندو، ٿا اچي ڪٿ تان هيٺ ڪرلندو هو—هڪ ڀيري ته مٿي ۾ اهڙو ڌڪ لڳس جو نرڙ ۾ ڳوڙهو ٿي پيس، ۽ نيٺ پئجي ويس؛ پيو ته جڏهن صبح جو مائٽس هنڌ ويڙهيندي هيس، سڄو هنڌ آلو پٽ ليو پيو هوندو هو. ان تان پئس توڙي مائٽس ڪيترا ڀيرا مارون به ڪليس. هر جيئن مارون پونديون هئس، تيئن هنڌ وڌيڪ پُسنندو هو—۽ تيئن وڌيڪ مارون کائيندو هو. اهو سلسلو گهڻا ئي سال جاري رهيو. ڪٿ تان ڪرڻ جو علاج ته اهو ڪيائونس جو پٽ تي سمهارڻ لڳس؛ پر هن جي جسم ۾ ڪا پوئٽري ڪٽل هئي جو صبح جو جڏهن مائٽس اٿندي هئي، تڏهن کيس هنڌ کان ڪمڙ ڪمڙ ڏهه فوٽ ٻري، مٿيءَ ۾ اونڌو ستل ڏسندي هئي.

بستري تي ائين آڏو لپٽندي، هن هٿ وڌائي ڪرسيءَ تي رکيل پٺن جي پيڙي کڻي ڊڪائي. سوٽو هئي، وات چپو ڪري، هو دونهن مان ڇٽا ٺاهڻ لڳو. هن کي دونهن جا ڇٽا ٺاهڻ ’منصور‘ سڪاريا هئا. منصور کيس اهو به ٻڌايو هو ته ”فرائڊ“ جي قول موجب پيڙي يا سگريٽ ڇڪڻ، ۽ خاص ڪري دونهن مان ڇٽا ٺاهڻ ’سيڪس‘ جي ’سپلیمیشن‘ يعني لاشعوري لذت آهي. ’منصور به عجيب شخص آهي!‘ هن سوچيو. منصور هن جو بهترين دوست هو. ٻنهي جا خيال به هڪٻئي سان ٺهڪندڙ هئا. ٻئي هڪٻئي سان همدردي ڪندا هئا. مثال طور، هن کي منصور جي ’گول فرينڊ‘ وارو معاملو ياد آيو. جڏهن ڪلفٽن واريءَ پُل جي پٽ تي ويهي، منصور پنهنجي مخصوص انداز ۾ پنهنجن معاشقن جو ذڪر ۽ ناڪاميءَ جو ماتم ڪندو هو، تڏهن هن کي مٿس رحم اچي ويندو هو، ۽ کيس پنهنجو مثال ڏيئي سمجهائيندو

هو ته زال ذات ۽ بيوفائي پئي هڪڙي مصدر مان نڪتل آهن، ان ڪري هن کي پنهنجين ناکامين کي خاص اهميت ڏيڻ نه گهرجي. منصور انهن صلاحن جي عيوض هن کي اڪثر فلمون ڏيکاريندو هو، ۽ هوٽل جا بل به هوئي پريندو هو—جيتوڻيڪ اهڙن موقعن تي هو پنهنجيءَ پتلون جي کيسي ۾ هٿ وجهي منصور اڳيان اهڙي ڏيکائي ڏيندو هو ته هو زوراوري ڪري بل ٽوڙي،—ڪڏهن ته هن کي به بل ڀڙڻ جو موقعو ڏئي! منصور ڪجهه فتحيابيهءَ جي سرڪ ڇهن تي آئي بل پري ڇڏيندو هو، ۽ چوندو هو—”يار، ڳالهه مڙئي ساڳي آهي.“

خيالن ۾ بيڙي ئي وسامي ويئي هيس. ماچيس کڻي دکائڻ جو خيال ڪيائين، پر ماچس ۾ تيلي ئي ڪانه هيس. خاران مان بسترو ڇڏي اٿي کڙو ٿيو، ۽ نوال کڻي وهنجڻ لاءِ ٻاهر لڪتو. نل تي ڪافي ماڻهو انتظار ڪري رهيا هئا. هي به وڏي اچي نل تي پهتي رهيو. هو نل تي موجود ماڻهن کي سڃاڻندي به ڪول سڃاڻندو هو. هو هنن کي ’ليفٽ‘ ئي ڪونه ڏيندو هو. ڪٿي هي پڙهيل ڳڙهيل آئين ڪپڙن پائڻ وارو سکر ماڻهو، ۽ ڪٿي هو رکشا ڊرائيور، باري وٺيندڙ مزور ماڻهو. اها ته هن جي بدقسمتي هئي جو هن کي جاءِ ڪنهن چڱي هنڌ نٿي ملي، ۽ لاچار هٿ ’گوليمار‘ ۾ ويهين روپئي تي ڪمرو اچي ورتو هئائين. پاڙي جي سمورن ماڻهن کي به اها خبر هئي ته هو هڪ وڏو صاحب هو، سنڌ ۾ پنهنجون زمينون هيس، پنهنجا باغ بنگلا هيس، هٿ رڳو جاءِ نه ملڻ ڪري اچي ڪمرو ورتو هئائين، ۽ ڪا چڱي جاءِ ملڻ سان هڪدم هتان ڇڏي ويندو.

هنن ماڻهن جي جسمن تي نظر پوندي ئي هن کي پڇان اچڻ لڳي. ڪارا ڪلر جهڙا بدن، جن تي مَر جا تَهه چوهندا ٿي ويا؛ منجهن پگهر جي اهڙي بوءِ هئي جو هن نوال کڻي نڪ نڪ رهي، ۽ وري پاڻ ۾ چرچا پوڳب ته ڪهڙا ڪيئا ٿي ڪيائون! خاص ڪري جڏهن ”ڪلو“ رکشا ڊرائيور وهنجڻ ايندو هو، ته سڀني لاءِ موج هڻجي ويندي هئي. ڪلو سورنهن-سترنهن سالن جو ڇوڪراٽ هو؛ پنهنجيءَ ماڻھو ننڍڙيءَ پيٽ، ۽ هڪ ننڍي ڀاءُ سان هڪ ڪوٺڙيءَ ۾ رهندو هو. ڪلو نل هيٺان ويندو هو ته سڀني جو مڪو مچي ويندو هو—”هائ قربان“، ”صدقي“ جا هڪا اچڻ لڳندا هئا. ڪلو ڪلندو، ڪين ڪاريون ڏيندو، وهچندو رهندو هو. ۽ هو سوچيندو هو ته ڪيڏا نه ڪريل آهن هي ماڻهو—ليچ طبقي جا جو ٿيا! ۽ هو ڪلو... ڪيئن نه پيو ٿهه ٿهه ڪري کلي، جن ته پيشان ڪا رنڊي آهي جا پنهنجن يارن جي چرچن تي کلي پئي خوشي ٿئي!

آخر سندس وارو آيو. ’لڪس‘ صابن جي چڪي کڻي جڏهن هو نل طرف وڌيو، تڏهن هن کي ائين محسوس ٿيو جڻ ته سڀني جون نگاهون صابن جي اچيءَ اچيءَ چڪيءَ تي ڪپي وئيون آهن. هن سندن مَر چڙهيل اڳهاڙن پٺن ۽ چيڙهه ٿيل وارن کي ڏسي دل ئي دل ۾ چيو: ’هو ٿهه، لڪس جهڙو اٿن منهن! سڄي گوليمار ۾ ڪنهن ڏني به ڪانه هوندي!‘

جڏهن وهنجي پنهنجي ڪوٺيءَ ڏانهن هلڻ لڳو، ان وقت تائين پاڙي جا ٻار به اُتي چڪا هئا — ۽ سندس ڪمري کان ٿورو ئي پريرو گُتر جي منهن تي قطار ڪري ضروري حاجت کان فارغ ٿي رهيا هئا، هڪٻئي کي ننڍڙا ننڍڙا پُٽر به هڻندا ٿي ويا. هن جو نڪ ڪاوڙ کان ڳاڙهو ٿي ويو. روزانو هو اهو نظارو ڏسي ٽپي ٻاهه ٿي ويندو هو. پر هن پاڙي ۾ هڪجهڙو ڪري به نه ٿئي سگهيو! گهرن ۾ ڪاڪوس ته هئا ڪونه؛ هر جهوپڙيءَ جي پاسي کان ڳوٺين ۽ ٿڀڙين مان ٺهيل ڪاڪوسن کي ته زالون استعمال ڪنديون هيون، ۽ مرد ماڻهو ميونسپالٽيءَ جي ڪاڪوسن تي قطار لڳائي بيهندا هئا — ۽ ٽڪو ڏيئي جان آزاد ڪندا هئا. خود هن کي به قطار ۾ بيهڻو پوندو هو، پر ”موتي“ پنگيءَ سان. سندس چڱي ڏٺ - ويٺ ٿي ويٺي هئي، ۽ نڪي بدران آڻو ڏيئي، ستت ئي جند آزاد ڪري موٽندو هو.

پنهنجي ڪمري ۾ پهچي، هن پتلون ۽ بَشَرَت ڪڍي ڀاتي. بَشَرَت خاص ولايتي چيز هئي. مٿس موٽر، لاريون، هوائي جهاز — مطلب ته سڄي ولايت چُريل هئي. ۽ جڏهن اها بَشَرَت ڀائي ٽڪرندو هو، تڏهن سندس قدم زمين بدران هوا ۾ هوندا هئا. هو ائين سوچيندو هو ته گوليماڻر ته ڇا، شهر جي فُشن جي مرڪز ’ايلفي‘ گهٽيءَ جون سموريون محبوبڙيون کيس ٿيڌيءَ اک سان پيار ڀريل نظر سان ڏسڻ لڳنديون هيون؛ پر هو ٻي رکي، پاڻ وڌيڪ آڪڙ منجهان هلڻ لڳندو هو. جڏهن مهيني اڌ ڪان پوءِ شهر جي سڀ کان مهنڳي ڌوڀيءَ، ”نيو وي“، کي ڌوئڻ کان ڏيندو هو، تڏهن هڪ معنيٰ پريءَ مرڪ سان کيس هدايت ڪندو هو ته سندس بَشَرَت ڏاڍي قيمتي هئي، ان ڪري ذرا زياده خيال سان ڌوئي.

بَشَرَت ڀاتي، هن آرسيءَ ۾ پنهنجي سراپا تي هڪ پسنديدگيءَ جي نظر وڌي، ۽ ڦٽي ڪٽي وارن ۾ گل ڪيڻ لڳو. وارن تي هن کي خاص ناز هو. هن کي لئين اسٽائيل، نئين طرز جي گلن ڪيڻ ۾ خاص ڪمال حاصل هو. خود منصور به کيس هڪ ٻه دفعو چيو هو ته هن جا وار غضب جا هئا؛ ۽ خود سندس گرل فرينڊ هڪ ڀيري پري کان هن کي ساڻس گڏ ويندي ڏسي، ڪاٺس ٻئي ڏينهن تي پڇيو هو: ”منصور، اهو ڪالهه توهان ’لوئس هينر اسٽائيل‘ وارو ڪير هو؟“ اها ڳالهه جڏهن هن ٻڌي هئي، تڏهن سندس سينو ٻه انچ وڌي ويو هو.

وارن کي اڳيان ”ڪيريمل رول“ وارو گهٽندڙ ڏيئي، ساڌاري، هو ڪوٺيءَ کان ٻاهر نڪتو. رستي تي ملباريءَ جي هوٽل تي اچي هن ناشتو ڪيو — مسڪا بند، ۽ ٻوٽا چانهه. چانهه پي هو ملباري سيٺ کان اڌ ٻاڪيت سگريٽ ۽ ماچيس وٺڻ لاءِ اچي مائينڊيءَ تي بيٺو. پر اڄ ملباري سيٺ کي الائي ڇا ٿيو هو — شايد گهر ۾ جوءِ ڪي جُوتو ٻڇيا هئس، سو هن کي ڏسندي ئي چئي ڏنائين: ”سيٺ، گذريل مهيني جا پئسا اڃا نه ڏنا اٿو، اڄ ٻيو مهينو به اچي پورو ٿيو آهي؛ اڄ شام جو جيڪڏهن مون کي پئسا نه مليا ته پوءِ نه ماني ملندو، نه سگريٽ!“ هو حيرت مان ملباري سيٺ جو منهن ڏسڻ لڳو. هن کي مٿس سخت ڪاوڙ اچي ويئي. هن جي اها همت

جو هو هن سان اهڙي نموني سان ڳالهائي! پر ڪجهه سوچي، سگريٽ جو اڌ پاڪيٽ ۽ ماچيس ڪٿي هو اڳتي وڌيو، ۽ اچي بس لاءِ قطار ۾ بيهي رهيو. بس لاءِ ڪيترائي ماڻهو اوسيڙو بنيو بيٺا هئا. هن سوچيو، آچر ڏينهن به ايتري رش!

* * *

’شيزان‘ ۾ سڀ دوست اچي ڪٺا ٿيا هئا—منصور، شيخ، رشيد ۽ صديقي. شيزان ۾ قدم رکڻ سان سڀني کڏجي رو ڪئي، ”هلو، راج!“ هن کي سڀ دوست ’راج ڪپور‘ سڏيندا هئا—هونئن سندس نالو به ته راجو خان هو.

”يار، ڏاڍو انتظار ٿو ڪرائين!“ منصور کيس ڪرسي آڇيندي چيو.

”پاڻو، ڪهڙيون ٿو خبرون پڇين؟ اڄ منهنجي ’گرل فرينڊ‘—اڙي ساڳي ’مونا‘، ضد ڪرڻ لڳي ته ’مارنگنگ شو‘ واري فلم ڏيکار. مس مس جان ڇڏائي پهتو آهيان. چيو مانس ته منهنجو منصور سان انجام آهي. پر، توتي ڏاڍي خار اٿس!“

”ڪيئن نه هونديس... توکي جو ڪانئس چورائي ٿيا وڃيون!“ رشيد ڪلندي چيو.

”نه نه، هونئن ته منصور کي پرڻڪ به ڏاڍو پائڻي ٿي—آخر به ته منهنجو دوست آهي—

پر جڏهن کان منصور ’ميريءَ‘ سان دوستي ڳنڍي آهي، الاڻي ڇو ساڙ ٿي پيو اٿس. مون کي چيائين ته ’سڃاڻان انهيءَ ميريءَ کي، مون سان ساڳئي ڪلاس ۾ پڙهندي هئي؛ ايڏي مغرور ڇوڪريءَ سان منصور جهڙو ٺاهو ڪو مڙس دوستي ڪري، سا ڳالهه مون کي بلڪل پسند ڪانهي.“ ائين چئي، هن منصور ڏانهن نهاريو، جنهن جي ڳل تي سرخي اچڻ لڳي هئي.

”ڇا واقعي؟ مان ميريءَ کان پڇندس ته واقعي مونا ساڻس گڏ پڙهندي هئي ڇا. ادا،

مون کي ته آخر هڪ وفادار گرل فرينڊ ملي ٿي ويئي.“ منصور هڪ عجيب خوشي محسوس ڪندي چيو.

”پر، واھ جي گرل فرينڊ هٿ ڪئي اٿئي!“ راج هن جي اکين ۾ اکيون ملائيندي چيو،

”ڪالهه اسان کان لکي کيس ڪلفٽن تي وٺي وئين!“ ’سي بريز‘ هٽل تي مون اوهان کي

’مئنڪو اسڪاش‘ پيئندي ڏٺو هو. آڏو مونا سان گڏ هوس—اتي ئي ته مونا ميريءَ کي سڃاتو.“

”ڪلفٽن تي؟ پر منصور ڪلهه شام جو مون سان گڏ هو!“ رشيد ٿورو حيران ٿيندي چيو.

راج جي منهن تي هيلان ٽهليجڻ لڳي، پر منصور سندس مدد ڪئي:

”ها ها، آڏو شام برابر توهان گڏ هوس؛ پر ائين بچي جو توهان موڪلايم ۽ گهر پهتس

ته ڪڪي، منهنجي ننڍي ڀاءُ، مون کي چيو، ’دادا، روپيو ڏي ته هڪ شي ڏيان ۽ لاڃا،

روپيو ڏيڻو ۽ ميريءَ جو خط ڪڍي ڏنائين. خط به اجهو اڃا منهنجي کيسي ۾ پيو آهي.“

ائين چئي هن پتلون جي کيسي ۾ هٿ وڌو، پر پوءِ منهن تي حيرانيءَ جا آثار آڻيندي چيائين،

”او هو، خط ته ڪالهه سوت ۾ ٿي وري ويو... ڪالهه مون وارو ڪلاهي ’شارڪ اسڪن‘ وارو سوت پاتو هوم. خير، سو ڳالهه ٿي ڪيم ته خط ۾ لکيائين ته ’ڊيئر منصور، دل اڪيلي اڪيلي ٿي پئي آهي، ڇو نه اڃ رات ڪلفٽن تي هلاؤن‘. سو، گاڏي کنيم، کيس گهران وڃي ’پڪ اپ‘ ڪيم. يار، ڪا رات گذري— وڃي خير ٿيا! ميريءَ جو ڪو جسم آهي، — جهڙو چمق! سڄي رات ڪلفٽن تي گذاري ڇڏيسون. پوليس وارا ته هونئن ئي پنهنجا دوست آهن، تن جو ڪار جو نمبر ڏٺو، سو ويجهو ٿي ڪونه آيا. ميري ته صبح جو به اصل نه پئي ڇڏيم. سندس ڪموري جسم جي خوشبو اڃا تائين پيو محسوس ڪريان!“ ائين چئي، هن هڪ اونهو ساھ ڪنيو— ڇن ته ميريءَ جي خوشبو کي هضم ڪرڻ جو ارادو هوس.

راج جي چهري تي سرخي وري واپس اچي چڪي هئي. هن به مرڪندي چيو: ”پاڻو، ڪهڙيون تو ڳالهيون پڇين... مونا ته بنهه ڪلاب جي ڪلسن مان ٺهيل ٿي ڏسجي! ڪو جسم اٿس..... دل ٿي چوي ته ڪڇو ڪاٿي ڇڏيائس— ڏاڍي لذت هوندي! جڏهن منهنجن وارن ۾ آڱريون ڦيرائي چوندي آهي ’راج ڊارلنگ‘، تڏهن آڻ ائين سمجهندو آهيان ته سموري ڪائنات منهنجين ٻانهن ۾ اچي ويئي آهي!“

شيخ ۽ صديقي، جيڪي اڃا تائين ماٺ ڪريو ويٺا هئا، سي به رڙهي آيا، ۽ پنهنجن پنهنجن داستانن ٻڌائڻ لاءِ آنا نظر اچڻ لڳا. پر منصور ۽ راج ته محفل جا موڙ هئا. جڏهن هو ڳالهائين، تڏهن ٻين کي چپ رهڻو هوندو هو. راج کي به ڪڏهن ڪڏهن واري ڏيڻ لاءِ چپ رهڻو هوندو هو، پر اڃ راج شايد ’موڊ‘ ۾ هو. ميز تي پيل سگريٽ جي پاڪيٽ مان سگريٽ ڪڍي دکائيندي هن چيو: ”يارو، هڪ صلاح نه ڏيو ته ڇا ڪريان. مونا اصل شاديءَ لاءِ بنهه بچين ٿي رهي آهي. مون ڊيڊيءَ (بابي) کي خط لکيو، پر ڊيڊي ته ماڳهين مڃي ئي نٿو: چوي ٿو ته جي تو اتي شادي ڪئي ته ملڪيت مان پاڻي به ڪانه ملند! پاڻو، آڻ ته پريشانيءَ ۾ اچي ويو آهيان. هڪ طرف مونا آهي، ٻئي طرف ملڪيت. ملڪيت به ڪا ٿوري هجي— بلڊنگون، موٽرون، زمينون— اڃا تازو ۵۸۰۰۰ ماڊل جي ’شيوا‘ (شيورليٽ ڪار) ورتي اٿس!“

شيخ کي سڀ ڏاڍو سنجيدو سمجهندا هئا، ان ڪري سڀني پنهنجون نظرون هن ڏانهن موڙيون. شيخ موقعو ڏسندي، هاڪي مرڪ ڇن تي آڻيندي، چيو: ”جي مون کان پڇو ته آڻ جيڪر پنهنجيءَ محبوبه لاءِ دنيا کي ڇڏي ڏيان. دولت ڇا آهي، هٿن جي سر: پر دل جي دولت آهي، دل جي رونق ۽ روشني! ’ملٽن‘ ڪونه پنهنجن ڪتابن ۾— ها ها، اهو ڪتاب، جيڪو صديقيءَ کي پڙهڻ لاءِ ڏنو هوم— چيو آهي ته دل جي رضا رکڻ سڀ کان وڏو ثواب آهي. منهنجي صلاح مڃ، ۽ تون ماٺ ماٺ سان شادي ڪري ڇڏ— ۽ پوءِ هيءَ کي لک ته تو شادي اڳيئي ڪري ڇڏي آهي.“

صديقيءَ به لقمو ڏنو: ”آڻ ته شاديءَ جي بنهه خلاف آهيان. ’بابر بعيش ڪوش‘ وارو مقولو مون کي پسند آهي. ڇا جي شادي، ڇا جي ڳالهه— عيش ڪجي، ۽ بس!“

چانهه به اچي ويئي. چانهه پيئندي، سگريت جو ڪش هڻندي، منصور راج کي اک پڳي. راج اشارو سمجهي، دروازي ڏانهن ڏٺو. ٻه جوانڙيون، کلنديون مشڪنديون، اچي سندن پرواريءَ ٿيبل تي ويهي رهيون. سڀني جي چهرن تي بڪلخت سمجيدگي ڇانئجي ويئي. سڀ ٺهي ٺڪي ويهي رهيا. گفتگو سنڌيءَ ۽ انگريزيءَ ۾ ٿيڻ لڳي، ۽ خاص طور منصور ۽ راج ته ڪجهه عجيب بيچينيءَ جي عالم ۾ هئا. راج پنهنجيءَ بشرت تي نظر وجهي، پنهنجي وارن جي فصل تي هٿ گهمائيندي چوڪرين ڏانهن ڏٺو. منصور به پنهنجي ٿاءَ ٺيڪ ڪندي انگريزي ڏن جي سينڊ وڇاڻڻ لڳو، ۽ سندس هڪڙو ڀير ميز هيٺان زمين تي ٽپ-ٽپ ڪرڻ لڳو. پنج ٽي جٿا هڪٻئي سان اشاري بازيون ڪندا رهيا، ۽ هلڪي آواز ۾ ڪجهه چوندا به رهيا. سندن انداز اهڙو هو، جو ٻئي چوڪريون به ڪجهه عجيب نموني سان کين ڏسڻ لڳيون. کين پاڻ ڏانهن نهاريندو ڏسي، راج منصور کي ٺوٺ هڻي. سندن دلين جو رنگ منهن تي اچي ويو هو. سندن سرگوشيون وڌنديون ويون، ۽ منصور سينڊ وڇائيندو رهيو.

ڪجهه وقت کان پوءِ چوڪريون آڻيون. کين اٿندو ڏسي منصور ۽ راج به اٿيا، ۽ دوستن کي چيائون ته هو اجهو ته آيا. چوڪريون اڳيان، هي ٻئي پويان. انگريزي ڏن جي سينڊ اڃا تائين منصور جي چنن تي هئي. وڪٽوريا روڊ جي چوسول وٽ، ٻنهي ڄڻ، ٽرئفڪ بتيءَ جي اشاري ملڻ شرط، چوڪرين سان ملي هلاڻ لاءِ قدم تيز ڪيا. هاڻي هو چوڪرين سان ڪلهو ڪلهي ۾ لائي هلاڻ لڳا. آچر جو ڏينهن، ماڻهن کي به شايد ڪو ڪم ڪار هوئي ڪونه، سو رڳو ٻئي ڦٽ ڦٽ وسايائون. ڦٽ ڦٽ تي پهچي، چوڪرين ”آئڊر گرائونڊ“ (پيادان جي سهوليت لاءِ) ٻن رستن کي ڳنڍيندڙ زمين دوز رستو) ڏانهن رخ رکيو. هي ٻئي جٿا به ٽڪڙا ٽڪڙا زمين دوز رستي جي ڏاڪڻ لهي، وري چوڪرين سان جسم جسم سان لائي هلاڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳا. راج ته خاص موڊ ۾ هو: خيالن ٽي خيالن ۾، هو ٻنهي چوڪرين جي جسمن مان وڌيڪ گداز جسم جي چونڊ ڪري رهيو هو. سندس نڪ جي ڇهنڊ ۽ ڪنن جون ٻاٻڙيون ڪنهن عجيب احساس کان گاڙهيون ٿي ويون هيون؛ سندس اکين ۾ نيم فاتحانه چمڪ اچي ويئي هئي.

اوچتو زمين دوز رستي جي پوري وچ تي کيس ڪا رڙ ٻڌڻ ۾ آئي. رڙ ٻڌڻ کان هڪ ساعت پوءِ، هن منصور کي ڊڪ پائيندو، ماڻهن وچان گهٽون هڻندو، پچندو ڏٺو، ۽ ٻيءَ ساعت ۾ هڪ چوڪريءَ اچي کيس ٻانهن کان ورتو: ”مٿا، سرم ٺٽو اچيو! پنهنجون مائون پيٽيون ڪونه اٿو! ...“ چوڪريءَ اهي لفظ چئي بس ڪيا ته هڪڙي راهگير کيس زودار ٺٽڙ وڇائي ڪڍيو، جنهن هن کي مٿي ۾ پٺوڙي وجهي ڇڏي. ۽ پوءِ پندرهن منٽ کن هو راهگيرن هٿان ڪٽبو رهيو. هن کي ڪو هوش حواس نه رهيو—صرف سندس وات مان هري هري اهي لفظ ادا ٿيندا رهيا: ”سائين، مون ڪجهه به نه ڪيو آهي! مان بيڙو هي آهيان!“ سندس بشرت چيهون چيهون ٿي چڪي هئي، ۽ سندس وارن جا وانگوڙا کلي اکين تي پئجي رهيا هئا. سندس اکين ۽ ڳنن تي ڏڪن جا نيل گهرا ٿيندا ٿي ويا.

زمين دوز رستو سڄو راهگيرن ۽ تماشائين سان ڀرجي ويو. ماڻهن کي لنگهڻ جي جاءِ نٿي ملي. پوءِ هڪ پوليس واري اچي کيس ٻانهن کان ورتو. کيس زمين تان اٿاريندي، ماڻهن کي اڳيان هٽائيندي، هن کي زمين دوز رستي کان ٻاهر وٺي آيو. ٻاهر به ماڻهن جو انبوھ گڏ ٿي چڪو هو. هن جو ذهن خيالن جي طوفاني اڇ وڃ جي ڪري ايترو ڀٽڪي چڪو هو. جو هن کي ڪابه ڳالهه صحيح سمجهه نه ٿي آئي. هو اڃا تائين حيران هو ته ڇا ٿيو، ۽ هن کي ماڻهن چوڻي ماريو. هن روئندي روئندي پوليس واري کي چيو، ”سائين، آخه بلڪل بيقتور آهيان...!“

پوليس واري کيس غضب جي نظرن سان گهوريندي چيو، ”ها، تون ته وڏو بيقتور آهين! زالن کي هلندي جهنڊيون پائڻ ڪو جرم ٿورو ئي آهي! ... توهان گڏ ٻيو ڪير هو؟“

”من صور...!“ هن جي وات مان اڇانڪ نڪتو. پر ٻيءَ گهڙيءَ لائي ڪهڙو خيال آيس، ۽ چيائين، ”مون سان ڪير به نه هو... مون ڪجهه به نه ڪيو آهي... سائين، آخه ٻيڏوهي آهيان!“

پوليس واري کيس گهليئيندي چيو، ”ٿاڻي تي ٻاڻهي سڄيون ڪنڊين!“

* * *

سنڌ جي سرسبز واديءَ جي هڪ پرسڪون ڳوٺڙي ۾ زندگي ورهين کان ننڍ ٻيڻي هئي. سجاڳ به ڪير ٿئي... بڪ جي لولي ڪڏهن ڪڏهن اهڙي ننڍ ٿيڻي ڏياري، جو زندگي دائمي ننڍ بڻجي وڃي. ڳوٺڙي جا هاري ناري ورهين کان بڪ جي لوليءَ تي گهريءَ ننڍ ٻيڻي هئا. ٻين جي ساوڪ ۽ آنءَ جي دائن جي تيز خوشبوءِ ڪهڙيءَ لاءِ هنن کي سجاڳ به ڪندي هئي؛ پر جڏهن انءَ جون گاڏيون ڀرجي سندن ڳوٺڙي کان دور وڃڻ لاءِ آسهنديون هيون، تڏهن هو وري ننڍ ٻيڻي ويندا هئا.

انهيءَ ڳوٺڙي جي گهر ۾ — ڪم از ڪم ان ۾ گهر جا انساني لوازمات ته سمورا موجود هئا — روج جي ڏانڻ انگهي آئي هئي. صبر جي ديوي شايد رُسي هلي ويئي هئي. هڪ ٻريو، مڙس، اکين کي پنهنجي ڪوڏ جي پلانڊ سان اڳهندي، پنهنجي منهن ڪجهه پُٺن-پُٺن ڪري رهيو هو — ”اسان جي ڪا قسمت...!“

هڪ ننڍڙو ڇوڪرو اچي سندس ٽنگن کي چنڀڙيو — ”بابا، اڌو ڪڏهن ايندو!“ ٻارڙي جي انهن لفظن روج جي ڏانڻ کي هڪ ٻيو جهيڪ وسايو — ۽ زندگي ڪنڊ ۾ ويهي لڙڪ ڳاڙڻ لڳي. هن خاموش گهر ۾ صبح جو ٺهالي هڪ طوفان کڻي آيو هو. جڏهن بارو ٺهاليءَ سڏ ڪيو، ”ڇاڇا مراد، چئي آئي اٿئي“، تڏهن پير مرد مراد جي جسم ۾ هڪ هلاڪي لهر اچي ويئي هئي. سندس گهر واريءَ جنڊ جي مٿي کي هڪ ئي جنبش ۾ بيهاري ڇڏيو. سندس جواڻ ڌيءَ هڪدم ٻوتي مٿي تي سرڪائي آندي؛ ۽ ننڍڙو خاتو به مٿيءَ مان هٿ ڪڍي اچي ٻيڻي کي چنڀڙيو.

”ابا، ڪٿان آئي آهي چئي؟“ مراد لوڙهي کان ٻاهر ايندي چيو.

”ڇاڇا، ڏسجي ته ڪراچيءَ کان ٿي.“

”هاڻو، هاڻو؛ ابا، راڄي وٽان آئي هوندي. پلائي ڪري پڙهي ته ڏينر.“ ڪنهن نامعلوم

خوشيءَ جي چمڪ پيرس جي منهن جي گهنجن کي روشن ڪري ڇڏيو.

يارو ٺهاليءَ خط کولي پڙهڻ شروع ڪيو:

— ”پيارا بابا سائين،

”ڏٺيءَ سڳوريءَ جي فضل سان اوهان ڏانهن ڪل ٿي خير هوندو. ٻيو احوال، ته الله

ٿو ڄاڻي ته آءٌ بلڪل بيدوهي ڦاسي پيو آهيان. مون کي پوليس هڪ ڪوڙي ڏوهه ۾ ڦاسائي

ڇالان ڪري ڇڏيو آهي. هن خط کي تار ڪري سمجهندا، ۽ پلائي ڪري وڌيري گل محمد

کي هڪ ادب جا ٻڌي عرض ڪندا ته منهنجو ضامن پئي مون کي ڇڏائي وڃي. زياده ادب.

— اوهان جو فرمانبردار پٽ، راڄو خان.“

پيرس مراد جي دل مان ڄڻ ته ڪجهه ڪري پيو. هن کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ ته ڪنهن

کيس پنن وارو گهوڙو وهائي ڪڍيو هو. سندس چيلهه ۾ هڪدم ڪُٻ پئجي ويو. ڏڪندڙ

هٿن سان ياروءَ جي هٿن مان خط وٺي، ان کي بي مقصد اٿلائڻ پٿلائڻ لڳو. ياروءَ جي چهري

تي به حيرانيءَ ۽ ڪنهن نامعلوم خوف جا آثار پيدا ٿيا، ۽ هڪندي چيائين: ”ڇاڇا، الله

مڙئي خير ڪندو!“

”هاڻو، ابا، ڏٺي مڙئي ڇڪي رکندو!“

راڄي جي ماءُ ۽ پيءُ ’ستابي‘ به لوڙهي جي آڙ ۾ ڇڪجھه پئي رهيون هيون. خط جو

احوال ٻڌندي، راڄي جي ماءُ ته اتي ئي ويهي رهي؛ پر ستابيءَ کان پيساخته اوچنگار نڪري ويئي.

”هون هون...!“ پيرس اندر ايندي ستابيءَ کي چيئي پيو: ”سائيهوءَ ڇڏيو جو ته خيال

ڪبو آهي!“ گهڙيءَ لاءِ سندس غيرت اڀري آئي هئي — سندس نياڻي ڪنهن پراڻي مڙس جي

ايترو ويجهو ڪو آواز ڪري!

هن کي ڪجهه به سمجهه ۾ نٿي آيو. وڌيري وٽ هو ڪهڙي منهن سان ويندو!

ستابيءَ جي سڱ ڏين کان جڏهاڻڪر انڪاري ٿيو هو، وڌيري هنن جي پويان ٻاهر ٻاري ڏني

هئي؛ قرض ۾ مينهن ۽ بڪري ڪاهي ويو هوس؛ زمين تان جواب ڏيئي ڇڏيو هئائينس؛

هڪ-واٽي وڌيري جي چوڻ تي کين سيدو ٻاڏو ڏيڻ به بند ڪري ڇڏيو هو. سڄي سڄي

رات اک کين لڳندي هيس، ۽ ستابيءَ جي ڪٽ تي پهرو ڏيندو رهندو هو — مٿان سڀاڻي وڌيرو

ڪمنو ٿي بيهي! ولو خاصخيليءَ جي ٻانهن به ته وڌيري ڪهاڙين جي زور تي ڪٽي هئي.

سندن زندگي صرف خوف ۽ بڪ جو مجسمو بنجي ويئي هئي، پر پراڻي مڙس پنهنجي غيرت

هتان نه ڇڏي هئي. انهيءَ لاءِ هن کي هڪڙو ئي سهارو هو: راڄو پڙهي اڪابر ٿيو هو، ۽ ڪراچيءَ ۾ وڏي نوڪريءَ تي وڃي ڇڙهيو هو... مجال آهي وڏيري جي، جو منجهن هٿ وجهي! ۽ پوءِ، ڇهن مهينن کان پوءِ، راڄي جو خط مليس ته ته ڪهڙو! هن کي ائين محسوس ٿيڻ لڳو، جن ته سندس لوڙهي کي چوڌاري باهه ورائي ويئي هئي، ۽ هنن کي ٻاهر نڪرڻ جي واهه ڪانه هئي... هن جو دم گهٽجڻ لڳو.

ستابي ته روئي روئي سائي ٿي پئي هئي. مائس ته اڃا تائين چپ هئي — فقط سندس اکيون درياھ بنجي ويون هيون — هن جو اندر وڌيڪو ٿي ويو — ۽ اوچتو هوءَ رو ڪري اٿي:

”آ، منهنجا بابل پٽ!“ ۽ پوءِ ٻئي سماج ڏي، هڪٻئي سان گلي لڳي، ٻار ڪڍي روئڻ لڳيون.

گهر جي ڪڪ ڪڪ مان روج جو آواز ٿي آيو. ڪڪائين ڇت مان ڪا جهرڪي اٿي ان کان خالي ڪنڊيءَ تي اچي ويئي. ڪنڊيءَ ۾ ڪجهه نه ڏسي، جنڊ جي پُٺ تي اچي ويهي رهي. ڊڄي ڊڄي هڪڙو دائو ڪنڀائين، ۽ وري وڃي پنهنجي آڪيري ۾ ويئي. پنهنجن ٻچڙن جي گرم گرم جسم سان لڳي، جهرڪيءَ آسودگيءَ جو ساھ کڻي پوڙهي مراد ڪسي ڏنو، جو پنهنجو مٿو پنهني هٿن ۾ جهلي ڏانهنس نهاري رهيو هو. هن چو طرف نظر ڦيرائي: گهر ۾ اهڙو ٽپڙ ئي ڪونه هو جو کڻي وڪڻي. سندس نظرون ٽڪجي اچي ستابيءَ تي پيون — ستابي، جنهن کي ڪونج ڪري سڏيندو هو، هئي ته ڪونج — ڇا سندس مُڪ، ڇا مورت، ڇا سندس ٻول! ڪهڙيءَ لاءِ وڏيري جي شڪل به تصور ۾ آندائين: ڊيڄاريندڙ شهر، ٿلهڙا چپ، جيڪي مڇن تي ڪيس لڳائڻ جي ڪري اودا ٿي ويا هئس، پنگ کان ڳاڙهيون رت اکيون..... شل الله سائين دشمن کي به اهڙو منهن نه ڏيکاري!

”واه ڙي منهنجا مولا....!“ هن کان بي اختيار اهڙي لفظ نڪري ويا، ۽ هڪ ڊگهو سڌڪو، ڌڪ ۽ ايذاء جو روپ وٺي، هن جي چهر تي ڦهلاجي ويو!

* * *

هفتي کان پوءِ وڏيرو راڄي کي ڇڏائي آيو، هفتي کان پوءِ ستابي وڏيري جي حواليءَ ۾ داخل ٿي ويئي. هفتي کان پوءِ مراد جي ڪاٻا ئي بدلجي ويئي — سندس منهن جا ڪهنج وڌيڪ آڏا ابتا ٿي ويا، سندس چيلهه ۾ دائمي ڪُٻ پنڄي ويو، سندس اکين ۾ غيرت جو لاش قبر لاءِ ٻاڏائڻ لڳو. هفتي کان پوءِ راڄي جي ماءُ جنڊ تي ويهي جنڊ گهٽ پهندي هئي، لوڪ گهڻا ڳاڙيندي هئي..... ۽ هفتي کان پوءِ راڄو پنهنجيءَ ڦاٽل رنگين بشت کي پاڻ پنهنجن هٿن سان ويهي سڀا ڏيڻ لڳو!

کني آگر

وڏيري نور محمد خان جي ڌيءَ رات اوچتو بيمار ٿي پئي هئي، سو ڳوٺ جون زائفون ٻچڻ آيون هيس. ننگري سوڙ ۾ ويڙهي سيڙهي سمهي پئي هئي. ڪي زائفون مٿن کان ڪي پيرانڌيءَ کان ويڙيون هيس، ۽ ڪن کيس زور پئي ڏنا، ته ايتري ۾ ٻئي لوران لمڪا ڏيندي اچي نڪتي. چيلهم تي هٿ رکي، زائفن ڏي منهن ڪري چيائين، ”ٻيو ٻڌو!“

”ڇا؟“ ٻن ٽن زائفن جي وات مان نڪتو.

”زينب ڪي پوليس ٻڌي ويئي!“

”هان!“ زائفن جا وات ڦاٽي ويا. پيلا پيلا ڏند ڏيکاريون ڏيڻ لڳا.

وڏيري جي ڌيءَ جا اڳي ئي پيلي ٿي ويئي هئي، تنهن جو ويترت ڇڏي ويو. ويچارِيءَ سوڙ ڪي چڪي کڻي مٿان وڌو. ان ڪال اڳ ته ڪا زائفان ٻئيءَ لوران کان ان جو سبب پڇي، ناليءَ حاجل ناس جي ڊهلي وڙ مان ڪڍي ان کي آگر سان ٺهڪائيندي پڇيو، ”ڇو؟“ ان ’ڇو‘ تي سڀني پنهنجون اکيون کڻي ٻئي لوران ۾ ڪپايون. وڏيري جي ڌيءَ به سوڙ ۾ چڙهڻ ڪئي — هن کي به شايد سبب ٻڌڻ لاءِ آندو ماڻو هئي.

”ٻار ڄائو هوس، ڪوڏر سان ڪڏ ڪٿي هوريائين پئي، ته ڪنهن مڙساليءَ ڏسي ورتس

۽ وڃي ٿاڻي ۾ رهڻ ڪيائين.“

ائين چپ ٿي ويئي، جن ڪو راکاس گهمي ويو هو. وڏيري جي ڌيءَ به چڙ ٻڙ ڇڏي ڏو، صفا ٻنڊ ٻڙ ٿي ويئي. وري به شاباس لائيءَ حاجل ڪي، جنهن لاس جي چپتي ڪن ڪي ڏيئي، پنهنجي هوش کي جاءِ ڪيو. ڪٿ تي سري جاءِ ڪيائين: ”آءُ، لوران، هٿ ويهه، سڄي ڳالهه پرائتي ڪري ٻڌاء.“

”نه، ماسي، ويهڻ جي واند ڪانهي، گاهه تي ٿي وڃان.“ ٻئيءَ لوران وڏائي ڪئي. ”گهڙي ته ويهه، چوري!“ مٿيائيءَ پنهنجيءَ عينڪ جا ڏاڳا ٺاهيا.

ٻئيءَ لوران به هاڻي ڳالهه ڪي چڱيءَ طرح ٻڌائڻ کان سواءِ وڃڻ واجب نه سمجهيو، سو ويهي رهي. ”ڇا ٻڌايان، ماسي؟“ ٻئيءَ لوران ڳالهه ڪي لائڊ سان شروع ڪيو: ”جمالدار اهڙي

مار ڏنيس، اهڙي مار ڏنيس، جو منهنجي توبه... ڇڏيا ئي ڇڏيا پٽيائينس!“

”چو نه ماريندس جماندان، اهڙو ڪم ته ڪسبائين کان به نه ٻڃي!“ صفوران اندر جو ساڙ ڪڍيو.

”پر مائي اها به بدناسي، اوڙي هاڙي وارا ٻڌي ڇا چوندا!“ نانيءَ حاجل چيو.
”پلا اڳي گهٽ بدناسي هئي ڇا؟ ڪاڻي رهي نصرپور، ڪاڻي رهي خميسي جي وانڍا! مڻهي ڪي ته سندس افعالن جي خبر هئي.“ مٿياڻيءَ ڳالهه ڪي ٽيڪ ڏني.

* * *

مٿياڻيءَ جي ڳالهه سورهن آنا سچ هئي. تر ۾ گهڻو ڪري سڀ ڪي سندس افعالن جي ڄاڻ هئي. پلا ڳوٺ جو ڪهڙو ڳرو جوان هن کان ٻڃيل هو. هن جنهن سان به هڪ حرف ڳالهائيو، يا چٽي اک ملائي، ته چنڊر جي رڪارڊ مصداق ان جي منهن ۾ صفائي ٿي ويندي هئي؛ ۽ پوءِ اهو همراه پنهنجن ماڻهن کان مٿي جي بهاني ڪڇ ڏوڪڙ وٺي، يا ٻي ڪان چوريءَ پنهنجي آن جي ٻار مان ڪجهه حصو ڪلومل جي حوالي ڪري، پر جي ائين به نه ٻڳو ته ڀر واري ڳوٺ مان ڪنهن جي وچير ڍڳي ٻڌي مهاديءَ واري ڪي اڌ قيمت ۾ ڏيئي، شهر ۾ هن لاءِ شين مليل جا گهڻا ڪهڙا ۽ ملائي جون سٺيون سڀرائيندو نظر ايندو هو. اهي سوکڙيون عطر ۾ ٻڌل سائي گاڙهي ريشمي رومال ۾ ٻڌي، زينب ڏي موڪليون هيون؛ ۽ ان جي جواب ۾، ’چنڊ لڻي‘ يا ’ڪڪڙن جي پهرئين دس وقت‘ ملڻ جو انجام ايندو هو. پوءِ اهي ملاقاتون ان وقت تائين پيون هلنديون هيون، جيستائين ان همراه جي ٻي ڪي پنهنجيءَ ٻار ۾ ڪوٽ نظر نه ايندي هئي، يا جيستائين ان ڍڳي وچير جو مالڪ ڏور سڌو ڪري، باڪو وٺي، همراه جي گهر جو در نه اچي جهليندو هو. زينب جي مٿي ٻي-ماءُ ڪي شدمد سان گاريون ڏيئي، اها چٽي ڀري هئي. ان همراه جي جيڪڏهن شادي ٿيل هوندي هئي، ته جوڻس جا مهڻائي ڪيس هميشه لاءِ توبه ڪرائي ڇڏيندا هئا؛ نه ته ٻيءَ حالت ۾ پير ملڻ شاھ سائينءَ کي ميڙ ڪري ان همراه لاءِ برادر مان سنگت وٺبو هو. ٻن ٽن هفتن اندر ان گهر مان شاديءَ جا لاڏا پڙجڻ ۾ ايندا هئا. همراه نئينءَ ننڍيءَ ڪنوار کي هٿ ڪري خوش ٿي ويندو هو، ۽ زينب ان کان آسرو هلي ڪنهن ٻئي ڳرو جوان کي پاڻ ڏي ساهيندي هئي. ائين تعداد وڌندو رهيو. وڏيري جي وڏي ڪمدار ايوب ته هڪ ڏينهن ’نور مٽي‘ جو قسم کڻي چيو هو ته ڳوٺ ۾ ٻن ٽن گهرن کان سواءِ ڪو اهڙو گهر ٻڃيل ڪونهي جو زينب جي مرڻ بعد سندس جنازي ڪسي ڪلهو ڏيئي سگهي. اها ڳالهه ٻڌي زينب کي جيڪو شرم آيو، اهو ته خير رهندو. پنهنجي ساهڙيءَ ڪريمت کي، جا ٿورين گهڻين ڀارين پاڻ جهڙي هيس، ڏند ٽيڙي چيو هئائين: ”اسد آ الله ۾ ته اهي به ٽي گهر به نه ڇڏينديس!“

سندس بدچاليءَ ڪري ڳوٺ جي ڪنوارين ۽ جوان زائفن کي سندس گهر وڃڻ ته پري رهيو، پر سائس ڳالهائڻ جي به منع ڪيل هئي. جي اتفاق سان گاهه ڪندي يا ٻلي پٽيندي

ڪنهن چوڪري جو روح ست ڏيندو هو، ساڻس ٻه حرف ٻالهايندي هئي، ۽ خدا به ڪري خير، جي اها خبر ان چوڪري جي ڪنهن وڏي ڀاتيءَ کي پوندي هئي، ته گهڙي ڪن ان گهر ۾ ڀڙاٽ ٻڌو هو، ۽ چوڪري گيسيون ڪري توبه ڪندي هئي. ويچارا مائٽ به ايترو خيال ڇو نه ڪن؟ ڪریمت جو مثال سندن اڳيان هو. زينب سان ساهيڙپ رکڻ کان اڳ هو ڏاڍي شريف چوڪري هئي، مجال جو ڪنهن مرد ماڻهوءَ سان اک کڻي ٻالهاڻي، پر جڏهن کان زينب جي صحبت ۾ آئي ته ڪري خراب ٿي پيئي. اهڙيءَ ڳالهه کان پوءِ ڳوٺ جي ٻرين مڙسن کي ناننگ ته ڪونه ڪاڌو هو جو پنهنجين جوان جمان زائفن کي زينب ڏانهن وڃڻ ڏين!

زينب عمر جي اڌ رنگ جي سانوري هئي. سندس چپ مساک هڻڻ ڪري هميشه ڳاڙها نظر ايندا هئا. پنجن ٻارن جي ماءُ هئي. چار ته پنهنجن نالن سان سڏبا هئا، پر پنجون ’منڊو منڊو‘ ڪري سڏبو هو. ان ويچاري کي به الله منڊو ڪيو پر زينب ڪيو. ڳالهه ٿي هيئن، ته راند ڪيڏندي پنهنس هڪ ڀيٽ ڇوڪري کي مار ڏني. اهو ڇوڪر روئندو وٽس آيو ۽ کيس دانهن ڏنائين. ٻارن جي فطرت، گهڙيءَ ۾ وڙهڻ گهڙيءَ ۾ ٻرڻ. ڀلا ان ۾ ڪهڙو قياس ٿو ٺهي؟ پر هن پنهنجي پٽ کي اچي ڏنڊن سان ورتو. ڪي ڌڪ رحمان کي ڌڪ شيطاني، وري ٻار جو به ڪهڙو قوت... لڳي جو چوري کي اولو ڌڪ، ته چنگهه سڄي هٿ ٿي وئي! ڪنير ڏاڍيون لُٻريون ٻڌيون پر چنگهه ڪانه ٺهي، ڇوڪر هميشه لاءِ منڊو ٿي ويو. سندس ٻارن جا رنگ به عجيب هئا. ڪي پُورا باهه جهڙا، ته ڪي ڪارا ٽڪر. انهن ٻارن جي نسل بابت هوءَ ڪڏهن ڪڏهن ڪریمت کي ٻڌائيندي هئي. مثال طور، جڏهن کيس ٻريل ڄاڻو هو ته ڪریمت کانئس ڀڄڻ آئي هئي. چوڪري کي ڏسي چيو هئائين، ”چوري، پٽ ته واھ جو چٽيو اٿئي!“ زينب ڪلندي جواب ڏنو هو، ”ڇو نه سهڻو هوندو، پٽس به ته سهڻو آهي!“ ۽ پوءِ ڪریمت کي ڪن ۾ ٻڌايو هئائين ته صديق سان رستي رکڻ بعد مهيني اندر ئي کيس ٻيٽ ٿيو هو. ڪریمت کي اها ڳالهه دل سان لڳي هئي، جو صديق ڳوٺ جي ٺاهوڪن جوانن مان هڪ هو. اهڙيءَ طرح، جڏهن کيس فريد ڄاڻو ته هن ڪریمت کي چيو هو، ”مڙئي ليک لکيل هو، ادي ڪریمت، نه ته امين ڪو منهنجو همسي جيسي هو! هي چورو به هن تي ويو آهي.“ وري نفرت سان ڀر ۾ سهيل فريد کي ڏسي چيو هئائين، رنگ کي ته ڇڏ، جو مان به سانوري آهيان، پر منهن جي تختي ۽ چنجهن اکين کي تڪي ڏسينس ته سُود امين آهي!“ ڪریمت ٿوري دير چوڪري کي تڪي چيو هو، ”هاڻو ڙي، برابر، تر به ماري امين مان نه لاٿو اٿس!“ ڪریمت جو جواب ٻڌي، زينب ڀڄڪ ڪري زمين تي ٽڪ اڇلائي هئي. ڪریمت کي خبر هئي ته زينب اها ٽڪ زمين تي نه پر حقيقت ۾ امين جي زال صفوران جي منهن تي اڇلائي آهي، جو هوءَ ان وقت زينب سان گڏ هئي،

جڏهن صفوران زينب کي پنهنجي ڪوهيءَ تان هاڻي ڀريندي ڳاريون ڏنيون هيون ۽ زينب ماڻڙي ڪري بادشاهه پير دستگير جو قسم کڻي، ڪريمت کي چيو هو ته هوءَ صفوريءَ کان انهن ڳارين جو ضرور پلڻ وٺندي... تان جو زينب امين جهڙي ڪاري رڻ سان رستو رکي کيس اهڙي ته مار ڏياري هئي، جو ڪيترا ڏينهن هوءَ ڪت تي پئي هئي.

زينب جو مڙس خدا بخش ويچارو جيستائين جيئرو هو، تيستائين هن پنهنجيءَ زال کي سمجهائڻ کان نه گهٽايو. هن گهڻا ئي ڀيرا زال کي انهن افعالن تان ماريو هو. هڪ ڏينهن ته ڪهاڙيءَ سان کيس صفا خون پئي ڪيائين؛ پر زينب جي رڙين تي همران اچي کائڻس ڪهاڙي ڪسي. متن مائتن جي صلاح جي باوجود هن زال کي طلاق نه ڏني. ڳالهه اصل هيئن هئي ته زينب جي نالي سرڪاري رڪارڊ ۾ ڏهه جريب زمين هئي، جا خدا بخش آباد ڪندو هو. جي زال کي طلاق پئي ڏنائين ته اها زمين به پئي هٿن مان وٺيس. مڙس ڏوڪي داپ ۾ ڪم ٽپائيندو پئي آيو—تان جو وڃي پنهنجي ڏيهه پهتو. مڙس جي فوت ٿي وڃڻ بعد زينب کي ويتر چوٽ ملي ويئي. اهي ئي حال، اهي ئي افعال. البت اولاد جي خواهش سوچڙي ڏنائين. ڪجهه دابن جي صلاح، ڪجهه دوائن جي مدد—مڙس ڪم ٽپندو پئي آيو.

”پر، پڦي نوران، ادي خدا بخش ڪي گذري به ٻه ٽي سال ٿيا، تنهن بعد هوءَ هميشه ان ڳالهه جو خيال رکندي هئي. ايترن سالن ۾ کيس ڪجهه نه ٿيو، ۽ هاڻي اهو وري ڪيئن؟ مون کي ته ڪا به ڳالهه ٿي نظر اچي.“ هڪ زائفان عقل ويڙهايو.

وڏيري جي ڌيءَ سوڙ مان منهن ڪڍيو. سڄي پگهر ۾ وڻجي ويئي هئي.

”ماڻي، اهو قدرت جو ليک آهي، جنهن کي نه دايون ٽاري سگهنديون نه دوائون.“ ناني حاجل مولوي ڪهاڙي جي انداز ۾ چيو.

”پر، ماسي، پاڻ به سڄي ڪئي اٿس ته ٻار سندس آهي!“ پڦي نوران چيو.

وڏيري جي ڌيءَ اهو جملو ٻڌي ٿڌو اولهو شوڪارو ڀريو—ائين، ڄڻ هن جي سيني تان ڪو ٻار لهي ويو هجي؛ پر سندس اکيون ڪنهن عجيب احساس جو اظهار ڪرڻ لڳيون، ڄڻ هن جي ڪا املهه شي وڃائجي ويئي هجي—ڪا اهڙي شي، جا هن جي پنهنجي وجود جو حصو هجي.

ڪهڙي کن ماٺ ڪري، پڦيءَ نوران وري ڳالهه کي چوٽ چاڙهيو:

”هڪڙي سپاهيءَ پئي چيو ته ست سال ٽيپ ملنديس.“

”ست سال!“ هڪ زائفان کان چيٽ نڪري ويئي.

وڌيري جي ڌيءَ جون اکيون به اهو ٻڌي ڀرجي آيون. وري گهڙي کن سَانت ٿي ويئي.
 ”هڪ ڳالهه ۾ ته اهو چڱو ٿيو، ناني مڻياڻي!“ هڪ زائغان چيو.
 ”ڪهڙيءَ ڳالهه ۾؟“

”زينب کان جند ته چئي پئي!“
 ”ها، اها ڳالهه چئو؛ هوڻن به ڪيئي آگر وڌي پلي!“
 وڌيري جي ڌيءَ شور مان ملياڻيءَ کي ڏٺو. سندس ذهن ۾ ورور ڪري ’ڪني آگر‘
 جا لفظ ڦرڻ لڳا. هن سَوو کي چڪي کڻي پنهنجي مٿان وڌو. هن جي اکين مان شڪر گذاريءَ
 جا ڳوڙها وهي، وهائي کي پسائڻ لڳا. هن جي چن پٺڪو: ”زينب، ماسي زينب...!“

Gul Hayat Institute

جواب

وات تي لنڊي هڻي ۽ چيو: ”ڪيئن پاڻي، مليه ڪا نوڪري؟“

”نه.“

”ڪوشش ڪندو آهين؟“

”ڪندو آهيان.“

”هوءَ به نوڪري لڌي مليئي؟“

”لڌي ملي.“

”توڪان هوءَ جن ميٽرڪ پاس ڪئي آهي تن کي ته ملن پيون، توکي ڇو نه؟“

..... مان ڇپ.

”تون سڄي دل سان ڪوشش نه ڪندو آهين!“

..... ڇپ.

”تو کي ته وات ۾ گرھ ڪپي!“

..... ڇپ.

* * *

ٻئي ڏينهن ڏاڏي ۽ چيو: ”رات رڪمڻي ٿي ڳالهه ڪئي ته تنهنجو منهن لٽو پيو هو!“

”ڪالهه ساڻس چرچا ڪونه ڪيا هئم.“

”پلا، اڄ تنهنجي شڪل روئڻ جهڙي ڇو آهي؟“

”منهنجي شڪل ئي اهڙي آهي.“

”ماني کائيندو آهين؟“

”ڪالهه هڪ دنگو کاڌي هيم.“

”تو کي ڏسي روئڻ ٿو اچيم!“

..... ڇپ.

* * *

ڪجهه ڏينهن هوءَ وڏي ۽ هڻي ۽ چيو:

”نرمل!“

”هون.“

”ٻڌائيندين ته توکي نوڪري ڇو نٿي ملي؟“

”توهين ٻڌايو.“

”ان ڪري، جو تون آهو نٿو ڪرين جيڪو هڪ ميٽرڪ پاس ڪيل کي ڪرڻ ڪهي.“

”دادي!“

”ڇڏ.“

”ڪالهه رڪمٽيءَ تي چيو ته مون کان پوءِ جن ميٽرڪ پاس ڪئي آهي، تن کي ته

نوڪريون ملن پيون.“

”صحيح آهي.“

”۽ جن مون کان اڳ پاس ڪئي آهي؟“

”تن کي به ملن پيون.“

”۽ جن مون سان گڏ ڪئي آهي؟“

”تن کي به.“

”گهڻائيءَ کي يا ٿورائيءَ کي؟“

..... هوءَ چپ.

”توهين ٿورائيءَ کي ڏسو ٿا!“

..... چپ.

”جيڪو جبل چڙهي وڃي ٿو، ان کي ڏسو ٿا!“

..... چپ.

”جيڪي ڪيرن ٿا، تن کي نٿا ڏسو!“

..... چپ.

”ڏسو ٿا، پر نظرانداز ڪريو ٿا!“

..... چپ.

”توهين ٿورائيءَ کي ڏسو ٿا، ۽ گهڻائيءَ کي نظرانداز ڪريو ٿا!“

..... چپ.

”توهين ٿورائيءَ کي ڏسو ٿا اها سڀئي ڪالهه آهي؟“

..... چپ.

”مگر مڪمل طور سڀئي نه.“

”ڪيئن؟“

”توهين انهن ٿورن کي وساري ٿا ڇڏيو، جيڪي نوڪريءَ نه ملڻ ڪري آپگهات

ڪن ٿا!“

..... چپ.

”جن مون کان اڳ ميٽرڪ پاس ڪئي آهي، تن مان ڪيترن ئي آهڳهاٽ ڪيو آهي.“
..... ڇپ.

”جن مون سان گڏ ڪئي، تن مان به.“

..... ڇپ.

”جن مون کان پوءِ ڪئي، تن مان به.“

..... ڇپ.

”توهان جي ماروٽ ٻارهيءَ پنهنجي ٻٽ جي ماني بند ڪئي، ڇو ته هو ميٽرڪ پاس هوندي به بيروزگار هو. ياد آڻو ته ترين جي ٻٽن تي سمهي آهڳهاٽ ڪرڻ کان اڳ اسڪيل ڇڻيءَ ۾ هن اها ڳالهه صاف لکي هئي!“

..... ڇپ.

”سڀ نوڪيندا هئس.“

..... ڇپ.

”مون کي به ٽوڪيو ٿا!“

”نرمل...!“

”مون کي وات ۾ گرھ ڪبي!“

”نرمل!“

”ڇاڪاڻ جو سڄيءَ دل مان ڪوشش نٿو ڪريان!“

”نرمل، ڇپ ڪر!“

”ڇو ته گهر ۾ سڀني کي بڪ مرندي ڏسي ڪلان ٿو!“

”بس، نرمل!“

”ڇو ته روئي نٿو سگهان!“

”نرمل، تون چريو ٿي پيو آهين!“

”نوڪري نٿي ملي!“

..... ڇپ.

”دادي!“

”ڇڻ.“

”نوڪري نه ملندي.“

”ڇو؟“

”اڄ هندستان ۾ چريا (بيروزگار) وڌي ويا آهن!“

”تنهنجو مطلب؟“

”هندستان ۾ چرين جون اسپتالون ٿوريون آهن!“

”تون سڄ پڇ چريو آهين!“

”اسپتال ۾ جڳهه ڇو نٿي ملي!“

..... ڇپ.

’زندگي حسن جي حكايت آ‘

گذريل رات کان وٺي لاڳيتي برف وسي رهي هئي. پينل وايو منڊل نهايت سرد هو. هر طرف خاموشي هئي. رکي رکي ڪي سرد ۽ عورتون ساڪوڙن ۽ ڪيولين جسيان هيڏي هوڏي ٿي ڊڪيا ۽ وري مسلسل مات — ڇڻ ته زندگيءَ ۾ اوچتو ماڻائي ۽ اداسائي رچي ويئي هجي. هو ڪنهن مهل کان بالڪنيءَ ۾ بيٺو رهيو. سرديءَ ڪري سندس ڪن ٺري ويا هئا، ۽ اوورڪوٽ جا ڪالر ڪڙا ڪري، ڪنن کي گرم ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. هن سوچيو ته هن ماڻهيءَ ۾ ساري جي آمد ڪهڙي نه من موهڻي آهي. ڪوهيڙي ۾ ويڙهيل وٺن جون ويڳاڻيون قطارون، برف پوش ننڍڙا مايوس ٻوٽا، ۽ کير جهڙيءَ اڇيءَ برف سان ڍڪيل راهون ۽ پيچرا.... ۽ پوءِ آهي راهون ۽ پريچ وروڪڙ رستا سندس شعور تي نمايان ٿيندا ويا: آهي رند ۽ لنگهي، جتي هو صفيه جي پويان آهستي آهستي لڪندو ويندو هو ۽ سندس تعاقب ڪندي تمام پري نڪري ويندو هو، ۽ جڏهن ڏسندو هو ته صفيه هن ڏانهن توجهه نٿي ڏئي ته هر ڏينهن پڪو به ڪندو هو ته ’آئيندي ائين نه ڪندس‘. بالڪنيءَ ۾ بيٺي بيٺي هن جون چنگهون ڇڻ ڄمي ويون هيون، ۽ هو سوچڻ لڳو ته ’اها ڪهڙي شئي آهي جنهن جو حصول مون لاءِ ايترو اهم آهي، جنهن منهنجو ذهني خواهه روحاني سڪون برباد ڪري ڇڏيو آهي —؟“ هر جواب ۾ صفيه جو هاڪو تصوراتي چهرو، صفيه جا ٻه ڪجل سان تر ننڍا ڪرا نيل، صندلي هٿون تي حينا جي هلاڪي تحرير، صفيه جا سڌا مشڪندڙ ڇپڙا، ۽ صفيه جي هلاڪن موسيقي نواز ٽهڪڙن جو پڙاڏو سندس روح جي تنهائين ۽ من جي ويرائين ۾ گولجي ويندو هو.

هن سال جي ئي ڳالهه آهي. هو گرميءَ جون موڪلون گذارڻ پهڙاڙ تي آيو هو، ۽ اتي ئي سندس واقفيت صفيه جي ماڻهن سان ٿي، جي پڻ پنهنجي بنگلي ۾ لٿل هئا. پهڙاڙ وارو بنگلو فقط اونهارِي جي مند ۾ استعمال ڪندا هئا، نه ته خالي رهندو هو. صفيه جي ماڻهن سان ٿوريءَ ڄاڻ سڃاڻ جو نتيجو اهو نڪتو جو هن کي ٻه پاڻ سان گڏ رهڻ ۽ رهائڻ تي راضي ٿي ويا، ۽ هاڻ هو به سندن گهر جو هڪ ڀاتي ٿي پيو. دراصل هي پهريون دفعو نه هو، هن کان اڳ به هو ڪئي ڀيرا صفيه کي يونيورسٽيءَ جي باغيچي ۾ ڏسي چڪو هو. ڪيئي دفعا

ورائدي ۾ لنگهندي کيس ڏٺو هئائين، ڪي مرتبا لئبرريءَ ۾ ڏسي چڪو هو، تڏهن به هوءَ سندس لاءِ اجنبي هئي، حالانڪ هيءُ به يونيورسٽيءَ ۾ پڙهندو هو. هڪ دفعي صفيه سينيت هال ۾ ليڪچر ٻڌڻ آئي هئي. کيس ڳاڙهو وڳو پهريل هو. لعل ڀنڀوريءَ جي پَرزَن والگرگچيءَ ۾ پيل سفيد رکڻو هوا ۾ آڏاڻو ٿي آيو. سڀني شاگرد شرارت آميز نگاهن ۽ مسڪراهن سان هڪٻئي ڏانهن ڏسڻ لڳا هئا. ڪنهن چيو، ”جهڙا گل ڪلاب جا تهڙا مٿن ويس!“ ٻئي کان به رهيو نه ٿيو ۽ چيائين، ”پسيو سونهن سيد جي، نينهن اچن نيش!“ ۽ هو ’شاهه‘ جي ان بيت جي مفهوم ۾ صفيه جي شخصيت کي محسوس ڪري سگهيو هو.

”صفيه!.....“ هن آهستي آچاريو.

پُرافسوس اڪڙين واري صفيه، جنهن جي ريشمي پلڪن ۾ خزان جون اداس شامون پوشيده هيون—انهن نگاهن سان نظرون اڙائيندي، هن کي ائين محسوس ٿيندو هو ته هو ڪنهن جي ڳولا ۾ صفيه جي نيشن ۾ نهاري ويٺو. اها نامعلوم ۽ اڻڪٽ تلاش هن کي ڏاڍي مايوس ڀائيندي هئي، ليڪن سندس تحت الشعور ۾ ڪيئي لاسا، ڪيئي سهارا ۽ ڪيئي آڏون آڀري اينديون هيون—۽ آهي سڀئي همدرديون ۽ همت افزائون صفيه جون انيڪ مورتون بڻجي وينديون هيون؛ ۽ پوءِ هو انهن تصويرن ۾ صفيه جي بيداغ صندلي رخسارن کي ڇهي سگهندو هو، ۽ صفيه جي چڱين ۾ آڱريون وجهي سندس وارن سان کيڏندو هو.

صفيه سندس زندگيءَ ۾ ڪيئن داخل ٿي، اهو سوال خود سندس سمجهه ۾ اڄ سوڌو نه آيو هو. بس، اهڙي ئي غير محسوس طريقي ڪئي ڇڏجي، ڇڻ آڏيءَ رات جو جڏهن آسمان تان نور جي لڏي وهي هيٺ ٿي اچي، خاموشيءَ ۾ هرڪا ڇيڙ ڪن لائي ڪائنات جا آواز سڻي ٿي، چڪور چنڊ لاءِ پَرَ کوهي لستو ٿيندو آهي... بلڪل اُن وقت، بئسريءَ تي ڳايل ’شاهه‘ جو ڪو منڙو بيت ساڻ ۾ سماجي وڃي..... بلڪل اهڙيءَ طرح، ائين، صفيه سندس دل جي پاتار ۾ پيهي ويئي هئي.

هڪ ئي گهر ۾ رهندي، هو جلد ئي صفيه جي ماءُ ۽ صفيه جي ڀائرن سان بي تڪلف ٿي ويو هو. رات جو دير تائين صفيه جي ماءُ ۽ سندس ننڍڙن ڀائرن کي دلچسپ آکاڻيون ٻڌائيندو هو. وڏائي فقير جي ٽوڻڪن تي بنگلي جا ڪمرا ٽهڪن سان کونجي ويندا هئا—ڇڻ ته خوشيءَ ۽ بيغڪريءَ جي لهر سڄي بنگلي کي پنهنجيءَ لپيٽ ۾ آڻي ڇڏيو هجي. سڀني ڀاتي کيس پوريءَ دلچسپيءَ سان ٻڌندا هئا، پر هڪ صفيه ئي هئي جا بيزاري ظاهر ڪندي هئي. سندس تغافل ۽ بي نيازيءَ تي هن کي ڪاوڙ به ايندي هئي، پر ڪري به ڇا ٿي سگهيو؟—هاڻ سندس در تي ڪيريل هو!

هڪ رات جيئن معمول مطابق صفيه بيخاليءَ ۾ مڱن هئي، ته هن ڪهاڻي شروع ڪئي:

”...۽ جڏهن هڪ هزار هڪ راتيون گذري ويون ۽ ويڇاريءَ شهرزاد جي داستان طرازيءَ جو

سحر انگيز سلسلو ختم ٿيو، ته شهر يار جي اکين مان لنڊ رُسي ويئي. شهر يار صفا ٻارن وانگر هولدو هو. جيسين ڪا ڪهاڻي نه ٻڌندو هو، ننڊ نه ايندي هيس. هڪ رات جيئن بيچينيءَ ۾ پاسا بدلائي رهيو هو ته شهر زاد سندس خوابگاه ۾ داخل ٿي، ۽ سُربلي آواز ۾ چوڻ لڳي: 'اي خوش بخت بادشاهه! ڇا، اڃا اهو وقت نه آيو آهي جو اسين خوابن جي آسمان کان لهي ڌرتيءَ تي اچون، ۽ مسرور ۽ غمزده انسانن وانگر بسر ڪريون؟' صفيه اهو اشارو پاڻ ڏانهن سمجهيو، ۽ يڪدم پنهنجي ڪمري ڏانهن هلي ويئي. هن جي دل ۾ اڻلڳي خواهش شدت پڪڙيندي ويئي ته صفيه به ٻين وانگر سندس ڳالهين ۾ دلچسپي وٺي.

* * *

ڏيڍ مهينو اڳ جڏهن صفيه ۽ پاڻ گهمڻ نڪتا هئا ته صفيه حسب معمول سنجيده ۽ خاموش هئي. هن دل جهلي کيس چيو: ”صفيه، مان نهايت بد قسمت آهيان؛ شايد زندگيءَ جي راه ۾ ڪوئي به منهنجو ساٿي نه ايندو، ۽ هيءَ عظيم شاهراه اڪيلي ئي طي ڪرڻي پوندي! در حقيقت منهنجو هن دنيا ۾ ڪوئي ڪونهي جو مون کي ’پنهنجو‘ ڪري سمجهي، منهنجي من جي گهرائين ۾ جهاتي هائي ڏسي. مون کي ڏسڻ واري اگر ڪنهن کي ڏيد آهي، منهنجي ساٿي ٿيڻ جي اگر ڪوئي اهل آهي، ته فقط...“ هن اڃا ايترو مس چيو ته صفيه چالاڪيءَ سان موضوع بدلائي ڇڏيو. ۽ اهڙيءَ طرح، جڏهن به هو پنهنجي من جي مراد ظاهر ڪرڻ چاهيندو هو، ته صفيه هر دفعي نهايت چالاڪيءَ سان ڳالهه تڙائي ويندي هئي، ۽ هيءُ پاڻ ئي پاڻ ڦڪو ٿي رهجي ويندو هو.

بنگلي جي گول ڪمري ۾ سڀئي ڀاتي ريڊيو ٻڌي رهيا هئا. رکي رکي لاپرواهه تهڪڙن جي آواز هن کي چرڪائي ٿي ڇڏيو. لاشعوري طور سندس ڪن صفيه جي آواز ٻڌڻ لاءِ آنا ٿيا. هن گهڻوئي ڪن لاتو، پر صفيه جي ٺهڪ جو آواز ٻڌڻ ۾ ڪو نه آيس. ”تڏهن صفيه ڪٿي آهي؟“ هن خود کان سوال ڪيو، ۽ بيدليءَ وچان سگريٽ ڊڪائي، بالڪني ڇڏي ان ڪمري ڏانهن ويو، جتي سڀئي تهڪن مٿان تهڪ اچلائي رهيا هئا. صفيه کي نه ڏسي، هن کي يحد روحاني اذيت ٿي ۽ کيس ڳولڻ لاءِ ٻاهر نڪتو.

هن ڏٺو ته صفيه وڻ جي ٿڌڙ کي ٽيڪ ڏيو ويئي آهي، ۽ وسيع خلائن ۾ چڻ ڪجهه تلاش ڪري رهي آهي. ان وقت نارنگي رنگ جي لنڊن لنڊن ڪڪرن ماحول کي انتهائي رنگين بنائي ڇڏيو هو، ليڪن صفيه جي چوري تي پاس ۽ ارمان جا نشان نمايان هئا. اداس هوندي به ڪيتري نه سندر هئي! وارن جون رولاڪ چڱون، لرزي لرزي سندس موهيندڙ مڪڙي سان حرڪت ڪري رهيون هيون، ۽ صفيه نهايت بيدليءَ سان چڱن کي هٽائيندي ٿي رهي. هوءَ ڪجهه جهولگاري رهي هئي:

”تو لڏو ساھ ائين سيڏائي،
جهونجهڪڙي جو جيئن واجھائي،
جانبي لاءِ تلور—

ڪيسين رهندين دورا

منهنجي آس، ڏڪن جو ڏريٽو،
منهنجو هر سانجهي اوسيٽو،
مري نه سگهندو مور—

ڪيسين رهندين دورا“

مندس آواز ۾ وياڪلنا ۽ اوسيٽي پئي لڌڪايو. هن جي اکين آڏو خانو بدوشن جا اڻڪت
قافلا وسيع رستن پٽن مان لنگهڻ لڳا. چانگن جي چٽڙن جا آواز ننڍيون ننڍيون بيٺيون ۽
بتيلا بڻجي مندس احساس جي مهاساڪر تي ترڻ لڳيون. اوچتو اهي بيٺيون جدا جدا ٿي
وسيع سمنڊ ۾ گم ٿي ويون، ۽ انهن جا ننڍڙا مفيد سڙه ۽ ڊگها ونجه ڏنڌو غبار بنجي
مندس ذهن ۽ روح جي افق تي چانئجي ويا. صفيه سان ڳالهائڻ بغير هو واپس وريو. هلندي
هلندي هن کي ائين محسوس ٿيو، ڇڻ صفيه کيس پوئتان ويٺي ڏسي. لاشعوري طور هن منهن
پٺتي ڦيرايو... پر صفيه ته پنهنجن خيالن ۾ گم هئي!

جيتري قدر آها سانجهي هن لاءِ اداس هئي، ان جي رات وري اوتري ئي رنگين. هو
گهڻي دير سوچيندو رهيو: ’صبح سان اٿندي، ملي، سندس ماضي بابت ضرور پڇندس...‘ شايد
ڪنهن کان ڏڪاريل ٿي معلوم ٿئي... ’هوءَ ڇا ٿي گهري؟‘... ’ڪهڙي قسم جي چوڪري
آهي؟‘ اهڙا ڪيئي سوال سندس ذهن ۾ گونجن لڳا.

سورن کي ساز ۾ مدغم ڪرڻ لاءِ هن وائڻن هٿ ۾ کنيو، ۽ بي اختيار سندس آڱريون تارن
مٿان ڦرڻ لڳيون. ماز ۾ سوزو ڏندو ويو. هوسو جي چٽڙ سڙڻ لڳو. خوابگاه جا پورا ريشمي پردا هلڪي
اولده ۾ لهرون هڻي رهيا هئا. ٻاهر هوائن ۾ خنڪي هئي. هن جو آڱريون تيز هلڻ لڳيون.
موسيقيءَ جو ڇڻ درياھ وهي هليو هو، ۽ آڻلي پوڻ تي هو. ان درياھ جي تيز وهڪري
۾ هن ڪمري جي هر چيز کي لڙهندي محسوس ڪيو.... تان جو خود سندس وجود به ان سير
۾ لڙهي لهوارو ٿيو. هلڪي ۽ زوردار سنگيت جا لاها ڇاڙها، هن جي اداس ۽ مايوس جذبات
سان هر آهنگ ٿيندا ويا. تيزيءَ سان دروازو کليو، ۽ صفيه پٽڻ مڙيل پتنگ وانگر سندس
قدمن ۾ ڪري پئي. راڳ جي مالائن جي ڏور چڙهي پئي، ۽ سارو ڪمرو سڌڪن سان
ڀرجي ويو. صفيه سندس قدمن ۾ پئي هئي. سندس صفي، مٿڙي صفي، زخمي ڪونج وانگر ۽
اڇايل هرڻ وانگر هن جي پيرن ۾ ڦٽڪي رهي هئي. بي اختيار ٿي هن صفيه کي پنهنجي سيني
سان لاتو. صفيه ڪيهون ڪري روئڻ لڳي. اوچنگارون ڪمري ۾ پڙلاءُ ڪري رهيون هيون.

پوئين رات ٿي. هوائن ۾ خاموشي هئي. چنار ۽ شاه بلوط جا وڻ لڏي لڏي ٽڪجي پيا هئا. ماحول مائٽيڪو هو. هو پنهنجي مٿي صفيءَ جي ڀر ۾ پيو هو— بلڪل اوڀرو ۽ اٻاڻو، بي سٽ ۽ بي سرت. ٻئي آتيا. صفيه سندس سيني ۾ ڪوٽ جي ڪارن اندر منهن ڇپائي روئي رهي هئي... ۽ ائين ئي، سڌڪندي سڌڪندي، هن جي ڪمري کان نڪري ويئي.

* * *

سيزن پوري ٿيڻ تي هئي.

چانڊوڪي رات هئي. هوءَ ٻاهر پيل وڏي پٿر تي هن جو انتظار ڪري رهي هئي. ڏاڏلي چانڊوڪيءَ ۾ هوءَ ڪنهن ديويءَ جي مجسمي وانگر پُرتقدس ۽ پُراسرار پئي لڳي. ٻئي گڏجي پنهنجن ڄاتل سڃاتل رستن تي هلڻ لڳا. صفيه سوال ڪيو:

”تون وساريندين ته ڪونه؟“

”نه نه، مون ته توکي روح جي انتهائي گهرائين سان پيار ڪيو آهي!“ هن ورائيو.

”پرين،“ صفيه هن جي هٿن کي پنهنجن هٿن ۾ سڙو ڪيو، ”ڇڪو سڙو جلڻ ۾ آهي، سو ميلن ۾ ڪٿي!“

هن کي صفيه جو ’ميلن ۽ جلڻ‘ جو فلسفو سمجهه ۾ نه آيو. ’پيار ۽ جدائي‘... سوچيندي، هن بيوسيءَ وچان صفيه جي هٿن مان پنهنجا هٿ آڇا ڪيا— ڇن سندس روح جي راڳي ٿئي پئي هئي، گيت زخمي ٿي پيا هئا. ماحول جي خاموشي خنڪ ۽ پُراسرار ٿيندي ويئي. رستي جي پريڻن پاسي چنار ۽ صنوبر جا وڻ مابوس ٿي نظر آيا— شايد وڻ به سڌڪڻ لڳا هئا.

* * *

يونيورسٽيءَ جي ٽرم جو اڌ سڌو ذري گهٽ پوري ٿيڻ تي هو. هو يونيورسٽيءَ جي هر گوشي ۾ صفيه کي تلاش ڪرڻ لڳو، پر صفيه کيس نظر نه آئي. هڪ ڏينهن جيئن لئبرريءَ ۾ ويٺو هو ته هن کي ائين محسوس ٿيو ڇن ته ڪو سندس پويان بيٺو سندس چُر پُر ڏسي. هن ٽڪل نگاهن سان لهاريو.... سندس صفيه بيٺي هئي! هن جي اکين ۾ پاڻي ٿري آيو، ۽ هڪ سڌڪو پري جلدي اکين کي ساڙهيءَ سان مهيندي ٻاهر هلي ويئي.

* * *

هڪ دفعي صفيه کيس هڪ لفافو ڏيندي چيو، ”هن کي غور سان پڙهجو.“ رات جو گهر آيو، سڀ الڪا ۽ اوسيڙا لاهي، يڪڊلو ٿي خط پڙهڻ لڳو:

”منهنجا سائين،“

”تون سمجهين ٿو ته مان هاڻ تنهنجي تصور کي حقيقت جو روپ ڏيئي نٿي سگهان، پوءِ تون مون مان ايتري محبت ڇو ٿو ڪرين؟— ايترو والهائڻ پيار! سچ، جڏهن توکي

ڏسندي آهيان، دل ائين چوندي آهي، ساريءَ دنيا کي پنٿي رکي تو وٽ پهچي وڃان؛ مگر هي زنجيرون ڪوئي ٽوڙي نٿو سگهي. مان گهڻي ڪوشش ڪئي ته تنهنجو خيال دل تان لاهي ڇڏيان، پر ڇا اهو ممڪن آهي ته ڪوئي لوح و قلم کي ميساري ڇڏي؟ اڄ، اڄ عهد ڪريون ته اسين هڪٻئي کي نظرن کان دور ڪنداسين، ۽ دل ۽ روح جي قريب رهنداسين. — تنهنجي صفحي، جا پرائي آهي.

خط ۾ پيل فوٽوءَ کي ڏٺائين، ۽ چوڻ لڳو: ”آلا سائين! ... روح خستگيءَ سبب ٽٽي رهيو آهي. چاهيان ٿو تنهنجو ٻار ملي، جو منهنجن نيشن کي ٺيندڙيءَ مان سرچائي سگهي! خدا توکي روح جو ڇين به ايترو ڏئي، جيترو توکي حسن ڏنو اٿس!“ ائين چوڻدي، هن چادر مٿان ورائي ۽ سمهي پيو— ائين، جيئن هڪ هجيس ته نه صبح ايندو، ۽ نڪي پاڻ اٿندو.

Gul Hayat Institute

امير

خير ناهي ته سندس مائٽن کيس 'امير' جو نالو ڇو ڏنو هو. هو مائٽن کي سڪيلڌو پٽ به ته ڪين هو، کيس هڪ ننڍي ڀيڻ به هئي، جنهن کي هو پيار مان 'بلبلي' ڪري پڪاريندو هو. بلبلي ۽ امير — ٻه ننڍڙا معصوم، ٻه ابھر، ۽ ٻئي ڏاڍا پاڇهه ٻار هئا. 'بلبلي' اڃا ٽچ-ٻياڪ هئي، ۽ امير جي عمر ٻارهن سال کن واه جو ٿيندي. سندس مٿو ڳالهائڻ ۽ مٿو ورتاءُ اهڙو ته هوندو هو، جو هو سڀني کي موهي ڇڏيندو هو. البت ڪڏهن ڪڏهن سندس آڻو آما ڇڙب ڏيندا هئس، پر هو انهيءَ کي پنهنجيءَ مشڪ سان تاري ڇڏيندو هو. امير مون کي وٺندو هو، منهنجيءَ وٺيءَ کي وٺندو هو، ۽ ائين ئي اسان جي گهر ۽ پاڙي مان سڀڪنهن کي وٺندو هو. پاڙي جي ٻارن لاءِ امير ڄڻ ته رانديڪو هو. هرڪو ٻيو پاڻ ڏانهن ڇڪيندو هوس. ڪي کيس ٽول مٺايون ڪارائيندا هئا، ته ڪي کيس پنهنجن مائٽن سان گڏ گهمڻ وٺي وڃڻ جي آڇ ڪندا هئا. ڪي ته وري اهڙا به هوندا هئا، جي سندس حرڪتن ۾ ٻانهن ٻيلي ٿي بيهندا هئا. امير چلولو به هو، پر سندس چلولائيءَ ۾ به واه جا هٻڪار هوندي هئي. مون سان ته ڏاڍو هري مري ويو هو. آفيس مان موٽندو هوس ته ڊوڙندو ڊوڙندو اچي جنگهن کي پڪڙيندو هو. مان به هنج ۾ کڻي گهر وٺي ايندو هوسانس، ۽ پوءِ هو پنهنجن حرڪتن جو ورنن ڪندو.

”چاچا، اڄ مون ڪرموءَ جي ڳچيءَ ۾ ماکوڙي پڪڙي وڌي! ماکوڙيءَ ڇڪ ٻئي ڀاتس ته ڪرموءَ رڻو پئي ۽ ان سان گڏ ٿيا به ٻئي ڏٺائين. ان کي ائين ڪندو ڏسي ڏاڍو مزو پئي آيو. سندس روئڻ تي اما اچي ڳچيءَ سان ماکوڙي ڪڍيس، ۽ پوءِ مان ٻچي ويس!“ يا وري چونڌو هو: ”هو جيڪو ڪيمن لنگڙو صوفن وارو آهي نه، اڄ مان ان جو هڪ صوف کڻي وٺي پسڳس. ڪيمن لنگڙو به منهنجي پٺيان پيو. هو ته لنگڙو هو نه، پوءِ مون سان ٻچي ڪيئن؟ مان ڪجهه پنڌ ڊڪي جڏهن صوف ٿي ڏيکاريمانس، ته پاڻ وڌيڪ خار ٿي لڳس، ۽ ٻڙڙائيندو وري منهنجي پٺيان ٿي پيو. آخر مان به ٽڪجي پيس، ۽ صوف سندس گاڏيءَ ۾ ڦٽو ڪري گهر موٽي آيس!“ وري ائين چوندي به نه هٻڪندو: ”چاچا، دادا مميءَ سان ڪڏهن ڪڏهن ڏاڍو ڪاوڙيو آهي. ڪلهه سندس ڪوڪيءَ کي امڙ ٿورو سرس ڪيهه لڳايو، ته آڪڻ لڳس، 'هوند آهر ڪين هلنديءَ؟ اسين ڪهڙا رڄ مڙس آهيون جو هيئن ڪيهه-گرنديون

روتيون ڪاٺينداسين! ڪجهه پاسيرو هونديءَ، ته ڪٿي هٿ ٽنگڻو ڪين پونديءَ. ڇاڇا، دادا ٿورو گيهه وڌيڪ کاڌو ته ڇا ٿي پيو؟ سڄو ڏينهن ته نوڪري ٿو ڪري، ... امڙ ڪٿي مون کي اڻ مڪيل لولي ڏئي ها! ۽ پوءِ ويهندو هو منهنجي منهن ۾ تڪڻ، ته مان کيس ان جو ڪهڙو ٿو جواب ڏيان. مان کيس جواب به ڪهڙو ڏيان. ڇا، کيس ائين چوان ته ’تون، تنهنجو دادا، تنهنجو ڇاڇو، ۽ اسين سڀ نوڪريءَ وارا شخص، وڃينءَ منزل ۾ اچي ٿا وڃون؛ جنهنڪري نه مزوري ڪري ٿا سگهون، ۽ نه موٽرن ۾ سير ڪري ٿا سگهون. اسان جي بدن جو هر ڪم عضوو مشين جو پرزو آهي. جنگهن ۽ ٻانهن جو ٿڪ ته لهي وڃي، پر دماغي ٿڪ لهن ڏاڍو ڏکيو آهي؛ ۽ آنديءَ-نڍيءَ وارا انسان ته هر مهيني خرچن جا چيٽا ٺاهي ٺاهي پنهنجي زندگي خرچ ڪري ٿا ڇڏين. سمجهيم ته منهنجو اهو چوڻ هن جي ڪچڙي دماغ تي برو اثر ڪندو، تڏهن ڳالهه ڪي ڪل ۾ ئي ٺاهڻ جي ڪوشش ڪيم.

”امڙ توکي ڪيئن اڻ مڪيل لولي ڏيندي، تون سندس ’امير‘ جو آهين! امير ماڻهو ته وڏا ٿيندا آهن نه!“

”ڇا امير ماڻهو لائو ٿيندا آهن؟“

”نه، لائو نه، پر لات صاحب ٿيندا آهن.“

”لات صاحب ڇا ڪي چئبو آهي؟“

”جنهن وٽ نوڪر هجن، جيڪو گيهه-پٽل لوليون ڪاٺيندو هجي، جنهن وٽ موٽرون هجن.“

”پر، ڇاڇا، مون کي جو سڀ امير ڪري چوندا آهن!“

”تو اڃا ننڍڙو امير آهين.“

”مان وڏو امير آهيان، ڇاڇا، تمام وڏو!“ ۽ پوءِ ميز تي بيهي قد ٻڌائيندي چوندو:

”ڏس، ڇاڇا، مان توکان به وڏو آهيان!“

سندس آهي ٻول مون کي لاجواب ڪري ڇڏيندا هئا.

”ڇاڇا، ڏسجانءِ،“ مٿ ڀڪوڙي، پوريءَ همت سان چوندو، ”مان به جڏهن وڏو

امير ٿيندس ته پاڻ وٽ نوڪر رکندس، مال مليندا ڪاٺيندس، موٽر به رکندس! ڀلا ٻڌاءِ، ڇاڇا، ته مان وڏو امير ڪين ٿيندس؟“ ۽ مان ٻياري مان پوءِ کيس هڪ مٺي ڪٿي ڏيندو هوس.

هو پوءِ هليو ويندو هو ٻارن جي جهنڊ ۾. مان کيس ڏسندو ئي رهجي ويندو هوس.

ٻار ڪهڙا نه ٻياري ٿا ٿين! پنهنجي طويلي ٻوليءَ سان هنينءَ ئي ٺاريو ڇڏين. واقعي ٻار هنئين جا هار آهن. ٻار خدا جي نعمت آهن. ٻارن کي خلقيندڙ به ايشور، ته ٻاليندڙ به ايشور؛ ۽ جڏهن ايشور سڀني ٻارن سان پهچي نه سگهي، ته ’مانا‘ جي روپ ۾ هر ڪنهن جي پرگهر لهي! ڪيترو نه منڙو ٻار هو آهو امير! ملوڪ هو ملوڪ! ڍولائڻو بدن، گول گول چهرو، منڙو منڙو آواز؛ ڳالهائيندو هو ته چڻ دل ٻيئي ٿرندي هئي. سدائين پيو ٺوندو ۽ نهڪندو

هو. مون ته ڪڏهن به موڙهيل ڪين ڏٺو مانس. ننڍو يا وڏو، ٻار يا ٻڍو—سڀني سان ملي هڪ ٿي ويندو. مان جي کيس ڪهاڻي ٻڌائيندي چوندس ’هڪڙو هو راجا‘ ته يڪدم وڃ ۾ دخل ڏيندو: ”نه ڇاڇا، اهو راجا نه هو، پر امير هو—امير راجا هو!“ ائين ڀانئبو هو ته ائين چئي هن ڪا ڪپ ڪئي آهي.

تنهن ڏينهن ٻارن جي ڪٽڪ مان ڪنهن پاڻ سان نئين تـيـڙيـي سائيڪل آندي. امير سائيڪل ڏني. هن سائيڪل واري سان ڪٿي پڪي ياري ٻڌي. پوءِ ان تي سواري ڪري، ڇاڻي ٻجهي ٻارن جي ڇهنڊ مان پوش پوش ڪندو نڪري ويندو هو. هو چوندو هو ته ”سائيڪل منهنجي ريل گاڏي آهي، منهنجي موٽر آهي، منهنجو هواڻي جهاز آهي!“ ۽ ائين چولدي هو. سائيڪل کي تڪڙو تڪڙو هلائڻ شروع ڪندو هو. سندس دوست موهن صرف پٺيان ئي ويٺو هوندو هو. جيڪڏهن هن ۾ن جي اڳيان ڪو ٻار آچڻ جي ڪوشش ڪندو هو، ته امير ان کي رعب سان وٺي ٿيلهو ڏيندو هو. يا جي ڪو سائيڪل کسي پٺيان روڪڻ جي ڪوشش ڪندو هو، ته امير ان کي به هڪ به گتو اکر چئي ويهندو هو. امير ائين سمجهندو هو ته سائيڪل موهن جي نه پر سندس ئي آهي.

سائيڪل تي چڙهڻ جي اجوري ۾، امير موهن کي پنهنجيءَ خرچيءَ مان ٽول به وٺي ڪارائيندو هو. بعضي جي ممي ڪاڏي ڪاٺ لاءِ سڏ ڪندي هيس ته هو موهن کي به پنهنجي منهن ليند ڏيندو هو. ٻنهي جي ٻاراڻي دوستي آهستي آهستي وڌندي رهي. ائين محسوس ٿيندو هو، ڄڻ هڪ بيجان ڇيڙ ٻن جاندار هستن کي ملائي هڪ ڪري ڇڏيو آهي. موهن امير جي سائيڪل هلائڻ مان ارهو ته ڪين هو. هوئنن به ٻارن کي ڪهڙي سڌ ته نفاق ڇا ٿيندو آهي. هڪ ڀار ڏٺو ۽ ٻئي ان جي موت ڏني، ته اها ئي هڪٻئي جي ٻڌي ٿي—۽ جيستائين اها ’ٻڌي‘ هاندي هئي، ’ڪـيـڙي‘ جو نالو به ڪير ڪين وٺندو هو. موهن ۽ سائيڪل کي پاڻ کان هڪ ٻه ٻارن کي ڇيڙڻ ۽ ڇيڙڻ به شروع ڪري ڇڏيو. ’پري هت‘ چئي، جڏهن سائيڪل کي اڳيان وڌائي ويندو هو، ته کيس هڪ قسم جي خوشي محسوس ٿيندي هئي، ۽ اها خوشي حاصل ڪرڻ کان پوءِ پانءِ ته هن ساري دنيا تي فتح پائي ڇڏي آهي. ائين ئي، هاڻ هو ڪنهن جي اهل ڪرڻ شروع ڪندو هو ته ڪنهن سان مخاطب به ٿيندو هو، ڪنهن کي ڇهنڊڙي پائيندو هو ته ڪنهن کي ٽوٽ هڻي پاڻ کي سرخرو ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو هو. مان به جي سڏ ڪري گهمڻ وٺي هلاڻ لاءِ چولدو هوسانس ته يڪدم ’پري هت‘ چئي، سائيڪل تي چڙهي، اڳيان وڌي ويندو هو. پنهنجيءَ ممي، دادا ۽ بلبليءَ کي به هو سائيڪل جي روپ ۾ ئي ڏسندو هو—ڄڻ ته سائيڪل ئي هن لاءِ سڪجهه هئي. هڪ دفعي سائيڪل منهنجي اڳيان لنگهائيندي چئي ڏنائين: ”ڏس، ڇاڇا، مان وڏو امير لڳان ٿو نه!“ سندس ائين چوڻ مان سندس خواهشن ۾ مون کي سندس زندگي ٽوڙندي ٺهڪندي

ڏسڻ ۾ آئي — ”مان به جڏهن وڏو امير ٿيندس ته پاڻ وٽ نوڪر رکندس، مال مليدا کائيندس، ۽ موٽر رکندس!“

هڪ دفعي جڏهن امير اڪيلي سر سائيڪل هلائي رهيو هو ته موهن ساهون اچڻ جي ڪوشش ڪيس. عادت انوسار امير کيس به چئي ڏنو، ”پري هٿ“؛ پر موهن لاپرواهه هو. ”پري هٿ، موهن! منهنجي موٽر سان ٽڪر نه کائين!“ پر موهن ڪو ڌيان نه ڏنو. امير جيئن ئي سائيڪل جو هٿيو ڦيرائي سائيڪل جو طرف ٿي بدلايو ته سائيڪل اونڌي ٿي پيئي، ۽ امير سائيڪل تان ڪري پيو. امير ڪاوڙ جي موهن کي جهنڊڙي پائي ڪڍي. ٻارن جي ’ٻڌيءَ‘، ’ڪٽيءَ‘ جو روپ اختيار ڪيو...

”هيءَ سائيڪل منهنجي آهي، ۽ مان ئي ان جو مالڪ آهيان!“ موهن چيو.

”پري هٿ! توکي هيءَ سائيڪل هلائڻ به ته مون ئي سيکاري آهي!“

”نه هٿان! تون منهنجي سائيڪل کي هٿ نه لاءِ!“

”لائيندس! اجهو، لايان ٿو... ٻڌاءِ، ڇا ڪندين؟“

”هٿ لائيندين ته مان تنهنجي دادا کي دانهن ڏيندس!“

”دانهن ڏيندين ته ماريندوسان!“

”وڏو آيو آهي مار ڏيڻ وارو! پنهين کي چئو ته سائيڪل وٺي ڏيئي!“

”پنهين جا پٽ!“

۽ پوءِ ٻئي ٻار اچي پاڻ ۾ وڙهيا. ويڙهه ۾ پنهين ٻارن کي ڌڪ لڳا. موهن امير جي مائٽن کي دانهن ڏني. شيوڪرام کي امير جي اڙهنگين جي ڪا اها پهرين دانهن کان هئي. ڪرمونءَ ۽ ڪين لنڪڙي به دانھون ڏنيون هيون؛ پر هر وقت ماءُ جي ڪوڊ پڪڙي، امير پيءُ جي ڪاوڙ کان بچي ويو هو. ليڪن اڄ ته گهر ۾ گهوڙن سان ئي امير سائيڪل گهڙڻ جي رت لڳائي ڏني.

شيوڪرام پوريءَ پٺيءَ وارو شخص هو. اڪائونٽنٽ جنرل جي آفيس ۾ مٿئين طبقي وارو ڪلارڪ هو. ڪل ڏيڍ سؤ روپين جي پگهار مان گهر جو ڪارخانو هلي، يا امير جي سائيڪل اچي؟ وچئين ڪلاس وارن لاءِ ٻاهريون ڏيک به ته ضروري آهي. وري گهر ۾ ڇا نٿو گهرجي؟ اڄ ٿڌڙي، هولي يا ڏياري آئي، پينرن کي ڏهه-پندرهن روپيا موڪلڻا پونديس؛ سڀئي آفيس جي ڪنهن عملدار جي بدلي ٿيندي، آئي به پارسيءَ لاءِ ڪجهه ڏکڻا ڏيئي پونديس؛ گهر ۾ نه ڪجهه نه ڪجهه کڻو ئي پيو هجي... پوءِ ڀلا سائيڪل لاءِ پيسا ڪٿان اچن؟ شيوڪرام سوچيندو رهيو، ۽ ائين ئي سندس چهري جي رنگ ۾ تبديليون اينديون رهيون. مجبوريءَ هن جي جذبن ۾ هڪ اهڙو انقلاب آندو جو هو امير کي پنهنجو نورچشم نه پر هڪ بدعاش، لڇو ۽ بي مڃت سمجهڻ لڳو. انهيءَ ئي ڏين ۾ هو پنهنجيءَ ممتا کي به وساري ويٺو، ۽ جيئن ئي امير پيءُ اڳيان اچي چيو ته ”دادا، مون کي سائيڪل ڪڍي“، شيوڪرام سندس ڳال تي هڪ چماٽ وهائي ڪڍي.

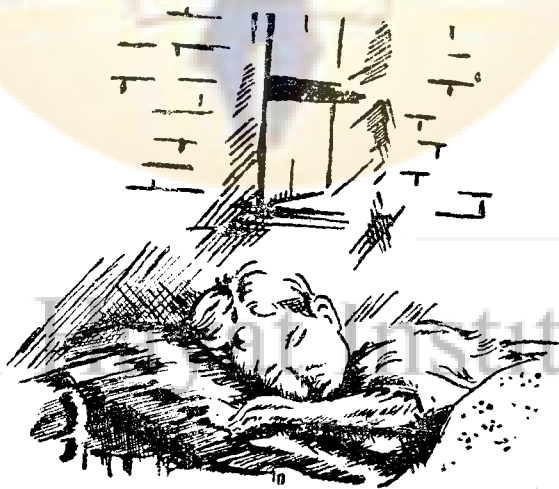
امير کي چمات لڳي ته هن رُنو ڪين. خاموش پنهنجي گهٽي کي مهيندو، هو وڃي ڪٿ تي سمهيو. امير جي مميءَ به هيءُ سڀڪجهه ڏٺو، پر هن ڪجهه ڪڇيو ڪين. ڇا ڪڇي؟ هوءُ گهر جي حالتن کان به خود ئي واقف هئي. امير سمهي پيو، ۽ شيوڪرام گهر کان ٻاهر نڪري ويو. امير کي نند اچي ويئي. هن جون اکيون بند هيون، پر تمنا بند ڪانه هئي. هن کي سائيڪل ئي ڪپندي هئي، ۽ سائيڪل ۾ ئي هن کي سڀڪجهه ملي ٿي ويو. رات جو دير سان شيوڪرام گهر موٽيو. امير جي ممي امير کي گود ۾ کنيو ويٺي هئي. مميءَ جو منهن لال هو. اکين ۾ آنسو هئس. شيوڪرام جي دل ڀڙي. هو منجهي پيو. هن امير جي بدن کي هٿ لڳو—مڇ بخار جا ڇڙهي ويا هئس. ڊاڪٽر آيو. ۽ مان به آيس. ڊاڪٽر دوا ڏني، ۽ پستي رکڻ جي هدايت ڪيائين. مون پستي رکڻ شروع ڪئي.

رات جو دير سان امير جو بخار گهٽيو. مميءَ کيس دوا ڏني. امير آئي ويٺو، ۽ هن دوا جو پيالو هٿ ۾ ورتو. هن دوا جو پيالو وات تائين آندو، پر وري هٿائي ڇڏيائين. مميءَ کيس دوا پيارڻ جي ڪوشش ڪئي، ته سندس هٿ کي ڇڄي ڏنائين. هن دوا پيئڻ نٿي چاهي. هن پنهنجي حالت سدائين لڳي چاهي. مون به سمجهايو مانس. صرف ايترو چيائين، ”ڇاڇا، مون کي سائيڪل ڪپي، دوا نه ڪپي!“ سندس انهيءَ جملي شيوڪرام ۽ مميءَ جي اکين ۾ آنسو آئي ڇڏيا.... ۽ پوءِ امير دوا جو پيالو وٺي ڪئي ڦٽو ڪيو. دوا هارجي پيئي، ۽ پيالو ڇڄي پيو.

پيالي جي الهن ٽڪرين ۾ مون کي امير جي محڪم ڏسڻ ۾ آئي—مون کي سائيڪل ڪپي، دوا نه ڪپي! امير جي زندگيءَ جي آس، طرف بدلايو. سندس ارادن جي ٻئي پاسي مون کي ائين ڏسڻ ۾ آيو، جن ته امير چوندو هجي—’مون کي زندگي نه ڪپي، مون کي سائيڪل ڪپي! سائيڪل ئي منهنجي زندگي آهي، سائيڪل ئي منهنجي لاءِ سڀڪجهه آهي؛ سائيڪل هٿ ڪري مان موهن سان ٽڪر کائي سگهندس، مان کيس شهه ڏيندس؛ مان زنده رهڻ چاهيان ٿو ته صرف سائيڪل لاءِ، هن زندگيءَ لاءِ نه—هن دوا پيئڻ لاءِ نه، ۽ نه وري دادا ۽ مميءَ، ڇاڇا يا بلبليءَ لاءِ!‘

ڪجهه وقت کان پوءِ امير وري اک کولي، ”ممي، پاڻي،“ هن پڪاريو. مميءَ کيس پاڻي ڏنو. امير پاڻي پيتو. ممي امير کي دوا جو ٻيو وزن ڏنو. امير دوا پي ويو. امان کي آت آيو. دوا پي، هن پيالو مون طرف وڌايو. خالي پيالي ۾ مون کي امير جي زندگي هاڻ ٻهڪندي ۽ مشڪندي نظر آئي. ’امير هينئر زنده رهڻ چاهيو—زندگيءَ لاءِ ۽ ان سان گڏ سائيڪل لاءِ. امير زنده رهندو، سندس خواهشون حقيقت جو پوش اوڍينديون، سندس اميدون آس جي اولداهيءَ کي چيري هينئر چندرما جي سهائيءَ ۾ ڇمڪنديون، ۽ ان سان گڏ سندس دادا، سندس ممي، بلبلي ۽ مان.....‘ مان ڪجهه وڌيڪ سوچي نه سگهيس.

امير هينئر پورن وقتن تي دوا پيئندو هو، هرڪنهن جي چئي ۾ هو، ڪيري ڪندو هو— ڇن ته ڏلڳاين ۽ اڙهنگاين کان هن بلڪل ئي پاسو ڪري ڇڏيو. ائين ئي هو نوبنو ٿيندو ويو. هو نوبنو ته ٿيو، پر سندس جيوڪن ۾ مون کي هاڻ ڪافي تبديل نظر آئي. هاڻ هو نه ڪنهن کي چيڙائيندو هو، ۽ نه سائڪل لاءِ پين سان وڙهندو هو؛ نه ڪنهن گاڏي ۽ واري کي تنگ ڪندو هو، ۽ نه ڪنهن جي ڪنڌ ۾ ماکوڙيون وجهندو هو. گهر ۾ سائنت، ته ٻاهر به سائنت. البت پوهڻ تي وڌيڪ چاهه ڏيندو هو. سمجهيم ته هن پنهنجي منزل جي راهه گولهي لڌي آهي. اهو سڀ ويچاريندي، مون کي امير جا اکر ياد اچي ويندا هئا: ”مان به جڏهن وڏو امير ٿيندس ته پاڻ وٽ نوڪر رکندس، سال مليدا کائيندس، موٽر رکندس!“ شيوڪرام تنهن ڏينهن امير کي چمات هنئين. سندس انهيءَ چمات امير جي آڻيندي کي ٺاهڻ لاءِ هڪ ڪيرٺو بڻي. شيوڪرام خود به هڪ دنعي چئي ويٺو: ”منهنجو امير ضرور هڪ ڏينهن وڏو امير ٿيندو!“ ۽ ائين چولندي، سندس اکين مان آلسو ٽپڪندا، سندس گلن کان ٿيندا، سندس خميس ۾ غائب ٿي ويا. مميءَ هيءَ سڀ ڏٺو، ۽ ممتا وڃان چئي ويئي: ”ست وڃن!“

خوابن جو مسافر

ندي پڻ جي يادن مان خوبصورت يسادون منهنجا خواب آهن. بالجيءَ کان خوبصورت خواب ڏسندو ٿو اڃان. خوابن جو مريض آهيان مان. جڏهين گهڻو انڌرين راتين ۾ آسمان تي تارا ٽمڪندا هئا ۽ ماحول جادوئي بيهجي ويندو هو، لالي آکاڻي ٻڌائيندي هئي — پول راڻي پريءَ جي آکاڻي.

— ”ڪنهن زماني ۾ هڪ بادشاهه هو. بادشاهه پاڻ الله آهي، پر هو زماني جو بادشاهه هو. ان کي هئا ست پٽ. هڪ ڏينهن بادشاهه ستن ئي جوان شهزادن کي چيو ته ست ئي ڄڻا تير-ڪمان کڻي تير اڇلايو. جنهن گهر ۾ جنهن جو تير ڪريو، ان کي اتان شادي ڪرائيندس. گل منير شهزادي جو تير وڃي هڪ ڏير ۾ ڪٽيو. سڀني شهزادن، گل منير شهزادي تي چٽرون ڪيون. غمگين شهزادي جيئن ڏير سان تير چڪي ٻاهر ڪڍيو، تيئن هڪ پولڙي ٻاهر لڪري آئي، ۽ لڳي شهزادي گل منير جي پٺيان. شهزادو ويچارو پولڙي وٺي گهر آيو، ۽ کوند ۾ گذارڻ لڳو. ٿورن ڏينهن پڄاڻا شهزادي کي معلوم ٿيو ته پول راڻي پري آهي، جيڪا پولائون ويس مٽايو وئي. هڪ ڏينهن جيئن پول راڻي پولائون ويس ٻاهر رکي حمام ۾ وهنجڻ ويهي، تيئن شهزادي وجهه وٺي اهو ويس کڻي باهه ۾ اڇلايو. پول راڻيءَ کي جو ان تان مٺيان لڳي، ته وٺي پڙڪو ڏنائين. جيڏانهن جي هئي، تيڏانهن هلي ويئي. شهزادي جو ماني پاڻي وه ٿي ويو...“

مون کي شهزادي سان سخت همدردي ٿي ويندي هئي. ناني اڳتي ٻڌائيندي هئي: ”پوءِ شهزادو جهنگ جبل لتاويندو، بحر ۾ جهاڳيندو، ٻرن پٽن ۾ بڪون ڪائيندو، ٻر منهن ڏيئي هلندو رهيو. ورهين جي جاکوڙ بعد وڃي پول راڻيءَ جي ديس پهتو. پول راڻي وري راضي ٿي. شهزادي کي پنهنجي وارن جي سينگ ڏنائين. شهزادو موٽي پنهنجي ملڪ آيو، ۽ جڏهين به سينگ کي ساهه ڏيندو هو ته پول راڻي ستر سهيلين سميت هڪدم اچي حاضر ٿيندي هئي.“

مون کي شهزادي تي بيحد رشڪ ايندو هو. ڪيڏو نه خوش قسمت هوا هو شهزادو، جنهن کي پنهنجن ڪشش ڪشالن جو ههڙو حسين ڦل مليو! ڪاش، مان به شهزادو گل منير هجان ها، منهنجي به ڪا پول راڻي هجي ها، منهنجو به تير ڪنهن اهڙي ڏير ۾ وڃي ڪٽي ها، مان به ڪنهن جي لاءِ ڪوهه قافن جا سينا لتاويان ها، مون کي به ڪا پول راڻي پنهنجن وارن جي

سينگ ڏئي ها، منهنجن محفلن ۾ به ستر سهيلين سان ڪا ملڪوتي حسن واري پري رقص ڪري ها!

ساري رات مان خواب ڏسندو هوس. ڏسندو هوس ته ڪو هن تائين ساوڪ ئي ساوڪ ڀري آئي آهي. نهايت سليلقي ۽ ترتيب سان، ڪنهن جادوگر ان مخملي ساوڪ جي سيني تي جا بجا لال، گلابي، پورن ۽ ميٽوڙي رنگت وارن گلن جا ٻوٽا جڙي ڇڏيا آهن. راتيون چاندو ڪيون آهن، ۽ آسمان تان چنڊ جي هر ڪيرئي سان نور جا فرشتا ڌرتيءَ تي نازل ٿي رهيا آهن. ڪائنات جو گوشو گوشو سرور سان ٽٽڻ ۽ خمار سان ڀرڻ آهي. منهنجي هٿ ۾ ڪنهن پريءَ جي وارن جي سينگ آهي. ساهه ڏيڻ سان ستر سهيلين سميت، ستارن جي تخت تي ويهي، ڪا راڻي آئي. رقص ڪرڻ لڳي. ڪائنات جو ذرو ذرو رقص ڪرڻ لڳو. گلن جي رڳب ريشي سان موسيقيءَ جي امرت-ڌارا وهڻ لڳي. منهنجي دل خوشيءَ جي درياھ ۾ اربيلن ٺيڻگرن وانگر ترڻ ۽ تڙڳڻ لڳي. پريءَ رقص پورو ڪيو. لالائي مائل نيم واٽين کڻي مون ڏانهن نهاريا ٺيڻ. مرڪڻ لڳي. هوءَ مرڪبي، ته ستر سهيليون به مرڪڻ لڳيون. چوڌاري گلن جون ٿاريون جهومڻ لڳيون. هوائن جا جهوٽا آيا. بهارن ۾ تازگي پرڄي ويئي، گل به مرڪڻ لڳا. منهن منهن ۾ ڏيئي، مڪڙيون ڪٽڻ-گالهليون ڪرڻ لڳيون.

”تون ڪير آهين، راڻي؟“

”تنهنجي ڀول راڻي، شهزادا!“

”سچ!“ مون خوشيءَ کان چپت ڪئي.

—”ابا، او ابا، ڇا آهي؟“ نالي پڇندي هئي. مان جاگي ٻوڏو هوس. ”چريا، خوابن کان

ڊڄبو آهي! آيت الڪرمي پڙهي سمهي ره.“

* * *

جيئن عمر ۾ اضافو ٿيندو ويو، تيئن خوابن ڏسڻ جو مرض وڌندو ويو. هڪ رات بابا جي ڪچهريءَ ۾ ڪنهن گل ڦل راڻيءَ جو قصو ٻڌايو. گل ڦل راڻي جڏهن ڪلندي هئي، ته تهڪ سان گل ڪرندو هو. رات جو دير تائين مان غور ڪندو رهيس—گل ڦل راڻيءَ جو عاشق شهزادو ڪيترو نه خوش قسمت هو! ان رات مون ڏٺو، مان هڪ طاڻوسي تخت تي ويٺو آهيان؛ مون کي شهزادن وانگر زربفت ۽ ڪيمخواب زيب تن آهي؛ فرش تي قيمتي قالين وڇايل آهن؛ ديوارن تي ڪيترين حسين پرين جون تصويرون ڇٽيل آهن؛ ڇت ۾ رنگبرلنگي شيشي جا فالوس لنگيل آهن، ۽ قوس و قزح جي رنگتن جهڙو رنگبرلنگي نور منجهائين ٽپيو پئي. مان چڻ ڪنهن الف ليلوي ملڪ جي محل ۾ وڃي لڪتو هوس. منهنجي اکيان هڪ پري، ڪنول جي گلن جو تاج پهري، هٿ ٻڏي اچي بيٺي.

”هري، تنهنجو نالو ڇا آهي؟“

”گل ڦل راڻي، شهزادا!“

”مگر تنهنجي منهن ۾ مرڪ ڪانهي، تنهنجي منهن مان گل نٿا ڇڻن، پوءِ ڪيئن هجي

ته تون گل ڦل راڻي آهين!“

”مان خزانن جي ستايل آهيان، شهزادا! تون بهار جي هوائن وانگر منهنجيءَ بغل ۾

ڪتڪٿائي ڪر، ته هڪدم منهنجي منهن مان گل وسڻ لڳندا.“ مون ساڄي هٿ جي اشهد آگر

سان هن مرمرين بُت جي بغل ۾ ڪتڪٿائي ڪئي. هوءَ بي اختيار ٽهڪ ڏيڻ لڳي. گلن جي

بارش ٿيڻ لڳي. چوڌاري گل پڪڙجي ويا، ۽ خوشبوئن مون کي محيط ڪري ڇڏيو. مان

کلي جي ڍير ۾ ڪلهن تائين پورجي ويس...

— ”سائين آڻي، او نينگر آڻي، اسڪول جي مهل ٿي ويئي اٿئي! اڪيون مهيندو بستر تي

اٿي ويس. نڪو محلات هو، نه گل ڦل راڻي؛ نه گلن جا ڍير، نه خوشبو جا درياها! سج جي

روشنيءَ اکين کي ورتو پئي. اڃا به منهنجي آگر ڪنهن مرمرين جسم جي حرارت ۽ گداز

محسوس ڪري رهي هئي. خواب جي لذتن ۽ ڪيفيتن کان مندهوش، ڪتاب ڪٿي اسڪول پهتس.

تن ڪلاڪن جي دستوري جس بيجا بعد گهنڊ لڳو. ڪتاب ڪڇ ۾ ڪري، اسڪول جي

حاطي کان ٻاهر نڪتس.

”اڙي، هيءَ ڪير آهي؟ ... گل ڦل راڻي!“

”نڪي پڻ، پيسي اڌ پن!“ هوءَ چولا وڪڻي رهي هئي. ٻار چوڌاري جهرمت ڪريو

بيٺا هئا. هن جو لباس راڻين جهڙو ڪين هو، باقي هئي ته هو بهو گل ڦل راڻي!

”تنهنجو نالو ڇا آهي، چوڪري؟“

”گلان. ڇو، تون نالو ڇو ٿو پڇين مون کان، چوڪرا؟“ هن کي مٿيان لڳي. مان

حيرت ۾ پنهنجي ويس.

”گلان؟ ... نه نه، گل ڦل راڻي! ... نه نه، گلان؟“

”چولا وٺندي؟“

”ڏي پلا.“

”آڻي جا ڏيانءَ؟“ هن مرڪي چيو.

مون کي فوراً خط جا ڳو ته هوءَ زور زور سان ٽهڪ ڏئي. مون تي هڪ لاشعوري ڪيفيت

طاري ٿي ويئي. منهنجي آگر هن جي بغل ۾ ڪتڪٿائي ڪرڻ لڳي. هن ڏاڍا ڀرپور ٽهڪ

ڏنا — هو بهو گل ڦل راڻيءَ وانگر. ڪيل کان ٻيئي ٿيئي وئي؛ مگر هن جي وات مان

گل نه ڇڻيا! چولن جو ٿلهه هٿ مان ڪيري هارجي پيو. هوءَ روئڻ لڳي.

”مون کي اما ماريندي، چوڪرا! خدا ڪري تون مري وڃين! آن... آن هان...“

تعجب آهي، گل ڦل راڻيءَ کي چند آن جي نقصان تان ڪير ماريوندا! مگر هوءَ ته واقعي روئي رهي هئي. هن جي وات مان گلن جي بارش ته ڪانه ٿي، ويتر هن جي اکين مان ڳوڙها ڳوڙ لڳا — شايد خزانن کيس تمام گهڻو ستايو هو. مون اسڪول جي فيءَ مان جهڪندي، هن کي هڪ روپيو ڏنو. شايد هوءَ نه وئي، شايد ان کي بيمعزتي سمجهي — ڀلا راڻيون، جن وٽ سون روپي جون ڪاٺيون، انهن کي هڪ روپي جي ڪهڙي پرواهه؟ مگر هن ته وڏي خوشيءَ سان روپيو ورتو، ۽ ان کي ائين ڏسڻ لڳي، جن ڪا الهڙ ناري پنهنجي شباب جو جائزو وٺندي هجي. مون کان پڇيائين، ”تنهنجو نالو ڇا آهي؟“

”شهزادو.“ مون ڪنهن پيءُ دنيا مان جواب ڏنو. ”۽ تون گل ڦل راڻي آهين نه؟“

”اڙي چريا، مان ته ڪلان آهيان ڪلان!“

”نه نه، تون گل ڦل راڻي آهين؛ مان توکي گل ڦل راڻي ڪوٺيندس!“

”ڇڱو، شهزادا، مان وڃان؟ امڙ ماريوندي.“ ۽ هوءَ ڊوڪڙيون ڀريندي هلي ويئي. مون وري نه ڏٺي، شايد اهو به هڪ خواب هو.

* * *

آءٌ بدستور خواب ڏسندو رهيس. خوابن ڏسندي جواني آئي. خوابن ئي خوابن ۾، خواب ڏسڻ جو جنون وڌندو ويو. هڪ رات خواب ڏٺم. سادي سودي لباس واري هڪ چوڪري هئي. اکين ۾ اکيون وجهي مرڪي رهي هئي، ۽ ڳاڙهي رهي هئي — صدقو انهن تان، الا، جيڪي ياد به ڪن.

— جيڪي ياد به ڪن ...

گهوري انهن تان، الا، جيڪي ياد به ڪن!

جيڪي ياد به ڪن، وساري ڪين ڇڏين.

— صدقي انهن تان، الا ...

مان مسحور ٿي ويس. پڇيومانس، ”تنهنجو نالو ڇا آهي؟“

”شهزادي!“

”تون به پري آهين؟“

”نه، مٿڙا، مان آدمزادي آهيان.“

”مگر مون ته هميشه پرين جون آڪاڻيون ٻڌيون آهن. پرين سان محبت ڪئي آهي.“

مون پرين جا خواب ڏٺا آهن. ڪنهن خيالي ملڪ زرينگار جا پُور پڇايا آهن. مان تو آدمزاديءَ سان ڪيئن محبت ڪندس!“

”پرین سان محبت ڪرڻ چرچو ڪونهي. ٻريون ڪوه ڪاف جي ٻريان ستن سمنڊن پار آهن!“
 ”مگر مان انهن کي ڳولي لهندس؛ سمنڊن جا سينا لتاڙيندس، جبل جهنگ وڙيندس.“
 ”مگر اهي خسيس ڳالهين تان رُسي وينديون آهن، پيارا!“

مان انهن کي پرچائيندس، وري وري پرچائيندس، خدا کان هزار زندگيون پني وٺندس،
 ۽ انهن کي پرچائڻ ۾ گذاري ڇڏيندس.“

”ليڪن ٻريون ته هرجائي ٿينديون آهن، خبر اٿي!“

”گلن تي پولٽر پيرا ڪري، ته قصور گلن جو ڪونهي، شهزادي!“

”ليڪن ٻرين کي ديوَ به کڻي ويندا آهن، تو نه ٻڌو آهي ڇا، سچي؟“

منهنجي دل خوف کان لرڙڻ لڳي. واقعي، مون ڪيترا پيرا ٻڌو هو ته ڪڏهن جبل
 جيڏا ديوَ کلفام ٻرين کي اغوا ڪري زبردستي کڻي ويندا هئا، ۽ ڪڏهن راجا اندر ڪاوڙجي
 انهن کي قيد ڪندو هو، يا پنڊ ٻاهڻ ڪري ڇڏيندو هو؛ مگر عاشق شهزادا سر تريءَ تي
 رکي پنهنجين اغوا ٿيل محبوبائين کي ڳولي ڪيندا هئا؛ ڪيترين ٻرين تي رحم ڪري،
 راجا اندر انهن کي سندن محبوبين سان ملڻ جي موڪل ڏيندو هو. مون پُر آميد لهجي ۾ چيو:
 ”مگر مان پنهنجي پري ته راجا اندر کان پني وٺندس!“

”غلط فهمين ۾ نه پئو، سائين! اندر جي آکاڙي ۾ گهڻي کان گهڻين، پيارين پيارين،
 حسين جميل ٻرين جي ضرورت آهي. راجا اندر حاتم سخي ڪونه آهي. هوئن به بادشاهه
 پنهنجن محلاتن جو حسن خيرات نه ڪندا وٺندا آهن!“

”مگر تون به شهزادي آهين، بادشاهه پنهنجي محلات جي سونهن ڪيئن منهنجي حوالي ڪندو؟“
 ”اڙي، بس، ڳالهه به ايتري! من مان ته رڳو نالي جي شهزادي آهيان — يا ڪيئن جي
 شهزادي... ۽ ڪيئن جا شهنشاهه وڏيءَ دل وارا ٿيندا آهن!“ هوءَ کلڻ لڳي.

”پر تو وٽ ته ستر سهيليون به ڪين آهن، جيڪي منهنجين محفلن ۾ رقص ڪن،
 منهنجي روح کي ريجھائين!“

”مون وٽ دردن ۽ دکن دور ڪرڻ جا ستر نسخا آهن. تون منهنجي ويجهو ٿي

ويهه ته توکي ٻڌايان.“

”ٻڌاءُ، شهزادي!“

”مگر هڪ شرط آهي.“

”مون کي تنهنجو هر شرط منظور آهي. ڇڻ، ڇا ٿي چوڻ؟“

”تون خواب ڏسڻ ڇڏي ڏي، چريو!“

چرڪ نڪري ويو. اک ڪٽي ته پاڻ کي ڪن خوبروئن جي جهرمت ۾ ڏٺو. انهن مان
 هڪ من-موهڻي ڳاڻي رهي هئي:

رائڻ، او دل جا رائي، موٽي مان وٽ آ: او سهڻا، ساهه سڀاڻا،
 موٽي مان وٽ آ!
 موٽي مان وٽ آ، توکي آئيندو الله: رائي، او دل جا رائي،
 موٽي مان وٽ آ!

’نه نه، مان موٽي نه ايندس! هوءَ مون کي خوابن جي طرف سڏي ٿي: مان هاڻي خواب نه
 ڏسندس: خواب مون کي اذيت پهچائين ٿا، ملال بخشين ٿا: خواب مون کي هر دم ويڳاڻو
 رکڻ ٿا..... مگر، نه معلوم، منهنجو اهو فيصلو به خواب جي حالت ۾ هجي— ڇو ته منهنجي
 زندگي آهي ئي خواب.

Gul Hayat Institute

ڇا، اهو خواب هو؟

مون هن سان محبت ڪئي.

محبت! ڪوئي محبت ڇو ٿو ڪري؟ ڇو؟ آخر ڇا لاءِ اسين محبت ڪريون ٿا؟
ڪهڙي نه عجيب ڳالهه آهي! صرف هڪ انسان، صرف هڪڙي صورت، هن جهان ۾ پسن!
هڪ خيال، اهوئي دل ۽ دماغ ۾ سمائل! هڪ خواهش، هڪ آرزو، ۽ صرف هڪ تمنا جي
تسلي! هڪ هستيءَ جو ذڪر، هڪ چيز لاءِ جدوجهد! هڪ نالو، صرف اهو نالو هر وقت هي
ڇپ چمن! نالو، جو سواءِ ڪنهن ڪوشش جي، خود بخود دل ۽ دماغ سان چڻجي جي
پاڻيءَ وانگر ڇوهندو ۽ اڀرندو نظر اچي! اهو نالو جو هر وقت آڇاريو ۽ پڇاريو وڃي، هر
ساعت ۽ هر گهڙيءَ عبادت سمجهي حفظ ڪيو وڃي!... ڪاش، ڪوئي مون کي ٻڌائي!
مان اوهان کي هڪ داستان ٻڌايان ٿو، ڇو جو محبت جو داستان صرف هڪ ئي
آهي— هر هنڌ ۽ هر وقت ساڳيو.

مان هن سان مليس، هن سان محبت ڪيم، ۽ بس. ساروئي سال ان جي محبت جي سهارِي
جيئندو رهيس. هن جي آغوش ۾، هن جي ڪپڙن ۾، هن جي لفظن ۾ ويڙهيل سهيڙيل،
جذب ۽ غرق، هن دنيا مافياها کان بيخبر، دڪ ۽ سڪ کان بي نياز، موت ۽ زندگيءَ کان
غافل،— پيو رهيس، سندس صحبت ۾ سرشار ۽ مڪن!

هڪڙي ڏينهن هوءَ آئي— ساري پاڻيءَ ۾ پسيل. سردي سندس رڳ رڳ ۾ گهڙي
ويئي هئي. برسات ۽ ٿڌ جو اهو اثر ٿيو جو پٺي ڏينهن هن کي ڪنگهه ٿي، ۽ اهو ساروئي
هفتو تڪليف ۾ مبتلا رهيس. مون کيس اسپتال ۾ آندو. ان کان پوءِ مون کي خبر نه آهي. مان
اوهان کي ٻڌائي نه سگهندس— صرف ايترو ياد آيم ته ڊاڪٽر پٺي آيا، نسخا پئي لڳيائون،
دوائون پئي آيون، ۽ ڪن عورتن اهي دوائون پئي هن کي پياريون. هن جا هٿ گرم هئا.
هن جو مٿو باهه جي ڪوري جيان جلي رهيو هو. هن جون اکيون بلب وانگر چمڪدار مگر غمگين
هيون. جڏهن مون سان هن گفتگو پئي ڪئي، تڏهن سندس اکين ۾ ڳوڙها تري ٿي آيا.
هن ڪجهه چيو ئي، مگر مون ڪجهه نه ٻڌو. اهي داستان مون وساري ڇڏيا آهن. مون کي

ڪجهه به ياد نه آهي. هوءَ مري ويئي. مون کي ڇڻيءَ طرح ياد آهي ته هن هڪ ٿڌو ساهه کنيو..... نرس دانهن ڪٽي ۽ مان سمجهي ويس — سڳجهه سمجهي ويس. مون کي وڌيڪ خبر نه آهي. صرف هڪ مولوي ڏٺو، جنهن چيو: ”اوهان جسي گهر واري...“ ۽ مان ائين سمجهڻ لڳس ڄڻ هو اهي اکر چئي هن جي پيمزني ڪري رهيو هو؛ ڇو جو هوءَ مثل هئي، ۽ ڪنهن کي به اهو اختيار نه هو ته ان کي اڃا به مون ڪمبخت مان ملحق ڪري. مون هن کي ٻاهر ڪڍي ڇڏيو. ٻيو آيو، جو هن کان وڌيڪ مهربان ۽ مشفق ٻئي نظر آيو. هن اڃا ڪجهه چيو به ڪونه، ته منهنجين اکين مان ڳوڙها ڪري پيا. هن مون سان ڪفن دفن بابت صلاح مصلحت ڪرڻ پئي چاهي، مگر مان ڪجهه به سمجهي نه سگهيس. حواس باخته ۽ غائب دماغ هوس. مون کي صرف ايتري ياد ڪيري آهي ته اهڙي حسين جسم کي هنن مٽيءَ جي حوالي ڪيو — تاريخ ۽ خاموش غار ۾! او خدا، او الله...! هن کي دفن ڪيو ويو، سو به ان اونداهي ۽ اڪيلي غار ۾! گهڻي عورتون ۽ مرد همدردِي ظاهر ڪرڻ آيا، مگر آخِ پڇي ويس. گهڻن ۾، رستن تي ڊڪندو ۽ ڊوڙندو رهيس. ٻئي ڏينهن مسافريءَ تي سنبريس — اهڙي مسافري، جنهن جو ڪوبه پتو ۽ نشان ڪونه هو ته ڪٿي ۽ ڪڏهن ختم ٿيندي. ڪالهه واپس موٽيس، ۽ جڏهن ان ڪمري جي نزديڪ آيس ۽ انهن سڀني شين جي ويجهو آيس — ڪمرو، بسترو، فرنيچر ۽ اهو سڳجهه جو ڪنهن جي موت کان پوءِ به زندهه رهي ٿو — ته مون کي الائي ڇا ٿي ويو. اهو غم جنهن کي دفن ڪرڻ لاءِ ايڏا ڪشالا ڪڍيا هئا، تازي زخمن جي عذاب وانگر لس نَس مان اُڀري ۽ ڦاٽي نڪتو. مان ترسي نه سگهيس، ۽ نه وري اهي ديوارون جن هن کي پناهه ڏلي هئي ۽ جن تي اڃا تائين هن جي وجود جا ڪيترا نشان موجود هئا، تن کي ڏسڻ جي همٿ ساري سگهيس. يڪدم پنهنجي ٿوبي سنڀالي ٻاهر نڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪيم، مگر دروازي وٽ پهچندي ئي قد آدم آئيني تي نظر پئي، جو هُن وڏي هال ۾ پاڻ کي روزانو پيرن کان وٺي سر تائين ڏسڻ لاءِ رکايو هو — صرف ان لاءِ ته هوءَ ٻاهر وڃڻ کان اڳ هڪ نظر پنهنجي لباس ۽ چهري تي اڇلائي سگهي — فقط ان لاءِ ته هوءَ ٻين جي سامهون اچڻ کان اڳ ڏسي ته هن جي حسن ۽ شان ۾ ڪمي ته ڪانه رهجي ويئي آهي! مون کي ڄڻ ته بربڪ لڳي ويو. اُن آرسِيءَ جي سامهون بيٺو رهيس، جنهن تي هُن جو ڪئين دفعا ڀرتو پيو هو — ايترا دفعا، جو ضرور هن سندس حسن مان ڪجهه نه ڪجهه پاڻ وٽ محفوظ رکيو هوندو. مان بيٺو رهيس، ڏڪندو ۽ ٽڙڪندو، اڪيون شيشي مٿان ڪٽل، ايڏي وڏي ڀرپور ۽ خالي شيشي مٿان، جنهن ۾ هوءَ ساري سمايل هئي — ايتري، جيتري منهنجي اکين ۾. مان ائين محسوس ڪرڻ لڳس ڄڻ ان شيشي مان منهنجي دل جون ٺٽل تارون ڳلي جي رهيون هيون. مون ان کي چڱيو. اهو برف جيان ٿڌو هو. اڦ، ماضيءَ جي ياد! غمگين آرسِي، خوفناڪ ۽ پواڻي آرسِي، تون ڪيئن اسان کي آڻيو ماضيءَ ۾ وجهين! خوش نصيب آهي اهو انسان، جنهن جي

دل ۽ سڀڪجهه وساري سگهڻ جي طاقت رکندي هجي. — اهو ڪجهه جو هن جي دل مٿان سواز ٿئي، اهو سڀڪجهه جو هن جي اکين اڳيان گذريو هجي، ۽ اهو به جو هن جي نظرن ۾ سائجي ويل هجي. — نه صرف اهو، پر هر چيز جا هن جي محبت جي گواهه هجي!

مان نڪري ويس؛ سوچڻ ۽ سمجهڻ کان سواءِ، مرضي ۽ خواهش جي خلاف، مقام ڏانهن هليو ويس. مون هن جي قبر لڌي. اچو، کير جهڙو ٻٽ، ٿورا گلن جا پن، ۽ ڪجهه الفاظ جي ان پٿر مٿان اڪريل هئا: ”آها، هتي آهي، خاموش ۽ لاچار، جنهن پنهنجي مڙس سان محبت ڪئي. — اهڙي محبت، جنهن جي موت صرف محبت ئي ٿي سگهي ٿي.“ سڌا ڀر ڀري، سواءِ ڪنهن هوش حواس جي، پيشاني سندس سر مٿان ڌريس، ۽ ويٺو رهيس. ڪيترو وقت ويٺو هوس، سا خبر مون کي به ڪانه پيئي؛ مگر جڏهن ڏٺم ته اونداهه وڃي ٿي روشنائي ۽ مٿان غالب پوندي، تڏهن اچي ان خوف ورايم ته ڄاڻ مقام جي متولي ۽ مون کي پنهنجي محبوب کان جدا ڪيو. ان خيال ايندي ئي مون کي ڊپ اچي ورايو، چو جو مون چاهيو پئي ته اها آخري رات هن جي قبر مٿان ويهي گذاريان. پاڻ کي بچائڻ لاءِ، ان خاموش شهر ۾ نڪري پيس. گهمندو رهيس. هي اسان جي شهر جي ڀيٽ ۾ ڪيترو نه ننڍڙو ۽ نزاڪتدار هو! اسين چاهيون ٿا ته وڏا شهر هجن، پڪا ۽ ڪشادا رستا، ايتريون ڪوٺيون ۽ ڪمرا هجن جو اسان جون چار پڙهيون رهي سگهن، ۽ انهن ئي چشمن مان پاڻي پيئن، ان ئي زمين مان خوراڪ حاصل ڪن، ۽ انهن ئي وٽن مان ميوو کائين..... مگر، انهن سڻن جون پڙهيون؟ افسوس، ڪجهه به ڪونه! زمين انهن کي واپس وٺي، پاڻ سان گڏ انهن کي به پاڻ جهڙو بنايو ڇڏي، ۽ بس. مقام جي آخرين حصي ۾ پهچڻ تي مون اوچتو چرڪ ڀريو، ۽ سمجهيم ته مان تمام جهولي حصي ۾ اچي پهتو آهيان، جتي جيڪي گهڻو وقت اڳ مري چڪا هئا، سڀ وري پنهنجين اصولن ۽ صورتن ۾ تبديل ٿي ويا هئا. اهي وڻ ۽ ٻوٽا به ڏٺم، جن جو گذران انساني ماس ۽ هڏن تي هو. — جتي سڀاڻي ٻين کي دفن ڪيو ويندو، ته جيئن انهن گلن ۽ ٻوٽن کي انهن جي ماس مان کاڌ خوراڪ حاصل ٿئي. ٻين جي نظرن کان محفوظ ٿيڻ لاءِ مون پاڻ کي هڪ وٽن جي جهڳٽي ۾ لڪايو. مان انهن ٿارين ۽ شاخن کي چٽوئي پيس، جيئن ڪو ٻڌندڙ ماڻهو پڪل تختن ۽ سون کي سوکھو ڪندو آهي.

جڏهن پيانڪ اونداهه وٺو ڪيو، تڏهن مون پنهنجي پناهه واري جاءِ ڇڏي، هوريان هوريان، پير پير ۾ ڏيندي، آهستي آهستي ان مڙدن جي ميدان ۾ هلڻ شروع ڪيو. ڏاڍو روليس، گهميس، مگر مون کي اها قبر نه هٿ اچي هئي، نه آئي. تڏهن به آخ پنهنجيون پانهون کولي هن کي آغوش ۾ وٺڻ لاءِ ڊڪندو ڊوڙندو رهيس. هر هڪ قبر ڏسندو رهيس. — هٿ سان، گوڏن سان، پيرن سان، هر چيز سان — مگر اها قبر هٿ نه اچي سگهي. انڌي انسان وانگر، هٿوراڙيون ڏيندو رهيس. ڪيتريون شيون — پٿر، هڏا، سڪل گئل، سڀڪجهه جو

ان شهر جو سينگار هو، سو منهنجن هٿن محسوس ڪيو، مگر جنهن چيز جي تلاش هيس، سا ڪانه ملي. ڪهڙي نه بيچين هئي اها رات!..... مان هن کي وري ڳولي نه سگهيس! چنڊ غائب هو. تارا پيلا ٿي ويا هئا. خوفناڪ ڪاري رات! مان ڊڄي ويس، ڏاڍو ڏکي ويس، انهن سوڙهن پيچرن ۽ قبرن جي قطارن ۾! قبرون—ساڄي قبرون، کاٻي قبرون، هر هنڌ ۽ هر پاسي قبرون... قبرون ئي قبرون!

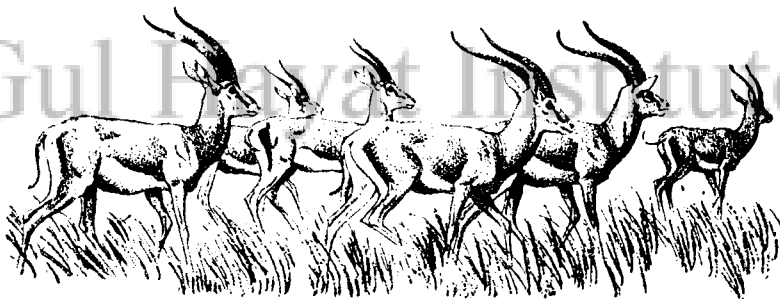
شڪسته حال ٿي هڪ قبر مٿان ويهي رهيس. وڌيڪ هلڻ منهنجي طاقت کان ٻاهر هو. دل جي ڊڪ-ڊڪ صاف، نبض جو آواز تمام ويجهو، ۽ سر ڌرتيءَ جي گولي وانگر گهمندو محسوس ٿيو. ڪهڙي نه عجيب ڌرتي هئي، جت لاش ئي لاش ٻوڪيل هئا! مون کان وڌيڪ ڪجهه به ٿي نه سگهيو. آڻ هائي ڏانهن ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويس. نه صرف ڏانهن ڪرڻ لاءِ، پر موت لاءِ تيار ٿي ويس. اوچتو، ازغيب، ائين پاسن ۾ آيو چڻ جنهن قبر مٿان آڻ ويٺو هوس ان جو پٿر چرڻ پٿر لڳو هجي. سچ پچ، اهو پٿر مٿي ٿيندو پئي ويو! آڻ ڊپ جو ماريو، بڪدم وڃي پر واريءَ قبر تي ويٺس. هاڻو اهوئي پٿر جنهن تي مان ويٺو هوس، مٿي چڙهندو ويو، ۽ هڪ اگهاڙو ماڻهو، جو پٺيءَ جي زور سان پٿر کي ٻري ڪري رهيو هو، اندران ظاهر ٿيو. مون صاف ڏٺو—جيتوڻيڪ رات ڪاري ۽ اونڌاهي هئي، مون چٽيءَ طرح ان پٿر تي لکيل فقرا پڙهيا: ”هتي آهي حاجي خان قريشي، جو پنجاه سالن جي عمر ۾ هن دارفانيءَ مان لاڏاڻو ڪري ويو. هو پنهنجي ڪٽنب کي ڏاڍو پائيندو هو، ۽ پاڙيسرين ۽ دوستن سان هميشه عزت ۽ اخلاص سان پيش ايندو هو. هن جو ڪوبه دشمن ڪونه هو.“ ان لاش اهو سڀ ڪجهه پڙهيو—سڀ ڪجهه، جو ان پٿر مٿان ڪاريگريءَ سان آڪريل هو. مون ڏٺو ته هن هڪ ڊگهو چهنبدار پٿر هٿ ۾ کنيو، ۽ انهن اکرن کي مٽائڻ لڳو—جيئن ننڍڙا ٻار سليت تان غلط لفظ ڊاهيندا آهن. هن انهن سڀني اکرن کي ڊاهي ڇڏيو، ۽ تنهن کان پوءِ پنهنجيءَ آڱر جي هڏيءَ سان پٿر مٿان لکڻ لڳو: ”هتي آهي حاجي خان ڪوري، جو پنجاه ورهين جي عمر ۾ هن فاني دنيا مان گذر ڪري ويو، جنهن پنهنجي ٻيءَ کسي ان لاءِ زهر ڏنو، ته جيئن سندس ملڪيت کيس جلد هٿ اچي، هن پنهنجن ٻارن سان ڪڏهن به مڙڪي نه ڳالهائون، هميشه پنهنجن پاڙيسرين کي ستائيندو رهيو، هر ڪنهن دوست کي ڏيکائين، هر ڪو سندس وجود مان بيزار هو.“

لاش جڏهن پنهنجو ڪارنامو لکي ختم ڪيو، تڏهن الهن اکرن ڏانهن هڪ غمگين نظر اچلائي، ان پٿر مٿان ڪيري پيو. اوچتو منهنجون نظرون مٿي ڪڍي ويون... منهنجي عجب جي حد نه رهي، جڏهن ڏٺم ته سڀ قبرون کليون پيون آهن ۽ هر هڪ قبر جو مالڪ ٻاهر نڪري آيو آهي: هو سڀئي انهن سفيد ڪوڙن کي جي سندن موت کان پوءِ مٿن مڙهيا ويا هئا، ڊاهي ۽ گرم ڪري رهيا هئا! ۽ مون ڏٺو ته انهن مان هر هڪ، خوفناڪ ۽ هٿرادو

حقيقتن کي ڏاهي ۽ مٿائي رهيو هو. مون ڏٺو ته هو ڪجهه لکي رهيا هئا. مون پڙهيو ته هو سڀ پنهنجن پاڙيسرين جا خوفناڪ دشمن هئا. هنن جي لکيتن مان معلوم ٿيو ته هو سڀ بي ايمان، بي وفا، ڪوڙا، حاسد، وطن دشمن، نشي، زاني ۽ دغا باز هئا. وفادار دوست، ايماندار واپاري، عصمت ماب ۽ عزت ماب — سڀني پنهنجي حياتي ۽ هر ٺڳيون، دوکا، چوريون ۽ زوريون ڪيون: ڪوبه اهڙو گناهه نه هجيڪو انهن زاهدن ۽ شريفن پنهنجي زندگيءَ ۾ نه ڪيو هو. اهي سڀ هڪ ئي وقت پنهنجي زندگيءَ جا شاهڪار چٽي رهيا هئا. هو پنهنجي زندگيءَ جي حقيقت، واحد ۽ آخرين حقيقت، پنهنجي هميشه رهڻ واري مڪان مٿان لکي رهيا هئا — جيئن هت اسين پنهنجن بنگالن ۽ محلاتن تي لکندا آهيون ”قصرِ ناز“، ”ايوانِ رفعت“، ”دارالسرور“ وغيره. ڪهڙو نه خوفناڪ هو انهن جو سچ!

مون کي سڄي آيو ته ضرور ’هنن‘ به ڪجهه نه ڪجهه لکيو هوندو..... پنهنجي زندگيءَ جو سچ! مون ۾ همت ۽ جرات اچي ويئي. مون ۾ چڻ ته تازو خون ڊوڙڻ لڳو. يڪدم انهن اڌ ڪليل قبرن، لاشن ۽ هڏن وچان اڻي ڊوڙڻ لڳس. مان هنن ڏانهن وڃي رهيو هوس، انهيءَ ئي محبت ۽ پيار سان. مون کي خاطري بلڪ يقين هو ته مان هن کي يڪدم سڃاڻي ويندس. منهنجو يقين آخر يقين ئي نڪتو. مان هن کي ڀري ڪان ٿي سڃاڻي ويس. سندس صورت ڏيڻ کان سواءِ ئي کيس سڃاڻي ويس. اهو پٿر به ڏٺو، جنهن تي ٿورو وقت اڳ مون هي ڪتبو پڙهيو هو: ”اها هتي آهي، خاموش ۽ لاچار، جنهن پنهنجي مڙس سان محبت ڪئي، اهڙي محبت جنهن جي موت صرف محبت ئي ٿي سگهي ٿي.“ پر هاڻ مون ڇا ڏٺو؟.... ”اها هتي آهي، خاموش ۽ لاچار، جيڪا هڪ ڏينهن پنهنجي وفادار مڙس کي گهر ۾ اڪيلو ڇڏي، برسات وٺندي، پنهنجي جهوني عاشق سان ملڻ ويئي، رستي ۾ ٿڌ لڳڻ ڪري بيمار ٿي، ۽ مري ويئي!“

ٻئي ڏينهن مقام جي رکوالن مون کي ان قبر ڀر سان بيهوش ۽ بيسُرت لڌو.

نوجوان ساٿيءَ ڏانهن

پيارا ساٿي، شال جڙيو رهين!

ڪراچيءَ مان ڪوهاٽ وڃڻ جي تار ڪري پنهنجي انجام کي پاڙين، ڏاڍي خوشي ٿي. گاڏيءَ اچڻ کان اڳ ئي اسان پليٽفارم تي پهچي تنهنجو انتظار ڪرڻ شروع ڪيو. پليٽفارم تي ڏاڍي رش لڳي پئي هئي. ڪي سامان آڻيو پيا رکن، ڪي پنهنجن ٻارن ٻچن سان گاڏيءَ جي اچڻ جو انتظار پيا ڪن، ته ڪي وري اسان وانگر پيا هيڏانهن هوڏانهن جون ڦيريون هائين — شايد انهن کي به پنهنجن دوستن سان ملڻ جو انتظار ڪرڻو هو. گهورڙين به طرح طرح جا آواز بدلائي، ٻارن ۽ وڏن جون دليون ڪجهه خريد ڪرڻ لاءِ پئي هڪڙا ڇا ڪن، هنن جو ته گذران ئي ائين ٿيندو آهي.

تشن تي رش سان گڏ رونق به گهڻي هئي. هيڏانهن نهار، ڪنهن نه ڪنهن نوجوان نينگر جي سنهڙن سريلن ٽهڪن جا پڙلاءُ پئي ڪنن کي سمجهايا. چئني پاسن، هري هري تائين، آواز جو ڇن هڪ وسيع چار وچايل هو. هرڪو ماڻهو انهيءَ چار جي ڪنهن نه ڪنهن خاني ۾ گرفتار پئي پاسو. ڪل هئي، مَرڪ هئي، خوشيءَ جي اٿاهه ساگر جون اٽڪٽ موجون ۽ مستيءَ ڀريل ڇوليون هيون. آڱ مٿي تشن ٽپڻ واريءَ ڀل تي بيڙو هوس. نظارائي نظارا هئا. احساس جي هڪ عجيب ڪيفيت منهنجي دل مان گذري رهي هئي. هري هري جا منظر اچي نگاهن ۾ سمايا هئا. سميت جي اوچيءَ چمڪيءَ مان، آڇي پٽ جڙو آچو دونھون، گھنڊ هڻندو، مٿي چوهندو، وري ٿوريءَ ٿڌ لڳڻ ڪري هڻتي ٿڙندو پکڙندو پئي ويو. انهيءَ دونھين جون ڪي لمبيون لائون، گلن جي هار جيان، مزورن جي پورهئي ڀريل سڳند ڪئي، هيڏانهن تشن ڏانهن پئي اڳتي وڌنديون آيون. دونھين جي ورن وڪڙن ۾ ڪا عجيب هلچل هئي، خوشي ۽ محبت هئي — معصوم ٻارن جي، زالن توڙي مردن، جوانن ۽ ڪراڙن جي، جي آڻي مزور هئا، ۽ پنهنجي ملڪ جي خوشحاليءَ لاءِ رات ڏينهن ڪم ڪري رهيا هئا دوست، اهو دونھون پوءِ ايندي ايندي ريل جي پٽن تي وچائجي ويو. اها پورهيتن جي پونجي به چڻ توتان نچاور ٿيڻ آئي هئي، تنهنجو استقبال ڪرڻ آئي هئي؛ جنهن ريل تي تون چڙهي پئي آئين، انهيءَ کي زمين تي بيهڻ کان اڳ پنهنجي نرم ۽ نازڪ سيني تي سوار ڪرڻ آئي هئي. ويچارا مزور، الاڻي ڪهڙيون ڪهڙيون گريون ڇپون پنهنجن سيني تي ڌريو گهمندا وٺن... هي ته انهن لاءِ فخر جو موقعو هو جو سندن ديس جو هڪ نوجوان،

سندن ۽ سندن ديس جي بچاءَ ۽ آزاديءَ کي برقرار رکڻ لاءِ فوج ۾ وڃي رهيو هو! دوست، انهيءَ دونهائيل هوا ۾ سيمنت جي رڪ يا چار جي بدبوءِ کان هٽي، پر هڪ عجيب قسم جي خوشبوءِ ۽ سرهاڻ پئي محسوس ٿي، جا سڄي وايو منڊل کي واسيو بيٺي هئي. — ڄڻ ته ڪنهن ڪٿوريءَ جا دنگ ليتائي وڌا هجن. منهنجون نگاهون انهيءَ مسرت ڀرئي ماحول ۾، پري پري جي کليل فضا ۾، سير جي سواد وٺڻ ۾ مصروف هيون. ڏسندي ڏسندي، نظر وڃي گنجي ٽڪر تي بيٺي، گنجو ٽڪر، جيڪو اسان جي هڪ اڻلڪيل لنڊڙي تاريخ آهي — ياد ڪرڻ جهڙي، دل ۾ سانڍڻ جهڙي، جنهن کي اسان جي قومي شاعر ڳايو آهي. مئس اپريل لنڊڙا لنڊڙا ٻوڙا ۽ سنهڙو سنهڙو ڇهڇ ڳاهه، پري کان ڪنهن لنڊڙي ٻار جي جهنڊ جيان پئي ڏٺو. مون کي دل ٿي دل ۾ ائين پياسو، ڄڻ ته هوا جي چوهي سان نيوز ٽڊڙ، پنهنجن انهن جهنڊون وارن سان، گنجو ٽڪر توکي پنهنجي سڪ جي سلامي ڏيئي رهيو هو. ها، منهنجا دوست، سنڌ جي تاريخي عظمت توڏانهن ٽڪي رهي هئي. اهو گنجو ٽڪر به توڏانهن، پنهنجي ديس جي نوجوان سپاهيءَ ڏانهن، تمام بيچينيءَ سان ڏسي رهيو هو — ڄڻ ته هو به توکي پنهنجي آڏول سيني سان ملائي کڻي موڪل ڏيندو. دوست، گنجي ٽڪر جي يادگيري توکي هميشه بهادريءَ ۽ بهلوانيءَ جو سبق ڏيندي رهندي. هو پنهنجي فولاد کان زياده سخت ۽ مضبوط سيني کي ائين تائيو بيٺو هو، ڄڻ ته موڪلائڻ مهل توکي ائين ئي چوندو: 'پنهنجي ديس جا بهادر پاسان! ڏس، مون ڏانهن ڏس، آڏو هزارن سالن کان هتي بيٺو آهيان؛ اڪيچار انڌوڪاري طوفان آيا، بيشمار برساتيون ۽ ٻوڏون ٿيون، ليڪن منهنجي سيني تي انهن جي تباهيءَ جو رتيءَ برابر به اثر ڪونهي، ڪو نشان ڪونهي: مون کي توهان به اهي ئي اميدون آهن..... تو به ته منهنجي ئي ٻاچي ۾ پروش پاتي آهي!'

اوچتو شرنائين ۽ دهان جو ٿاهو ڪنڀن پيم. ڇاهري هيٺ ڪا چچ اچي گڏ ٿي هئي. گهوت — ڪنوار وچ ۾ بيٺا هئا. ڪن ماڻهن کي ڪنڌ ۾ گلن جي پنکڙين سان ڀريل جهوليون هيون. سڄوئي وقت ڄڻ آڪاش مان گلن جي ورکا ٿي رهي هئي. ڪن ماڻهن جي هٿن ۾ گلابدانئون هيون، ۽ گلاب جو خوشبو دار عرق پئي ڇاڄين مٿان چٽڪاريائون. خبر اٿئي، گلاب سان ڪهڙي پاڻيءَ جي ملاوت هئي؟ حيدرآباد ۾ جاري پاڻي ته هوندو ئي ڪونهي، هتي ته چڙيو پاڻي هوندو آهي. ها، اهو پاڻي سنڌوءَ جو هو — مهراڻ جو مٺڙو ۽ سڳندي پاڻي! اهو ئي پاڻي اسان جي جياڻي جو آڌار آهي. مون کي ائين محسوس ٿيو، دوست، ڄڻ مهراڻ به موج ۾ اچي، ڪنهن ٿاهڙ ڪناريءَ جي ڇاتيءَ جيان آپري، تنهنجن پيرن ۾ پالوت ڪرڻ آيو هو. خوشيءَ ۽ خوشبوءِ جي انهيءَ واڇوڙي ۾، گهوت ۽ ڪنوار روشنيءَ جي مناري جيان چپ چاپ بيٺا هئا. هي دهل ۽ دما، هي موج ۽ ميڙو، انهن ئي ٻن هستين جي وجود سان وابسته هو. ڪيڏي نه وڏي سوچ آهي انهيءَ ۾! هر ڪنهن قوم ۽ ملڪ کي پنهنجون پنهنجون ريتيون رسمون ٿين ٿيون. صدين جي سلسلي سان ريتن رسمن مان قومن ۽ ملڪن

جور پنهنجون پنهنجون تهذيبون جهڙون ٿيون. مختلف قومن جون خوبيون ۽ خصلتون، فرق ۽ اختلاف، انهن ئي تهذيبي روايتن مان معلوم ڪري سگهبا آهن. خير، دوست، اهي ريت پرڻ جا معاملو تمام وڏا آهن... ۽ توکي ته انهن جي پوري پوري خبر آهي.

توڪي خبر آهي، اسان ۾ هيءَ عام ريت آهي ته گهوت ۽ ڪنوار، لائين لهڻ کان پوءِ، چئن ڀاڱن تي وڃي پيرين پوندا آهن. خوشيءَ جي هن وڏي موقعي ۽ حياتيءَ جي هن اهم ڏينهن تي سڀاڳن جي پيرن چڻڻ جي سڻا اه هوندي آهي ته خدا شل نئين جوڙي کي به انهن جي نيڪ نقش قدم تي هلڻ جي توفيق بخشي. اڄ هتي به گهوت-ڪنوار، ريشمي ڪپڙن ۾ ويڙهيل، موڙن ٻڌل، مينديءَ رتن هٿن سان، مهڪندڙ خوشيون جي وچ ۾ بيٺل هئا. هنن به ڪنهن ڀاڱوند جا قدم چمڻ ٿي گهريا، سندس ئي نقش قدم تي هلڻ جو عهد ڪرڻ ٿي چاهيائون. ڏونڪو ڦريو، ۽ جهمر سان 'جمالو' شروع ٿي ويو. جمالو-جهمر، اسان جي قومي جهمر آهي. "منهنجو ڪٿي ايندو خير سان... هو جمالو!" جهمر هڻندڙن جي زبان مان اهي لفظ ائين پئي ڪيريا، جيئن ڪنهن ٻار جا ننڍڙا منڙا ٽهڪڙا، رانديڪي کي هٿن ۾ ڪڍائيندي، سندس مٿين جهڙن ڪيرن ڏندن جي وٿين مان چڻي نڪرندا آهن. سڀئي پئي جمالي جي جهيلار تي جهوميا ۽ نچيا. منهنجي دل ائين ٿي ڇاتو، منهنجا نوجوان ساٿي، جن هي سڀ سانگ تولا ۽ رڃاڻا ويا هئا... هي گهوت ۽ ڪنوار به تنهنجائي قدم چمڻ آيا هئا! هڪ محب وطن نوجوان کان وڌيڪ، ڪير آهي جنهن ۾ اميدن جا انبار ڏسڻ ۾ اچن؟ نوجوان ئي ته وقت جي نازڪ ۽ زورآور واڳن کي هٿن ۾ سوگهو جهلي، پنهنجيءَ مرضيءَ مطابق موڙي سگهن ٿا. پنهنجي ملڪ ۽ قوم جي قسمت کي وڌڻ وڃڻ وارو، نوجوان کان سواءِ ٻيو ڪير ٿي سگهي ٿو؟

...جڏهن لکڻ تي ويهندو آهيان، تڏهن پنهنجن خيالن جي دنيا به مون کي عجيب پيئي لڳندي آهي. انهيءَ عجيب دنيا ۾ ڪيتريون ئي سهڻيون-هڻيون، نازڪ ۽ لطيف شيون ڏسندو ۽ محسوس ڪندو آهيان؛ پوءِ دل چاهيندي آهي ته اهي سڀئي شيون هن ئي لکڻيءَ ۾ سمائي ڇڏيان — پر مجبوراً ڪي ڇڏڻيون به هونديون اٿن. ڏاڏو،... جيڪو ۽ جمالي جي ڳالهين ڪندي الانجي ڪٿي وڃي پهتو آهيان! ڪريان به ڇا؟ — دلي آسڪن ۽ جذبن کي ٻوليءَ جي صورت وٺائڻ ڪا سولي ڳالهه ته ڪانهي. اهائي ڪوشش ٻيو ڪريان ته جيڪي ڪجهه ڏٺو هوم، سو سڀ توکي لکي موڪليان.

ها، سو آڄ مٿي پڻ تي بيٺو هوس؛ ۽ ٻيا دوست هيٺ پليٽفارم تي تنهنجي انتظار ۾ هئا. پليٽفارم تي هاڻي اڳي کان به گهڻي رش ٿي ويئي هئي. اڃا گاڏيءَ جي اچڻ جا آثار نٿي ڏٺا. آڄ پنهنجي خيالن جي دنيا ۾ لائي ڇا جو ڇا سوچي رهيو هوس. خيال ڪيم، جيئن ئي تون گاڏيءَ مان هيٺ لهين ته پهرين آڄ ئي توکي پاڪر پائيندس. خيالن جي مها ساگر ۾ تڙڪندي، ڪجهه وقت لاءِ ته ڇڻ بنهه غير موجود ٿي ويو هوس — لائي ڇا ڏٺو، ڇا سوچيم. خيالن جو سلسلو ٽٽو، ته قلعي جي بلند قامت ديوار منهنجن اکين اڳيان هئي. سڌ

جي عظمت جو عظيم يادگار! هڪ لمحي لاءِ منهنجو ڪنڌ فخر وچان مٿي ڪجي ويو، پر ٻيءَ ڪهڙيءَ، خود بخود، اندر مان ڪو اهڙو احساس آپري آيو، جنهن منهنجي فخر ۽ غرور جي سموري مرمايي کي افسوس ۽ ارمان ۾ بدلائي ڇڏيو. سر زمين سنڌ جي هڪ تاريخي دور جو هي تاريخي نشان، هڪ ئي وقت، مون کي بيحد قريب ۽ بيحد دور معلوم ٿي رهيو هو. قريب ان ڪري جو هي منهنجي تهذيبي ڪردار جو مثال بڻيو ويٺو هو، ۽ دور ان ڪري جو هن سان منهنجي وابستگي، رفتي رفتي، زائل ۽ زبون ٿي رهي هئي. ديوار جا ڀڳل حصا، ڪنهن مسڪين جي ڦاٽل ٿل ۽ ليڙن ٿيل چولي جيان ٻئي ڏٺا، جنهن مان وقت جون ستمگريون ۽ ناانصافيون نروار ٿي رهيون هيون. هڪايڪ، منهنجي ذهن تان وقت جا پوڏا ڪڍي ويا. هوا ۽ فضا، ماحول ۽ منظر—سڀ بدلجي ويا. ائين ئي، منهنجن ڪن ۾ ٽهڪن جو پوڙاءُ پيو. سنهڙا سنهڙا، پيارا پيارا، ماکيءَ جي لار کان وڌيڪ مٺو ٽهڪ! راڳ جا آلاپ هئا، پيشن پيشارن جا هوڪا هئا، ساز ۽ سنگيت جي راجڌاني هئي. خيالي ٻري تي نيٺ اها شڪل به آئي... هڪ ٻڪري محب وطن ۽ آرڙي سولجر جي. مون ٻڌو، کيس ’هوشوشيدي‘ جي نالي سان ٻئي ڪولنيائون: ڪاري رنگ ۽ پيليائي جهڙي مضبوط بدن وارو، قدآور، قوي هيڪل، ڪوپو جوان! اکين مان ڄڻ رت جي ڌارا پئي ڪريس. گولين جي وسڪار ۽ توپن جي ڌڌڪار ۾ مون کي اڪيلوئي هوشو نظر آيو. هيٺ ڪورن جو بي انداز لشڪر، لڙائيءَ جي جديد هٿيارن سان ليس، قلعي کي سڀني پاسن گهريو بيٺو هو. مون ڏٺو، اڪيلي هوندي به هوشوءَ جي منهن تي مايوسيءَ جي لهر ئي ڪانه هئي. وار سان وار جو جواب ٻئي ڏنائين. سندس توب سان جڏهن ڪورن جي فوج ۾ ٽاڪوڙو ٿي پيو، ته هو وڏا وڏا ٽهڪ ڏيئي ڪليو ٿي، ۽ وري وڃي ٿي ٻيءَ توب جي بارود کي باهه ڏنائين. ’سرويسون...! سرويسون...!‘ اها ئي سندس صدا هئي. هو آخر مري ويو—شهيد ٿي ويو— هوشوءَ جي قبر به انهيءَ قلعي ۾ آهي، جنهن تي ڪورن هي لفظ لڳائي ڇڏيا آهن: ”هيءَ آهي انهيءَ پٺوان ۽ سورهي سورمي جي مزار، جنهن تي سنڌ جيترو به ناز ڪري، گهٽ آهي. هن جو نالو هوشو هو. هيءُ ئي هڪ دلير هو، جنهن اڪيلي سر اسان سان مقابلو ڪيو...“

قومون پنهنجن سورمن جي ڪارنامن تي فخر ڪنديون آهن، انهن کي زنده رکنديون آهن، ۽ پنهنجن انهن محسنن جا يادگار قائم ڪنديون آهن. قومن جي زندگيءَ جو اهو به هڪڙو ثبوت سمجهيو ويندو آهي. ليڪن، دوست، ڇا ٻڌايان، هن لاثاني سورمي جي معمولي حڪايت به اسين پنهنجن ذهنن ۾ ورجائي نه سگهيا آهيون. سندس قبر جي ڪتبي کي گندي پاڻيءَ جي وهڪ آهستي آهستي ٻنهي ميساري ڇڏيندي،—۽ اسان جا ايندڙ نسل پنهنجي ڪردار جي هڪ بهترين مثال کان محروم ٿي ويندا!

ها، دوست، هو ڏس، اهوئي ساڳيو هوشو، اڄ به قلعي جي ڪنگرين کان اوچو گھاٽ ڪنيو، ساڳئي رعب تاب سان، ساڳين ٻرندڙ اکين سان، پنهنجي ٻهاڙ جهڙي ميني کي

تنهنجي آجيان لاءِ بيٺو آهي..... ها، جڏهن تون هتان اڳيرو ويندين، ته توکي هڪ ٻيو سورسو ملندو. هو به تنهنجي انتظار ۾ هوندو. دوست، تون هن جو بيهود احترام ڪڇ! هو اسان جي تاريخي ڪردار جو هڪ ٻيو بهترين مثال آهي. تو سمجهيو ته آءٌ ڪنهن ڏانهن ٿو اشارو ڪريان؟ اهو اٽلي راجا پورس، قديم سنڌ جي آئرين حصي جو راجا، جنهن يونان جي مغرور بادشاهه سڪندر جو مقابلو ڪيو هو. سڪندر، جنهن کي هڪ محب وطن جي مقابلي ۾ اسين سڪندر اعظم ڪوٺيون ٿا! هر ٻاهرئين فاتح کي اسان اعظم ۽ معظّم جي خطاب سان پئي نوازيو آهي. ڪيڏا نه وسيع دل آهيون اسين...

اڙي، آءٌ ته تنهنجي اڳيان تاريخ جا دفتر کولي ويٺو آهيان! تون گهڙائجي ته نه ويو آهين؟ دوست، منهنجا ساٿي، اڄ جو حال، سڀاڻي جو ماضي ٿيڻو آهي؛ ۽ مستقبل جون پاڙون ماضيءَ ۾ پيوست هونديون آهن. تون نوجوان آهين. ماضي ۽ حال، حال ۽ مستقبل — تنهنجي نظر تاريخ جي سموري سلسلي تي هٿ ڪهرجي.

خيالن جي دنيا منتشر ٿي ويئي. گاڏي اچي پليٽفارم کي اوڏي پهتي هئي. آءٌ تڪڙو تڪڙو هيٺ لهي آيس. تون ته ڪو پوئين گاڏي ۾ هئين! ڊوڙي اچي توکي لڌم. توکي ياد هوندو، پهرين مون ئي اچي توکي پاڪر ٻاتو هو. پوءِ ٻين سڀني ساٿين توکي گلي ملي ڪيڪاريو هو. خوشيءَ جو وقت ڏاڍو مختصر معلوم ٿيندو آهي. واسينگ جيان شوڪارو هئي، گاڏي هلڻ لڳي. تون دروازي تي بيٺو هئين. گاڏي ويٺي تيز ٿيندي... ۽ ليٽ اکين کان اوچل ٿي ويئي. گهوت-ڪنوار مون کي لندي ڏنا — ڇڻ ته توکي پهرين لڳي، پاڪ سهاڪ ٻئي ٻائي چڪا هجن. ڪنجي ٽڪر تي سڄ جي روشني وڌيڪ گهري ٿي ويئي هئي. چمئيءَ جو دونهون هاڻي سڌو آسمان جي رخ تي وڃي رهيو هو. قلعي جي ديوار به مون کي هينئر زياده بلند ۽ زياده مضبوط معلوم ٿي رهي هئي. گاڏي هلي ويئي. اسين به گهر موٽياسين. ٻاهر ٿيڻ جو بورڊ ڏٺم — ”حيدرآباد سنڌ جنڪشن“. ائين محسوس ڪيم، ڇڻ انهن لفظن جي منشائي اها هئي ته منهنجا نوجوان فوج ۾ ويندا رهن، ۽ اسين هتي هميشه مڙڪندا ۽ مڙڪندا رهون.

گاڏي توکي ڪو هٿ ڏانهن ڪڍي رهندي رهي. اسين سڀ اچي جيب ۾ ويٺاسين. ننڍڙن ننڍڙن ٻارن جو جلوس، ”پاڪستان زنده باد“ جا نعرا هڻندو پئي ويو. اسان به ’پاڪستان زنده باد‘ جا نعرا لڳايا. بيشڪ پاڪستان اسان جو آهي، ۽ اسين ئي ان جا محافظ ۽ معمار آهيون.

دوست، خط ڪافي ڊگهو ٿي ويو آهي. ميل ملاقات جو اهو به هڪڙو طريقو آهي. جواب ضرور ڏج!

ڇڳو، ساٿي، سدائين ڪنا!

تنهنجو پنهنجو.....

جھڪندڙ اُوچائيون

وقت - رات جا ڏھ بجڻا جڳھہ - هڪ رواجي ڪمر
 ڪردار: درد، شبنم، شوڪ، ۽ هوش - پياڪ شاعر ڪمار،
 پياڪ ائڪٽر: چندر، آدرشي شاعر ۽ ٽي ايڪسٽرا،
 شعر شاعريءَ جا ڪوڏيا.
 ڪردارن جي عمر، شخصيت ۽ پوشاڪن جي خصوصيتن
 جو ڪوبه پنڌن ڪونهي.

[پردو کڄي ٿو.]

(سامهون هڪ رواجي ڪمر آهي. پٽ تي هڪ ڪئلينڊر، هڪ سٺيما جو پوسٽر، ۽ ٻن
 ائڪٽريسن جو تصويرون ٺنڪيل آهن. هڪ پاسي کان هڪ کٽ پيڻي آهي، جنهن مٿان بسترو وڇايو
 پيو آهي. ساڄي پاسي کان ڪتابن سان ڀريل هڪ رٿڪ آهي. وچ ۾ هڪ وڏو فراس وڇايو
 پيو آهي، جنهن تي درد، شبنم ۽ ٽي ايڪسٽرا ويٺا آهن. اڳيان ڪي خالي ته ڪي ڀريل بوتلون،
 ڪي خالي ته ڪي ڀريل ڪلاس، ٻه چار سگرٽن جا دٻا، ٻه چار ماڇيس، بيٽرين جا بندل ۽ هڪ
 پليٽ ۾ گچ جيترا ٻان ٻيا آهن. شوڪ پٽ پاسي منهن ڪري بيٺو آهي. ٻئي ٻانهون مٿي ڪري
 پٽ سان لڳائي ڇڏيون اٿس، ۽ ڪنڌ هيٺ جهڪيل اٿس. جام جو دور چالو آهي. ڪي سگرٽ
 به ٻي رهيا آهن.)

درد. (جام چاڙهي) خدا ڪي لشيءَ، ميرے
 هم نشينو... خدا ڪي لئے..... ڇا چيو آهي آڏو
 شاعر، 'سوز' صاحب! ٻئي سٺ ياد نٿي اچي.
 خير... مجھے مار ڊالو، مجھے مار ڊالو! (شوڪ
 ڏانهن منهن ڪري) شوڪ صاحب پٽ ۾ ڪنهن
 سان ملاقات ٿي رهي آهي؟ (رُڪجي، ڪنڌ لوڏي)
 نه ميٽ سڪينگي ڀر تنهائيان، اے دوست،
 جو تو ٻي هو تو طبيعت ذرا بهل جائے!

درد. (ساڄي هٿ سان جام رکي، ڪاهو هٿ
 مٿي ڪندي) مير جاڻ ڄاڻا هئ، يارو، سنڀالو،
 ڪليج ۾ ڪانڌا ڇڏا هئ نڪالو!
 سڀ. (آڏائن سان) واه واه! آه آه! هاءِ هاءِ!
 درد. (مٿيون پڪوڙي)
 نه پائي، مجھے زندگاني نه پائي،
 مجھے مار ڊالو، مجھے مار ڊالو!

سڀ. واہ واہ!

درد. (اڪيون مچڪائي)

زندگي هئي يا ڪوئي طوفان هئي،

هم تو اس جيئڻي ڪي هائون مر چلي!

به ٿي چٽا. واہ واہ!

شبنم. (ڍڪ ڇاڙهي) درد صاحب، ڪجهه

سنڌيءَ ۾ ارشاد ڪريو.

درد. (منهن کهنجائي) مگر هن برخوردار

شوڪ کي ته ويهاريو. 'واہ واہ' مٿانگي سمجهي،

ته نه ڪري. تون ته ڄاڻين ٿي، (آواز بلند

ڪندي) اسان لاءِ ته... سو بوتلون ڪا نشا هئي

اس واہ واہ ۾!

شبنم. واہ واہ!..... مگر ڪجهه سنڌيءَ ۾!

درد. سنڌي ٻولي تسليم ٿيندي ته سنڌيءَ

۾ به ٻڌائبو. مگر هيءُ ڪمبخت شوڪ ڇا ٿو ڪري؟

شوڪ. (ساجي ٻانهن هيٺ ڪري، ڪاٻي ٻانهن

جي ٿونٺ پٽ تي رکي ٿو. ڪاٻو هٿ وارن ۾

وجهي، پويان ڪنڌ ڪندي) مان سوچيان پيو.

درد. ڇا ٿو سوچين؟ اهو، ته سنڌي ٻولي

ڪڏهن تسليم ٿيندي؟

شبنم. (ڍڪ ڇاڙهي) يار، پيئڻ کان پوءِ ٻولي

به تسليم ٿئي ويندي آهي؛ ساهت اڪيڊسيءَ

طرفان پنج هزار انعام به ملي ويندو آهي؛

راشترپتيءَ وٽان 'پدم شريءَ' جو خطاب به ملي

ويندو آهي.....

درد. مگر ان جو هن پٽ سان ڪهڙو واسطو؟

مٽيءَ ۽ چُونِي جو ناجائز ميلاپ، هيءَ پٽ، جنهن

جي اوت ۾ هن ظالم سماج لڪايو آهي ماهرو

حسينانن کي جڳ کان! مون کي جيڪڏهن

دنيا جي راج جون واڳون ڏيون وڃن ته مان

ته بهرين دل يا جون سڀ پتيون ڀڄائي ڇڏيندس.

هي ساليون پتيون، جي گونگيون آهن پر ٻوڙيون

ڪونهن، بيٺيون آهن پر ڏسن ڪوندا ڇت کي

سهارو ڏيندڙ، مگر ٻن پاسن کان رهندڙ حسن ۽

عشق کي بي سھاري ڪندڙ! خداڀار، شوڪ صاحب،

ذرا پٽ کان الڳ ٿي! سوچ پل، مگر ڪجهه

اسان جي به ٻڌا!

شبنم. مگر، شوڪ، آخر تون سوچين ڇا ٿو؟

شوڪ. (ڪاٻو هٿ منهن تي گهمائيندي)

مان سوچيان ٿو ته ڪيئن مان سوچڻ بند ڪري

ڇڏيان.

درد. (طنز سان مشڪي) چڱو، تون سوچ،

پٽ پاسي منهن ڪري سوچ، پوءِ اسان کي به

ٻڌائج. (شبنم ڏانهن منهن ڪري) مين جو ٻولا

ٿا ڪن ته آواز آس خانا خراب ڪي هئي!

شبنم. (زور سان مٿي کي ڌڪ هڻي) هاءِ هاءِ!...

درد. (وات ۾ ٻان وجهي، سگريٽ ڊڪائي)

غصه ۾ ڊيڪ مڃهڪو، لڱا ڪهڻي اور لو،

اڪ بهات بس ڪهي نه ڪهي، به تو مر چلا.

سڀ. واہ واہ!

(اشوڪ بيحد گھير منهن بڻائي هنن طرف مڙهي ٿو.)

هڪ ايڪسٽرا. درد صاحب، مون ناچيز جي

راءِ موجب، سنڌي شاعرن تي آڙدو شاعريءَ جو

نھايت گھڻو اثر آهي.

درد. جن تي نه آهي، آهي هن محفل ۾

نه آيا آهن.

(سڀ کلن ٿا.)

هڪ ايڪسٽرا. پراڻي آڙدو شاعري پڙهڻ سان

ائين لڳندو آهي، جن سڀني شاعرن عشق ۾

لاڪاسيائي پاتي آهي؛ پوءِ شعر آهي ۽ شراب آهي،

مهراڻ

درد. جپاني چوئي ڪالهه ٻڌي آئي: 'پهرين ماڻهو شراب کي پيئندو آهي، پوءِ شراب شراب کي پيئندو آهي، پوءِ شراب ماڻهوءَ کي پيئندو آهي'. مان شراب کي پي رهيو آهيان، ۽ شراب شوڪ کي پي رهيو آهي!

(سڀ شوڪ ڏانهن نهارين ٿا شوڪ

جهڪي ڄام کڻي ٿو. پوءِ ٻيئي ئي ڄام

وارو هٿ اوچو ڪري ٿو.)

شوڪ. (پريل گلي مان) ماڻهو چوندا آهن شراب پيئڻ سان غم گهٽبو آهي، گهڻيون وسري وينديون آهن، (ٻانهن هيٺ ڪري، هٿ چانيءَ ڏانهن آئي) مگر مون کي غم ياد ڇو ٿو اچي؟ ... مگر مون کي صرف غم ياد ڇو ٿو اچي!

(سڀ خاموش)

شوڪ. مون کي پنجن سالن کان نوڪري ٿي ملي. آڄ پيئڻ سان مون کي بڪ جي زندگي ياد اچي ٿي. مان پيشان ٿو ته مون کي انهن آفيسرن جون شڪليون ياد اچن ٿيون، جن مون کي صرف انهيءَ ڪري نوڪري نه ڏني آهي، — ڇاڪاڻ جو مون کي ٽائپ ٿي اچي — ڇاڪاڻ جو ٽائپ سگهڻ لاءِ مون وٽ پيسا نه آهن. — ڇاڪاڻ جو انٽرويو ۾ سٺي انگريزي ڳالهائي نٿو سگهان — ڇاڪاڻ جو مون کي ملڪ جي وزيرن ۽ عيوضين جا نالا نٿا اچن — ڇاڪاڻ جو انٽرويو ۾ مان اهو ٻڌائي نٿو سگهان ته دنيا ۾ صرف تيل ۽ گاسليٽ جي ڪري لڙايون ڇو ٿيون لڳن! مان پيشان ٿو ته مون کي ياد ٿو اچي ته ڪيترا دفعا ائين به ٿيو آهي ته گهر ۾ ڪاٺ لاءِ روٽيءَ کان وڌيڪ غم هوندو آهي. مان اڪيون پوري سڀ وسارڻ چاهيان ٿو، مگر دماغ ۾ بڪ ۽

اهون آهن ۽ سماج آهي. ڪيئن، درد صاحب؟ درد. هن ظالم سماج جون ڳالهائون نه ٻڌ، همدم! ڪٿي چشمر تر، منهن زرد، آه سرد ٿي نه وڃي! ۽ هي ظالم حسينائون! ... شاعرن جا شعر ته پڙهنديون، انهن جي شعرن جا ڪتاب رات جو وهائي هيٺان رکي ته سمهنديون، پر ڀلي ڀلائي ڪنهن شاعر کي پيار جو خط نه لکنديون، ڀلي ڀلائي ڪنهن شاعر کي پنهنجو فوٽو نه موڪلينديون، ڀلي ڀلائي ڪنهن سان ملاقات نه ڪنديون!

ٻيو ايڪسٽرا. شاعرن کي پاڻ ۾ ٻڌي ڪرڻ گهرجي. سڀ شاعر جيڪڏهن ظالم حسينائن تي لکڻ ڇڏي ڏين، ته جيڪر حسينائن جو دماغ ٺڪائي اچي وڃي!

ٽيو ايڪسٽرا. جيئن نوان شاعر ڪن ٿا: گهڻو ڪري عشق تي لکڻ ڪونه، رڳو اسٽرائيڪ ۽ انقلاب تي پيا لکندا... ۽ هي بيوقوف عورتون عشق به وري اهڙن خشڪ شاعرن سان ڪن ٿيون! درد. بس بس، اسان جو پيئڻ حرام نه ڪريو! اسين ڄام مٽي ۾ انهن حسينن کي گهرائي سگهون ٿا. حقيقت ۾ نه سهي، تصور ۾ سهي — ڪيئن به، اسان سان ملاقات ته ڪن ٿيون!

تصور دکھاتا هے تصوير آن ڪي،
محبت مين دل آئينا هـ وگيا!
هڪ ايڪسٽرا. ائڪٽر ڪمار جو ڪو پتو ڪونهي. 'هوش' کي وٺي ڪيترو وقت ٿي ويو آهي. درد. 'هوش' کي خط لکڻ جو خيال ڪيو اٿئي ڇا؟

ٻيو ايڪسٽرا. اوهان تي خوب چڙهي ويو آهي، درد صاحب... يعني لشو!

شوڪ. مگر مان ته بيروزگار آهيان. منهنجي لاءِ هر ڪو ڏينهن سومر، هر ڪو ڏينهن منگل آهي. وڃ ۾ موڪل بنهه ڪانهي.

شبهر. ها، تنهنجي لاءِ ته هر ڪو ڏينهن آرتوار آهي، يعني هر ڪو ڏينهن موڪل جو ڏينهن آهي؛ اسان کي 'باس' (bass) سان موڪل جي رساڪشي ڪرڻي پوندي آهي. سولائيءَ سان موڪل نه ملندي آهي، ته 'سيڪ' (sick) ۾ هليا ويندا آهيون. پوءِ ٻن روپين ۾ ڊاڪٽر وٽان سرٽيفڪيٽ وٺي، 'ڊيوٽي رزيوٽم' ڪرڻ لاءِ پاڻ کي 'فيٽ' ثابت ڪندا آهيون. تون موج مزي ۾ لکين پڙهين ٿو، نه باس جو ڊپ، نه آچڻ وڃڻ جي تڪليف!

شوڪ. مان محنت ڪرڻ چاهيان ٿو. مان چاهيان ٿو ته مان به هزارن ٻين جيان آفيس مان ٽڪجي موٽان. ڪوئي ٻجي 'ٽڪل آهين' ته 'ها' چئي بهار بهار ٿي وڃان. وري پهرين تاريخ نئين پائرن ۽ پينرن لاءِ ڪڏهن رانديڪا، ڪڏهن ٽول، ڪڏهن ڪتاب وٺي اچان. پوءِ مان جيڪر آڌارا ڪتاب نه پڙهان. پوءِ مان سئنيما خود ڏسان ته دوستن کي به ڏيکارين!

درد. خدارا هاڻ ڇپ ڪر! اسان جو وشواس آهي ته هڪ ڏينهن ايندو، جڏهن ملڪ ۾ هڪ به بيروزگار نه هوندو. تون پيءُ ۽ ان ڏينهن جو انتظار ڪر.

شبهر. (اڳيان وڌي، جام چاڙهي) 'وه صبح ڪپي تو آئيگي!... وه صبح ڪپي تو آئيگي!' (نشي ۾ اڪيون پوري ويهي ٿو رهي، ۽ پوءِ ٿورو رکجي لپتي ٿو پوي.)
جس صبح کي خاطر جنگ جنگ سڄو
هر سڀ سرمر ڪر جيتي هين،

بيڪاري چيخون ڪري چيلائي ٿي آئي، تڏهن مان پنهنجا ڪتاب وڪڻي به پيئندو آهيان. جيترو پيئندو آهيان اوترو روئندو آهيان، ۽ جيترو روئندو آهيان اوترو پيئندو آهيان! مون کي ڪير ٻڌائي ته غم پٽائڻ لاءِ ڇا ڪجي؟

درد. تنهنجا پاڳ ڦٽل آهن.
شوڪ. برابر، ۽ صرف ان ڪري پيشان ٿو.
(ويهي ٿو رهي ۽ پيئي ٿو.)
شبهر. (جام چاڙهي، زور سان)

جنهن کي غم ڏين، زندگي! تنهن کي نه ڏي
سلجهيل دماغ،
غم سهڻ لاءِ ضروري، ڪا غلط فهمي هجي!
درد. اڙي هاءِ هاءِ! ڇا خيال آهي! 'غم سهڻ لاءِ ضروري، ڪا غلط فهمي هجي!' تون به ماري ڇڏيو، شبهر! (ستي کي ڌڪ هڻي) هاءِ هاءِ، هاءِ هاءِ، — 'غم سهڻ لاءِ ضروري، ڪا غلط فهمي هجي!'

شبهر. تڏهن ته سيائن چيو آهي، 'Ignorance is bliss.' (آئي، ڀت طرف وڃي، ڪئلينڊر ڏانهن آگر جو اشارو ڪندي) شوڪ صاحب، ٻڌاءِ هي ڇا آهي؟
شوڪ. ڪئلينڊر آهي.

شبهر. هيءَ زندگي به ڪئلينڊر جيان اٿئي. پورن ڇهن ڏينهن جي جفاڪشيءَ بعد هڪ آرتوار اچي ٿو. پورن ڇهن ڏينهن بعد اڌ ڏينهن موڪل جو چنڇر ٿو اچي. ڪڏهن ڪڏهن ڳاڙهن اڪرن ۾ ڪو موڪل جو ڏينهن به اچي ٿو. زندگيءَ ۾ بس غم ئي غم آهي. ڇهن ڏينهن بعد خوشيءَ جو اڌ چنڇر ۽ سڄو آرتوار آهي. موڪلن جي ڏينهن آفيس ياد نه ايندي آهي، يار!

جس صبح کي امرت کي ڏن ۾
هر زهر کس پيالے پيتے هين،
ان بؤکسي پياسے روحون ۾
اک دن تو کرم فرمائيگي!...
وه صبح کبهي تو...

(اڪٽر ڪمار ۽ شاعر 'هوش' اچن ٿا.)
درد. (هڏڪي ڀري) آچو، اڪٽر ڪمار
صاحب! آهل، قلم، هوش صاحب!
(هوش مشڪي ويهي ٿو.)
اڪٽر. (بيٺي ٿي) يارو، هتي ڇا پوليس
جو ڊپ ڪونهي؟

درد. پاسي ۾ سٺيما آهي.
اڪٽر. مطلب؟

درد. مطلب ته اسان جو گوڙ ٻڌي پوليس
سمجهندي ته شايد سٺيما جو آواز آهي. (روڪجي)
۽ توهين اڪٽر ته آهيو ئي: پوليس آئي به، ته
سمجهندي ته توهان شايد ٻري کان ٻاهر نڪري
آيا آهيو!

اڪٽر. لانسيس!

شبنم. (ٺوٺين جي سهاري ٿورو آئي)
On part of whom?

اڪٽر. (عجب مان) ڪير، شبنم؟ مون کي
گهرائي خود آلت ٿي ويو آهين!
شبنم. (ٿورو زور سان) آلت ٿي ويو آهين،
آلپ ته ڪونه ٿي ويو آهين!
اڪٽر. (ويهندي) خير، چرچو سٺو آهي.
اڇا، دوستو، مون کي معاف ڪجو جو ٿوري دير
ٿي ويئي. 'هوش' ٿرڊ ڪلاس ۾ وٺي آيو، ان
ڪري ماڻهن ڏاڍو تنگ ڪيو.
شبنم. گاڏي ليٽ ٿي ڇا؟

اڪٽر. (بوتل کڻي، چوٽالي کن پيشندي)
منهنجو مطلب هو ته ماڻهن اسٽيشن تي بيهاري ڇڏيو.
شبنم. ڪنهن کي — اوهان کي يا گاڏيءَ کي؟
اڪٽر. (مشڪي) ٻنهي کي.
درد. ڪاٺ جو شاندار بندوبست آهي، پهرين
ڪجهه پيو.

اڪٽر. ڳاڙن جو بندوبست ڪولهي؟
درد. سٺيما پاسي ۾ آهي، گانو چالو ٿيندو
ته کڻي ڇُڻ ڪنداسين.
اڪٽر. سٺيما سڄي رات هلندي ڇا؟
درد. سٺيما لڳ هلندي، دماغ ۾ گانو ته
هلندو!

اڪٽر. بس، شروع ٿي ويئي شاعري!
شبنم. (آئي، کليل هٿ سان ٻانهن مٿي ڪري)
'ابتدائي عشق هڪ روتا هڪ ڪيا، آڳوڻو ديهڪنه
هوتا هڪ ڪيا.'
اڪٽر. (سگريٽ ڊڪائي) مان فلمي زندگيءَ
مان تنگ ٿي ويو آهيان، ۽ توهين هتي آنڪنگ
لڳائي ويٺا آهيو!

شبنم. (هڏڪي ڀري) ۽ آها به بهتر!
اڪٽر. اها منهنجي بيعزتي آهي!
شبنم. توهان واکاڻوت ڪري مگهو ٿا،
هتي ڪائي شوٽنگ ڪئنسل ڪانه ٿيندي!
اڪٽر. (تنگ ٿي) معشوقن جهڙي شڪل
بڻائي مون کي دعوت ڏني هئي، اڄ مسخري
پيو ڪرين!

شبنم. توهان ان کي معشوقن جا ماڻا سمجهو!
اڪٽر. (پايت ۾ سگريٽ وسائي) مون هتي
اچي غلطي ڪئي آهي.
شبنم. ته پوءِ مان اڳتي توهان جا ڪيل ڏسڻ

جي غلطي ڪانه ڪندس.

اڪٽر. يعني منهنجا ڪيل نه ڏسندڙ نه؟
نه ڏسج. هونئن به مون کي اڄڪلهه ڀارت ملڻ
ڪٿي ٿا!

اشوڪ. درد صاحب، ڏٺو، شراب ۾ ماڻهو
صرف غم کي ئي ياد ڪري ٿو!

هوش. (شوڪ جي هٿ مان گلاس وٺي)
۽ ان کي ياد ڪري پاڻ کي وساري ٿو ڇڏي!
درد. واه، ڇا شاعراڻو خيال آهي!... شايد
آڌارو ورتل آهي!

اڪٽر. سنڌي شاعر ٻيو ڪن ڇا ٿا؟

شبنم. ٻيو شراب پيئن ٿا.

شوڪ. سڀ نٿا پيئن.

شبنم. ۽ ان ڪري سڀ سٺو لکي نٿا سگهن.
درد. مان جڏهن به پيئندو آهيان، تڏهن
مون کي ڪيترا عشق جا غزل خيال ۾ ايندا آهن.
اڄڪلهه ته ڪيترا شاعر غزل ۾ به ٻيا انقلاب
انقلاب ڪن — ۽ وري پيئن به ڪونه! اسين
ان ڪري انهن کي ههڙين محفلن ۾ گهرايون
ٿي ڪونه.

شبنم. (هوا ۾ ٻانهن ٻهلائي) Stop this
rubbish, nonsense!

اڪٽر. تون جيڪڏهن اڪٽنگ ڪندين ته
مون کي ڊائريڪٽر ٿيڻو هوندو؛ ڇو ته توکي
پوري اڪٽنگ ڪرڻ نٿي اچي.
شبنم. (اڪيون ڇمڪائي) مان اڪٽر ٿي
سگهان ٿو؟

اڪٽر. مان ٿي سگهان ٿو، تون ٿي نٿو
سگهين؟

شبنم. مگر توکي ته ڀارت نٿا ملن.

اڪٽر. ان ڪري ته ڊائريڪٽر ٿيڻ چاهيان ٿو!

شبنم. پوءِ ڇو نه مان به شروع ۾ ڊائريڪٽر
ٿي وڃان!

اڪٽر. مگر فلم ڪير ڪيندو؟

شبنم. فلم ڪيڏن ڪان اڳ ۾ ڪهائي ۽
شعر لکائبا آهن، بعد ۾ اڪٽر وغيره ڳولبا آهن...
پهرين ڪهائيءَ جو فڪر ڪريو.

اڪٽر. توهان ۾ ڪوئي ڪهائي نويس آهي؟
شبنم. اسان ۾ ڪوئي ڪونهي. اسان جو
ڪهائي نويسن مان ڪو رستو به ڪونهي.
اڪٽر. ڇو؟

شبنم. ڇو جو گهڻا ليکڪ شراب ڪونه پيئندا آهن.
اڪٽر. ٻڌو اٿس، گوپند مالهي مشهور ليکڪ
آهي. توهان مان ڪير هن کي سڃاڻي؟
شبنم. اسين ڪونه سڃاڻونس، پاڻ اسان کي
سڃاڻندو آهي.

اڪٽر. ڪيئن پلا؟

شبنم. (ڄاڻ ڇاڙهي) ڇو جو هو ڪتابن ۾
لکندو آهي ته 'هو سنڌين کي شڪل مان سڃاڻي
ونندو آهي'.

اڪٽر. مگر اڄڪلهه ته هر ڪو سنڌي
ميڪ-آپ ۾ رهندو آهي. سنڌي ته اڌ انگريز
ٿي ويا آهن!

شبنم. ۽ ان ڪري آهي جلد سڃاڻي سگهبا آهن.
اڪٽر. ٻڌو اٿس، ڪيرت ٻاٻائي به سٺو
ليکڪ آهي.

شبنم. ٻڌو ته اسان به آهي. اخبار ۾ سندس
فوتو به ڏٺو اٿئون. خبر نه آهي ته بلاڙهه تي
پنهنجا پيسا خرچ ڪيا اٿس يا پبلشر جا!

هوش. (چن تي ٽپڪيون هڻي) بابا، جن
سماج-سيوا جو ٺيڪو ڪنو آهي، تن سان پنهنجي هوي
ڪانه. اسين لکون ٿا پاڻ کي خوش ڪرڻ لاءِ.

سمجھين؟ مان راجڪپور جهڙي ائڪٽنگ ڪري
سگهان ٿو! (گائي ٿو)

آوارا هون، آوارا هون... يا گردش ۾ هون
آسمان ڪا تارا هون... آوارا هون!

ٻيو ايڪسٽرا (آئي). مان دليپ ڪمار جهڙي
ائڪٽنگ ڪري سگهان ٿو! (جام چاڙهي) لوڪ
ناٽڪ ڪرتي هين، سٺنهن ٻن چوٺا مٿن هين، راجا
بنتي هين، راني بنتي هين، اور پيار ڪي نه معلوم ڪرتي
يونگ رچاتي هين؛ اور ايسا معلوم هوتا هين،
جيستو سڀ سچ هين. چندر مڪي پي ناٽڪ ڪر
رهي هين... (پريل گلي سان) مت روئو، چندر
مڪي، ترم تو ٻارو ٺهين هو!

(ٻئي ويهي ٿا رهن.)

ٽيو ايڪسٽرا. (اڪٽر ڏانهن منهن ڪري)
ثابت ٿي ويو ته اسين ايڪسٽرا نه آهيون!

اڪٽر. (ٻئي هٿ ٻڌي) هاڻ تون مهرباني
ڪري اشوڪ ڪمار جي ائڪٽنگ نه ڪج!

ٽيو ايڪسٽرا. چو، توهان کي حسد ٿو ٿئي ڇا؟
اڪٽر. مون کي حسد اشوڪ ڪمار سان ٿيندو،
تو سان ڪونه ٿيندو.

ٽيو ايڪسٽرا. 'دل ڪي بهلائي ڪو غالب به
خيال اچا هين!'

اڪٽر. (خارن مان) رڳو آڙدو شاعري!
ٽيو ايڪسٽرا. سنڌيءَ ۾ اسان جو قدر ڪٿي؟
اڪٽر. لکندا ڇا ۾ آهيو؟

ٽيو ايڪسٽرا. لکندا سنڌيءَ ۾، مگر پڙهندا
اڙدو ۾ آهيون.

اڪٽر. مگر توهان جا شعر ته ٻاراوا آهن.
ٽيو ايڪسٽرا. ۽ ان ڪري لکڻ چيني نه
ٿيندي آهي!

پيشون ٿا پاڻ کي خوش ڪرڻ لاءِ، جيئون ٿا
پاڻ کي خوش ڪرڻ لاءِ. ٻڌو ڪونه آئون،
'جيءُ خوش ته جهان خوش!'

شبنم. (پرون ٿاڻي) خشڪ ڳالهون ڪري
اسان جي مڙو خراب نه ڪر.

هوش. (جام چاڙهي) مڙو خراب ٿيڻ سان
گهڻي فائدا آهن: هڪ ته پيش جو بهانو ملندو،
ٻيو ته لکڻ جو مصالحو ملندو، ٽيو ته پاڻ کي
گهرو ٻيو سمجهندين: مڙو خراب هوندو ته
ڪوئي تنهنجي نزديڪ نه ايندو، ۽ تون آسانيءَ
سان تخيل جي دنيا ۾ پرواز ڪري سگهندين!
جيڪڏهن اسان جي مڙو خراب نه ٿئي ته شايد
دل ڇڏي شاعريءَ جي تخليق ٿي نه ٿئي.
شبنم. غلط ڳالهه آهي.

هوش. (ڪيلي) ۽ ان ڪري ٻڌڻ جهڙي آهي.
شبنم. ۽ ان ڪري اسين ساهت ۾ ڪامياب
نه آهيون.

هوش. اهو پيش جو سٺو بهانو آهي!
شبنم. (خارن مان گلاس پٽ تي ستي)
شت آپ، ٻيو بلڊي راسڪل! توهان جي انهيءَ
فراخداييءَ سبب اسين سماج ۾ بدنام آهيون.

هوش. مون کي غلط سمجهڻ ۾ جيڪڏهن
خوشي محسوس ٿو ڪرين ته ڀلي ڪر. تنهنجي
حق ۾ منهنجي فقط هيءَ پرار ٿي آهي ته شل
تون هميشه پنهنجن دوستن کي غلط سمجهي خوشي
محسوس ڪرين!

(ٻنچ ميڪنڊ خاموشي)

اڪٽر. ڀلا، هي ٽي شاعر پاڻ کي ايڪسٽرا
ٿا سمجهن ڇا؟

هڪ ايڪسٽرا. (آئي) تون مون کي ايڪسٽرا ٿو

اڪٽر. هتي ته هرڪو حاضر جواب آهي!
ٿيو ايڪسٽرا. ('آداب عرض' ڪندي). اوهان
جي ذره نوازيءَ لاءِ شڪريو.

(درد لئين ٻوٽل کولي ميني
جي ڪلاس ۾ شراب ٿو وجهي.)
درد. (اٿي، جام چاڙهي)

دلِ لادان، تجھے هوا ڪيا هے،
آخر اِس درد کي دوا ڪيا هے!
همر هين مشتاق اور وه بيزار،
بسا اِلاهي، يہ ماجرا ڪيا هے!
جبڪ تجھن ٻن ٺھين ڪوئي موجود،
ڦر يہ هنگاما يا خدا ڪيا هے!
مين لے مانا ڪ ڪُچر ٺھين، غالب،
مفت هات آئے تو بُرا ڪيا هے!
سڀ. (ادائين سان) واه واه! آه آه! هاءِ هاءِ!

(دروازي تي ٽڪ-ٽڪ جو
آواز. درد ويهي ٿو رهي.)

شبندر. ڪير؟

آواز. پوليس!

(سڀ هراسيل منهن سان گردنن اوڇيون
ڪري دروازي ڏانهن نظر ڪن ٿا.)

اڪٽر. (اٿي) مون کي اڳ ۾ ئي ڊپ
هو. پٺيان دروازو آهي؟ اڙي، هيءُ ڪير!
(چندر اندر اچي ٿو. اڪٽر ويهي ٿو.)
چندر. ڊچو نه، پوليس ڪونهي، مان آهيان.
جيڪڏهن پوليس جو ايڏو ڊپ اٿو ته اهي ڪم
ڪريو ڇو ٿا؟

درد. مگر ائين ڏکائڻ جو مطلب؟
چندر. (طنز ڀريءَ سرڪ سان) مطاب؟
اهو تماشو ڇا توهان کي مولهي ٿو؟

شبندر. هاڻ ڪي سماج جو نيڪيدار ٿو سمجهين؟
چندر. ڪجهه شرم ڌاريو، ٻين شاعرن کي
بدنام نه ڪريو. هي ته اٺويهين صديءَ جي
شاعرن جا ڪارلاما آهن.

شبندر. Get out, you idiot, you shallow
idealist! don't poke your dirty nose!

چندر. (ٻئي هٿ ٻڌي) معاف ڪجو، مون
توهان جي محفل ۾ دخل ڏنو. مون سوچيو،
اڄ جڏهن اديب زلڊڪيءَ جي جهڊ وجهڊ ۾ سڀ
کان اڳيان آهي، تڏهن توهين سماج ۽ منسار
جي ڪلياڻ جو ڪو خيال نه ڪري، زلڊڪيءَ جي
ڪشمڪش کان ڀڄي، پنهنجي خوبصورت زلڊڪيءَ
سان هڪ لاهڪ ڪيل ڪيلي رهيا آهيو!

شبندر. سماج، سماج، سماج! ڇا ڪيو آهي
تنهنجي سماج اسان لاءِ؟ شوڪ ڪان ٻڄي ڏس،
کيس لوڪري ملي ٿي؟ غم پٽلائڻ لاءِ پيشون
ٿا، مگر اهو به نٿا سهو!

شوڪ. مگر پيشن سان ته غم اڃا به وڌي
ٿو. شراب شڪتي ٿئي ٿو ڏئي، صرف ٽوڙي ٿو.
شبندر. اهو تنهنجو شخصي رايو آهي.

شوڪ. جيڪو مون ايمانداريءَ سان ڏنو آهي.
شبندر. (تھڪ ڏيئي) شراب، ۽ ايمانداري!
چندر. شايد مون هتي اچي غلطي ڪئي آهي!
شبندر. 'Fools rush there, where angels
fear to go!'
درد. اها چوڻي شايد هين درويش شاعر
لاءِ ٺهي هئي!

چندر. شايد اهو ٺيڪ آهي. اصل ۾ مون کي
هتي اچڻ نه ڪيندو هو. اڄ جي اديب جو آستان
'ڪميونٽي پروجيڪٽس' ۽ 'ڊئمس' ۾ آهي،

بوتل کڻي، سڄو گلاس ڀري، ڇاڙهي، آڻي، اڪيون
هوري) —

ڪٽل ٺهين سڪتي هين آب آنڪين ميري،
جي مين به ڪيس ڪا تصور آگيا.
مين نه تو ظاهر نه ڪي ٿي دل ڪي بات،
پر ميري نظر-رون ڪ-ڇڏي ڀڄي هئا.
هي گئي ڪتنون ڪا لوھو تيري ياد،
غم تيرا ڪتنه ڪليج-ڪا ڪيا!
(ڪري ٿو هوي.)

سڀ. (چرڪ ڀري) ڇا ٿيو، ڇا ٿيو؟
شبنم. (هڪ ٻانهن مٿي ڪري، زور سان)
غم رها، جب تک ڪ دم ۾ دم رها! (ٻانهن
هيٺ ڪري، ڪنڌ لوڏي، مٿي تي ڌڪ هڻي)...
دم ڪے جانے کا لھائت غم رھا!

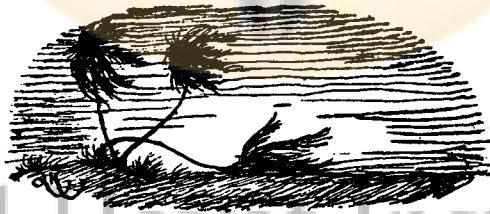
ديس جي وڪاس جي اپياس ۽ ساڌنا ۾ آهي،
هتي بنهه ڪونهي! (وڃڻ لڳي ٿو.)

شوڪ. (آڻي) ترس، چندر، مان به ٿو هلاڻ.
هيءَ زندگي نه، ڀاڄ آهي: پيسي جو زيان، عزت
جو زيان، صحت جو زيان، سماجي زندگيءَ جو زيان!
غم کان ڪوڙي نجات حاصل ڪرڻ لاءِ ميرگهه-ترشنا
وارو دوکو آهي. دوکو حسين آهي، مگر ڪلياڻڪاري
نه آهي. دڪ حالتن جي پيدائش آهي، ۽ حالتن سان
لڙڻ لاءِ چندر جهڙي سلجهيل دماغ جي ضرورت
آهي. اوهين ڀل غم سهڻ لاءِ 'غلط فهميءَ' جي
ڳولا ۾ پڪندا رهو! (چمپل ٻاڻي، چندر سان
هليو وڃي ٿو.)

درد. هاڻ ڇا ڪبو؟

شبنم. يار جي غم ۾ وڌيڪ پيڻبو! (نئين)

[پردو ڪري ٿو.]

Gul Hayat Institute

- ۰۱ ادب ۽ زلدڪي علام آء. آء. قاضي
- ۰۲ فن جي اهميت - سي. اي. ايم. جوڊ
سنڌيڪار: مراد علي 'اختر'
- ۰۳ فن ۽ ثقافت - غلام علي الانا
- ۰۴ مضمون - - ڊاڪٽر علي احمد قاضي
- (۱) عشق ۽ عقل، (۲) فلسفو ۽ سائنس، (۳) آساني - نراسائي، (۴) سچ ۽ ڪوڙ
- ۰۵ مضمون - لعل بخش ٽالپر
(۱) ضمير شاه جو مڪان، (۲) نفس، (۳) دل جا افسانا، (۴) تنهنجون اکريون
- ۰۶ "سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ" (هڪ تنقيدي جائزو)
- ۰۷ آخري حل - سراج الحق، ايم. اي.
- سيد امجد علي
سنڌيڪار: رشيد آخوند
- ۰۸ "مهرڻ" جا موتي - ادارو
- ۰۹ سنڌي نثر مان مثالي ٽڪرا
- ۰۱۰ علمي، ادبي ۽ ثقافتي سرگرميون: (۱) "سنڌي ادبي سنگت" جي سنڌ - ڪانفرنس (۲) گورنمينٽ گرلس ڪاليج، حيدرآباد، جو "يوم لطيف"
- ۰۱۱ "آديسي آئي ويا..."
- ۰۱۲ تبصرا
- ۰۱۳ پڙهندڙن جا پيغام

”ڪنهن به قوم جو علم ادب، تاريخ جي جدا جدا عرصن موافق، انهيءَ قوم جي خيالن ۽ جذبن جو آئينو آهي. ڪنهن به خاص عرصي جي تاريخ معلوم ڪرڻ لاءِ اسان کي پهريائين ان عرصي جي علمي ادبي خزاني کي کولڻو هوندو. سن ۽ واقعا، تاريخ جو فقط ٻوٽو ٺاهين ٿا، پر ان جي رڳن ۾ روح تڏهن هوندو، جڏهن منجهس ادبي تاريخ جو ذخيرو ڀريو، جنهن جي رستي اسان کي خبر پوي ته قوم جي قديم فردن جا ڇا ڇا خيال ۽ جذبا هئا، سندن علم جي مراد ڇا هئي، ۽ سندن رهڻي ڪهڻي ڇا ڪهڙا سرچشما هئا؛ مطلب ته هر ڪنهن قوم جي هستي سندن علمي ۽ عملي ذخيري تي مدار رکي ٿي.

”افسوس، اڏائي هزار ورهيه گذري ويا آهن ته سنڌ جي تاريخ ۽ علم ادب تي ڪوبه توجهه، ڪونه ڏنو ويو آهي. موجوده وقت ۾ ڪي قدر ڪوشش الهيءَ باري ۾ ورتي وڃي آهي، پر اڃا تائين ڪو اهڙو معقول نتيجو ڪونه نڪتو آهي، ۽ ڪنهن به پوري روشني نه وڌي آهي. سنڌ جي تاريخ ۽ علمي خزانو هڪ پورهيل دفتر تي رهندا، جيڪڏهن هر ڪو فرد ان جي کوجنا ڪرڻ ۾ بهرو نه وٺندو. سنڌ ملڪ کي هڪ عاليشان تاريخ ۽ علمي خزانو آهي، جو اسان جي اڻڄاڻائيءَ ۽ وڌڻ جي لاغرضائيءَ کان ناس ٿي ويو آهي، ۽ جي هينئر به اسين پنهنجون اکيون پيپرواهي ۽ نيمخواهيءَ کان نه کولينداسون، ته انهيءَ تاريخ جا رهيل ڪهڙا آثار به آهستي آهستي لاپيد ٿي ويندا.“ — علامه ڊاڪٽر دائود پوٽو

ادب ۽ زندگي

علامہ آء. آء. قاضي صاحب، سابق وائيس چانسلر، سنڌ يونيورسٽي، گذريل ۱۸-آل سنڌ ادبي ڪانفرنس (حيدرآباد، ۳۱-مئي ۱۹۵۸ء) جي موقعي تي هيءَ صدارتي تقرير ڪئي هئي، جيڪا مهراڻ جي پڙهندڙن اکيان پيش ڪجي ٿي. — ادارو.

جيئن يقدر مون کي ياد آهي، پهريون ڀيرو هن ادبي ڪانفرنس جي دادوءَ واري اجلاس جي موقعي تي مون پنهنجي موڪليل صدارتي تقرير* ۾ لفظ ”ادب“ جي معنيٰ تي روشني وڌي هئي، ۽ ٻڌايو هو ته لغت جي لحاظ سان لفظ ”ادب“ جي معنيٰ آهي ”ريڙهيون ڏيندڙ ٻار کي پنڌ سيکارڻ“؛ يا، پنهنجي سنڌي اصطلاح موجب، جن ”انگهڙيل ڪاٺ کي رلدو هئي سڏو ڪرڻ“. انهيءَ مقصد سان ئي اسان جي معاشري ۾ استاد مقرر ٿيندا هئا، جن کي ’اديب‘ سڏيو ويندو هو؛ ڇاڪاڻ ته تعليم سان گڏ ٻار جي ’تاديب‘ به سندن ئي ذمي هئي. ٻئي ڪنهن موقعي تي آءٌ اهو پڻ واضح ڪري چڪو آهيان ته ’علم ادب‘ جي صحيح معنيٰ آهي — ”اها تحرير جا ادب، لطافت طبع، زيب ۽ زينت واري عمل ڏانهن اشارو ڪري، ۽ انهن (خوبين) جي حاصل ڪرڻ ۾ مدد ڪري.“

حقيقت هيءَ آهي ته قديماءَ جي نظر ۾ ادب ۽ ان جي مفهوم ۽ مقصد کي وڏي اهميت حاصل هئي، ڇاڪاڻ ته انهن ادب کي جملي انساني علم تي حاوي ٿي سمجهيو. اصولي طور، ’ادب‘ جو مفهوم انهيءَ ڏينهن کان واضح ٿي چڪو، جڏهن ڪان ”لا تقربا هذه الشجرة“ وارو حڪم پهتو؛ پر هن موجوده دور ۾ ادب جون سڀئي راهون ايتريقدر ته متڄي مسخ ٿي چڪيون آهن، جو لفظ ’ادب‘ جي معنيٰ ئي پوريءَ طرح پروڙي ٿي سگهجي.

فڪر ۽ نڪر. ڪانفرنس جي دادوءَ واري اجلاس کي خطاب ڪندي، مون اهو پڻ واضع ڪيو هو ته علم ادب جي واڌاري جو مدار ”فڪر“ تي آهي، ڇاڪاڻ ته فڪر ئي هر مضمون ۽ بيان جو سرچشمو آهي. انهيءَ حقيقت کي هن مجلس ۾ اڃا به قدرتي واضح ڪرڻ

* چوڏهين آل سنڌ ادبي ڪانفرنس، دادو، ۱۹۵۳ء، لاءِ موڪليل صدارتي خطبي ڏانهن اشارو.

† ڏسو مضمون ”علم ادب“، مهراڻ، ۲/۱۹۵۵ء.

خاطر، آخه اوهان صاحبن کي ذهن نشين ڪرائڻ چاهيان ٿو ته ’فڪر‘ جو سڄو مدار وري ”ذڪر“ تي آهي. ’ذڪر‘ جي معنيٰ آهي ”يادگيري“. انهيءَ لحاظ سان، ’ياد‘ يا ’حافظو‘ ئي اها زرخيز زمين آهي، جنهن ۾ فڪر جو سڪو انگورجي ٿو. انهيءَ ڪري ئي يونانين ’حافظي جي ديويءَ‘ ليٽوسين (Mnemosyne)، کي نئون (۹) نياڻين جي ماءُ قرار ڏنو — جن ۾ تاريخ (Clio)، غنائي شعر (Enterpe i.e. Lyrical Poetry)، عشقيه شاعري (Erato) ۽ علم النجوم (Astronomy)، چار ئي شامل آهن. اهو ظاهر آهي ته علم ادب جي گهڻن حصن جو مدار ’تخيل‘ تي آهي، ۽ تخيل جو مدار وري يادگيريءَ يا حافظي تي آهي. هيءَ بذات خود هڪ اهم نفسياتي مسئلو آهي — (جنهن جي تشريح لاءِ اجوڪي خطبي ۾ گنجائش ڪانهي). حقيقت ۾ ڪانفرنس جي عام لسستن ۾ پيچيده نفسياتي نُڪتن، فلسفيانه مسئلن يا ڳوڙهن ادبي بحثن ۽ نظرين جي وضاحت ئي بيسود آهي. گذريل ڇهن-ستن سالن جي تجربي مان آخه ڪم از ڪم انهيءَ نتيجي تي پهتو آهيان ته اسانجن جلسن ۽ ڪانفرنسن جو حال بلڪل ”نشستند و گفتند و برخاستند“ وارو وڃي ٿيو آهي. اهڙيءَ حالت ۾، ڳوڙهين ڳالهين ڪرڻ مان نڪي هڙ نڪي حاصل!

ڪلچر. هي اسان جون ڪانفرنسون، خرچ ۽ انتظام، تڏهن چٽا جڏهن اسين پنهنجي ’علم ادب‘ کي ڪا عملي ترقي ڏيئي سگهنداسون. انهيءَ ڪري، وڏن خيالن ۽ خوابن جي بدران بهتر ٿيندو ته پنهنجي وس آهر ٿورو ئي ٿورو پر ڪو عملي قدم کڻون، جيئن اسين وري پنهنجي انهيءَ ’ادب‘ کي حاصل ڪري سگهون جو اسين بلڪل وڃائي ويٺا آهيون. اڄڪلهه جي محاورن ۾، ’ادب وڃائڻ‘ جي معنيٰ آهي ’بي تهذيب‘ ٿيڻ؛ ڇاڪاڻ ته ’ادب‘ جي اصلي معنيٰ آهي ’لطف‘، ’تهذيب‘ يا ’شائستگي‘. هن زماني ۾ جنهن شي کي ’ڪلچر‘ (culture) چيو ٿو وڃي، ان لفظ جي معنيٰ آهي ’حرايت‘ يا ’تهذيب‘. ’تهذيب‘ ”هڏب“ مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ’سنوارڻ‘. ماڻهوءَ کي ’مهذب‘ يا ’ڪلچر وارو‘ (cultured) بنجڻ لاءِ مسلسل سوڌ سنوارڻ جي ضرورت آهي. خود زمين جي ’ڪلچر‘ جو مدار به پهريائين جهنگ ڪڍڻ، پوءِ هر ڏيڻ، پوءِ بچ ڇڏڻ، پوءِ پاڻي ڏيڻ، پوءِ سمن جي لنگهائي ڪرڻ، وغيره تي آهي. ساڳيءَ طرح، انسان جي ’ادب‘ يا ’ڪلچر‘ جو مدار به تربيت، تاديب ۽ تعليم تي آهي. جيئن پنيءَ صاف ڪرڻ ۽ بچ ڇڏڻ کان سواءِ فصل جي اميد اجائي آهي، تيئن تربيت، تاديب ۽ تعليم کان سواءِ ’ادب‘ جو پيدا ٿيڻ مشڪل آهي.

’هرڪس عمل نڪرد، عنايت اميد داشت، دانه نڪرد ابله دخل انتظار کرد!‘

تاديب. ”تاديب“ جو مقصد آهي ’گهٽڙجڻ‘ ۽ ’اصلاح‘ واري رندي سان چلجي سنئون سوڌو ٿيڻ. جيئن واڍو انگهڙي ڪاٺ جي ٽڪر کي واهولي، رندي ۽ روات جي مهميزن سان هڪ خوبصورت شڪل ڏئي ٿو، تيئن انساني ٻار به والدين ۽ استادن جي تنبيهن

۱ زماني جي لوڏن ۽ گردش ۾ گسڻ پيسڻ واريءَ 'تاديب' بعد وڃي ڪنهن مهذب ۽ شائستہ شخصيت جو مالڪ بنجي ٿو. اهي مهميزون ۽ تلخ تجربا ئي کيس ماڻهو بنائين ٿا.

سکر سي ئي ڏينهن، جي مون گهاريا بند ۾،
وسايم وڌڻو، مٿي ساڙي سينهن،
واجهائي وصال ڪي، ٿيس تهوارون ٿين،
نيٽر منهنجي لينهن، آجاري اچو ڪيو.

مطلب ته ادب جي 'واڌاري' لاءِ علم ادب کي 'حاصل ڪرڻ' ضروري آهي؛ ڇاڪاڻ ته تربيت، تاديب ۽ تعليم بنا 'ادب' واريءَ منزل کي پهچڻ محال آهي.

اسين مٿي چئي آيا آهيون ته 'ذڪر' ئي اها زرخيز زمين آهي، جنهن ۾ 'شعر' توڙي 'فڪر' جا سٺا انگورجن ٿا؛ ڇاڪاڻ ته ذڪر جي معنيٰ آهي 'حافظو' يا 'يادگيري'، جنهن ۾ ئي 'تخيل' ۽ 'تخليق' جو راز سمايل آهي. اها حقيقت نه صرف فرد واحد سان تعلق رکي ٿي پر جماعت، قبيلي ۽ قوم، بلڪ پوري بني نوع انسان سان لاڳو آهي. فرد واحد جي حافظي جو سرمايو سندس ذاتي يادداشت تي منحصر آهي، پر قوم جي حافظي کي سڏجي ٿو "تاريخ". علم تاريخ کي زنده رکڻ ۽ قوم جي حافظي کي زنده رکڻ جي برابر آهي.

تاريخ ۽ علم ادب. ڪنهن قوم جي تاريخ جو ڪم ٿي وڃڻ، جن ڪنهن شخص جي حافظي ختم ٿي وڃڻ جي برابر آهي. 'نسليت' جي اعتبار کان، ڪنهن به گروه جي تاريخ ان گروه جي نظرين، جذبن ۽ احساسن ذريعي زنده رهي ٿي؛ پر نفسياتي توڙي ظاهري لحاظ سان اها انهن ڳالهين ۽ ڪهاڻين، نقطن ۽ نظرين رستي محفوظ رهي ٿي، جيڪي ان گروه ۾ رائج آهن. اهي آکاڻيون ۽ ٽوٽڪا، ساڳئي وقت، علم ادب جو هڪ اهم حصو آهن. انهيءَ لحاظ کان، جيڪڏهن 'علم ادب' کي چيارڻو آهي، ته پوءِ ضروري آهي ته 'قومي يادداشت' جو اهو سرمايو هر حالت ۾ محفوظ ڪيو وڃي.

هاڻي سوال آهي ته انهيءَ ڏس ۾ ڇا ڪرڻ گهرجي، ۽ ڪهڙيءَ ريت ميدان سنوارجي، جيئن اهڙي قسم جي اعليٰ علم ادب کي فروغ ملي جو حقيقي معنيٰ ۾ خالق يا قومي مزاج جي برابر هجي، بلڪ قومي اخلاق ۽ قومي روح جو آئينو بنجي. ان لاءِ منهنجو جواب ساڳيو آهي، جيڪو قرآن شريف ۾ اڳ ۾ ئي موجود آهي: يعني ته پنهنجي تاريخي سرمايي کي ڳولي، هٿ ڪري، ان کي قلمبند ڪريو.

اسان مان هر هڪ لکيو-پڙهيو، جنهن ۾ ذرا ڪجهه لياقت آهي، انهيءَ ڪم ۾ حصو وٺي سگهي ٿو. شايد اسان مان ڪو چوي، "پر سائين اهو ڪم ته عالمن ۽ مؤرخن جو آهي، اسين اهو ڪم ڪيئن ڪري سگهنداسون؟" هيٺين عملي اشاري مان اميد ته هن قسم جي شڪ شڪيهي جي تلافِي ٿي سگهندي.

وطائي فقير جو نالو شايد اوهان مان گهڻن ئي ٻڌو هوندو؛ پر، ويٺلن مان ڪو اهڙو به آهي جنهن وڻائي جا نقل، جيڪي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ مشهور آهن، تن کي گڏ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هجي؟ بيجا نه ٿيندو، جيڪڏهن آءٌ هن موقعي تي وڻائي جا فقط ٻه نقل نموني طور بيان ڪريان، جيئن معلوم ٿي سگهي ته انهن نقلن ۾ نه صرف اسان لاءِ سبق سمائل آهن، پر جيڪر سڄيءَ دنيا جي ماڪن جا ماڻهو انهن مان سبق حاصل ڪري سگهن.

— ’چون ٿا ته هڪ ڀيري وڻايو ڪنهن پاسيري پيچري سان اڪيلي سر پئي ويو، ۽ سندس بچڻ جي پلانڊ ۾ هڪ ڪلدار روپيو ٻڌل هو. خيال آيس ته ستان هن اڪيليءَ واٽ تي ڪو چور نه گڏجي وڃي، جو نه رڳو ڪاٺس روپيو ڦري پر هڻي کيس به ڦٽي وجهي، سو ڇا ڪيائين جو روپيو چوڙي کڻي کس جي ڀرسان بيٺل آڪ جي پاڙ ۾ رکيائين؛ ۽ پوءِ خدا جا شڪرانا بجا آڻيندي چيائين ته ”اي ڏسي منهنجا، چڱو جو هن جزا مان جند ڇڏايو، هاڻي هٿين خاليءَ کي ڊپ ڪونهي؛ نڪي هڙ ۾ ڪي هوندو، نڪي ڪير ڦريندو!“ ائين چئي، اٿي پنڌ پيو. ڪجهه وقت گذري ويو، ۽ واءُ لڳڻ سببان روپئي مٿان مٽيءَ جو تھ وري ويو. هڪ ڏينهن ڪو مسافر ساڳئي کس تان اچي لنگهيو، ۽ قضا حاجت لاءِ اچي انهيءَ آڪ جي پاڙ ۾ ويٺو. روپئي واريءَ جاءِ تي جو پاڻيڪ پيو، سو مٽي لهي وئي ۽ هيٺان ڪلدار چمڪڻ لڳو. بنا هڪ جي، هن يار به جهٽ ڪري کڻي هٿ ۾ کنيو. ڀانئائين ته اهو اڪيلو روپيو ڪونه هوندو، پر اتي هڪ ڪو خزانو پوريل آهي؛ سو سنڀري وڃي مزدور وٺي آيو، ۽ اچي کوٽائڻ شروع ڪيائين. چوڌاري ڪڏون لڳي ويون، ۽ آڪ پاڙن سوڌو ڪڍي کڻي ٻاهر ڪيائون. پر هئا ڪاريءَ وارا ڪڪ، سو ملڻ ڪي به ڪين. نيٺ سور پئي، ڪڪ ٿي، روانا ٿيا. هڪ ٻن ڏينهن بعد وڻايو به وري ساڳئي انهيءَ کس تان اچي لنگهيو. ڏسي ته مارا چوڌاري ڪڏون لڳيون پيون آهن، ۽ آڪ پاڙ سوڌو ٻاهر پيو سڪي. اتي پئي هٿ مٽي کڻي چيائين: ”شڪر اٿي، اي منهنجا مولا، جيڪڏهن آءٌ انهيءَ روپئي مان جند نه ڇڏيان ها ته مون سان به ساڳي انهيءَ آڪ واري ڪار ٿئي ها!“

دوستو، جيڪڏهن هيءَ نقل ڪو ويهي ٺاهي لکي ته ڪر شاعرن کي به شهه ڏيئي ڇڏي. سوچيندڙن لاءِ هن نقل ۾ ڪهڙو نه قيمتي سبق سمائل آهي! پيو نقل هن طرح آهي:

— ’چون ٿا ته وڻايو ڏسي ته هڪ گهورڙيو هيو ڪدرا وڪڻي. کيس رڳو چار پيسا گندي ۾ هئا سي ڪڍي ڏنائينس، ۽ گهورڙيسي کيس هڪ چڱو ٺاهو ڪو ڪدرو کڻي ڏنو. وڻائي ڏٺو ته ڪهر ۾ ماڻهو ڪهڻا آهن ۽ هن هڪڙي ڪدري مان پورٽ ئي ڪانه ٿيندي، پر وڌيڪ پيسو به وٺس ڪونه هو، سو ويچار ڪيائين ته گهورڙيي

جي آڏو ڪدرن جو ڍڳ لڳو پيو آهي، سوال ڪريانس ته من هڪڙو ڪٿي ڏٺي. اهو سوچي، چيائينس ته ”هڙ ۾ پيسو ڪونه اٿم جو پيو ڪدرو وٺان، پر پويان آڪهه وڌي آهي، ۽ هن هڪ ڪدري مان ته کين فار فار به هٿ ڪانه ايندي، سوسائينءَ جي نالي تي ٿو توکي سوال ڪريان ته نام خدا انهيءَ مولا جي سحابي هڪڙو پيو ڪدرو ڏيار!“ ڪهورڙيو ڪجهه ويرم ته ڪاوڙ وڃان ڪهور ڪري ڏانهس ٺهارجڻ لڳو؛ آخر خفا ٿي، ڪُسندي مسندي، هڪ اهڙو ڪينو ڦٽل ڪدرو هٿ ڪيائين جو پانيائين ته ڪوبه ڪونه وٺندو، سو ڪٿي وطائي فقير جي هٿن ۾ هنيائين. وطائي هي لقاءَ ڏسي، ڪدرو تريءَ تي رکي ڪٿي مٿي ڪٺيو، ۽ گوڙهن ڀريل اکيون آسمان ڏي ڪُندي چيائين ته ”اي الله! ماڻهن وٽ تنهنجو قدر اجهو اهو آهي: تنهنجي نانءَ ۽ نالي تي اجهو هيءُ مليو اٿم: ڏسان ٿو ته ماڻهن وٽ تنهنجي نالي کان چئن پيسن جو مان مڙيوئي مٿي آهي!“

عزیزو، اوهين هن نقل کي شايد چرچو ڪري پانيو، پر عقلمندن لاءِ هيءُ نقل عقل جي موتين سال ڀريل آهي. هنن ٻن نقلن جهڙا سوين نقل سنڌ ۾ رائج آهن... پر اوهان مان به ڪنهن انهن کي قلمبند ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي؟ اسين جڏهن به وطائي جو لالو ٻڌون ٿا ته رڳو ڪلون ٿا، ۽ بس! سچ چيو اٿن ته

’قدر زر زرگر بداند، قدر جوهر جوهر ي‘.

اهو ڪو وڏو تاريخي مسئلو ڪونهي، جنهن کي سمجهڻ ۽ لکڻ ۾ ڪا ڏکيائي ٿيندي. اهي عام مقبول نقل ۽ نظير آهن. ڇا، انهن کي گڏ ڪرڻ ۽ لکڻ به ڪو مشڪل ڪم آهي؟

سوانح نگاري. آخ هت هڪ ٻي تجويز به اوهان جي آڏو پيش ڪريان ٿو. سچ

پڇو ته ڪي بهترين ڪتاب جن کي مون نهايت ئي ذوق سان پڙهڻ چاهيو آهي، سي ڪن شخصن جا پنهنجو پاڻ بابت لسڪيل دستاويز آهن. انهن شخصن ۾ وڏين توڙي ننڍين حيثيتن وارا ماڻهو شامل آهن. ڀل ڪٿي ڪو افلاطون هجي يا ڪو عام غريب هاري، جيڪر هو پاڻ ويهي پنهنجي آتم ڪهاڻي لکي ته ان جهڙو دلچسپ بيان پيو ٿي نٿو سگهي — بشرطڪ هو پنهنجو پاڻ سان سچو ٿئي، ۽ بنا ڪنهن هڪ جي، ته ماڻهو کيس پرو يا ڀلو چولدا، ايمانداريءَ سان ويهي پنهنجو پاڻ بيان ڪري. محض سچائي ۽ ايمانداري هن ڪم لاءِ درڪار آهن. آخرڪار ”من آتم ڪه من دانم“ ته هوءَ ڊپ ڪهڙو ته ماڻهو ڇا چوندا ته فلاڻو اهڙو ڪي اهڙو هو.

ٻئي طرف، ائين ڀانئن ته آخ ڪو وڏو ماڻهو ٿي ويو آهيان ۽ ستان منهنجي وڏ ماڻهيءَ ۾ ڪو خلل پوي، اهو خود کي لڳڻ جي برابر آهي. حقيقت هيءَ آهي ته اسان مان گهڻن جي حالت چڻ هڪ اڻڄاڻل ٻارڙي جهڙي آهي. عاقل بالغ ٿيڻ ته خير، پر چڻ ته اڃا جاوا ئي ڪين آهيون. ڇاپندي ڄام ڪوبه ڪونهي. محض جسمي طور چڻ ۽ وڏو ٿيڻ هڪ ڳالهه آهي،

۽ ذهن جو ڄمڻ ۽ سمجھ جو سلو اڀرڻ پي ڳالهه آهي. ”بزرگي بعقل است، له سال“. پل حياتي ختم ٿي وڃي، پر جي سمجھ جو سلو له آسريو ته ڪنهن به شي جي حقيقت جي خبر ئي ڪانه پوندي. شاه صاحب چوي ٿو ته

’پهر ڇاپي ڄاڻ، ابر جي اوصاف ڪي‘

هاڻي، جيڪڏهن ’سئيءَ جي وصفن‘ کي سمجھڻ لاءِ به پهر ڇاپڻ جي ضرورت آهي، ته هن ڪائنات کي سمجھڻ لاءِ ته سوين هزارين حياتيون ڪپڻ!

انهيءَ لاءِ ڪم از ڪم ايترو ٿي سگهي ٿو ته هر شخص پنهنجي حياتيءَ جي حڪايتن کي لکي، ته من ۽ ڀن لاءِ اهي ڪارآمد ٿي سگهن: اهڙيءَ طرح هر شخص ٻين سون هزارن حياتين جي تجربن مان سبق حاصل ڪري سگهي ٿو. غور ڪريو ته هڪ ٻار لاءِ اها ڪهڙي نه دلچسپ ڪهاڻي ٿيندي ته اڪثر ٻارڙا ڇا ڪندا آهن، ۽ ڪن خاص موقعن تي ڪيئن اٿندا. ويهندا آهن. خود عاقل بالغ لاءِ به پنهنجي ٻاروٽن جي ڪهاڻيءَ ۾ ڪيترو نه سبق سمايل آهي — من پنهنجي ننڍڙائي محسوس ڪري! حقيقت ۾، انسان جيترو پنهنجي ننڍڙائي محسوس ڪندو، اوترو خدا جي وڏائيءَ کان آگاهه ٿيندو. ڇا، اسان مان هر هڪ پنهنجي ڪهاڻي نٿو لکي سگهي؟ ڪرڻو صرف هي آهي ته واندڪائيءَ ۾ قلم کڻي، نهايت ئي سچائيءَ سان، پنهنجو ٻاروٽن ياد ڪري، ويهي ان جو بيان لکون. اسين ان وقت ڇا هئاسين؟ اسان جو اٿڻ — ويهڻ ڪهڙي نموني مان هو؟ اسان کي ڇا ڇا وڻندو هو، ۽ ڇا ڇا نه وڻندو هو؟ اسان کي ڪنهن سان پيار هو، ۽ ڪنهن کان نفرت هئي؟ مطلب ته بنا ڪنهن آڊڪي جي، ته ماڻهو اسان کي ڇا ڪري سمجهندا، اسين نهايت ايمانداريءَ سان ويهي پنهنجي ٻاروٽن جي ڪهاڻي لکون. منهنجي استدعا آهي ته اوهان مان هر هڪ اها ڪوشش ڪري. جي اسان جي سڀني پڙهيل نهايت سچائيءَ سان پنهنجي سوانح لکڻ شروع ڪئي، ته آڻ اوهان کي خاطري ٿو ڏيان ته اسان مان ڪيترا ئي فقط انهيءَ سوانح لکڻ سان مصنفن جي صف ۾ شمار ٿيندا — ۽ ٿي سگهي ٿو ته ڪن جا قلبي داستان اهڙا ته معياري ڪتاب بنجي پون جو انهن جهڙا ڪي ورلي لکيا ويا هجن. سينٽ آگسٽين (St. Augustine)، رُوسو (Rousseau)، گوٽي (Goethe)، گانڌي — موليٰ ائين ڪيو، ۽ ٻيا به سَوَ اهڙا لکندا. ڪن مصورن پنهنجيون تصويرون ڪڍيون، ۽ سَوَ وري پنهنجون سوانح عمريون لکيون.

صداقت جو معيار. آڻ اوهان کي خاطري ٿو ڏيان ته اسان جي سوانح ۾ ٻاروٽن وارا باب، فطري جذبن ۽ احساسن سان لبريز هئڻ سببان، پڙهڻ ۾ نهايت دلپزير ٿيندا. البت ايترو سو ضروري آهي ته تحرير ۾ سچائي ۽ محض سچائيءَ جو معيار برقرار رکيو وڃي؛ ڇو ته ’صداقت‘ نه صرف سوانح نگاريءَ، پر شاعريءَ توڙي علم ادب جو روح آهي. ڪوڙ ۽ علم ادب جو پاڻ ۾ ڪوڙو ئي نٿو لڳي. اهي ٻئي متضاد شيون آهن. محض ’حق‘ ئي، علم ۽ ادب — ٻنهي جي وات توڙي منزل مقصود آهي، بلڪه

”سر“ دين، صدقِ مقال، آكلِ حلال.

صداقت، تاريخ جو روح آهي؛ ۽ الهيءَ ’صدق‘ کان سواءِ ’فنِ لطيف‘ جي ايجاد به اسر محال آهي، ته علم ادب جو آسرن به ناممڪن آهي. افسوس جو هن پوئين دور ۾ قوميت جي تنگ نظريي ۽ قومي حڪومتن جي قيام جيڪي رجحانات پيدا ڪيا آهن، تن تاريخي حقيقتن کي محض قوميت جي عارضي ۽ محدود مطلبن خاطر مٽائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي؛ ۽ انهن حرڪتن سببان فنونِ لطيفه توڙي اعليٰ علم ادب جون بلڪل جڙون ڪٽجي ويون آهن.

شعائرِ الله. اسلام ۾ ’تاريخي تحقيق‘ ديني فرضن ۾ شامل آهي؛ ڇاڪاڻ ته تاريخي نشان ’شعائرِ الله‘ مان آهن، جن کي ڳولڻ ۽ برقرار رکڻ هر مسلمان جو فرض آهي. ڀل ته يورپ وارا ئي، سندن رنگ ۽ نسل ۽ قوميت وارن مخصوص نظرين جي پرورش خاطر، تاريخي حقيقتن کي لڪائڻ ۽ من گهڙت قصن کي رائج ڪرڻ ۾ هڪٻئي سان هوڏون هڻن. اهو شغل ڪين ئي نبيءَ هجي. پر حقيقت کي لڪائڻ حماقت آهي، ڇاڪاڻ ته اها هميشه لاءِ لڪي ڪانه سگهندي. عارضي طور ڀلي ڪٿي ڪو ڪوڙ هلائي، پر آخر ڪار سچ ٻڌو ٿي پوندو. مثال طور، ڏسو ته يورپ وارن پاڻ کي نج ’آريائي نسل‘ مان ثابت ڪرڻ لاءِ انساني نوع ۽ نسل بابت ڪهڙا نه عجيب ۽ غريب نظريا گهڙيا، ۽ ڪيئن نه تاريخ تي پردي وجهڻ جي ڪوشش ڪئي، پر فقط ملڪن، ماڻهن ۽ شهرن جي نالن — مثلاً ’ايران‘ افغانستان جي ’آريالا‘، بلوچستان جي ’آري‘، قديم ايران جي شهر ’اردبيل‘، سنڌ جي بندر ’ديبل‘، وغيره قديم الن — لارڊ ڪرزن (Curzon) ۽ ٻين جي دليلن ۽ دعوائن جي قلعي کولي وڌي، ۽ ثابت ڪيو ته موجوده ايران، افغانستان ۽ بلوچستان وارو خطو ئي آرين جو قديم ماڳ مڪان آهي. قديم شهر ۽ کنڊرات ته ڇڏيو، پر فقط اسم ۽ نالا به وڌا تاريخي نشان آهن، ۽ تاريخي حقيقت تي شاهد آهن. هر هڪ نالو هڪ تاريخي حقيقت جو حامل ۽ محافظ آهي، ۽ ان کي بدلائڻ ڄڻ تاريخي حقيقت کي مٽائڻ جي برابر آهي. الهيءَ هوندي به، عجب جي ڳالهه آهي جو محض ڪن شخصن يا جماعتن جي خوشنوديءَ خاطر، يا قوميت جي تنگ نظريي جي زير اثر، تاريخي نشان توڙي نالا مٽايا ٿا وڃن! ’فريئر هال‘ کي ’لياقت هال‘ سڏڻ، ’رام باغ‘ کي ’آرام باغ‘ بنائڻ، يا ’ميونسپل گارڊن‘ کي ’داس گارڊن‘ چوڻ، ڄڻ تاريخي حقيقتن سان راند ڪرڻي آهي. فطرت طرفان اهڙي حرڪت ڪڏهن به معاف ٿي نٿي سگهي، ڇاڪاڻ ته اهو گناهه خود ’حق‘ ۽ ’روحِ اقدس‘ جي خلاف آهي. مسلمانن جي شابان شان ٺاهي جو نالا ڦيرائڻ ۽ تاريخ جا نشان ميسارين. تاريخ جا نشان، خدا جا نشان آهن — ۽ انهيءَ ڪري آثارِ صناديد مٽائڻ ڪفر آهي. ساڳيءَ طرح، شخص واحد جي سوانح جا سڃاڻا نشان نهايت اهم حقيقتن جا رازدان آهن، جن جي محافظت سان ئي سوانح نگاريءَ جو حق ادا ٿي سگهي ٿو. جڙتو ڳالهون ۽ مصنوعي اضافو، جي اسين پانيون ٿا ته اسان جي حياتيءَ جي بابت ڪي رنگين بنائين ٿا، مي درحقيقت ان کي هڪ ڪوڙي قصي ۾ تبديل ڪن ٿا. ٻئي طرف، انساني ڪوتاهين ۽ خطائن جا سڃا

ٻيان هزارن اکين ۾ ڳوڙها آئيندا. اسين پنهنجن ڪن سچن واقعن بيان ڪرڻ سان پنهنجي وقت وڃائي نٿا سگهون: اهي سچا بيان وري به اهوئي ثابت ڪندا ته ماڻهو ايترو بلند به ٿي سگهي ٿو جو خود کي وساري ويهي! ”وڃائي وجود تهان پوءِ ٽڪير چٽو“ وارو شرط جيتريقدر عبادت سان لاڳو آهي، اوتروئي تحرير سان به لاڳو سمجهڻ کپي.

مطلب ته وسيع معنيٰ ۾ تاريخي جستجو ذريعي — جنهن ۾ سوانح نگاري، قبائلي ۽ قومي تاريخ، توڙي جماعت ۽ گروهه جا ڪارناما اچي وڃن ٿا — علم ادب لاءِ ايترو ته گهڻو مواد گڏ ٿيندو جو جلدن جا جلد ڀرجي ويندا، ۽ هڪ نه پر ڪيئي مطبع ان کي صاف ڪرڻ ۽ شايع ڪرائڻ ۾ مشغول رهندا.

آخر ۾ وري به منهنجي استدعا آهي ته ٻيءَ ڪانفرنس کان اڳ اسين ڪم از ڪم انهن ٻن تجويزن تي عمل ڪريون، جن کي اسين مٿي بيان ڪري آيا آهيون. وڏن خيالن ۽ خوابن جي بجاءِ جيڪڏهن اسان انهن ٻن آسان تجويزن تي عمل ڪيو، ته به مون کي يقين آهي ته اسان مان ڪيترا ئي مصنف بنجي پوندا، ۽ سندن قلمي ڪارناما اهڙو ته قيمتي مواد مهيا ڪري وجهندا جو وڏن فيلسوفن توڙي سائنسدانن جي مطالعي لاءِ مفيد ٿيندا. ڏئي شال اسان کي عملي قدم کڻڻ جي توفيق ڏئي؟

Gul Hayat Institute

فن جي اهميت

تهذيب جي خاص خوبي هيءَ آهي ته ان انساني ذهن ۽ روح کي آزادي بخشي ۽ اهڙيءَ طرح انسان کي موقعو مليو ته هو انهن شين جي ڳولا ڪري سگهي، جيڪي بذات خود فائدمنند آهن. ٿوري غور ۽ فڪر ڪرڻ کان پوءِ خبر پوندي ته ڪي شيون اهڙيون ضرور ٿين ٿيون، جن کي حاصل ڪرڻ جي خواهش ان ڪري پيدا ڪين ٿي ٿئي ته انهن جي ذريعي ڪنهن ٻيءَ شي کي حاصل ڪيو ويندو، بلڪ انهن کي حاصل ڪرڻ جي خواهش خود انهن لاءِ ئي ڪئي وڃي ٿي. گهڻيون شيون اهڙيون نظر اچن ٿيون، جن جي طلب فقط ان لاءِ ڪئي ويندي آهي جو اهي ٻين شين جي حاصل ڪرڻ جو وسيلو ٿينديون آهن. فرض ڪريو ته اوهان کي بخار آهي. ان جي علاج لاءِ اوهان کي ڪوئنين جي گهرج بلڪ خواهش آهي. هر چو؟ — ان لاءِ ته اوهين بخار جو علاج ڪرڻ گهرو ٿا. اوهين بخار جو علاج ڇو ٿا ڪرڻ چاهيو؟ — ان لاءِ ته اوهين بيمار رهڻ نٿا چاهيو. اوهين بيمار رهڻ ڇو نٿا چاهيو؟ — ان لاءِ ته صحت بيماريءَ کان وڌيڪ بهتر شي آهي. صحت بيماريءَ کان وڌيڪ بهتر شي ڇو آهي؟ — ان لاءِ ته صحت خوشيءَ يا شايد قابليت، کي حاصل ڪرڻ جو وسيلو آهي. هر خوشيءَ جي طلب ڇو ڪئي وڃي ٿي؟ گهڻا ماڻهو ان جو جواب اهو ڏيندا ته خوشي بذات خود هڪ مقصد آهي؛ يعني اهڙي شي آهي، جيڪا پنهنجو قدر پاڻ آهي. جيتريقدر قابليت جو تعلق آهي، گمان چوي ٿو ته اهو به هڪ ذريعو آهي؛ يعني ڪنهن ٻيءَ شي کي حاصل ڪرڻ جو وسيلو آهي. آخر ڪو قابل ڇو ٿئي، جيستائين ان جي اڳيان ڪو مقصد يا مطلب نه هجي؟ اهو مقصد يا مطلب ڇا آهي؟ ان سوال جا ڪيترا ئي جواب ڏيئي سگهجن ٿا؛ هر ظاهري طرح ائين ڏسجي ٿو ته قابليت جي طلب ڪئي ڪنهن به شي لاءِ ڪئي وڃي، اها خود قابليت لاءِ ئي ڪئي ويندي، پوءِ ڪئي ان کي ان جي ذات کان پري ڪنهن ٻيءَ شي جي حاصل ڪرڻ جي وسيلي جي حيثيت سان استعمال ڪيو وڃي يا، خوشيءَ والگر، بذات خود هڪ مقصد جي حيثيت سان. اها هڪ مزيدار ۽ اچرج جهڙي ڳالهه آهي ته انهن شين جا مسئلا صاف ۽ واضح هجڻ بدران منجهيل آهن، جن جي طلب انهن جي پنهنجيءَ ذات لاءِ هوندي آهي — يعني اهي شيون، جيڪي ٻئي ڪنهن مقصد جو ذريعو ڪين آهن بلڪ پنهنجو مقصد پاڻ آهن. مجموعي

طرح، انساني تجربي وڏي پيماني تي هي فيصلو ڪري ڇڏيو آهي ته ٽي شيون اهڙيون ضرور آهن جيڪي فقط پنهنجي ذات لاءِ طلب ڪيون وڃن ٿيون، ۽ جيڪي پنهنجو مقصد پاڻ آهن. اهي ٽي شيون 'سچائي'، 'خير' ۽ 'حُسن' آهن. ڪن جو چوڻ آهي ته انهيءَ فهرست ۾ 'خوشي' به شامل آهي. سچائي، خير ۽ حُسن — ۽ شايد خوشيءَ — کي "آخري قدر" چيو وڃي ٿو. مذهب کان پوءِ فن، پنهنجي اهميت جي لحاظ کان، انساني لسل تي سڀ کان وڌيڪ اثر ڪيو آهي. بدقسمتيءَ سان فن جي طاقت ۽ تاثير جو احساس اڄ تائين ڪونه ٿو ٿئي، جيستائين انسان جي عمر هڪڙي ۽ نظر وسيع نٿي ٿئي. فن جيڪي صورتون ورتيون آهن، انهن ۾ موسيقي، مصوري، سنگتراشي ۽ ادب اهم آهن؛ — ادب جو به خاص ڪري اهو حصو، جنهن کي شاعري سڏيون ٿا. پر ٽي ٻيا به گهٽ درجي جا فن آهن، جيڪي ڪمڻ جي سينگار، ڪهڙي جي آئٽ، ظروف سازي ۽ ڪوڙي ڪريءَ ۾ پاڻ ظاهر ڪن ٿا. جن ته ڪن مادي شين انساني روح تي وڏو هراسار اثر وڌو آهي؛ ۽ اهڙيءَ طرح انساني روح لاءِ ان جي خوشيءَ ۽ راحت جا ڪي عظيم ۽ هائدار موقعا پيدا ڪيا آهن. سڙيل آواز، خاص انداز ۾ ترتيب ڏنل رنگ، مختلف صورتن ۾ گهڙيل پٿر، سفيد مٽاچري تي ڪارا ڪارا نشان (تحرير)، انساني کلي سان نڪتل ڪي آواز (تقرير)، ڪاٺ، ڪپڙو، ڌاتو، ۽ چينائي مٽي — اهي سڀ مادي شيون نه آهن ته ڇا آهن؟

پر انهن مختلف قسم جي مادي شين ۾ اها ڪهڙي 'عام خوبي' آهي جو اهي سڀ هڪ ئي عنوان (يعني فن يا فن جون شيون) هيٺ اچن ٿيون؟ هن سوال جا ڪيترا ئي جواب آهن؛ ۽ اها حقيقت آهي ته انهن مان ڪنهن به هڪ کي عالمگير اتفاق راءِ نصيب ٿي ڪين سگهي.

فن جو افلاطوني نظريو.

منهنجو خيال آهي ته انهن سڀني مادي شين ۾ جيڪو عام قدر (common value) آهي، اهو هيءُ ته اهي سڀئي خوبصورت هونديون آهن؛ ۽ 'خوبصورت' هجڻ جي اها خصوصيت پنهنجيءَ جاءِ تي منفرد آهي، يعني دنيا ۾ ان جهڙي ڪابه شي ڪانهي. جڏهن ڪو ترتيب يافتو ۽ تعليم يافتو انساني روح، مناسب طريقي تي ان خصوصيت سان گهرو تعلق قائم ڪري ٿو، تڏهن ان کي هڪ عجيب غريب قسم جي خوشي يا لذت محسوس ٿيندي آهي؛ ڇاڪاڻ ته اسين انهيءَ لائق ڪونه آهيون ته جڏهن پهريون ڀيرو حُسن جي ويجهو ٿيون، ته ان کي صحيح طريقي تي پرکي به سگهون. اهو اسان کان ڪڏهن به ڪونه ٿي سگهندو. حُسن ڪڏهن به اسان جي قبضي ۾ ڪونه ايندو. سوال هيءُ پيدا ٿو ٿئي ته ان خصوصيت جو سبب ڇا آهي؟ انهيءَ جو جواب اسان کي فلسفي جي ميدان ۾ وٺي هلندو، جتي آخري هلي ٿاين کائڻ لاءِ تيار ڪونه آهيان. البت ان جو مختصر جواب هيءُ آهي — ۽ اهو جواب افلاطون ۽ ڪجهه عيسائيت جو پڻ آهي — ته زمان ۽ مڪان ۾ متحرڪ شين کان سواءِ هڪ ٻيو عالم يا حقيقت جو نظام هجڻ

۱. وجود آهي. انهيءَ عالم ۾ ڪي خيال يا اصول حڪمراني ڪن ٿا — شايد بهترين لفظ ’صورتون‘ آهي. انهن ۾ هڪ خير آهي، ٻيو انصاف، ٽيو سچائي، ۽ چوٿون حُسن. اهي صورتون انهن سڀني شين جو اصل ۽ بنياد آهن، جيڪي اسان جي روزاني زندگيءَ ۾ نيڪ، صحيح، سهيون ۽ خوبصورت معلوم ٿين ٿيون. اصولن يا صورتن جي اها غير مادي دليا اسان جي پنهنجي جاتل سڃاڻل دنيا کان جدا ۽ علحدي ڪانهي، بلڪ انهن پنهنجي دنيا ۾ تعلق آهي. صورتن جي غير مادي دنيا پنهنجون خوبيون مادي دنيا جي وٽن ٻوٽن تي قربان ڪري ٿي، بلند ٻهاڙين جي چوٽين تي وڌائي ٿي، ۽ بهار جي من موهيندڙ صبح جي مست ڪندڙ نظارن ۾ ظاهر ڪري ٿي. هر حُسن جي صورت جو ديدار فقط وجدان (intuition) جي وسيلي ڪري سگهجي ٿو. ان جي نظاري پسڻ لاءِ انساني روح بيقارائيءَ سان ان جي پويان ڦرندو ٿو وٺي. جيڪڏهن انساني روح پنهنجي انهيءَ ڪوشش ۾ ڪامياب ٿي وڃي ٿو، ته پوءِ حُسن گرفتار ٿيو هوي، ۽ ڪنهن مادي شي — مثلاً رنگ يا پٿر يا آواز — جو جسماني روپ اختيار ڪري نروار ٿئي ٿو. حُسن جي پٺيان فنڪار ڊوڙي ٿو، ۽ ڊوڙلدو رهي ٿو؛ تان جو ان کي پنهنجي اختيار ۾ آڻي ٿو، ۽ پوءِ ان کي ڪنوار وانگر سينگاري ڪنهن مادي شي ۾ مجسم ڪري ٿو؛ ڇڻ ته فنڪار انهيءَ شخص کي چئجي، جنهن جو روح عجيب و غريب بصيرت سان نوازيو ويو آهي. الهي بصيرت جي ڪري ئي هو حُسن کي سمجهي ٿو، ۽ ان کي مادي شي جي صورت ۾ آڻي ٻڌڻ يا ڏسڻ جي لائق بنائي ٿو. انهن مادي شين کي اسان فن پارا چئون ٿا. جڏهن عام ماڻهو ڪنهن فن پاري کي ڏسن يا محسوس ڪن ٿا، ته اهي خود به حُسن جو نظارو پسڻ ٿا — اهو حُسن، جنهن کي پهرين پهرين فنڪار محسوس ڪيو هو، ۽ جنهن ان کي پنهنجي تخليقي فن پاري ۾ آڻي، ديدار لاءِ عام ڪيو.

ڇا، اسان مان ڪو ٻڌائي سگهندو ته حُسن جي صورت ڪهڙي آهي؟ ڪوبه ڪونه ٻڌائي سگهندو؛ ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن افلاطون جو نظريو صحيح آهي، حُسن بيمثال آهي ۽ دنيا ۾ ان جهڙي ٻي ڪابه شي ڪانه آهي. البت هڪڙي ڳالهه صاف آهي ته حُسن ڪنهن مادي يا محسوس ڪيفيت جو نالو ڪونهي — جيئن گرم، ٿڌو، سخت، نرم، آلو، خشڪ، يا رنگين، وغيره. ٻين لفظن ۾، اسان حُسن جو احساس اکين يا ڪنن يا ٻين حواسن سان نه، بلڪ روح سان ڪريون ٿا. مثال طور، فرض ڪريو ته اوهين پنهنجيون آنڱريون بيخياليءَ ۾ پياني تي رکو ٿا، ۽ هڪ کان پوءِ ڏهين ۽ ٻارهيون سُر تي رکندا ٿا هلو. نتيجو هي نڪرندو ته پياني مان آواز جون لهرون نڪري، فضا ۾ پڙاڏو ڪنديون، هوا کي چورينديون، ڪنن جي پردن مان نڪرائينديون ۽ رڳن مان گذرنديون، دماغ ۾ وڃي پهچنديون. اهڙيءَ طرح، جڏهن سڀئي جسماني حالتون ٿي گذرن ٿيون، تڏهن انهيءَ آواز جي سماعت جو احساس ٿئي ٿو، جيڪو پياني جي سُر تي آنڱرين رکڻ سان پيدا ٿيو هو. هاڻي فرض ڪريو ته پياني جي انهن ساڳين سُر تي 22 پنهنجيون آنڱريون رکان ٿو، پر اهڙي انداز سان، اهڙيءَ ترتيب

مان، جو انهن مان نڪو نڌڙ آواز ”باش“ (Bach) جي نغمي جو موضوع ٺهي ٿا پون. هينئر به آهي ئي اڳوڻيون جسماني حالتون واقع ٿيون آهن، پر هن دفعي هڪ نئين ڳالهه به پيدا ٿي آهي: يعني بي انداز خوشيءَ ۽ سرور جو احساس، جيڪو اسان کي نغمي جي ٻڌڻ کان پوءِ حاصل ٿيو. عظيم موسيقيءَ جي صورت ۾، آوازن جو اهو سرور-تار جيڪو اسان کي خوشيءَ ۽ سرور جي قريب پهچائي ٿو، حسين ٿئي ٿو. تڏهن به، پهرينءَ صورت ۾ جڏهن سُرَن تي بيخياليءَ سان آندڙيون رڳيون ويون هيون، ۽ هيءَ صورت ۾ جڏهن انهن ئي سُرَن ’باش‘ جو نغمو پيدا ڪيو، فرق صرف نظم ۽ ترتيب جو آهي. انهيءَ فرق تي هيءَ صورت جي خوبصورتِيءَ ۽ پهرينءَ صورت جي بد صورتِيءَ جو دارومدار آهي. ياد رکڻ گهرجي ته نظم ۽ ترتيب ڪا مادِي يا طبعي شي ڪانه آهي، يعني اسين ان جي ڄاڻ پنهنجن حواسن جي وسيلي ڪونه ٿا ڪريون؛ تنهنڪري معلوم ٿيندو ته حسين هجڻ جي خوبي، جيڪا هن مثال ۾ آوازن جي خاص نظم ۽ ترتيب تي دارومدار رکي ٿي، ڪا مادِي يا طبعي خوبي نه آهي. ساڳيو حال تصويرن جو آهي. جنهن خام مواد مان تصويرون ٺهن ٿيون، اهو ڪاغذ وغيره ۽ رنگ آهن. جيڪڏهن رنگن کي ڪاغذ وغيره تي بيخياليءَ سان پکيڙيو وڃي، ته سواءِ هڪ رنگين مٿاڇري جي ٻي ڪابه شي ڪانه ٺهندي؛ پر جيڪڏهن انهن ئي رنگن کي ساڳئي ڪاغذ وغيره تي هڪ خاص طريقي سان — مثلاً ”ريمبرانٽ“ (Rembrandt) جي طريقي سان — پکيڙيو ويندو، ته هڪ سولهن پيدا ٿيندي، جيڪا انساني روح تي گهرو اثر ڇڏيندي. جڏهن ٻنهي حالتن ۾ هڪڙوئي خام مواد استعمال ڪيو ويو آهي، ته پوءِ انهن ٻنهي ۾ فرق ڪهڙو آهي؟ — ڪاغذ وغيره تي رنگن جو خاص نظم ۽ ترتيب! اهو نظم ۽ ترتيب ڪا طبعي يا مادِي شي ڪانه آهي؛ تنهنڪري، جيڪو حُسن مادِي جي نظم ۽ ترتيب سان پيدا ٿئي ٿو، ۽ جيڪو مادِي جي بدران نظم ۽ ترتيب جي خصوصيت آهي، سو ڪنهن اهڙيءَ شي جي خصوصيت آهي، جا بذات خود مادِي يا طبعي ڪين آهي.

انهيءَ نقطه نظر کان ڄڻ ته حُسن شيشي جي هڪ اهڙي ٽڪري وانگر آهي، جنهن مان انسان جو روح هڪ ٻئي حقيقت جي نظام جو نظارو ڏسي سگهي ٿو. اهو حقيقت جو نظام غير مادِي آهي؛ ۽ جيئن ته حُسن شين بلڪ شين جي هڪٻئي سان تعلق جي خوبي آهي، تنهنڪري اهو هر وقت پاڻ ٻڌري ڪرڻ لاءِ بيقرار رهي ٿو، ۽ ان موقعي جي ڳولا ۾ رهي ٿو ته ڪو ان جي جلوي جي صحيح تعريف ڪري ٿو يا نه. هي خارجي نقطه نظر ڪانه آهي؛ ڇاڪاڻ ته ان جو اصل مقصد هي آهي ته حُسن شين جي — يا، وڌيڪ صحيح لفظن ۾، شين جي ترتيب جي — خوبي آهي، يا ان خوبيءَ مان متعلق آهي.

ٽالسٽاءِ جو نظريو.

’انهن شين ۾، جن کي اسين فن پارا چئون ٿا، عام قدر ڪهڙو آهي؟‘ ان سوال جي هڪ ٻئي جواب ۾، روس جي عظيم ناول نويس ’ٽالسٽاءِ‘ (۱۸۲۸ع - ۱۹۱۰ع) جو نظريو به

ٻڌڻ لائق آهي. نالستاء جي خيال ۾، ”فن ٻين تائين پهچايل جذبو آهي.“ فرض ڪريو ته ڪو فنڪار (موسيقيار يا مصور يا شاعر) پاڻ ۾ ڪنهن شي بابت سخت جذبو محسوس ڪري ٿو. اهو به فرض ڪريو ته هو انهيءَ جذبي کي رنگ يا آواز يا پٿر يا لفظن جو ويس بهرائي ٿو. وري اهو به فرض ڪريو ته اهو جذبو ٻين تائين پهچي ويو آهي. اهڙيءَ صورت ۾، نالستاء جي خيال موجب، ڇڻ ته فن پيدا ٿي ويو، ۽ اها صورت اصل ۾ فن پارو آهي. انهي لحاظ کان، سڀني فن پارن ۾ عام قدر ’شدید جذبي جي مڪمل اظهار (communication) جي قوت‘ آهي.

هن نظريي جي خلاف ڪيترا ئي اعتراض ڪيا ويا آهن.

پهرين ته هي نظريو اهو ڪونه ٿو ٻڌائي ته فن جي تخليق لاءِ ڪهڙي قسم جي جذبي جو اظهار ضروري آهي. شايد شديد جذبي جو سڀ کان وڌيڪ سٺو سٺو اظهار جيڪو اسين ڏسون يا سوچيون ٿا، اهو هيءُ آهي ته ڪو شخص شڪنجهي ۾ ڦاٿل هجي، ۽ سخت اذيت ۽ تڪليف جي حالت ۾ دانهون ۽ ڪوڪڙون ڪري رهيو هجي. ان وقت، انهيءَ شخص پنهنجي جذبي جو اظهار ڪري ڇڏيو آهي — يعني جيڪي ڪجهه هو محسوس ٿو ڪري ان جو نس ۾ اظهار ڪري ٿو. هر ڪوبه شخص ائين ڪونه چوندو ته اها دانهن ڪوڪڙ، جذبي جي اظهار ڪرڻ جي باوجود، ’فن‘ پيدا ڪري ٿي. ان جو سبب هي آهي ته اهو جذبو، جنهن جو اظهار ٿيو، صحيح قسم جو ڪونه آهي.

ٻيو اعتراض به گهٽ سخت نه آهي. سڀني قبول ڪندا ته فن پارا درجن جي لحاظ کان مختلف هوندا آهن. ڪي اعليٰ ۽ عظيم هوندا آهن ۽ صدين تائين زندهه رهندا آهن، ته ڪي وري پنهنجي پيدائش جي پهرئين مهيني ۾ ئي فوت ٿي ويندا آهن. عام طرح هن ڳالهه تي سڀ متفق آهن ته ٻن فن پارن ۾ هڪڙو ٻئي کان وڌيڪ اهميت وارو هوندو آهي؛ مثلاً، موزارٽ (Mozart، ۱۷۵۶ء-۱۷۹۱ء) جا اوپيرا، سلیوون (Sullivan، ۱۸۴۲ء-۱۹۰۰ء) جي اوپيرا کان، ۽ ليونارڊو ڊاوِنسي (Leonardo da Vinci، ۱۴۵۲ء-۱۵۱۹ء) جون تصويرون ’رايل اڪيڊميءَ‘ جي موجوده صدر، ميولنگز (Sir Alfred Munnings، ۱۸۴۸ء)، جي تصويرون کان گهڻو اعليٰ ۽ عظيم آهن.

اها حقيقت آهي ته ڪنهن خاص موقعي تي اڪثر انسان جنهن شي جي تعريف ۽ توصيف ڪندا آهن، اها سدائين ڪا عظيم فن پارو ڪانه هوندي آهي. گهڻا ماڻهو يا ته پريشان ٿي فن کان پاسو ڪندا آهن، ۽ يا ته ان سان ڪو واسطو ئي ڪونه رکندا آهن. اهي بي سُرِي موسيقيءَ — مثلاً ”جاز“، ”سوانگ“، ”ڪروننگ“، يا پنهنجي وقت جي سادي سُودي موسيقي — کي عظيم موسيقارن جي ڪلاسيڪي نغمن ۽ راڳن کان وڌ سمجهندا آهن. اهڙيءَ طرح، ماڻهو باتصوير رسالن جي سرورق تي ڇپيل اڌ اگهاڙين تصويرون کي ’نیشنل گيلريءَ‘ جي سڀني تصويرون کان سٺو سمجهندا آهن.

تنهنڪري، جيڪڏهن اسين ڪنهن فن پاري جي قدر ۽ قيمت جي ڪٽ ان جذبي جي خوشيءَ ۽ نوعيت سان ڪريون، جنهن جو اظهار انهيءَ فن پاري ۾ ٿيو آهي، ته دنيا جا ڪي به ٽي فن پاران انهيءَ امتحان ۾ ڪامياب ٿي سگهندا. تذڪرا شاهد آهن ته عظيم فن پاران پنهنجي وقت جي عام موسيقيءَ ۽ اڪھاڙين تصويرن جي مقابلي ۾ ڪن تمام ٿورين دلين ۾ آمنگ اٿاريا هوندا؛ ڇاڪاڻ ته سواءِ انهن ماڻهن جي، جن جي حصي ۾ اها ذات آيل آهي، عظيم فن پاران ڪي ڏسڻ يا ٻڌڻ شرط پسند ڪرڻ ۽ دل ۾ ساڙيڻ ڪا ٻاراڻي راند ڪانه آهي. فن پاران تي تعريف ۽ پسند جي نظر ڪرڻ لاءِ اسان کي ترتيب ۽ مشق جي ضرورت آهي. بهترين تصويرن ۽ جادو ڪندڙ موسيقيءَ سان اسان کي ايترو گهڻو واهيو رکڻ گهرجي، جو رفتي رفتي اسان جون اکيون ڪٽي ٻون ۽ ڪنن جون ٿاڙيون لهي وڃن. تنهنڪري، جيڪڏهن اسين ٽالسٽاءِ جي نظريي، يعني 'جذبي جي اظهار ۾ ڪاميابي' کي ڪسوتي ڪري وٺون، ته منهنجي خيال مطابق دنيا جا قبول ڪيل عظيم فن پاران به ان ڪسوتيءَ تي سڄا ثابت ڪوٺ ٿي سگهندا. ائين ٿو سمجهجي ته ٽالسٽاءِ اهو نتيجو انهيءَ ڪري ڪڍيو ۽ قبول ڪيو هو جو هن جي خيال موجب روسي عوام جي گيتن، "همنليت" جي مقابلي ۾، گهڻن ماڻهن کي خوشي ۽ مسرت پهچائي هئي، تنهنڪري انهن ۾ گهڻو فن هو. انهيءَ حقيقت کان پاسو ڪري ته اهو نتيجو انساني لسل جي عام فيصلي جي بيه خلاف آهي، هيءَ ڳالهه يقيني آهي ته جڏهن اسين چئون ٿا ته فلاڻي تصوير فلاڻيءَ تصوير کان وڌيڪ آهي، تڏهن اسين ائين چونڌڙن جي ڳڻپ ڪوٺ ٿا ڪريون ته مؤ مان ايڪونجاھه ماڻهن فلاڻيءَ تصوير کان فلاڻي تصوير وڌيڪ پسند ڪئي آهي. ٻين لفظن ۾، فني ۽ جمالياتي مسئلا ڳڻپ جي طريقن سان حل ڪوٺ ڪيا ويندا آهن.

جيڪڏهن مون کان پڇيو وڃي ته 'فن يا فن پاران ڇا جي ڪري ٻين شين کان بلند درجي جا هوندا آهن؟' ته آءٌ ائين چوڻ جي بدران ته 'ان لاءِ' ته انهن ۾ ڪنهن جذبي جو اظهار ڪيل هوندو آهي، هيءُ چوڻ وڌيڪ پسند ڪندس ته 'ان لاءِ' ته اهي خوبصورت ۽ حسين هوندا آهن؟

فن جي طاقت.

انساني روح تي فن جي طاقت، فن جي جادوءَ جو گهرو اثر آهي. انهيءَ طاقت جو اندازو هن قابل ذڪر ڳالهه مان ٿي ويندو ته عظيم فن پاران صدين کان هر هڪ نسل تي پنهنجو اثر ڪندا پئي آيا آهن. سائنسي ڪوجنائن ۽ ايجادن جي قدر قيمت رڳو انهن جي پنهنجي دور ۾ ٿيندي آهي. هرڪا نئين ايجاد پراڻيءَ ايجاد کي منسوخ ڪري ان جي جاءِ وٺي ٿي. مثلاً، نيوٽن (Newton، ۱۶۴۲-۱۷۲۷ع) جي 'ڪشش ثقل' جي نظريي (Theory of Gravitation)

جي جاء، آئن اسٽائن (Einstein, ۱۸۷۹-۱۹۵۵ع) جي 'اضافي نظريي' (Theory of Relativity) —اچي سنڀالي. انو پھين صديءَ ۾ عام خيال هو ته سڀني جوهر هڪ ئي قسم جا، نوس ۽ لافاني آهن؛ پر هاڻي ويهين صديءَ جي تحقيقاتن ثابت ڪيو آهي ته جوهر هڪ ٺٺو سچ آهي، جنهن ۾ بجلي پري پئي آهي. اهڙيءَ طرح، سائنس جي ايجادن جي حيثيت ڄڻ ته منزل مقصود تي پهچائڻ واري رستي تي ڪٽل مختلف پٿرن جهڙي آهي، جيڪي رستي تي هڪجهڙي پٺيان ايندا رهن ٿا، جن کي انسان منزل تائين پهچڻ جي ڏن ۾ اتي ئي ڇڏيندو اڳتي وڌي ويندو آهي. پر، فن پاران جو معاملو ان جي آڻو آهي. اها اهميت جيڪا فن پاران ايندڙ نسل جي نگاهه ۽ راءِ ۾ رکن ٿا، ۽ اهو اثر جيڪو اهي انساني روح تي هميشه ڪن ٿا، هر دور ۾ هر زماني ۾ ايترو ئي گهڻو، وڏو ۽ آونهو هوندو آهي، جيترو ان دور ۾ هو جڏهن آهي وجود ۾ آيا هئا. حقيقت ۾ فن پاران جي طاقت ۽ انهن جو اثر، وقت جي رفتار سان گڏ برابر وڌندو رهي ٿو؛ ڇاڪاڻ ته هر ايندڙ نسل انهن کي اڳي کان بهتر طريقي تي سمجهي سگهي ٿو. مثال طور، 'هومر' (Homer, ۳۵۰ ق. م.) جي عظيم الشان تحريرن کي اڄ به انهيءَ قدر جي نگاهه سان ڏٺو ٿو وڃي، جهڙو انهن جي وجود ۾ اچڻ واري دور ۾ ڏٺو ويندو هو. سچ پچو ته هڪ عظيم فن پارو سڀني زماني جي دولت هوندو آهي، جنهن کي ماڻهو هميشه پنهنجي ساهه سان ساليديندا ايندا آهن.

مشهور فيلسوف افلاطون (Plato, ۴۲۷-۳۴۷ ق. م.) فن کي ايتري ته اهميت ڏني هئي، جو هن کي پنهنجي "خيالي رياست" (Utopia) مان فنڪارن کي ٻاهر ڪڍي ڇڏڻ جو فيصلو ڪرڻو پيو هو؛ ڇاڪاڻ ته هن جي خيال مطابق فنڪار اهڙن جذبن کي آڏارين ٿا، جيڪي هوند سٺل هجن ته چڱو. مثلاً، ڪنهن آلمبي (tragedy) جو هيرو زندگيءَ جي محرومين ۽ ناڪامين تي ڏاڍي زوردار انداز ۾ اثرائتيون تقريرون ڪري، آه زاري ڪري ٿو؛ پر حقيقي زندگيءَ ۾ همت وارا، خود اعتماد ۽ يردبار انسان انهن محرومين ۽ ناڪامين جو مقابلو وڏي صبر، خاموشي ۽ استقلال سان ڪن ٿا. افلاطون جو هي خيال به هو ته اڪثر فنڪار شين جو هوبهو نقل ڪن ٿا — گویا فنڪارن جو ڪم ئي نقل ڪرڻ آهي. جڏهن ڪو مصور ماڻهن ۽ مقامن جي تصوير ۽ ڪو تمشيل نڪار نظارن ۽ واقعن جي ذري ۾ رزي جو نقشو ڇڏي ٿو، ته حقيقت ۾ هو انهن شين جي نقالي ٿو ڪري. تنهنڪري، افلاطون اهو سوچيو ته فنڪار، مصور ۽ شاعر انساني روح کي زندگيءَ کان هٽائي، ظاهر داريءَ ۽ بناوت ڏانهن وٺي وڃن ٿا — اهڙيءَ طرح، انساني روح کي اڳتي وڌڻ کان روڪي، وهمن ۽ وسوسن ۾ گرفتار ڪري ٿا ڇڏين. افلاطون جي هن نظريي جي تشريح جو مقصد هيءُ آهي ته افلاطون به ڪنهن نه ڪنهن طريقي سان انساني روح تي فن جي تاثير جو قائل هو.

موسيقي.

ڇا، اسين فن جي تاثير بابت ڪجهه چئي سگهون ٿا؟ — تمام ٿورو. ڇاڪاڻ ته اهو تاثير، مختلف هجڻ سبب، ڪنهن سمجهه ۾ ايندڙ حدبنديءَ ۾ اچي نٿو سگهي. خاص ڪري هيءَ ڳالهه عظيم موسيقيءَ جي باري ۾ بلڪل صحيح آهي. راکب ڪيترن ئي طريقن سان ٻڌي سگهجي ٿو. اوهين خيال ۾ ئي آوازن جي درياع مان گڏ وهندا ٿا وڃو، ۽ ڄڻ ته سجاڳيءَ ۾ خواب ٿا ڏسو. اوهان جو اهو سجاڳيءَ جو خواب امنگ اٿاريندڙ، سوچ ۾ ٻڌل، ۽ عام طرح لذت ڏيندڙ ۽ مسرت بخشيندڙ ٿئي ٿو. اهڙيءَ صورت ۾ اوهين خيالن جي هڪ عجيب غريب دنيا ۾ پهچي ٿا وڃو، جتي اوهين پاڻ کي ڏاڍا نيڪ ۽ شريف محسوس ٿا ڪريو ٿا؛ مثلاً، ڪٿي اوهين ڪيري پيل انسان کي سهارو پيا ڏياريندا، ڪٿي گمراهن کي رستو پيا ڏيکاريندا، ڪڏهن اڪيلي سر دشمن جي گهيري ۾ هوندا، ته ڪڏهن ڪنهن دوشيزه کي مصيبت مان چونڪارو ڏياريو هوندو — ڄڻ ته اوهان پنهنجي ليکيءَ جو ثبوت پيش ڪندي موت جي بستري تي انهن سڀني ماڻهن کي معاف ڪري ڇڏيو هوندو، جن جيئري اوهان سان بدسلوڪي ڪئي هئي — وغيره وغيره. پر ههڙي قسم جا سڀئي جذبا ۽ خيال جيڪي اوهين خيالن جي عالم ۾ محسوس ڪريو ٿا، بلڪل اهڙا ئي هوندا آهن جهڙا روزاني عام حقيقي زندگيءَ ۾ اوهان کي محسوس ٿين ٿا. خيال جي عالم ۾ اهي جذبا ۽ خيال وڌيڪ بزرگ ۽ برتر صورت ۾ اوهان جي ذهن تي چاڻئجي ٿا وڃن، ۽ اوهين انهن کان گهڻو لطف ۽ خوشي حاصل ٿا ڪريو. انهن جذبن ۽ خيالن جي احساس جي تجربي ڪرڻ جي حالت ۾، دراصل، اوهان پنهنجي اندرينءَ شخصيت جو مشاهدو ڪيو آهي — جيتوڻيڪ اها الدروني شخصيت اوهان جي حقيقي ۽ ظاهري شخصيت کان وڌيڪ اعليٰ ۽ بزرگ هوندي آهي. موسيقي انهن جذبن کي اٿارڻ کان سواءِ هڪ جذبو اهڙو به اُڀاري ٿي، جيڪو پنهنجي سر اڪيلو هوندو آهي. هي آهو جذبو آهي، جيڪو آوازن جي سُر تار ۽ ڦير گهير سبب سجاڳ ٿئي ٿو — (جيئن ته اهو بلڪل اڪيلو خاص موسيقيءَ سان تعلق رکندڙ آهي، تنهنڪري اسين ان جي وضاحت لفظن ۾ ڪري نٿا سگهون؛ ڇاڪاڻ ته ان جو اهو مطلب نڪرندو ته اهو جذبو ڪنهن ٻئي جذبي جي صورت ۾ تشريح جوڳو آهي، ۽ ائين سمجهڻ غلط فهميءَ ۾ مبتلا ڪندو). اسين ايترو ضرور ڄاڻون ٿا ته اهو جذبو جوش ڏياريندڙ آهي؛ ۽ جڏهن اسين اهڙي انداز سان هڪ دفعو به موسيقيءَ مان لطف حاصل ڪريون ٿا، ته اسان کي خبر پوي ٿي ته صرف اهوئي جذبو، جيڪو خاص موسيقيءَ سان تعلق رکي ٿو، موسيقيءَ کي پرڪڻ جي سلسلي ۾ اهم ۽ قدر لائق هوندو آهي. اهڙي انداز سان ٻڌل موسيقيءَ جي باري ۾ بهترين وضاحت، منهنجي خيال ۾، مشهور روزنامچر نگار سيموئل پيپز (samuel Pepys, ۱۶۳۳-۱۷۰۳ع) ڪئي آهي. هو لکي ٿو:

”موسقي مون کي مست ۽ بيخود ڪري ٿي ڇڏي، ۽ منهنجي روح کي اهڙيءَ طرح وڪوڙي ٿي وڃي جو آءٌ سچ پچ بيمار ٿيو هوان — بلڪل اهڙو بيمار، جهڙو بهرين به هڪ پيري پنهنجيءَ زال جي محبت ۾ گرفتار ٿي رهي ڇو آهيان“

مصورِي.

موسقيءَ جي برعڪس، مصوري پنهنجي ماهيت ۾ ڪنهن ٻيءَ شي جي وجود جي طلب ڪري ٿي: يعني لازمي طور ان ۾ ڪنهن نه ڪنهن موضوع — مثلاً شخص، واقعي، نظاري يا هندسي شڪلين — جو اظهار هوندو آهي. تصوير ۾ ڪٿي موضوع جو عنصر اهم نه به هجي، تڏهن به ان جي اهميت گهڻي آهي. عام راءِ هيءَ آهي ته تصوير جو موضوع سمجهڻ جهڙو ۽ سڃاڻڻ جهڙو هئڻ گهرجي. اسان جي پنهنجي وقت ۾ ڪيترن ئي مصورن انهيءَ عنصر کي پنهنجي ڪاري ڇڏيو آهي، جنهن مان موضوع ظاهر ٿئي ۽ هاڻي ته پنهنجين تصويرن ۾ هو رنگي شڪلين ۽ هندسي خاڪن ۽ نمونن جا ميڙ پيش ڪن ٿا، يا اسان جي ڄاڻل سڃاڻل شين جي تصوير اهڙي نموني تي ڇڪين ۽ ٺاهين ٿا جو انهن جون صورتون ئي ڦريو وڃن. مثلاً، لارلگيءَ جي ٻوٽن مان يا لاريءَ جي ڇت مان هٿ پيا ڦٽن؛ يا اهڙا پيانا ٺاهيا وڃن، جن جي سُرڻ جي شڪل اکين جهڙي هوندي آهي. عام طرح چيو وڃي ٿو — هيءَ ڪٿي ذاتي راءِ آهي، پر صحيح ضرور آهي — ته اهڙي قسم جي ڪابه تصوير اڄ تائين مقبول ٿي نه سگهي، بلڪ اڪثر تصويرون فني قدر منزلت جي اعليٰ معيار تائين به ڪين پهچي سگهيون — البت ان جو امڪان سو ضرور آهي.

تصوير ۾ جيتوڻيڪ ڪنهن نه ڪنهن موضوع جو عڪس ورتل هوندو آهي، پر رڳو موضوع جي هوبهو صورت ٺاهڻ ۾ تصوير جي فني بزرگيءَ جو راز پوشيده ڪوٺ ٿو ٿئي. جيڪڏهن ائين هجي ها، ته رنگين فوٽوءَ کي تصويري فن جو اعليٰ نمونو سمجهيو وڃي ها؛ ڇاڪاڻ ته ظاهر آهي، فوٽوءَ ۾ موضوع جو هوبهو ۽ بلڪل صحيح اظهار ٿئي ٿو. اهو ٻڌائڻ به مشڪل آهي ته ڪن عظيم ولنديزي مصورن (مثلاً ورميئر Vermeer، ۱۶۳۲-۱۶۷۵ع) جون تصويرون آخر ڪهڙي لحاظ کان رنگين فوٽن کان علحديون ٿين ٿيون. ان هوندي به انهن ۾ فرق ضرور نظر ايندو. تصويرن ۾ مٿاثر ڪرڻ جي زبردست طاقت موجود آهي، ڇڻ ته آهي اسان جي دٻين تي وڃيو قبضو ڪن؛ پر رنگين فوٽن ۾ اهو اثر ڪٿي! تنهنڪري، ظاهر آهي ته موضوع جي خالص ۽ صحيح اظهار کان سواءِ تصوير ۾ ٻيا جزا به موجود هوندا آهن. مثال طور، مصور جو پنهنجي موضوع سان مزاجي يا جذباتي لاڳاپو، يا هيءُ ته هو نظاري جي ڪهڙي خاص حصي تي گهڻو زور ڏيڻ چاهي ٿو؛ هو پنهنجي مرضيءَ ۽ پسند مطابق ڪهڙي حصي کي گهڻو نمايان ڪري ٿو، ڪهڙي حصي کي روشنيءَ ۾ آڻي ٿو، ۽ ڪهڙي کي اولهه ۾ ڇڏي ڏئي ٿو؛ يا هن جي اصل ڪوشش هيءَ ٿئي ٿي ته هو پنهنجيءَ تصوير جي موضوعن کي اهڙي انداز سان پيش ڪري جو انهن جو اصلي حسن ابدیت حاصل

ڪري — پوءِ کڻي ائين ڪرڻ لاءِ هن کي انهن سڀني جزوي ڳالهين جي هوبهو عڪاسيءَ کي قربان ڪرڻو پوي. هي مسئلا ڏاڍا منجهيل ۽ مشڪل آهن، جن تي آءٌ وڌيڪ بحث ڪرڻ ضروري نٿو سمجهان. آءٌ رڳو هن حقيقت ڏانهن ڌيان ڇڪائڻ ڪافي سمجهان ٿو ته تصوير ۾ جيتوڻيڪ ڪنهن نه ڪنهن موضوع جو عڪس ورتل هوندو آهي، پر تصوير ڏسي جيڪا لذت ۽ خوشي محسوس ٿئي ٿي، ان جو اصلي سبب موضوع جي صحيح ۽ هوبهو عڪاسي نه، بلڪ تصوير جي هيٺ (form)، خاڪو، روشني، ۽ رنگن جي خاص ملاوت ۽ ترڪيب آهي. پهرين ته اها حقيقت واقعي غير اهم پئي لڳندي، پر انهيءَ جو سچو احساس فقط ان وقت ٿي سگهي ٿو، جڏهن اسانجين نظرن مان بيشمار تصويرون گذريون هونديون ۽ اسين تصويرن ڏسڻ جا عادي ٿي ويا هوندا سين. پهرئين پيري ڪنهن تصوير کي ڏسڻ وقت اسين ڇاچيندا آهيو ته ان جو موضوع ڪهڙو آهي ۽ ان ۾ ڪهڙيءَ شي جي عڪاسي ڪيل آهي، ۽ پوءِ پنهنجي ذوق مطابق ان مان لطف ۽ خوشي حاصل ڪندا آهيون. اسين تصوير ۾ ڪنهن قدرتي نظاري يا جنگ جي منظر يا هرڻ جي شڪار کي ڏسي حيران ٿيون ٿا، ۽ بي اختيار مصور کي داد ڏيون ٿا ته هن ڪهڙي نه ڪمال ۽ ڪاريگريءَ سان اهو نظارو تصوير ۾ آندو آهي. تصويرن ڏسڻ ۽ ڏسندي رهڻ جي عادت جڏهن اسان ۾ گهر ڪري ويندي، تڏهن ئي اسان کي هن حقيقت جو احساس ٿيندو ته جيتوڻيڪ تصويرون ڪهڙي قدر حقيقي زندگيءَ سان مشابهت رکن ٿيون، ليڪن انهن جو اصل قدر ۽ قيمت (يعني اها خوبِي جيڪا اسان جي جذبن تي اثر ڪري ٿي) انهن جي حقيقي زندگيءَ سان مشابهت هجڻ ۾ نه آهي.

ادب.

مصوريءَ ۽ موسيقيءَ جي مقابلي ۾، ادب جي طاقت ۽ تاثير تمام زياده آهي. حقيقت ۾ ادب جي رنگينين ۽ دلچسپين جي ڪابه حد مقرر ڪري نٿي سگهجي؛ ڇاڪاڻ ته ان ۾ انساني تجربي جو سمورو عڪس، ۽ انساني فطرت جي هر رُخ کي پوريءَ طرح ظاهر ٿيڻ جو موقعو ملي ٿو. جيڪڏهن ادب غنائِي شاعريءَ جي صورت ۾ آهي، ته اسان کي زندگيءَ جي حسُن مان لطف اندوز ڪرائي ٿو. ڊرامي، خاص ڪري المي ڊرامي (tragedy)، ۾ زندگيءَ جي عظمت ۽ شان شوڪت کي ڏسي، اسان ۾ انسانيت سجاڳ ٿئي ٿي. مزاحي ڊرامو (comedy) ڏسي اسين خوش ٿيون ٿا، ۽ ٽهڪن مٿان ٽهڪ ڏيندا ٿا رهون. وري جيڪڏهن ادب ۾ طنز ۽ مزاح هجي، ته اسين ماڻهن جي بيوقوفين ۽ ذليل حرڪتن کي ننديون ٿا. خيالي ادبپارن کي پڙهي اسان جي دلين ۾ پختا ارادا پيدا ٿين ٿا ته دنيا کي اهڙو بنايون جهڙو ان کي ٿيڻ گهرجي؛ يا ائين چئجي ته اسان ۾ پنهنجين دلي خواهشن کي حاصل ڪرڻ جي شديد آرزو ڪتر مولي آئي ٿي.

اعليٰ ادب جي مطالعي مان جيڪو اثر پيدا ٿئي ٿو ۽ جيڪا خوشي اسان کي ملي ٿي، ان جي باري ۾ ڪيترا ئي نظريا آهن. مثلاً، آهي ماڻهو جيڪي تڪليفن ۽ مصيبتن ۾ پریشان

رهندا ٿا اچن ۽ جيڪي پنهنجي ڏک کي وسارڻ لاءِ وڌيڪ اذيتون سھن ٿا، اهي عظيم آلمين (great tragedies) — جهڙوڪ ”ميڪيٿ“ يا ”هئمليٽ“ — کي ڏسي ڇو ٿا خوشي محسوس ڪن، جڏهن انهن آلمين ۾ رنج ۽ غم بي انداز آهي، ۽ جڏهن انهن جا ويسڌاري (characters) هڪٻئي سان دغا ڪن ٿا، زھر ٿا پيارين، قتل ڪن ٿا، ۽ عام طرح نهايت ڪميٽپ جا طريقا اختيار ٿا ڪن! نيٺ آلمين جا ويسڌاري ڪهڙيءَ طرح، افلاطون جي نظريي مطابق، پنهنجين بد بختين، شڪستن ۽ ڪمزورين کي وضاحت سان بيان ڪن ٿا؟ جيڪڏهن روزاني زندگيءَ ۾ اوهان کي ڪو ڏک پهچي — اوهان کي ڪو ڏک لڳي، ڪٿي اهو ڏک جسماني هجي جهڙوڪ اوهان کي گوڏي ۾ هاڪي لڳي وڃي، يا اهو ڏک نفسياتي هجي جهڙوڪ اوهان جو محبوب اوهان سان بيوفائي ڪري — ته اوهين انهيءَ ڏک جي ٻار هلاڪي ڪرڻ جي ڪوشش ڪريو ٿا. انهيءَ ڏک جي ٻار هلاڪي ڪرڻ لاءِ اوهان کي حقيقي زندگيءَ ۾ اهو سبق سيکاريو وڃي ٿو ته هر مشڪل کي استقلال، ثابت قدميءَ ۽ مستقل مزاجيءَ سان برداشت ڪريو، ۽ اهو به سمجهايو وڃي ٿو ته پڇتائڻ مان ڪوبه فائدو ڪونه آهي. پر آلمين ۾ ڏيکاريل زندگيءَ مان جڏهن ماڻهن کي ڏک ۽ تڪليف پهچي ٿي، تڏهن هو ڊگهيون ڊگهيون تقريرون ڪري پنهنجي دل جو غبار ڇنڊين ٿا، هر ڪنهن کي پنهنجي درد جو داستان ٻڌائيندا رهن ٿا، ۽ چون ٿا ته ڪهڙيءَ طرح هڪ هڪ شي، هڪ هڪ شخص سندن دشمنيءَ ۽ مخالفت تي ڪم ڪشي بيٺو آهي. مثلاً، ’هئمليٽ‘ هميشه شڪايتون ڏيندو ۽ دانھون ڪندو نظر ٿو اچي. اسان کان نه رڳو اهڙن ڊرامن جي تعريف ۽ تحسين جي توقع رکي ٿي وڃي، بلڪ اسين سچ پچ انهن جي ساراهه ڪريون ٿا، ۽ ’هئمليٽ‘ ۽ ’ميڪيٿ‘ کي دنيا جي عظيم ترين ڊرامن مان ڪري ٿا ليکيون. ڇو؟ ان جو هڪڙو مشهور جواب يوناني فيلسوف ارسطوءَ ڏنو آهي. هن جو چوڻ آهي ته اسين اسٽيج تي آلمين کي ڏسي ان ڪري خوشي محسوس ڪريون ٿا جو اهي اسان جي جذبي جي وڌيڪ ۽ فالتو شدت کي گهٽائي ڇڏين ٿا. خاص ڪري، رحم ۽ خوف جي جذبن کي ٻاهر لڪرڻ جو گهٽ نه ملي، ته اهي اندر ئي اندر ٽهڪندا ٿا رهن؛ اسين سڏندا ۽ ڪامندا ٿا رهون، ۽ آخرڪار اهي جذبا اسان کي سخت مزاج، چڙاڪ ۽ بزدل ڪري ٿا ڇڏين. ارسطوءَ جو خيال آهي ته آلمين ڪنهن خوفناڪ واقعي جي چوٽ کان اسان جي جذبن کي ٽارين ٿا. اهو خوفناڪ واقعو جيتوڻيڪ سمورو هٿرادو هوندو آهي، پر ناٽڪ نويس پنهنجي فطري ذهانت ۽ ڪاريگريءَ سان ان ۾ اهڙي نموني رنگ پري ٿو، جو ٿوري وقت لاءِ اهو بلڪل حقيقي ۽ اصلي پيو معلوم ٿيندو آهي. اهڙيءَ طرح، آلمين جذبن جي وڌيل تيزيءَ کي گهٽائي، ختم ڪري، اسان جي نفسياتي صحت کي قائم رکڻ لاءِ مددگار ثابت ٿين ٿا، ۽ انهن جي ڏسڻ کان پوءِ جڏهن اسين واپس پنهنجي حقيقي زندگيءَ ۾ اچون ٿا، ته اسان ۾ زندگي گذارڻ جا توان آڻنگ ۽ نيون خواهشون پيدا ٿي وڃن ٿيون، ۽ اسين پاڻ کي عقلمند، سياڻا ۽ گنپير معلوم ڪريون ٿا.

هن نظريي جي موافقت ۾ گهڻوئي ڪي چئي سگهجي ٿو. اسين گهڻو ڪري ادب جو مطالعو ان لاءِ ڪندا آهيون ته ان جي وسيلي آهي ڏورانهن تجربا حاصل ٿين، جيڪي سڌيءَ طرح زندگيءَ مان حاصل ٿي نٿا سگهن. ٽيڪسي، هڪجهڙي ۽ ٽڪائيندڙ، بنهه عام زندگي گذاريندڙ ماڻهن کي آخر ڇو ڪنهن حسرتناڪ ۽ جاسوسي ناول جي پڙهڻ مان لطف اچي ٿو؟ انهيءَ لاءِ ته هنن جي هنگامي ڪرڻ ۽ ڪنهن وڏي ڪم ڪرڻ جي دٻيل خواهشن کي انهن ڪارنامن مان راحت ملي ٿي، جيڪي هو ڪتابن ۾ پڙهڻ ٿا ۽ ناڪ جي ڀردي تي ڏسن ٿا. هيءَ آها خواهش هئي، جيڪا ماڻهو پنهنجي عام زندگيءَ ۾ پوري نه ڪري سگهيا هئا، ۽ جيڪا اڄ تائين دٻي پيئي هئي.

انهيءَ نقطهءِ خيال کان، ادب جنهن ته زندگيءَ کان ڀڄي وڃڻ جو رستو آهي. پر جيڪڏهن ائين هجي ها، ته هڪ فن جي حيثيت ۾ اهو ڪڏهن به شاعريءَ، مصوريءَ ۽ موسيقيءَ سان برابري ڪونه ڪري سگهي ها، ۽ نه وري اهو اسان کي انهن بيحد خوشي بخشيندڙ تجربن سان ئي نوازي ها، جن سان زندگيءَ جا خزانا ڀريا پيا آهن؛ ۽ ظاهر آهي ته ان جو تاثير فن جي تاثير کان گهٽ، ۽ ٻين نشي ڏيندڙ شين جي تاثير کان تمام وڏو هوندو آهي.

هن باري ۾ عام راءِ هيءَ آهي ته اعليٰ ادب زندگيءَ کان ڀڄي وڃڻ جو رستو ڪونه آهي، پر زندگيءَ جي وسعت ۽ عظمت جو ضامن آهي. جيتريقدر وسعت جو تعلق آهي، اعليٰ ادب جي مدد سان اسين زندگيءَ کي ڄڻ ته عزت ۽ احترام جي نگاهه سان ڏسون ٿا، ۽ اهڙيءَ طرح زندگي اسان کي اڳي کان وڌيڪ دلچسپ ۽ گذارڻ جي قابل معلوم ٿئي ٿي. جيتريقدر عظمت جو تعلق آهي، اعليٰ ادب جي مطالعي کان پوءِ اسين هڪ اهڙيءَ خوبصورت، وڻندڙ ۽ پُرڪشش دنيا ۾ پهچي وڃون ٿا، جنهن جو عام زندگيءَ ۾ اسين خيال به ڪري نٿا سگهون. ادب اسان کي زندگيءَ ۾ نين نين ڳالهين جي خبر ڏئي ٿو، ۽ اسان کي ان لائق ڪري ٿو جو اسين دنيا ۾ گهڻي دلچسپي، وڌيڪ جوش خروش ۽ گهڻو حسن ڏسڻ لڳون ٿا، ۽ اسان کي پنهنجي همدرديءَ جي جذبن جي وسعت ۽ خيال جي پرواز لاءِ موقعو ملي ٿو.

جوانيءَ ۾ اوهان کي پوڙهين عورتن ۾ ڪنهن به قسم جي دلڪشي نظر نٿي اچي. ڪڏهن شام جي وقت وندر خاطر انهن سان ملڻ ڄڻ ۽ انهن سان گڏ چانهه پيئڻ ۾ اوهان کي ڪوبه لطف ڪونه ٿو ملي. مسز گاسڪيل (Mrs. Gaskell، ۱۸۱۰ع-۱۸۶۵ع) جي هڪڙي ڪتاب جو نالو ”ڪرينفورڊ“ (Cranford) آهي، جنهن ۾ اهڙين ٻن پوڙهين ڪنوارين جي آکاڻي ڪنيل آهي، جيڪي صديءَ کان هڪ ننڍڙي ڳوٺڙي ۾ رهنديون هيون. هنن جي عمر گهڻي، ۽ آمدنيءَ جا وسيلو ٿورا هئا. جيڪڏهن اوهين پوڙهين عورتن سان ملو ڄڻو ٿا، ته هاڻي انهن وٽ وڃڻ کان پهرين اهو ڪتاب ضرور پڙهو. اوهان کي ٻائمراد و خبر پوندي ته اوهين انهن سان گهڻي دلچسپ نموني ۾ پيش اچي رهيا آهيو، ۽ هڪ ڄاتل سڃاتل ماحول ۾ انهن سان ڳالهه ٻولهه پيا ڪريو. هي رڳو ان ڪري ته هاڻي هو اوهان کي وڌيڪ مزيدار

۽ مطالعي جي قابل نظر اينديون، ۽ اوهين انهن جي خواهشن ۽ ناڪامين کي گهڻيءَ همدرديءَ ۽ پيار سان سمجهڻ جي ڪوشش ڪندا. اوهان کي هنن ۾ اهڙيون اهڙيون مفيد ڳالهيون نظر اينديون، جو اوهين جيڪڏهن مسز ڪاسڪيل جو ڪتاب نه پڙهو ها ته اهي ڳالهيون يقيناً اوهان کان لڪل رهن ها.

فرض ڪريو ته اوهين پهريون ڀيرو ڪنهن جي محبت ۾ گرفتار ٿيا آهيو. هاڻي جيڪڏهن اوهان دنيا جي انهن عظيم ڪهاڻين جو مطالعو ڪيو آهي، جن جو موضوع ”پهرين محبت“ آهي — مثلاً بليڪ مور (Black Moore، ۱۸۲۵-۱۹۰۰ع) جي ڪهاڻي ”لورنڊوني“ (Lornadone)، يا ميريدٿ (Meredith، ۱۸۲۸ع-۱۹۰۹ع) جي ڪهاڻي ”رچرڊ فيورل“ (Richard feural) — ته اوهين پنهنجي عشق جي جذبن ۽ تجربن کي اڳي کان وڌيڪ لطيف محسوس ڪندا. هڪ عظيم ناول نگار، پنهنجي قابليت ۽ هنر سان، ’پهرين محبت‘ جي حسن ۽ سينگار، ۽ رازن ۽ رمزن بابت اهڙين اهڙين ڳالهين سان اوهان کي واقف ڪرائيندو جو هونئن اوهين پنهنجي سر ڪڏهن به انهن تائين پهچي ڪين سگهو ها. هتي اهو به ٻڌائڻ ضروري سمجهان ٿو ته ”لورنڊوني“ جي پڙهڻ مان اوهين سترهين صديءَ جي انگريزي تاريخ جي اندروني معاملن مان واقف ٿي سگهو ٿا؛ اوهين مشيني دور کان اڳ جي بادشاهن جي زبردستن جو صحيح اندازو لڳائي سگهو ٿا؛ ۽ ڪنهن برفاني طوفان ۾ ٻاهر نڪرڻ وقت دل تي جيڪي گذري ٿو، ان جو به احساس ڪري سگهو ٿا. آخري ائين ڪونه ٿو چوان ته اوهان ۾ پنهنجي سر انهن شين جي ڇنڊڇاڻ ڪرڻ جي ڪا صلاحيت ئي موجود ڪانه آهي، پر منهنجي چوڻ جو مطلب فقط هي آهي ته جيڪڏهن اوهين ’بليڪ مور‘ جو ڪتاب پڙهو، ته انهن شين بابت اوهان جي تنقيد يا تحسين يا قدرداني اڳي کان وڌيڪ لطيف ۽ گهڻو بلند ٿي ويندي.

آخري سمجهان ٿو ته اوهان کي ان عورت جي جذبن سان ڪابه دلچسپي ڪانه هوندي، جيڪا پنهنجي مڙس کي ڇڏي عاشقن سان پڄي ويٺي هجي، ۽ جنهن کي الهيءَ ڏوهه جي سزا ۾ سماج ڏڪاري ڇڏيو هجي. پر جڏهن عظيم ناول نگار ٽالسٽاءِ پنهنجي هڪ ناول ”اينا ڪرينينا“ (Anna Karenina) ۾ ڏاڍيءَ هنرمنديءَ سان انهن جذبن کي بيان ڪري ٿو، ته اهي جذبا اهڙا حقيقي، سچا ۽ پُردرد ٿي ٿا هون، جو آخري دعوا سان چوان ٿو ته انهيءَ آڪائيءَ جو ڊرامائي انداز سخت کان سخت دل واري انسان کي به ڏڪائي ڇڏيندو. پنهنجي ٻئي ناول، ”جنگ ۽ امن“ (War and Peace)، ۾ ٽالسٽاءِ اهڙيءَ اٽوسرنڊز فڪري اونهاڻيءَ ۽ اهڙي باريڪ بينيءَ سان فوجي زندگيءَ ۽ ان جي ذري پرزي جي تصوير ڪڍي ٿو، جو اوهين ائين سمجهندا ته اهي سڀئي تجربا جيڪي جنگ ۾ هڪ سپاهيءَ کي پيش اچن ٿا، جن ته سچ پچ اوهان تي ٿي گذريا آهن. هن جي خواهشن ۽ تمنائن کان اوهان جي دل متاثر ٿيڻ کان سواءِ رهي ڪين سگهندي؛ بهادريءَ ۽ همت جي ميدان ۾ اوهين هن جو ساٿ ڏيو ٿا، ۽ خوف ۽ اذيت جا زبردست حملا اوهان تي به ٿيڻ لڳن ٿا.

آء خود پنهنجو مثال به پيش ڪندس. مون کي ڳوٺاڻي زندگي ڏاڍي پسند هوندي آهي؛ خاص طرح ڳوٺ جي ٻنين ٻارن مان گذرندي هڪ قسم جو عجيب لطف محسوس ڪندو آهيان. پر، تڏهن به ڳوٺاڻين شين بابت اڻت ڪهت ڄاڻ هوندي اٿم. ڪيترن ئي وٽن، ٻوٽن ۽ پڪن کي ڏٺو ته ضرور اٿم، پر انهن جي نالن مان واقف ڪونه آهيان. ڪي ٿورا پڪي آهن، جن کي آءُ انهن جي آوازن مان سڃاڻان ٿو. تنهنڪري، جڏهن به ڳوٺ ۾ وڃي گهڻي وقت تائين رهڻ ۽ اتي جي ٻنين ٻارن مان گذرڻ جو موقعو ملندو اٿم، تڏهن آءُ پهرين ڪنهن وڏي انگريز اديب — مثلاً هڊسن (Hudson، ۱۸۴۱-۱۹۲۲ع) يا هارڊي (Thomas Hardy، ۱۸۶۱-۱۹۲۸ع) وغيره — جي ڪنهن ڪتاب کي ضرور پڙهندو آهيان. هارڊي رڳو اهو نٿو ٻڌائي ته قدرت پنهنجن رنگين ڪمن ۾ مصروف آهي، بلڪ هو ڏاڍي خوبصورت انداز ۾، قدرت جي هر هڪ ڪم جو مڪمل جائزو وٺندي، ٻڌائي ٿو... مثلاً، ته اوهين ڪهڙيءَ طرح رات جو اهو اندازو ڪري سگهو ٿا ته جڏهن هوا لڳي ٿي ته ڪهڙي قسم جو گاهه کليل ميدان کي هوا جي آواز کان محفوظ رکي سگهي ٿو. يا، مثلاً، اسين ته رڳو ايترو چونداسين ته ’ٽيس‘ جولاءِ ۾ پنهنجي عاشق سان ملڻ لاءِ هڪڙي قدرتي باغ جي پٺيان لنگهي ويئي هئي؛ پر هارڊي اها ڳالهه هن طرح بيان ڪري ٿو:

”— هوءَ بنهه ٻليءَ وانگر لڪي لڪي وٽن ۽ ٻوٽن جي جهڳٽن مان ٿي گذري. سندس پيرن هيٺان سڀيون پنڇي پُري ٿي پيون. سندس چولي تي هر هنڌ ڪيٽن جي گيڻ جا چٽا ٿي ٿي پيا. هن جا هٿ ڪڏهن ڪنڊائن ٻوٽن جي کير سان ڀرجي ٿي پيا، ۽ ڪڏهن نرم نرم کپ ۾ آلا ٿي ويا ٿي. هن هر هر پنهنجن آگاهون ڪلهن تي لڳل لڳلڳدار چٽن کي اڳيو ٿي، جيڪي صوف جي وٽن جي شاخن تي ته برف جهڙا بلڪل اڇا هئا، پر سندس جسم تي لڳي ڳاڙها جهڙا رت ٿي نظر آيا...“

ههڙي قسم جون لکڻيون اوهان جون اڪيون کوليو ڇڏين، انهيءَ لاءِ ته قدرت جو مشاهدو ڪري، ان جو ذرو ٻرو ڏسي وائسي، ان جي خزانن مان گهڻوئي ڪجهه حاصل ڪريو، ۽ پنهنجي وٽندڙ شغل — يا عشق — جي لاءِ ايتري وسعت ڏسي سگهو، جيڪا قدرت جي مطالعي کان سواءِ ناممڪن هئي.

ادب جو تاثير پنهنجن رنگينين ۽ طرح طرح جي هجڻ ڪري لامحدود آهي، پر ان جو سڀ کان اهم ۽ قابل ذڪر تاثير آهي ’ادب جي حيرت انگيزي‘. هيءُ اها طاقت آهي، جيڪا اوهان جي سؤنجهه ۽ حيرالهيءَ کي سڃاڻ ڪري ٿي. پرين ۽ جنن ٻوٽن جا قصا اجهو هيئن شروع ٿيندا هئا — ’هڪ دفعي جسي ڳالهه آهي...‘ يا ڪنهن ڏڪائيندڙ ۽ جاسوسي آکاڻيءَ جي شروعات هيئن ٿئي ٿي — ’سياري جي شام هئي، پنج لڳا هئا، ۽ ڏيڻ ٻڙڻ جو وقت هو...‘ جيڪڏهن آکاڻي چڱي آهي، ته مجال آهي جو اوهين ڪتاب مان سٺهن ڪلي

سگهو؛ ۽ دنيا جهان کان بيخبر، ڏاڍي غور سان ڪتاب آخري صفحي تائين پڙهي ويندا، رڳو ان لاءِ ته اوهين اهو معلوم ڪرڻ گهرو ٿا ته 'اڳتي ڇا ٿيو؟' هتي آکاڻيءَ جي پلاٽ جي اهميت بابت آخري اهو ضرور ٻڌائيندس ته داستان گوئيءَ جي ڪاميابيءَ جو دارومدار گهڻو ڪري پلاٽ جي عمدگيءَ تي هوندو آهي. پلاٽ کان پوءِ ويسٽاري آهن. ناول نگار ماڻهن جي هڪ ننڍڙي دنيا پيدا ڪندو آهي. انهن ماڻهن جا هڪڙي لاءِ جذبا، ۽ انهن جذبن جو هڪڙي تي جنهن انداز سان رد عمل ٿيندو آهي، ناول نگار پنهنجيءَ تخليق ۾ ڄڻ ته انهن جو نقش ڇڏي ٿو. روزاني زندگيءَ ۾ ماڻهو ننڍين ننڍين بيشمار ڳالهين تي هڪڙي سان رُسن ٿا ۽ پنهنجا لاڳاپا ٽوڙيو ڇڏين: مثلاً هيئن ٿئي ٿو جو اوهين پنهنجيءَ زال کي ڏڪارڻ لڳو ٿا، ڇاڪاڻ ته هن جو نڪ ڦيٽل آهي؛ يا اوهان جي دل ۾ ان شخص لاءِ عزت پيدا ٿئي ٿي، جنهن کي اوهين هميشه نفرت جي نگاهه سان ڏسندا هئا، ۽ اوهان جي دل ۾ پيدا ٿيل عزت فقط هن معمولي ڳالهه سببان آهي جو اوهان شطرنج جي راند ۾ هن کي شڪست ڏني آهي! پر ناول ۾ اوهان کي ماڻهن جا لاڳاپا، هنن جي سڀني ننڍين ننڍين ڳالهين سميت، سچائيءَ ۽ خلوص سان ڀرپور نظر ايندا. ڦيٽو نڪ، شطرنج جي راند ۾ اوهان جي فتح، ۽ اهڙي قسم جا ٻيا به ڪيترا ئي ننڍڙا ننڍڙا واقعا، ناول جي صفحن ۾ ٽوڙيا پکڙيا پيا هوندا — ڄڻ ته هڪ پوري دنيا اوهان جي نظرن اڳيان موجود آهي.

اعليٰ ادب ۾ هڪ قسم جو جادو آهي، جيڪو پنهنجن سمورن اسرارن سميت اسان جي دل کي وڪوڙي وڃي ٿو. هيءُ اهڙو جادو آهي، جنهن جو اثر لفظن جي قيد ۾ اهڙيءَ طرح نٿو اچي سگهي، جهڙيءَ طرح حسن لاءِ اسان جو جذبو لفظن جي قيد کان آزاد رهندو آهي — ۽ شايد جنهن لاءِ اسان جو جذبو ويس بدلائي، انهيءَ جادوءَ جي روپ ۾، اسان جي دل ۾ لڪي ويهي رهي ٿو. شاعر ٿامس گري (Thomas Gray) چوي ٿو:

'The curfew tolls the knell of parting day,
The lowing herd winds slowly o'er the lea,
The plowman homeward plods his weary way,
And leaves the world to darkness and to me.'

هتي ڳوٺ جي ڪنهن وڻندڙ نظاري جو سنئون سڌو بيان ڪونه آهي؛ ۽ نه وري اسين اهو معلوم ڪرڻ چاهيون ٿا ته هن ويرانيءَ ۾، جتي رڳو شاعر ۽ اونداهه رهجي ويئي آهي، شاعر ڇا ڪندو؟ هن بند ۾ شاعر اسان کي هڪ اهڙي هنڌ وڃي ٿو ڇڏي جو اسان ۾ گهڻو ڪي ڄاڻڻ جي خواهش پيدا ٿي ويئي آهي. هن هڪ اهڙو جادو ويهي رچيو آهي، جنهن جون ننڍڙيون ننڍڙيون لهرون ٻوهندڙ کي پنهنجي سموري جسم ۾ ڀرندڙون محسوس ٿين ٿيون. حقيقت ۾، ادب جي مطالعي مان حاصل ٿيندڙ طرح طرح ۽ بي انداز خوشين جي باري ۾ هيءُ تبصرو به ناڪافي بلڪه بنهه ٿورو آهي. سچ پچو ته هڪ سٺو ڪتاب اهڙو بهترين ۽ مخلص دوست آهي، جيڪو سڄي زندگي ماڻهوءَ جو ساٿ ڏئي ٿو.

فن ۽ ثقافت

آثار قديم جي ماهر ڊاڪٽر ويلز پنهنجي تصنيف ”پاڪستان جا پنج هزار سال“ (Five thousand years of Pakistan) ۾، اها دعوا ڪئي آهي ته برصغير هند-پاڪ دنيا جي قديم ترين ملڪن مان هڪ آهي، ۽ پنجن هزارن سالن کان هيءَ ملڪ دنيا جي قديم قومن جي تهذيب ۽ ثقافت جو مرڪز پئي رهيو آهي، جن جو داستان، ۽ تاريخ هتي جا قديم آثار دهرائي رهيا آهن. موئن جي دڙي، هڙاپا، ٽڪسالا ۽ ڪوٽ ڏيجي جا قديم آثار هر سياح کي ٻڌائين ٿا ته پاڪستان هڪ قديم ملڪ آهي ۽ قديم قومن جي ثقافتن جو مرڪز آهي. هن ۾ ايراني، يوناني، بوڌين، سڀني، ساڪن، ۽ مسلمانن، پنهنجي فن ۽ ثقافت کي هميشه قائم رکڻ لاءِ هر ممڪن ڪوشش پئي ڪئي آهي. انهيءَ قديم ورثي جي بقا ۽ ترقيءَ لاءِ موجوده دور ۾ جيڪي ڪوششون ڪيون ويون آهن سي قابل داد آهن، ۽ ثقافتي سرگرميون جيئن پوءِ تين زور وٺي رهيون آهن. اڄڪلهه علمي حلقن ۾ انهيءَ موضوع تي ڪافي تبادلءِ خيال هلي رهيو آهي.

ثقافت يا ڪلچر کي مختلف ماڻهن، مختلف وقتن تي، مختلف معنائن ۾ استعمال پئي ڪيو آهي؛ پر هن وقت ثقافت يا ڪلچر جو مفهوم چڱيءَ طرح وضاحت سان مقرر ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ انسان جي اجتماعي زندگيءَ جا سمورا خارجي مظاهر اچي وڃن ٿا. ڪنهن قوم جي ريتين رسمن، طرز لباس، راندين روين، وڏرن، تفريحن، لطيف فنن، ۽ اهڙين ٻين مڙلي شين جي مجموعي کي ’ثقافت‘ چيو وڃي ٿو. انهيءَ لحاظ کان ثقافت ڪنهن قوم جي نظرين ۽ اعتقادن، اخلاقي رجحانن ۽ جمالياتي ذوق جي آئيندار هوندي آهي، ۽ ان جي پوريءَ تاريخ جو عڪس، نت ۽ نچوڙ، پاڻ ۾ محفوظ رکندي آهي.

ثقافت جي نشوونما ۾ ”قوت محرڪه“ جيڪو حصو ادا ڪندي آهي، اهو انساني فطرت جو هڪ نهايت اهم ترين جوهر آهي، جنهن کي جمالياتي ذوق چيو وڃي ٿو. تخليق توڙي ايجاد جي قوت کي انهيءَ جوهر مان ڪهڙي مدد ملندي آهي. انهيءَ ئي زندگي بخش ذوق جو مشعل هٿ ۾ کڻي، تهذيب ۽ تمدن جا قافلا اطمينان ۽ مسرت جي تلاش ۾، محنت جي مشڪل وادين کي طي ڪن ٿا. اهو ذوق جمال، ضرورت کي هڪ جاءِ تي بيٺو نٿو ڏئي؛ بلڪ ان جو زماني رد عمل هڪ عجيب طلسمي عمل آهي، ڇاڪاڻ ته منزل اڳيان اڳيان پهچندي

نظر ايندي آهي ۽ ڪڏهن به ڪنهن هڪ جاءِ تي قائم نه رهندي آهي. مثال طور، اڄ جيڪا تعميرات جي طرز دلين کي مرغوب آهي، ڏهن سالن کان پوءِ طبيعت انهيءَ کي پسند نه ڪندي ۽ ذوق جمال ان کي وري هڪ نئون رنگ ڏيندو، جو سڀڪنهن کي پسند ايندو. اڄ جنهن لباس هاڻو سان ذهني ۽ جسماني تسڪين حاصل ٿئي ٿي، سڀاڻي اهو ساڳيو لباس ڏئي به ڪين وٺندو، ۽ ڪنهن لئين قسم جي طرز تلاش ڪئي ويندي. اهڙيءَ طرح، انساني معاشري جي سڀني شعبن ۾ تغير ۽ تبديل جاري آهي. دراصل ذوق جمال جو مصرف هيءُ آهي ته زندگيءَ ۾ حسن ۽ رنگيني، آراستگي ۽ پختگي پيدا ڪري. ڪنهن به قوم جو جمالياتي ذوق ان جي نظرين ۽ عقيدن، ان جي ضابطه حيات، ۽ ان جي اخلاقي رجحانن ۽ تاريخ کان بي نياز ۽ بي تعلق رهي ڪم نٿو ڪري، پر ان جي اجتماعي ڪردار جي زير اثر رهي ٿو.

ذوق جمال پنهنجو مڪمل مظاهرو لطيف فنن جي ذريعي ڪري ٿو. اهوئي سبب آهي جو هر قوم جو لطيف فن ان جي فردن لاءِ ذوق جمال جي ترتيب جو مؤثر ترين ذريعو آهي. لطيف فن، زندگيءَ جي آرائش ۽ زيبائش توڙي حسن پيدا ڪرڻ ۾ ڪهڙو حصو وٺن ٿا. ثقافت جو سڀ کان وڏو شعبو، ان ڪري، لطيف فنن کي سمجهيو وڃي ٿو.

پاڪستان اڃا هڪ زير تعمير رياست آهي، ۽ ان جي معاشرت پڻ، بحيت مجموعي، اڃا مٽيءَ ۽ گاري جي صورت ۾ آهي. ٻين لفظن ۾ ائين ڪڻي چئجي ته پاڪستاني ثقافت اڃا مستقبل جي پرائڻن ۾ ٻڌل ۽ ٻڌل ۾ آهي. تنهن هوندي به ماهرن هن ملڪ جي ثقافتي دولت کي هڪ معنيٰ ڏئي آهي، ۽ ان کي ٻن حصن ۾ تقسيم ڪيو ويو آهي: (۱) ثقافت جا اهي مادي خزان، جيڪي عالم امڪان جي دائري ۾ هئڻ سبب ظاهر ظهور ڏسي وائسي سگهجن ٿا، ۽ انسان جي جسماني زندگيءَ جي بقا ۽ آسائش ۽ آرائش لاءِ ضروري آهن — جهڙوڪ هر قسم جا اوزار، جڳهيون، لباس، گهرو سينگار جا سامان، کاڌا، سواريون ۽ مالداري، زراعت ۽ صنعت جا طريقا، وغيره؛ ۽ (۲) ثقافت جا اهي روحاني خزان، جن جو صرف ذهني آراستگيءَ سان واسطو آهي — جهڙوڪ قديمي روايتون، رسمون ۽ رواج، قصا ۽ ڪهاڻيون، علم ۽ ادب، رقص، موسيقي، مصوري، وغيره. هت اسين ثقافت جي ڪن خاص جزن جي موجوده دور ۾ اهميت ۽ ترقيءَ کي ڇاڇينداسين.

لباس. ماڻهن جي ڏيک ويڪ ۽ لباس جو ملڪي حالتن تي تمام گهڻو مدار آهي. صرف وادي سنڌ جي ڏاکڻين ڇيڙي جي لباس، سينگار ۽ سينگار جي سامان جو ئي ڪافي جائزو وٺو. هي خطو پنهنجي شادابيءَ ۽ سرسبزيءَ جي ڪري دنيا جي ڪيترين ئي قومن جي اک ۾ هو. هتي جا وسندڙ واهاري بندر ۽ هتي جون دولتون انهن کي ڇڪينديون رهيون، الهيءَ ڪري هي حصو مختلف تهذيبن جو گهوارو بنجي ويو. مختلف لباس، ۽ لباسن سان گڏ هارسينگار جي طور طريقي ۾ به گهڻي ڦير گهير آئي. قديم زماني ۾ هن خطي جون زالون گلابي ريشمي سوسيون، باريڪ ممل، سايون ريشمي ۽ اولي شالون پهرينديون هيون. مشڪ ۽ عنبر، ڪافور ۽ صندل کي

تيل ڦليل ۽ هارسينگار ۾ استعمال ڪنديون هيون — ايتريقدر جو چوٽن کي به مشڪ غنبر ۽ چنبيليءَ سان واسينديون هيون. ڳچين ۾ هسيون، پيرن ۾ ڪٽيون، ٻانهن ۾ ڪنگڙ، ڪنن ۾ پٽڙا، ۽ لڪ ۾ نڪ هتي جا خاص زيور هئا. نٿ ته اڄ به سهاڳ جي نشاني سمجهي ويندي آهي. عربن جي آئي، 'جهانجهر' جو رواج چالو ٿيو. موجوده دور ۾ هتي جون زالون چنبيلي يا ڪوپو خوشبودار تيل مڪي، گول پيشانيءَ مٿان ڊگهن ڪارن ۽ لسن وارن کي پڻ وڏين ڇڪن ۾ سنوارين ٿيون. پٺيان سڀ وار گڏي چوٽي ڪن، جا ڪمر تائين پيشي لٽڪندي آهي؛ ان ۾ اڳٽ وانگر ڳاڙهو ريشمي ڇيٽو زياده زينت بخشيندو آهي.

هڪ صوفيانہ قول آهي — ”الله جميلٌ و يحب الجمال“، يعني الله پاڻ به حسين آهي، ۽ حسن کي پسند ڪري ٿو. جتي حسن آهي، اتي خدا جو نور آهي. عشق حسن کان سواءِ پيدا ٿي نٿو سگهي؛ حسن ان جو محرڪ جذبو آهي. هر قوم جي مهذب ۽ زنده دل هجڻ جو ثبوت، ان ڪري، سندس ذوقِ جماليات، حسن پسنديءَ ۽ فطرت شناسيءَ تي منحصر آهي.

مصورِي. فنونِ لطيفه جو مکيه جزو مصوري آهي. اسلام جي اثر ڪري، ساهوارن جي تصويرن جو رواج ماضيءَ ۾ گهٽ رهيو، ليڪن ان جي جڳهه وري نقاشيءَ، گلڪاريءَ ۽ سنگتراشيءَ ورتي. جنهن ۾ فنڪارن ڪمال جو فن ڏيکاريو آهي. مسجدن ۽ مقبرن ۾ ڪاشيءَ ۽ سنگتراشيءَ جو ڪم، چادرن ۽ فراسين ۽ ڪپڙن تي چٽر ۽ گلڪاريءَ جي حرقت خاص اهميت واري آهي. خاص ڪري چولن، ڪنجن، گهنگهن، سئٽين ۽ گندين وغيره تي ڀرت جو ڪم نهايت نفيس ۽ مشهور آهي. قلمدانن، ٿالھين ۽ چمڙي جي ڪٽون وغيره تي نقاشيءَ جو ڪم نهايت سهڻو ۽ ديدنه زيب آهي. کيس ۽ لونگيون، اجرڪون ۽ چادرون قابلِ ديد آهن، جن جي ساڪ مشرق کان مغرب تائين پهچي چڪي آهي.

موسيقي. موسيقي ثقافت جو خاص جز آهي. راڳ روح جي راحت ۽ دماغ جي طراوت آهي. اندر آچارڻ، دلي تسڪين ۽ روحي جذبي پيدا ڪرڻ، طبيعت جي ڪنجيءَ ۽ آوارگيءَ کي دور ڪرڻ، ۽ انساني اطوار کي سينگارڻ ۽ سنوارڻ لاءِ، سنگيت نهايت مؤثر ذريعو آهي. موسيقي، نظامِ فطرت جي هر پهلو ۾ ڪارفرما آهي. فطرت جي هر تحرڪ ۾ تار ۽ سُر سمائل آهي. پاڻيءَ جي وهڪرن، هوا جي جهٽون، پکين ۽ جالورن جي لائين ۽ ٻولين ۾ به تار ۽ تنوار موجود آهي. سچ پچ ته زندگيءَ جو مدار ئي ’تحرڪ‘ تي آهي. هر تحرڪ فطري قانون موجب پاڻ ۾ موزونيت رکي ٿو، جا راڳ جو اهم ترين جزو آهي. راڳ کي سمجهڻ ۽ زور وٺائڻ، زندگيءَ جي راز کي سمجهڻ ۽ ان جي پيروي ڪرڻ جي برابر آهي. چيني پيغمبر ’ڪنفيوشس‘ جو چوڻ آهي ته ’جڏهن ڪو راڳ ۾ پوريءَ طرح مهارت حاصل ڪري پنهنجيءَ دل کي ان مطابق عادي ٿو ڪري، تڏهن فطري طور هو سالم ۽ شريف ٿئي ٿو، ۽ سندس دل سولائيءَ سان ترقي ڪري خوشيءَ جو خزانو هٿ ڪري ٿي‘. افلاطون چوي ٿو ته ’جنهن کي سُر ۽ تار جي خبر ڪاله ٿي هوي، ان کي لوڏي ڪڍو، ڇاڪاڻ ته اهو انسانيت کان

خالي آهي. قرآن به چوي ٿو ته قرآن کي سڀني ۽ موهيندڙ آوازن سان سينگارايو: ”و رتل القرآن ترتيلا“. رسول ڪريم (صلعم) فرمايو آهي ته ”زينوا القرآن بالصوت العرب“ قرآن کي عربي ميناج ۽ لڻي سان پڙهو. ’لحن دائود‘ ته مشهور آهي، جنهن جي سر ۽ لڻي تي مست ٿي پکي به اچي ويهي رهندا هئا ۽ ٻڌندا هئا. راڳ جو اثر پکين ۽ حيوانن تي به ٿئي ٿو، ان کان ڪنهن کي به انڪار نه آهي. انساني عادت ۽ طبع کي درست ڪرڻ جو هڪ بهترين طريقو راڳ تي توجهه ڏيڻ به آهي. اخلاق ۽ راڳ — ٻئي عمل ۽ جذبات ۾ هم آهنڪي ۽ موزونيت پيدا ڪن ٿا. ڪشاده دلي راڳ سان، ۽ سچائي اخلاق سان وابسته آهي: انهيءَ ئي حقيقت کي سمجهندي، ’ڊينٽيل اوڪايل‘ راڳ کي ’قومن لاءِ بهترين تحفو‘ چيو آهي.

سنڌ جي زمين ساز سرود ۽ راڳ آلاپ کان ڪڏهن به خالي نه رهي آهي. اسان جي راڳ ۾ سوين ساز آهن. انهن مان ڪيترا اهڙا به آهن جي اڄ کان هزار ورهيه اڳي پيدا ڪيا ويا، ۽ ڪي وري اهڙا آهن جي پنهنجي پيچيدگيءَ ۽ اوڪائيءَ ڪري رواج ۾ اچي نه سگهيا ۽ گمنام ٿي ويا. جيئن جيئن زماني ۾ ڦيرو ايندو رهيو آهي، تيئن تيئن اسان جي سنگيت ۾ به مڌارو ايندو رهيو آهي، ۽ نوان نوان ساز پڻ ايجاد ٿيندا رهيا آهن. هتي جا مڪاني ساز — لڙ، يڪتارو، سُرندو، دهل، شرفاء، بنسري، ٻاول، بين، ڪاني، تنبور، مڙلي، ڪڙٿال، مڱرمان، دلو، ڍولڪ، بوئيندو، چنگ، وغيره — سر ۽ لڻي ۾ پنهنجا مست پاڻ آهن. ان کان سواءِ نوان ساز — هارمونيم، رباب، بينجو، پڪراج، سرمنڊل، وغيره پڻ هاڻي رائج آهن، ۽ انهن جا وڏا استاد اسان وٽ موجود آهن.

ناچ. مفڪرن انساني علم ۽ فن کي، دنيا جي پيدا ٿيڻ کان وٺي موجوده وقت تائين، ٻن حصن ۾ ورهايو آهي. انسان اول اول جڏهن اڪيون پٿيون، تڏهن ڪائنات جون پهريون شيون جن کيس سڀ کان اول متاثر ڪيو، سي هيون — ڌڪ ۽ سک، محبت ۽ نفرت، موسمي تبديليون ۽ انهن جا اثرات، وغيره. جڏهن انسان جو فڪر سندس ذهن جي حدن ۾ سمائجي نه سگهيو، تڏهن پنهنجن احساسن، خواهشن، ۽ حيرت ۽ خوف جي اظهارن کي مختلف تصورن جو روپ ڏيڻ لڳو. مذهب جا موهوم تصور، ۽ ديوتن ۽ ديوتائن، جنن پوئن، پرين ۽ فرشتن جا تصوراتي وجود، ۽ فطري عناصر جون خيالي قوتون رٿيندي، انسان جي ذهن ۾ پهريون ڀيرو، انهن کي ريجھائڻ ۽ راضي رکڻ لاءِ، عجز ۽ لياڙ، پيار ۽ طلب جا جذبا آڀري آيا، ۽ انهن جذبن جي اظهار ۾ هڪ قسم جي مدور حرڪت پيدا ٿي: جذبن جي اظهار جي انهيءَ ئي حرڪت پوءِ هڪ مستقل فن جي صورت اختيار ڪري ورتي، جنهن کي مختلف قومن ۽ ملڪن ۾ ناچ، رقص ۽ وجد جا نالا ڏنا ويا.

ناچ انساني جذبات جي اظهار جو اولين فطري ذريعو آهي. هر ملڪ جا لوڪ ناچ، انسان جي اوائلي رقص جون شاخون آهن، جن زماني جي هزارن لاهن چاڙهن کان پوءِ به پنهنجي اها سادگي ۽ اصليت، رنگيني ۽ دلڪشي قائم رکي آهي. هي اهو عوامي فن آهي، جو هڪڙي

نسل کان ٻئي نسل تائين متواتر هلندو به رهي ٿو، ۽ ڪجهه فني ترقي به ڪندو رهي ٿو. اهڙيءَ طرح، انسانذات جو اهو موروثي فن اڄ تائين هلندو آيو آهي، ۽ ايندڙ نسلن کي به ان طرح ورثي ۾ ملندو ايندو. يقيناً، اهو سلسلو تابيدار جاري رهندو.

اسان جي عوام پنهنجي انهيءَ قديم ورثي کي جنهن ذوق ۽ شوق سان هيستائين پئي سنڀاليو آهي، تنهن مان يقين سان چئي سگهجي ٿو ته هتي جي سرسبز ميدانن ۾، چانڊوڪين راتين جي ٿڌڪار ۽ بهار جي هيرن ۾، گهنگهرن جي جهنگار ۽ جهانجهه جي واڄت ۽ دهل جي پُرجوش آوازن ۾، اسان جو هيءُ قديم فن پنهنجي ملڪ جي ثقافت کي سدائين زندهه ۽ سلامت رکيو ايندو.

اسان جا لوڪ ناچ، هتي جي عوام جي فطري مذاق ۽ طبعي تقاضا جو آئينو آهن. جيڪڏهن هتي جي ثقافتي تاريخ مان لوڪ ناچن وارو حصو ڪڍيو وڃي، ته پوءِ اها تاريخ سراسر اڻپوري ۽ نامڪمل رهجي ويندي. لوڪ ناچ اسان جي ارتقا سان گڏ پيدا ٿيو آهي، ۽ هر هنڌ موجود آهي. سوماترا، جاوا ۽ ملبار، توڙي افغانستان، چين، روس، جپان، عرب، شام، مصر، ترڪي، هندستان، آفريڪا، آمريڪا— دنيا جي مڙني ملڪن ۾ هيءُ فن پنهنجي مستقل اهميت سان قائم آهي. اسان جا لوڪ ناچ به اسان جي ثقافت جي اهر جز جي صورت ۾ سدائين زندهه رهندا.

هر ملڪ کي پنهنجا پنهنجا مخصوص لوڪ ناچ آهن. هتي جي لوڪ ناچن ۾ سيمي، جهمر، پڻگڙا، ڪڪلي، گدا، لڏي، ڏانڊيو ۽ جمالو، قابل ذڪر ۽ قابل ديد ناچ آهن، جي هتي جي عوام جي جذبات جا ترجمان آهن.

لوڪ ڪهاڻيون. ساڳي اهميت لوڪ ادب کي به آهي؛ خصوصاً لوڪ ڪهاڻيون دنيا جي هر ملڪ ۾ رائج آهن، ۽ اتي جي ثقافتي سرمايي جو قيمتي حصو آهن. لوڪ ڪهاڻين ۾ نه صرف معاشرتي زندگيءَ جون تاريخي جهلڪون سمايل ٿين ٿيون، پر انهن ۾ عوام جي اخلاقي قدرن، تعليم و تربيت ۽ جمالياتي ذوق جا بنيادي رجحان پڻ نمايان صورت ۾ موجود هوندا آهن. لوڪ ڪهاڻيون جيئن ته انساني معاشرت ۽ تهذيب جي عام تصورن جي تخليق آهن، تنهنڪري انهن ۾ همگيري ۽ آفاقيت آهي. اهوئي سبب آهي جو هڪ ئي انداز ۽ موضوع جون ڪيتريون ئي ڪهاڻيون، ٿوريءَ تبديل ۽ تفاوت يا اضافي سان، مختلف ملڪن ۾ رائج ٿي چڪيون آهن. سچ پچ ته هيءُ عوام جو اهڙو عام سرمايو آهي، جنهن تي اسين هاڻي ڪنهن به خاص ملڪ يا قوم جو ليبل لڳائي نٿا سگهون؛ سڀني ملڪن جون رائج لوڪ ڪهاڻيون سڄي انسانذات جي مشترڪ ملڪيت آهن، ڇاڪاڻ ته انهن جي وابستگي روح ۽ ضمير سان آهي— ۽ سڄي انسانذات جو روح ۽ ضمير هڪ آهي.

مضمون

عشق ۽ عقل

’عشق‘ ۽ ’عقل‘ — اکرن ۾ اوترا، قديت ۾ قريب، صورت ۾ سڳا ڀائر، سیرت ۾ اهڙا آنتوت، جو رهن به ساڳئي مغز ۾، پر شل نه جڙجڪي اچين! البت ايترو آهي ته جي هڪڙي سنوت نه ڏني، ته ٻيو موڙو کائي به پٺ نه ڇڏيندس. اڃا عشق آڀريو، ته عقل جو هٿ لٽ ۾؛ پر جي ٻيو زور، ته عقل سندس پٺ ۾ — مٿان پاڻ نه وڃائي ويهي! سگهه ته انهيءَ کي ئي آهي نه! جي سگهه ويئي، ته سمجهه ڇا ڪندي؟ جي سگهه نه هوندي سان، ته سمجهه هٽائي ڪنهن کي؟ تڏهن ته جوشيلي ڀاءُ جون اڙپنگايون پٺيءَ ڀايو غم کايو وڃي، پر آس نه لاهي ته من ڪا سڃاڻي پریت لڳيس. شڪر ته جي هڪڙو ڀاءُ جوش سان، ته ٻيو ته هوش سان آهي؛ جي ٻئي ويڙهو هجن ها ته هن کان اڳي ڪم لاهيو هڪٻئي کي پورو ڪريو ويٺا هجن ها! پوءِ ته ڪٿل ئي خير، مغز ئي ڪوڪو؛ ڪنهن کي ائين چوڻو ئي نه پوي ها ته ’مرڻا اڳي جي مٿا سي مري ٿين نه مات‘.

آخر اهو ’مرڻا اڳي مرڻ‘ آهي ڇا؟ کائڻ پيئڻ جي اون ٻيلي، ڪندي ٿاڻي ٻنڄي رهجي، يا هٿ بازريون بند ڪري، اسڪولن تي تالا ڇاڙهي ڇڏجن؟ هن مان ڏاند ڪڍي ڇيڪ چوڙي ڇڏجن، يا ڪوڙ-ڪوڙ ڪري دٻ هڻي سمهي رهجي — جيئن اسڪول وڃڻ مهل تپ جو مڪر ڪري ٻنڄي رهيو هو — ۽ پوءِ ٿيڏيءَ اک سان ٿيٺ ٻئي رکجي ته ٻيا ڇا ٻيا ڪن!... پر سو به ڪيترو ڪبو؟ ليٽ ته پاسا ورائي ورائي اٿڻو ئي هوندو! ڀلا ڪٿان ٿو ٻيٽ ڇڏي؟ گوتم ٻُڌ جهڙي مها پرش به محل محلون ڇڏي وڃي جبل تي ته ديرو ڪيو، پر ڄاڻي بڪ جو چڪ ٻيٽ ۾ هوندو هوس ته ’بڪشو-بڪشو‘ ڪري لهندو هو هيٺ! خدا نه ڀلائي ته شايد ’مرڻا اڳي مات‘ جو فقرو ڪنهن مغربي عالم کان به ٻڌو ته اٿر!

ٿورن ورهين جي ڳالهه آهي جو ڊاڪٽر رسيل، سرونئي تپ جو نامي گرامي ماهر ۽ محقق، ليلگري جبل جي ’ڪولور‘ ۽ ’اوناڪمندا‘ جي علائقن ۾ مليريا-سروي ڪرڻ جي خيال سان منزل انداز ٿيو. خوش قسمتيءَ سان مان تن ڏينهن ’ڪونور‘ جي ’نيوٽريشن انسٽيٽيوٽ‘ ۾ طالب علم هوس، جتي، ڊاڪٽر ايڪرائڊ جهڙي بين الاقوامي حيثيت رکندڙ ۽ خورشي مسئلن جي حل ڪرڻ واري عالم جي زير نظر، ڪٿي کان وٺي گهوڙي تائين سوين جانورن کي مختلف

ڪاڏا ڪارائي تجربا ڪيا هئا، ۽ ڏسبو هو ته ڪاڏي جي اوڻاين ڪري سندن صورت ۽ سيرت ۾ ڪهڙو فرق ٿو پوي ۽ ڪهڙيون بيماريون ٿيون سنجڻ.

ڊاڪٽر رسيل به مليريا بابت خوب علم اوتيو، ۽ حجت سان چوڻ لڳو ته جي ليلگري جبل جي رهواسين لاءِ في ماڻهو فقط ڇهه آنا ساليانو خرچ ڪجي، ته جيڪر مليريا جو تپ هتي ڪو اکين سان ئي ڪونه ڏسي! پر سندس جنهن جهلڪي منهنجي ستل عقل کي ڪن کان جهلي آڌاريو، سو سامهون ٿو اچيم ته اکين مان پاڻي نڪريو وڃي. فرمايائين ته ”مليريا جو مرض هڪ پاسي بدن کي ڳاري، ٻيٽ وڌائي، نست ڪري ته ٻئي پاسي دماغ کي ڪايو بيڪار ڪريو ڇڏي. نه زور بازو، نه سمجهه سالم، نه عزم، نه استقلال، نه ڪم سان چاهه، نه سٽ نه ساهه، جهڙو جيترو تهڙو نه — ’مرڻا اڳي ئي مات‘! نه سڃڻ کي آسرو، نه دشمن کي ڀڄڻ. عقل ته ائين ويڙهجي ويندس جو ڪو چوي ته فلاڻي جي پٽ ڳٽ ۾ آڻ، ته چوندو ها! ڀلا هجيس ڪا مغز ۾ سوچ ويچار جي طاقت ته ڪنهن خيال کي هرڪن جي ڪوشش به ڪري! ڪهڙو عجب جو هندستان جي ماڻهن، جن کي هزارهين ورهيه مليريا جي تباهه ڪندڙ مرض رت پي پي پيڙيو آهي، تن جي مذهب مان هڪ پست همت اصول، ’ڪرما‘ ٿيڻ جي شڪل ۾ دنيا کي نصيب ٿئي!“... بس، منهنجا ته طاق لڳي ويا!

سچ ته جنهن قوم ۾ نه هوندي ڪم جي طاقت نه خيال جي وسعت، جو دنيا جي ڪشمڪش کي منهن ڏيئي سگهي، سا ضعيفائيءَ کي ئي زيور بنائيندي: اهڙائي اصول گهڙيندي، جي هن جي ڪاهليءَ کي ٻيو نه ته شانائتو ته ڪن! سو به چڱو، ڀلي اهڙي قوم دل جي تسڪين حاصل ڪري، پر دنيا جي ڀيٽا ڀيٽيءَ ۾ ٻيو جهلڻ به ڪم پيو آهي. وري انسان جي مغز جو مزو ته اهو آهي جو هر حال تي خوش: جيسين ڪا بلند قامت ٻي قوم ڏسجي، تيسين ائين ئي سمجهبو ته انسانذات جي جسمي ۽ دماغي اوج جو معيار ئي اهو آهي جيڪو اسان جو آهي! بس، پوءِ ته ڪنهن مهل ڪو ويچارو دماغدار ويچاروان به بيمار پيو هوندو، جنهن پاڻ کي بيوس ۽ عاجز ڏسي خيال ڪيو هوندو ته ’جي ڌرمي خيالن موجب اهو درست آهي ته بيماري پائڻ جوئي ڦل آهي، ته هي ڪي اڳئين جنم جا ڪرم ٿو لوڙيان، پيو هاڻي ته اهڙو ڪو ڪرم ڪيوئي ڪول اٿم جنهن جو هيڏو عذاب ملير! اها ته خبر ئي ڪانه ته ڪو ميان مچر به دنيا ۾ آهي، جنهن جي نسل کي قائم رکڻ لاءِ گرم رت جي ضرورت آهي، ۽ فطرت کي ڪا پرواهه ڪانهي ته اهو رت اشرف المخلوق مان آيو يا ٻئي هنڌان؟ هن کي پنهنجو ڪم ٺاهڻو ئي آهي. هرڪو پنهنجي سچي ڪري. آخر جاهلي به وڏو ڪرم آهي ڪي نه؟ پر وري به جس آهي مذهب ڪي. جي مليريا جو ڪارڻ ۽ علاج ڳولڻ سندس وس کان ٻاهر هو، ته اداس دلين کي آڻت ڏيڻ جي تجويز ته سوچيائين. ويچارا عاجز انسان ڪنهن ڪنڌيءَ ته لڳا. وس کان ويٺي، تنهن کي ڇا ڪيو. ’بس، بابا، منهنجا ڪرم‘ — ائين چيو نه آهي ته روح کي راحت آئي نه آهي! مذهب جو معجزو اهو ته آهي جو جتي فلسفي

جي دليلازي ٿر- ٿر ڪري هارائي بيهي، اتي اکرئي هڪڙو. انسان جي خيال کي ڪيڏي نه طاقت آهي: ڪو عقيدو پختو ٿي ويو، ته آها آئت ڏيو ڇڏي جو بنا خرچ جي پيو هيون به خوش! ٻئي جا خبر عربن کي، تن سوچيو ته 'ڪرما ٿيڙي' ته مغز ۾ آهڙي ئي ڪانه ٿي، سو 'توڪل' جو تڙهو ٻڌي، لنگهي ٻيا آس پاس. بت جا سگهه، تنيءَ ٿڌيءَ جا ڏاڍا، بک اڃ جي پرواهه ڪانه. عرب ملڪ جي تئل واريءَ تي خيمن جا رهاڪو، لکن جا پختا پڪل، نه ڊپ نه ڊاءُ؛ ڪجور کائي کڻي پڪ پاڻيءَ جو پيتو، ته هل هليو! عربي گهوڙا ته مشهور آهن. آت آهي، جي ڊگهين منزلن جا هيراڪ، ٿڪ ته ڄاڻن ئي ڪونه. جهڙا ڏاٽي، تهڙا سوار— هڪٻئي کان ڏاڍا! باقي جا اسلامي روشني ملين، تنهن ته اهڙو پڙڪو ڏيئي ڇڏين جو الله-الله ڪندا هلندا وتن. نه تنيءَ جي، نه ٿڌيءَ جي— 'تنيءَ ٿڌيءَ ڪاهه، ڪانهي ويل ويهن جي'. الاهي عشق ۾ لعن لعل. پاڻ پتوڙي ٻين جي ايمان آچارڻ ۾ مست. ڏکي ڳالهه ته ڪا نظريي ڪانه هئڻ— 'سڀئي پائينئون سڪ، ڀرت ڪارڻ ڀرينءَ جي'. عقل به ڏٺو ته پاڻو هينئر رڳو نفس جو غلام نه آهي، ڪجهه جڳ خاطر پڻ جيئن گهري ٿو، جيڪو پير ٿو کڻي سو ڏکڻي کي سڪئي ڪرڻ لاءِ، سو به ٿيڙي پيو. وٺي جو کڻي پرچار شروع ڪيائون ته 'بابا، لوڇ لاءِ ته آهي ئي هيءَ دليا، اڳيون جنم وري ڪهڙو؟ آٿو، آٿو، عقيدا درست ڪريو، همت ٻڌو، ڪم کي لڳو— ڏهه هتي، ستر اڳتي— ويل نه وڃايو! بس، ڪا مهل موچاري هئي؛ قدرت اها صداقت جي بجلي ڪا سندن چست بدن ۾ چاڀي ڇڏي هئي، جا سندن هر قول ۽ فعل ۾ مشعل جي شعلن وانگر پَرَ ڪري ٿي آڏاڻي: جيڪي چون سو سچ، جيڪي ڪن سو صحيح! عرب واقعي پارس مان لڳي سون ٿي چڪا هئا. پوءِ جتي پهچن، اتي سوڀ اڳ ٿي وڃيو سهڙي..... خبر تان پيئي جو عرب جي دليا جا ويرانا آباد ٿي ويا، جهنگل بستان بنجي پيا، بيواهن جي واه ڪٽي، مسڪينن کي تسڪين ملي، هر ڪنهن جي روح ۾ نئون سرور اچي ويو. قوم جو هر هڪ فرد جيئرو هو، ۽ ضرور جيئرو هو، پر ٻين لاءِ— نه عيش لاءِ، نه نفس لاءِ. پنهنجي ته يادگيري به ڪانه هين— 'پنهنجو پاڻ وڃاء، تهاڻ پوءِ تڪبير چئو'. هاڻي ته آدم جو اوج اچي ويو. ڇا سندس بلندي، ڇا سندس شان! عشق صراط مستقيم ورتي. آهي، عقل مشعل راه ٻڌو نه آهي. 'اشرف المخلوق' جو تفسير ظاهر ٿي چڪو.

عربن جا واڃا وڃندي جو فطرت جي ڪنڊ پيا، سو سڄي آيس ته ٻيلي عرب ئي هاڻي سڪيا آسودا، سڀيا سڀيا ۽ ڪارڪرنا ماڻهو ثابت ٿيا آهن: جي ڪو آدم جو نسل چالو رکڻو ۽ سڌارڻو آهي ته هنن جي ئي هٿان: چوڻ هنن جو عشق ڪجهه انهيءَ طرف به لاڙي وجهجي. پوءِ ته هوڏانهن اسپين، هيڏانهن ايران— وين ڄام محبت جي چار ۾ لوليون ڏيئي مست ڪندي ۽ پنهنجو آدمڙا کي قائم رکڻ جو فرض ڪمال عياريءَ سان ٺاهيندي. ڀلا جي 'محبت' عيار فطرت جي 'فريب' جو لالو نه آهي ته ڇا آهي؟ ڪم هڪڙن جو، لوڙيون اسين— ڇي، 'ادهي کي عشق اندو ڪيو'..... ٻيلي واه!

هلندي هلندي، عرب يارب عيش ۽ آرام ۾ ٿڌا ٿيندا ويا. مقصد هٿن کان چٽڪي وين.
فرض الاهيءَ جي عيوض، فرض محبت ۾ محو ٿي ويا، ۽ دل کي آٿت ڏيڻ لاءِ هيئن
ٿي چيائون:

’جهڙڪي محرابِ ابرو ۾، امامِ عشق جي پٺيان،

پڙهيو فرضِ محبت مون اي زاهد گر، عجب ڪهڙو؟‘

بس، هاڻي هٿن تي خوش: لعل به لڏي، ڀريت به رهجي آئي!

نتيجو اهو نڪتو جو جام الفت نه رڳو عربن پر ٻين سڀني مسلمانن جي محبت جي خلل
کي موروثي مرض ڪري وڌو. نه رهي بدلي طاقت، نه دماغي حوصلو. عقل به ويو ٿيڙ
ميريندو. ڪم ڪاريون ڇڏائي وين، بيڪار ٿيندا ويا. نيٺ منزل اتي وڃي پهتي جو سندن
قومي شعرا جي پنهنجي شعر جي زور سان ڪنهن مثل قوم کي آپاري وجهندا هئا، سي پاڻ ئي
عشق جي درياءَ ۾ غوطا کائي بيوس ٿي پيا: جي،

’ڪهڙي منجهه عشق جي درياءَ هلائڻ هٿن ٻار مشڪل آ!‘

وري به همت جهلي، ڪجهه وقت عشق ۽ عقل جي جهيڙي نبيرون جي ڪوشش به ڪيائون: جي،

’عشق عقل جو لڳو آهي جهيڙو، ڪير لڳي ڪير، ڪير، ميان!

عقل چوي هلي ڪهڙا ڌاريون، تن تي چڙهي ڪر سڀر، ميان؛

عشق چوي هل پير پيادو، دم نه ڪر هڪ دير، ميان!

عقل چوي آڏ بنگلا ماڙيون، باغ-چا بستمان، ميان؛

عشق چوي اهي ڳالهيون اجايون، واريءَ سنڌو ڏير، ميان!‘

اهڙن شعرن سان قوم ڦٽي يا جڙي؟ پوءِ ته سائين نينهن جي نشي اها مستي ڏيئي ڇڏين
جو جهيڙا لڳيڻ ته ويا چڱي، ٻراڇا ڪوشاعرن رڳو ڪهنديدار وار ڏسي ته ڪنڊ پڌو پيو آهي...
پنٺين جي نوڪ سان پيا شهيد ٿين ته باقي ڇا؟ پيو ته ٺهيو، پر هڪڙو ٺاهيائون ’زنخدان‘
جو ’چاهِ ذقن‘، جنهن ۾ سَنَگ به نه ماڻي،— ان ۾ پڏيو پيا سرن! ڪو پئي پاسي به اهڙو لقاءِ
ڏٺو؟ اهڙو انڌ ڪنهن هنڌ ڪونه هوندو. رڳو جي ’محبوبي‘ ۽ ’محبوبي‘ ۽ ’مرغوبي‘ ۽
’نيم خوابي‘ نين جي ذکر جو ذخيرو کڻي گڏ ڪجي، ته ايڏو دفتر ٿيندو جنهن جي ڪٺڻ
لاءِ ڪي آمريڪا جي سامونڊي پيڙهي جي هوائي جهازن جا ڪريئر ڪم ڏين، پيو باربرداريءَ
جا جانور ته پڙ ڪڍي پيهندا...!

ليک نوبت اچي اتي بيٺي، جو قوم جو هوش خطا ٿي ويو. ٻين جي پرگهور ته ٺهي،
پر پنهنجي سمڪ به ڪانه رهين. جاهلي ڪاهي پئي، ڪاهلي ويڙهي وين. دعائن پڻ تي
زور، آڱر چورن جي صلاحيت ڪانه— حال ٻرا ٿي ويا. ڪرمن جو ڪاتو، چڪر ڦري، اچي
’قسمت‘ تي بيٺو. ڇي، ’بس بابا، قسمت! تقدير اڳيان تدبير بيوس آهي!‘..... وا مصيبتا! هيءَ مليريا
وري ڪهڙي ڪڙڪي؟ بس، مليريا جو تپ نه، ته محبت جو تپ: ’ڪرم‘ نه، ته ’تقدير‘!

بس، هاڻي ته شاعر سڳورا آهن اوسرن لکڻ ۾. ٻنھ ڏيئي وٺي بيٺا آهن! ڇي،

’پاڻي ٻيڄ ويو ٻرديس ’پنھل‘ مون کي جهاڳڻ آيو جهنگ جبل!‘

البت آسرو آهي، جو آسودگي به ويئي آهي وڻيرڪي ٿي. فطرت جو رخ به هولدو هاڻ اسريڪا ڏانهن. من سندس عيار هٿن مان کي پنهنجو داغدار دامن کسڪائي، پوڙو ڇنڊي ڪلهي تي رکي، اسان جا شاعر، کي قدر مڃيرون منهن ڪري، عقل جي تلاش ۾ رڳو ايترو سمجهه ساڻي ڪري چون ته ’ٿيو عشق اندو، ويو ڇڏائي عقل، پوءِ جهاڳڻ آيو جهنگ جبل‘— ته به جيڪر سندن ڏاڍي لڳل عقل، ٻيو نه، ته ڪو پُئنگ تي ئي ورائي وجهي!...

فلسفو ۽ سائنس

اهڙو ماڻهو ڪو مشڪل ملي، جنهن جي منهن ۾، جيئري رهڻ جي جهنگهت کي منهن ڏيڻ کان پوءِ، اهو خيال نه آيو هجي ته آخر هيءُ دنيا جو چرچو ڇا آهي، هي تماشو ڪهڙو؟ ڄمڻ، جيئڻ ۽ مرڻ جو چڪر چالو..... لکين ورهيه لنگهي ويا..... سچ چنڊ تارا ڦيرن ۾ محو؛ جيو جئو، وڻ ٿڻ، گل ڦل، پکي پکڻ، پنهنجيءَ موج ۾ مست، نه ٻڌن نه ورائين، نه لٽوٺوئي ڦيرين! ڀلا وقت جو پکيڙو، جنهن آڪيري ڇڏڻ کان پوءِ ڪڏهن آرام سانگي هڪ ٻل به ٻَرَ نه سميٽيا آهن ۽ بنا فرصت جي ٻر هڻندوئي هلي، سو ڪائنات جي ڪارزار کي ڪٽڻ ٿو وسرام ڪرڻ جو وقت ڏئي!— ’تتيءَ تڏيءَ ڪاه، ڪانهي ويل ويهڻ جي‘.

جنهن دم ڏس، ته دنيا جو ميلو دائمي ڀرپور. دولهه درياھ جي وهڪري وانگر، چولين ٿي چوليون، ٻور ۾ ٻور، ويروُن ويروڏا ڇي، ’آءُ محنت وارا، لوڄ ته لهين لعل! ترسڻ ڊڄڻ اجايو، همت جهلي مهراڻ جي موج تي سوار ٿي: ”مٽي مٽي مهراڻ ۾ پئ ٿيو ڏيئي.“ قسمت وارو آهين، ته املهه ماڻڪ ملڻ جو رستو اهو اٿئي. ڪجهه ڪاءُ، ڪجهه ڪماءُ، هل هليو... لالچ جي لوڏن ۾ نه اچج: ”وٺيو وڃج واٽ، ڪنڌ نه ڦيرج ڪڏهن!“

ميلي ۾ ملاڪڙو به مست مٽل... ’آءُ جوان، ٻڌ سندرو! جيڪو ڪٿي، تنهن جو وارو.‘ قسمت جو ’ميري گوراڻو نڊ‘ به چڪرن ۾ چور. اميري-فقيريءَ جو آڏول گول ڦيڻو به ڪن کي چوٽ چاڙهيو وڃي، ته ڪي تري ۾ ويٺا تارا تڪين. ڪولهي، ڪو چڙهي... ٻر مڙس مڙس جو مٽ، ڪڏهن پيادو، ڪڏهن سوار.

آخر هن ڪيل جو مطلب ڪهڙو؟ مقصد ڇا؟ چرخو ڇا جو، چرچو ڪهڙو؟... جنهن وقت هن قسم جا سوال مغز ۾ منهن ڪين، ته پاڻ کي فلسفي جي اڀياس لاءِ تيار سمجهو؛ ۽ جڏهن جواب به سڄهي اچيو، ته فلسفي جي جاترا جا جائزي ٿي چڪا.

حقيقت ائين اچي ٻئي، جو انهن ساڳين سوالن تي مذهب به اڳي ئي پنهنجا رايا قائم ڪري ڇڏيا هئا— جن تي، مذهبي عقيدن موجب، سندس پوئلڳن کي نه عقل هلائڻ جو حق حاصل هو، نه ڦير ڦار جو اختيار— سو جو فيلسوفن پنهنجا مباحثا شروع ڪيا، ته اچي لڳي مذهب ۽

فلسفي جي چڪري. سوال به هئا اوڪا، فيصلو به ڪونه پيو ٿئي. ويچارِي 'سقراط' فيلسفوف کي ته بولائي جمهوري حڪومت جهلي ڪئي قيد ۾ رکيو. ڇي، 'يونان جي جوانن کي عقلي دليلن سان گمراهه ٿو ڪري!' نيٺ عدالت فتوا ڏني ته کيس زهر جو پيالو پياري پورو ڪيو وڃي. 'افلاطون' جو اهو واقعو ڏٺو، سو هن خطرناڪ سورن جي دنيا جي ڀيٽ ۾ ويهي هڪ بهترين دنيا جو خاڪو ٺاهيائين، ۽ مذهب ۽ فلسفي کي ملائي 'تصوف' ۾ تار ٿي ويو. هن سمي ته عالم آشڪار آهي ته انسان جي سمجھ ۾ ڪان پوءِ حواسن ڪم آڻڻ ڪري، ذرو ذرو ٿي گڏ ٿي ٿئي؛ پر پاڻ ان وقت ائين ڄاڻايائين ته 'انسان جي سمجھ روح جي يادگيريءَ سان ٻڌل رهي ٿي: روحن ته عرش تي سڳجهه ڏٺو آهي، ۽ ڪيترو علم مليل اٿس؛ نه ته اهي جانور جن کي ڪٽو ٿا چئون سي قد بت، شڪل شبهه ۽ رنگ روپ ۾ ايترو نرالا آهن جو سڀني کي ڪٽي جي نالي سان ياد ڪرڻ عقل ڪڏهن به ڪين ٻاسيندو، پر ته به اسين سڀ متفق آهيون ته اهي سڀ ڪٿا آهن—ڇاڪاڻ ته عرش تي جيڪو ڪٿي جو مجسمو روح ڏٺو آهي، ان سان زمين جي ڪن جون سڀئي جنسون ٺهڪي ٿيون اچن'. آيو وارو 'ارسطاطاليس' جو. سڪندراعظم جو استاد هي هو. سندس وڏو انهيءَ خاندان جا قديمي استاد ٿي رهيا هئا. ارسطاطاليس ڏٺو ته جيڪي سوال فلسفي ڪنيا آهن—ته 'ڪٿان ٿا اچون'، ڪيڏانهن ٿا وڃون، 'نيٺ ڇا'—تن جو فيصلو ته مشڪل آهي. نه انسان دنيا جي شروعات ڏٺي نه پڄاڻي. ايام گذريا، ايام ايندا. اسين پنهنجي ٿوريءَ عمر ۾ ڪيئن سمجهون ته هي ڪيل ڪيئن شروع ٿيو يا ڪٿي پڄاڻي ڪندو؟ ڀلا، جيڪو سڏيماشو ٿي ڪلاڪ ٿو هلي، ان جي وچ ۾ جي جهاتي پائي نڪري اچجي، ته ان جو به پتو ڪين پوندو ته ڳالهه ڪيئن هئي... هتي ته اڻڪٽ عرصي سان مٿو مارڻو پيو آهي! اهي خيال ڪندي، گهڻي قدر وڏن سوالن کان رخ ڦيري، لڳو آسپاس جي ننڍڙين شين کي ڄاڻڻ. سائنس جي شروعات انان ٿي. مٿي ڇا جي ٺهيل آهي، هوا ٻاڻي ڇا آهن—اهڙين شين جي اڀياس کي ئي ته سائنس چئجي ٿو!

اهڙيءَ شروعات سان، وڌندي وڌندي، سائنس ڪٿي پهچي چڪي آهي... ويچار ته ڪريو! آهي ڪو اهڙو ماڻهو، جنهن کي سائنس ڪنهن نه ڪنهن طرح آسودو نه ڪيو هجي؟ رڳو بجليءَ جي ڪرتبن کي ٿو ويچارجي ته مونجهارو وٺيو وڃي. ارسطاطاليس کي اهو به تعجب هو ته وڻ ٿڻ، پٿر ٻاڻي، وڇون بلائون، شينهن گذر—سڀ ڪيئن اچي گڏيا آهيون، ڇو اچي گڏيا آهيون؟ اهڙا خيال ڪندي، شين کي ڄاڻيندي، معلوم ٿيس ته ڪي شيون چرن ڀرن ٿيون، ۽ ڪيتريون چرڻ کان لاچار آهن. پهرين کي جيئريون شيون سڏيائين، ۽ ٻين کي بيجان. ڀلا، وڻ ته هڪڙي هنڌ بيٺا ٿا رهن، پر وڏن ويجهن، ڦر ڦل ڪن، انهن کي بيجان ڪيئن چئبو؟ ۽ تير ته ڪمان کان نڪري ڪيترو نه تڪو ٿو پڄي، پر نڪو وڏي لڪو ڦر ڏئي، پوءِ رڳو پڇڻ سبب ته جيئرو ڪين چئبس؟

ورھين جي ھن۔ تن کان پوءِ ھيءُ لاسيارو فيلسوف، جنھن جي خيالن يورپ کي ھزار ورھين کان مٿي پنھنجو پوڄاري بنائي ڇڏيو ھو، انھيءَ فيصلي تي پھتو ته بييجان شي ته لاچار اوزار جي صورت ۾ ڪنھن ٻئي جي مقصد پوري ڪرڻ لاءِ ڪم ٿي اچي، پر جيئري شي ته ھرڪا مڪمل خاص ڪل ٿي ڏسجي، جنھن جا عضوا اوزارن وانگر گڏجي سندس مقصد پوري ڪرڻ لاءِ ڪم ڪندا ٿا رھن: مطلب ته بييجان شي کي پنھنجو ذاتي مقصد ڪونهي، پر جيئريءَ شي کي پنھنجو مقصد مدنظر رھي ٿو، جنھن کي پوري ڪرڻ لاءِ ڪم ڪندي رھي ٿي۔
— ھتي ھڪ نازڪ سوال وار ڪانڊاريو ڇڏي ته ’مون به ڪو پنھنجي زندگيءَ جو مقصد مقرر ڪيو آھي، يا بييجان اوزار وانگر ٻين خاطر وھي رھيو آھيان!...‘

آساني۔ ذراسائي

آساني چون ته دنيا ساري سُڪ ۽ سُروڙ جو مڪان آهي؛ پر جي ڪٿي ڪو ڏک به پلڻ پيو ته ڇا ٿيو... آيو، ويو! دنيا ۾ ايترو مزو ته آهي جو چيو اٿن ته ’اک ۾ گهمي گهاٽو، ته به منو جاڳائو! دنيا ساري گل گلزار، جنھن ۾ ڪو ٿو ڏسجي خار. پر اهي به ڪي خار چٽا، جن جو وقتي چٽڪو گل جي دائمي لطافت ۽ نراڪت کي چٽو ڪريو ڇڏي! پلا اوندهه سوا سوجهري جو ڪهڙو قدر؟ آس نه سٽي، ته چانو جو ڪهڙو مزو؟ ڏک کان سواءِ سڪ ڪهڙو؟
نراسائي چون ته دنيا ۽ سڪ؟ سڪ؟ ڏکن ڏوجرن جي جاءِ کي ته دنيا چٽجي ٿو. روئندو آهي، روئندو وڃ! آهي ڪو اهڙو شخص، جنھن جون آسون پُٺيون؟ ذات شاعر جي دل حسرت جي داغن سان ڀريل. دنيا جي بيوفائي ۽ آسمان جي ڪڇ اڏائي هڪو ڳائيندو ويو. ’قلچ‘ جهڙي قانع شاعر به چيو: ’ڪر ڌيان، دنيا آهي فاني، ڪنھن سان ڪين نياهي، جالي!‘ جنھن کي ڏسو، ڪا نه ڪا جهوري اٿس ئي. آهي ڪو بني بشر جو گهڻيءَ کان خالي هجي؟ ڪهڙي ٻار نه رنو، ڪهڙي جوان آه سَرد نه ڀري، ڪهڙي پير مرد نه چيو ته ’هي ڇا؟ بس!‘ سچ ته ’دنيا سورن جو سامان، ڪهڙو ان ۾ شڪ گمان‘.

سچو ته الائي ڪير؟ دنيا ۾ هڪ سچ به ڇاڇا ته آهن ئي. ڪو ڪهڙي پاسي ڇڪجي ويو، ڪو ڪهڙي. وري جي انسان جي فطرت تي ٿي نظر ڪجي، ته آساني ته هوندو ئي هوندو. پر آس جي هئڻ جو مطلب اهو نه آهي ته هر طرح آسودو آهي. دنيا ۾ ڪير آهي، جنھن جا مڙئي مطلب پورا ٿيا، سڀ مرادون ماڻيڻ؟ اها ’لاحاصل مراد‘ ته آهي، جنھن جي ڪٽڪي کي ’آس‘ ٿو چئجي. ان ڪري، آساني به اهي ئي آهن جي ڪمراڙ ڪم هن وقت ته سالر سُروڙ جا ساڪي نه آهن، البت آئيندي کي اڪئين لايو پڳي سان پيريو ويٺا آهن، جيسين رتو راس ٿئي— ’پيئي ڪٿي پساهه، پئڻ ڪارڻ پرينءَ جي‘.

ڪيئن به هجي، پر جي آسائيت جو مفهوم اهو ورتو ٿو وڃي ته دنيا ساري اسان جي

سڪڏائي آهي، ته اهو ته ٿيو ڏکين جي ڦٽن تي لوڻ پُٽڪڻو، ۽ جن جي جيءَ سان لڳي پئي آهي تن کي دلاسو ڏيئي نڳڻو. آخر دلبي سان ڪنهن کي ڪيترو سڪيو ڪري سگهيو؟ جي سچ دنيا آسائيت جو مڪان آهي، ته آسائي جواڙيءَ جون ته ڏهه ئي گيهه پر... گيهه جي دلي واري تي ڪهڙي ميار؟

وري جي نظر ٿي نراسائيت ڏانهن ڪڇي، ته معلوم ائين پيو ٿئي ته اهو خيال ڪنهن سک جي پليل، آرام طلب گهروءَ جو ٿو ڏسجي، جنهن کي فرصت گهڻي ڪم ٿورو، ۽ فرحت سان گڏ اهو ڪٽڪو به اٿس ته مٿان هي عيش جو سامان هليو نه وڃي؛ ان ڪري سندس آسائش جي موجود گل هر سنهو ڪنڊو به پيو چميس ته اڳتي الائي ڇا! ڇا به هجي، پر نراسائيت کي زندگيءَ جو اصول مقرر ڪرڻ، سو ته ٿيو پستيم ڪي ڳولڻ. پوءِ ته پيڙي لهرين وڃ هر، ڍير ڍرا، نڪا ڪنڌي نڪو ڪنارو، دنيا ساري سمندر ڪارو...!

حقيقت هن طرح ٿي ڏسجي ته هرڪو پنهنجي هٿيءَ جو هوڪو ٿو ڏئي. هرڪنهن کي پنهنجي خبر، ۽ پنهنجي لسڳ لاڳاپي جي، ٻئي جي سڻي ڪير، سمجهي ڪير؟ جتي باهه ٻري، اتي سيڪ اچي. دنيا ۾ ڏک به آهي، سک به آهي؛ پر ائين سمجهڻ ته ڪائنات خلق ٿي آهي اسان کي سک يا ڏک ڏيڻ لاءِ، ان کان وڌيڪ به ڪا بهي سمجهي؟ البت، اسان جي همت افزائي انهيءَ ۾ آهي ته دنيا کي دوست سمجهون، نه دشمن. ڪوبه وڻ، گل، سبزي، ڪٽي ڦٽي نڪري، ان مان ظاهر آهي ته اها جاءِ سندس موافق آهي، نه مخالف؛ پوءِ ڇو اسين پاڻ کي اجايو سمجهي وائڙا ٿيون؟ ڇو نه پنهنجين خداداد لياقتن سان تڪليف کي به تفريح ۾ تبديل ڪريون! عقل، همت ۽ ڪوشش جي گڏ ٿيڻ ته ڏونگر ڌاري وجهن، صحرا سبز زار ٿي پون؛ ويتر جي صداقت ۽ امانت به سائن رلجي پوي ته سون تي سهاڳو، ڪهڙي به اوڙاه مان انسان کي ڪيڏي مٿي ڪن. اسين ڇو پنهنجيون لياقتون اڇلي ويندا آهيون؟ ڇو الهن کي ڪم آڻڻ کان پئجي ويا آهيون؟ ڀل ته قسمت ڪٿي به ڦٽو ڪري، ڪٿي به اڇلي، پر انسان جي عظمت ان ۾ آهي ته هو پنهنجين ذميدارين کي توجهه، انصاف ۽ صداقت سان ادا ڪري؛ اهائي سندس عزت آهي، اهو ئي سندس فخر، اهو ئي سندس شان!

غريبت عيب نه به هجي، پر ثواب به ڪانه آهي، شهزادا محلاتن ۾ چمنڊا آهن، ۽ لنگها ڪهڙن ۾. پوءِ مسڪينيءَ تي فخر ڪرڻ جو ته سبب ئي ڪونهي. ڇو نه غريبت کي پنهنجين ترين سان ڏکي ٻاهر ڪڍجي؟ آرام ۽ عزت جو گذر ته هرڪنهن لهڻو! پنهنجي تن کي درست رک، من کي مدائيءَ جي واٽ کان موڙي دڳ لاءِ، همت ۽ تحمل ڌار، ڪجهه اڇلڻ کان به نه ڊڄ. ڪجهه ڏبو، تڏهن ته ڪجهه ملندو. آسائي-نراسائي ٿيڻ مان ڪين وري: ڪوشش ڪر، صداقت ڌار... آهن تنهنجا پيڙا پارا!

سچ ۽ ڪوڙ

’اسين سچا ٻيا سڀ ڪوڙا‘ ته هڪ دستوري ڳالهه ٿي چڪي آهي. هرڪو پنهنجي خيال ۾ پاڻ کي پورو ٻيو سمجهي. ٻين جي رڳو ريت رسم ڏسي ڪل ٻيئي ايندي ته هي ڇا ٿا ڪن. جيڪو جنهن هوا ۾ ٻليو، ساڻي خوشگوار، صدا بهار، ٻيءَ جي وائي نه وار. جيتري جنهن کي خبر پئي، سچ ئي اوترو، ٻيو سچو خير. ڏيڌريءَ جي دنيا ڪوهه! وري ماڻهوءَ جو مغز ڪو رڳو جي ڳوٺريءَ وانگر اهڙو ٺهيل ٿو ڏسجي، جو سير به سهاسيو وڃي ته ڏکي سان به ڪمائار. هرڪو پنهنجي بگري ڀريل ڀانيو، دل ۾ خوش ته علم، عقل، سچ — سڀ سڀيل آهن ته مون وٽ، ٻيا ته ماڪ تي موريا وٽن!

چون ٿا ته ڪو مولوي ڪن جاھلن جي ڳوٺ ۾ وڃي سهيڙيو. سندس واعظ ته ڪنهن سمجهيو به ڪونه — ڊي ۾ ٺڪريون — پر مورگو چئن ائين ڄاتو ته مولوي ڪو نٺ اٺاڙي ٿو ڏيکارجي. پوي جو هڪڙو، سو خار ۾ چوڏو کڻي، پٽ تي هڪ انگڙو-ونگڙو ڊگھوليڪ ڪڍي، مولويءَ کي چوڻ لڳو ته ’پڙهيل ته وڏو ٿو چوائين، پر هي ته ٻڌاءَ ته مون ڇا لکيو آهي؟‘ مولوي ڏسي ٿيو وائڙو ته ڪم ته چرٻن مان ٻيو، پر سمجهايان ڪيئن؟ هيڏانهن وري چئن جو مولويءَ کي هڪو ٻڪو ڏٺو، سو پاڻ ۾ ٻيا مڃڻ ڏيو سرڪن ته آهي ڪُل ٺي خير، ڪوري جو ڪورو... سو چوڻ لڳس ته ’واه، مولوي صاحب، واه! ڊاڙ ته ڊگهي ٻيا سريندئين، تنڪون آندا ته ڊگهي دا مٿر به ڪونهين!‘

مزو ته اهو آهي جو جڏهن پڙهيل پاڻ ۾ بحث ڪن، ته به ٽپڙ ساڳيا — ڪم اهوئي چئن وارو ڏيکارين! هرڪو دل ۾ خوش ته سچي اکر جو مالڪ ٿي مان، ٻيا سڀ ڪوڙ تي سندرو ٻڌيو بيٺا آهن. ٻئي جي ڳالهه ڪير ٻڌي، ڪير سمجهي؟

آخر اهو سچ-ڪوڙ آهي ڇا؟ جنهن کي هڪڙا چون سچ، ته ٻيا نسورو ڪوڙ! اهو فيصلو ڪري ڪير ٿو؟ ڪيئن ٿو ڪري؟ سچ-ڪوڙ تي ڀروسو ڪيترو ڪجي؟ ٿوري ويچار ڪرڻ سان معلوم ٿيندو ته اسين ڪيتريون خبرون مٿن مائٽن ۽ ٻين لڳل لاڳاپي وارن کان ٻڌيو، پنهنجي حافظي ۾ سانڍيندا ٿا رهون؛ وري جيڪي ڏسون ٿا ۽ جيڪي ذاتي آزمودا ٿا پرايون سي، ۽ پڙهن واري زماني ۾ ڪتابي احوال ۽ پاڙهندڙن جا خيال پڻ شامل ٿا ٿين؛ اها اسان جي پرايل حقيقتن جي موڙي اسان جي ڪسوٽي آهي، جنهن تي مغز ڪا به نئين ٻڌل ڳالهه لائي ٿو ڏسي ته سچي يا ڪوڙي. سچ-ڪوڙ جو ٺهڻو ڪو خيال تي لڳل آهي، نڪو انهن اکرن تي جيڪي اهو خيال اظهار ٿا ڪن؛ سچ-ڪوڙ ٻڌندڙ جي مغز سان ٻڌل آهي. ان ڪري، جي نئين ڳالهه منهنجي گڏ ڪيل علم سان ٺهڪي آئي ته سچي، نه ته ڪوڙي. مطلب ته سچ-ڪوڙ جو فيصلو ڪندڙ آهي منهنجو موجوده علم. انهيءَ علم جو جي ڪوبه ذرو مون کي غلط ٻڌايو ويو هوندو، يا منهنجي سمجهه ۾ غلط ويٺو هوندو، ته منهنجي ڪسوٽي اوتري قدر ناقص ضرور

رهندي. ان کان سواءِ اهو به ٻڌري هت پيو آهي ته مون ڪو علم جو ڌنگ ڪونه وڃي ڪيو آهي جو مون کي مڪمل سچ يا ڪوڙ جي آگاهي ڏئي: جيئن جيئن منهنجو علم وڌندو رهندو، تيئن تيئن سچ-ڪوڙ جي ڪٽ ڪرڻ واري ماهمي به هيٺ مٿي ٿيندي رهندي. هيل تائين مون ڪالو سڀ ڪاري رنگ جا ڏٺا آهن؛ ان ڪري جي ڪو چوي ته ڪالو اڃا به ٿيندا آهن، ته منهنجو مغز هرگز ڪين قبوليندو، ڇاڪاڻ ته هاڻي مغز ۾ پرڪڻ جي مٽڙي گڏ ٿي چڪي آهي — البت جي ٻڌائيندڙ اعتبار جهڙو هوندو ته وسهجي وڃيو، جيسين وري ڪا ابتڙ خبر ٻڌجي يا پنهنجو ويچار ان کي غلط ثابت ڪري — پوءِ اهو ويسه ڪمان-گاڏڙ ٿي، جهڪو پئجي ويندو. پر، جي ننڍي هوندي استاد صاحب ٻڌائي ها ته ڪالو اڃا به ٿيندا آهن، ۽ ڪنهن ٻئي هنڌان ان جي ترديد نه ٻڌجي ها، ته پوءِ منهنجي ڪسوٽي جڙي ٿي اهڙي ها.

ڪنهن بيخبر ٻهراڙيءَ واري کي ته چئو ته ٻائي ٻن ڪٽن جو ٺهيل آهي... ته ڪيلي ماري! اها ته وڏي ڳالهه آهي، پر جنهن کي ٻائيءَ جي ظاهري وصفن جي خبر نه هجي، ان کي گهوتي ڪارائين کان سواءِ ته سمجهائي ڏيکاريو ته ان ۾ اندر وڃيو ته مري پيو: هو خيال ڪندو ته منهنجي ٽنگ نڪري ٿي اچي ته آءٌ چونه لڪرندس!

ڏسجي ٿو ته منهنجي سچ-ڪوڙ جو ميزان ته منهنجي علم موجب ڦرلڌو گهرندو ٿي رهندو، ۽ پورو سچ هٿ اچڻ به مشڪل. ٺڪي منهنجو علم مڪمل ٿئي، ٺڪي سچ-ڪوڙ جو حساب پڪي ٻائي تي پهچي. پر واه ڙي واه، حسابن ٺاهڻ وارا! حساب ته ڦيرن ٿي ڪين. اڪرن کان انگ هڪا! جهڙا صديون اڳي هئا، تهڙا هاڻي، تهڙا ايسن کان پوءِ. دنيا جو ڪاروبار انگن تي، چنبتارا هلن انگن تي، اسان جو رات ڏينهن انگن تي،... انگ ڪيو ته اولندو! وري ڪهڙا نه سچا، مقرر ۽ محڪم: ڪنهن جي مجال جو گهٽ وڌ ڪرين... سورهو چوڪ، چوهٽ! پٿر تي ليڪو. حساب ته نه ڦري، پر جيڪو حساب کان ڦري، مورڳو اهو حساب مان نڪري وڃي!

— اچو ته انگن جو گيت ڳايون:

سچا منهنجا انگ حساب، سچا منهنجا ڪوڙا؛
اڳ به سچا، پوءِ به سچا، هاڻ به سچا اهڙا؛
آٺ-ڏون-سورهن، سورن مٽجن، جهڙا آهن تهڙا؛
انگن تي ٿا آپ ۾ ڊوڙن بجلين سندا گهوڙا!
سچا منهنجا انگ حساب.....

مضمون

’ضمير شاه‘ جو مڪان

”جسم“ ولایت جي هڪ لنڊڙي ڳوٺ ۾ ”ضمير شاه“ جو عاليشان مڪان هو. نالي ۾ مڪان هو، مگر صفائي ۽ سنائيءَ ۾ هڪ محلات جي برابر هو. برسات جي مند آئي، محبت جو مينهن آنو، سڄيءَ ولایت ۾ مڙي لڳي ويئي. ’ضمير شاه‘ جي مڪان ۾ به هڪ عاليشان ۽ خوشنما ٻوٽو از خود پيدا ٿيو، جنهن جي مڪڙيءَ مان هڪ اهڙو ته گل نڪري نروار ٿيو، جنهن جي سونهن ۽ سرهاڻ جي ڪهڙي واکاڻ ڪجي! ڏسڻ سان ماڻهو دلگ رهجي ٿي ويا. الهيءَ گل کي اتي جي دنيا ”اميد“ جي نالي سان ياد ڪرڻ لڳي. هن گل کي ڀر واريءَ ”طلب“ جي واديءَ مان ٻاڻي ٿي مليو. جڏهن هيءُ ٻاڻيءَ سان سيراب ٿي ٿيو، تڏهن ٿڙي ۽ کلي اهڙو ته سوجهرو ٿي ڪيائين جو نه فقط انهيءَ مڪان بلڪ آسپاس کي پڻ رات جي وقت به ٻئيءَ ٻارڻ جي ضرورت ڪانه ٿي ٿئي؛ مگر جيڪڏهن ڪنهن وقت انهيءَ ٻاڻيءَ جي کيس تنگي ڪئي پئي ويئي، يا ان جي بجاءِ ٻيو ٻاڻي ڏنو ٿي ويو، تڏهن هن مَرجهائجي مڪڙيءَ جي صورت ۾ پنهنجو سر سڄدي ۾ رکي، پنهنجيءَ دنيا کي تاريڪ ڪري ٿي ڇڏيو. ازالسواءِ کيس ڪيترو به وقت ٻاڻي نٿي ڏنو ويو، ته به هو ڪو صفا سڙي سڪي ڪو نه ٿي ويو. هن جي اهڙين خاصيتن لاءِ فقط دنيا کي موهيو، مگر اتان جي عالم پناهه ”عقل بادشاهه“ کي پڻ پنهنجو تابعدار بنائي ڇڏيو. هيئنر ضمير شاهه جي مڪان کي چار چنڊ لڳي ويا. زيارتي ائين اچيو ڪنا ٿين جو تر هنيو پئيءَ تي نه پوي. جڏهن عالم پناهه روبرو اچي هن گل جي زيارت فيض بشارت کان مشرف ٿيو، تڏهن هن جي حيرت جي ڪا حد ئي نه رهي ۽ سندس ڏند چپن سان لڳي ويا. اتي ضمير شاهه جي شخصيت جو پڻ عالم پناهه کي احساس ٿيو. هن پنهنجا خاص پنج نوڪر ضمير شاهه جي خدمت عاليه ۾ انهيءَ گل جي پرورش لاءِ ڇڏيا، ۽ پاڻ موٽي پنهنجي تخت تي بخت آزمائي ڪرڻ لڳو. هوڏانهن وري نوڪر ويچارا، منجهه انتظار ضمير شاهه ۽ گل جي خدمت ۾ تيار بيٺا رهيا. ضمير شاهه جو حڪم هو ته جيئن گل کي ڪنهن به وقت ’طلب‘ جي واديءَ واري ٻاڻيءَ جي تنگي نه ٿئي، ۽ جيئن هو مَرجهائجي نه وڃي؛ ڪوشش ڪري کيس هر وقت تر ۽ تازي رکڻ

جو خيال رکيو وڃي. لوڪر حڪم جا بند، تن ڇڏي ڏنا ٻيا ڏنڌا، سڄو ڏينهن کين اها تات تاري، رڳي گل جي خدمتگاري.

عالم پناه عقل بادشاهه به ٻئي ٻئي ڏينهن گل جي ديدار فرحت آثار کان پيرو ڪونه ڀڄندو هو. جڏهن عالم پناه جو به اهو حال هو، تڏهن اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته ويڄاريءَ رعيت جو ڪهڙو حال هوندو. ڪير جو روزانو نه اچي گل جو مڃرو ڀري! جيئن گل جي عزت وڃي عرشين لڳي هئي، تيئن وري ضمير شاهه جو شان به انهيءَ دنيا جي نظرن ۾ چار قدم اڳتي وڌي ويو. ٻيا ته ڇڏيو، پر خود عالم پناه به انهيءَ گل جي ڪافي عزت ڪندو هو.

دستور موجب، جيئن هڪ ڏينهن عالم پناه عقل بادشاهه پنهنجيءَ خاص نوڪرياڻيءَ ليڪ اختر، ڀري پيڪر، حسن تصوير، نالي ”تدبير“ کي ساڻ ڪري مڪان ۾ آيو، تيئن ضمير شاهه سندن خير مقدم ڪيو. دراز مسافريءَ سبب عالم پناه کي آڄ لڳي. ”تدبير“ نوڪرياڻيءَ کي ڀر واري ”آرام“ جي اوطاق تان پاڻي آڻڻ لاءِ حڪم ڏنو ويو. ”آرام“ جي اوطاق سان گڏ ”اجل“ جي پڻ اوطاق هئي. ”تدبير“ کي رستي ۾ ”تقدير“ نالي ”اجل“ جي نوڪرياڻي ملي ويئي، جنهن کيس وٺي وڃي ”اجل“ جي اوطاق ۾ ڇڏيو. ويڄاري ”تدبير“ کي ڪهڙي خبر ته هيءُ ڪنهن جي جاءِ آهي؟ هوءَ يڪدم اتان به ڄام، هڪ سبز ٻيو گلڦار، ڀري کڻي آئي. عالم پناه سبز ڄام ۽ ضمير شاهه گلڦار پيتو. ظاهر ۾ شراب هو، مگر سندس اثر خراب هو. بس، رڳو ٻيڻ جي دير ٿي، پوءِ ته

’عقل سڄي ۾ ڪريو، ۽ سر جهڪيو تدبير جو!‘

عالم پناه ۽ ضمير شاهه ٻئي وڃي حيات ابديءَ سان همڪنار ٿيا. جڏهن عالم پناه ٺٺي ڪونه رهيو، ته پوءِ نوڪر ۽ نوڪرياڻيون وري ڇا جون؟ جو جيڏانهن، سو تيڏانهن ڪافور ٿي ويو. گل جي هڪ پاسي کان عالم پناه ۽ ٻئي پاسي کان ضمير شاهه جي مرقد مرتب ڪئي ويئي. جاندار هليا ويا، مگر بيجان گل ۾ اڃا جان آهي. هن جي حالت اڃا ساڳي آهي. هونئن به آهي، ۽ پنهنجيءَ دنيا ۾ اهڙيءَ ئي شهرت سان مشهور آهي. هڪ ويو ته ٻئي اچي سلام ڪيو. هن جا ڪيئي سلامي آهن. جيتوڻيڪ هو ٻئي شهزادا هينئر ملڪ عدم ۾ آهن، ته به خاموش زبان سان هن جي سلامي ۽ غلامي ادا ڪري رهيا آهن. جڏهن اوهان جو ’جسم‘ ولالت ۾ وڃڻ ٿئي ته ضرور ان گل جي زيارت جو فيض ۽ شرف حاصل ڪندا، ڇو ته چوندا آهن ته ”شنيده ڪي بود مانند ديدنه“—پڌل کان ڏنل وڌيڪ بهتر ٿو ٿئي. پر اهو ديدار به ڪن خوش نصيبن کي نصيب ٿيندو، وره مون جهڙا بدنصيب به ته دنيا ۾ ڪيترا ئي هوندا: ڪافي عرصو گل جي ڀرسان بيهنس، پر منهنجي قسمت جي ڪوتاهي جو کيس پاڻي ڏيڻ وارو هو ئي ڪونه، تنهنڪري هو مڪڙيءَ جي قيد ۾ بند هو ۽ سندس سڄي دنيا تاريڪ هئي. نه هئي سونهن، نه سرهاڻ. آخر محروم ٿي مونس، ۽ جيئن

انهيءَ گل جي ٿاريءَ کي بي سبب هٿ لاهڻ، ته اڱر ۾ اهڙو ته ڪنڊو ڇڄي ويو جو مون کان بي اختيار دانهن نڪري ويئي. منهنجيءَ دانهن جي آخر ۾، گويا ان جي جواب ۾، سامهين پهڙ مان موزون لهجي ۾ هيءَ آواز آيو:

”گل هجي تان گل سڃاڻي گل سندن قدر ۽ ڀيار،
غير تسي غير تمنديءَ کان ڪيئن نه ٿئي نشتر لڪارا!“

نفس

اسان جي نفس جا ٻه ڀاڱا ٿيل آهن: هڪ آهي باخبر نفس (شعوري نفس)، ۽ ٻيو آهي بيخبر نفس. اسان جي وجود تي اڪثر باخبر نفس حڪومت ڪري ٿو؛ ليڪن ننڊ، بيهوشيءَ، بيماريءَ ۽ چريائيءَ جي حالت ۾ بيخبر نفس جي حڪومت هلندي آهي. اسان تي ڄمڻ کان وٺي اڄ تائين دنيا ۾ جيڪي به اثر ٿيا آهن، يا جيڪي به ڪم ڪيا اٿئون يا ٻڌا اٿئون — پوءِ توڙي ڪٿي اسين هڪ سال عمر جا هئاسون ۽ جيتوڻيڪ هيٺي آهي ڳالهين اسان کي ياد نه به آهن — تڏهين به ائين نه ڄاڻجي ته اهي اثر ڪي نابود يا زائل ٿي ويا؛ اهي بالڪل قائم آهن، ۽ اسان جي بيخبر نفس ۾ گڏ ٿيا پيا آهن: ائين ڪري سمجهو ته بيخبر نفس آهي پُراڻو سُراڻ جو پندار.

اسان جو دماغ جنهن جي وسيلي هلي چلي يا ڪم ڪار ڪري سگهون ٿا، سو جڏهين ڪم ڪري ٿڪيو آهي، تڏهين ان ۾ هڪڙي قسم جا زهري مادا، جن کي ”ٽئڪسن“ سڏبو آهي، اچي گڏ ٿيندا آهن. انهن جي نڪال ڪرڻ لاءِ صرف آرام ٿي علاج آهي، تنهنڪري کيس ننڊ جي ضرورت ٿيندي آهي. جڏهين اسان جو دماغ، جنهن جو اسان جي باخبر نفس مان گهرو تعلق آهي، ننڊ ۾ هوندو آهي، تڏهين بيخبر نفس سجاڳ رهندو آهي. ان وقت اهو پنهنجا اڳ ڏنل دنيا جا واقعا جي سندس ڪوٺڙيءَ ۾ بند هوندا آهن، اهي کوليندو آهي. اڪثر اهي اثر ظاهر ڪندو آهي، جن جو ڪجهه اثر ان وقت باخبر نفس ۾ هلندڙ هوندو آهي — يعني ته باخبر نفس ۽ بيخبر نفس جو پاڻ ۾ ڳهائو تعلق رهندو آهي. جڏهين باخبر نفس ڪنهن ڳالهه بابت ڪجهه خيال ڪندو آهي، تڏهين ڪنهن تنهن جي وسيلي بيخبر نفس جي الهيءَ لڪير کي، جنهن ۾ ان ڳالهه بابت ڪي ڪجهه حقيقتون هونديون آهن، اهڙي ڇڪ ٿيندي آهي جو الهيءَ قسم جا واقعا يا ڳالهون جيڪي اڳ ئي گذريون هونديون ۽ منجهس گڏ ٿيل هونديون، تن مان مکيه ۽ دهرايل يا تازيون تازيون ڳالهون پنهنجي جيب مان ڪڍندو ويندو باخبر نفس ڏانهن موڪليندو. انهيءَ ڪري، جن ڳالهين بابت ڏينهن جو ماڻهوءَ کي گهڻي آڻ ٿي هوندي، ته رات جو بيخبر نفس جي حڪومت ۾ هو پنهنجي پندار مان اهڙي قسم جا پراڻا واقعا يا ڳالهون ڪڍي ظاهر

ڪندو آهي، جي ماڻهوءَ جي دماغ ۾ ساڳي تصوير ۽ نقش ٺاهي پنهنجو ساڳيو نمولو ظاهر ڪندا ويندا آهن — جنهن کي چئبو آهي ”خواب“.

ڪيترا ويچارا جاهل آدمي خوابن کي خدائي الهام سمجهندا آهن (نئين ۽ اوليائن جا خواب الهام آهن ۽ سچا آهن، انهن جو هن ڳالهه سان واسطو ڪونه آهي)، ۽ انهن جا تعبير ڪرائي انهن کي پنهنجو مستقبل تصور ڪندا آهن، ليڪن اهو رج والگر آهي، يعني ته ڪوڙ جو مسئلو ڪوڙ. ڪنهن حڪيم يا ڊاڪٽر کان ڪڏهن پڇي ڏسو ته هو اوهان کي ٻڌائيندو ته جڏهن ڪنهن ماڻهوءَ جو معدو خراب ٿيندو آهي يا بدهاضمو ٿيندو آهي ته هو خراب خواب ڏسندو آهي، جنهن ۾ هن کي خوف ۽ خطري جهڙيون ڏيکاريون نظر اينديون آهن. معدي مان جيڪي بخاراتن ٿا تن جو اثر منهن سڌو باخبر نفس تي پوي ٿو، تنهنڪري اهي باخبر نفس جو لاڳاپو بيخبر نفس سان ڪهڙايو ڇڏين؛ انهيءَ ڪري بيخبر نفس جو مڪو مچي وڃي ٿو ۽ وٺي ٿو مداريءَ والگر پنهنجي ڳوٺريءَ کي کولي، يعني جيڪي به اڳ مٿس خراب خيال ۽ خوفناڪا اثر سمايل هوندا سي سڀ ظاهر ڪندو — جيئن ته ماڻهو ٿا وڙهن، جن پيا نچن، ڪتو ٿو ڪاٺي، اٽ ٿو وڙهي، وغيره وغيره. ننڊ ۾ جو ٻار چرڪ ڀريندا آهن، ان جو به اهوئي سبب آهي: تڏهن ته حڪيم چوندا آهن ته ننڊو ٻار ننڊ ۾ چرڪ ڀري يا ڊڄي ته ان کي ارنبديءَ جو جلاب ڏجي ته ٻيٽ صاف ٿيس. ڪي ڪي جاهل ۽ جهنگلي آدمي وري اهڙين حالتن ۾ ٻار جو گلو ڏاڳن، سڳن، وٺن جي چوڏن ۽ تعويذن سان پري ڇڏيندا آهن! ساڳيوئي سبب بيهوش، چرئي يا بخار ۾ وڦلڻ واري ماڻهوءَ جو آهي.

بيخبر نفس ڪو رڳو اسان کي ڊيچارڻ لاءِ ڪونه آهي، مگر اهو اسان لاءِ ڏاڍو فائديمند به آهي. مثلاً، پنج سال اڳي مون ڪو ماڻهو ڏٺو هو. سندس نالو ۽ نشان پتا وسري ويا آهن. وسري وڃڻ جي معنيٰ اها ڪانهي ته مون ڏٺو ٻڌوئي ڪونهي: يعني ڏٺم به سهي، نالو به ٻڌم، ليڪن عرصو ٿيو گهڻو، تنهنڪري قانون مطابق جهونيون ڳالهيون باخبر نفس مان ٽپي هليون ويون بيخبر نفس ۾. هاڻي اهو ساڳيو ماڻهو مون کي رستي ۾ ملي ٿو وڃي. ٿورو شڪجان پيو ته شايد اهو آدمي ڪٿي ڏٺو اٿم. بس، ايتري ئي خيال ڪرڻ سان، باخبر نفس جي نتنن جي ذريعي، انهيءَ ماڻهوءَ بابت خيال ڪرڻ ۽ وڌيڪ حقيقتن ظاهر ڪرڻ لاءِ، بيخبر نفس جي الهن لڪيرن کي ڪشش ٿيندي، جيڪي ان ماڻهوءَ ۽ ان جي حقيقتن سان لاڳاپو رکنديون هونديون. جيڪڏهن گهڻي عرصي جي ڳالهه هوندي ۽ بيخبر نفس کي بي ترتيب آفيس جي دفتر وانگر لڪپڙهه نه لڌي، ته پوءِ گهرندو آمدني روانگي نمبر؛ پوءِ جي ان ماڻهوءَ ٿورو حوالو ڏنو ۽ ان جي آڌار تي ڪنهن لڪير تي ڪجهه اثر پيو، ته پوءِ هاڻيهي ويندي مٿي سڳي کي سڀريندي: يعني انهيءَ لڪير مان اها ڳالهه نڪرندي ۽ ظاهر ٿيندي، باخبر نفس ۾ اچي موجود ٿيندي. پوءِ اتي ٻڌائي سگهيو ته هاڻو پيلي! تنهنجو نالو فلاڻو ڪي فلاڻو آهي، فلاڻي هنڌ برابر مليا هئاسون، وغيره. ساڳيءَ ريت، وسري ويل ڳالهين بابت پڻ خيال ڪرڻ سان بيخبر نفس جي

لکیرن کي چڪ ٿئي ٿي، ۽ انهيءَ قسم جون ڳالهائون گڏ ٿي هيٺ لهي اچن ٿيون باخبر نفس ۾: حافظي ۾ تڏهن انهن ڳالهين جي يادگيري پوي ٿي. هاڻي، ٿورن لفظن ۾، يادگيريءَ جي معنيٰ ٿي: ڪنهن به گذريل ڳالهه بابت خيال ڪري، بيخبر نفس مان ان بابت لکير ۾ جمع ٿيل ڳالهائون يا حقيقتون چڪي باخبر نفس ۾ آڻڻ کان پوءِ حافظي ۾ آڻڻ.

جڏهن ڪو ماڻهو نند ۾ آهي ۽ آهستي آهستي مڏ ٿو ڪجيس ته نٿو ڄاڻي، پر جي ڏاڍيان واکو ڪبو ته اتي ڪٿو ٿيندو. اهو انهيءَ ڪري، جو موجوده هلندڙ وقت جي ڳالهين لاءِ بيخبر نفس ٻڌل نه آهي، مگر اهو ڪم باخبر نفس کي سونپيل آهي، جو ان وقت آرام ۾ آهي. پر، تنهن هوندي به، بيخبر نفس تي اهو لازمي ٺهرايل آهي ته جيڪڏهن خطرو ڏسي ته باخبر نفس کي سجاڳ ڪري. جڏهن ڪو موزون آواز ٿئي ٿو — راڳ، ساز، هڪو آواز، وغيره — ته ان تي بيخبر نفس ڄاڻي ٿو ته ان مان بدن کي ڪو خطرو ڪونهي، بلڪ اڃا به کيس تفريح اچي ٿي، تنهنڪري باخبر نفس کي هو سجاڳ ڪرڻ نٿو چاهي؛ پر جيڪڏهن ڪو ناموزون آواز ٿيو — ٺڪاءُ، رڙ، روج، وغيره — ته بيخبر نفس محسوس ڪري ٿو ته ضرور خطري جو وقت آهي، ۽ پوءِ هو باخبر نفس کي جهٽ پٽ سجاڳ ڪري ٿو، ۽ ماڻهو ڄاڻي پوي ٿو. اوهان ڏٺو هوندو ته ڪيترا جوان آدمي، ڪي آڻن کان، ڪي ڪنن کان ۽ ڪي وري جنن پوتن کان ڏاڍو ڊڄندا آهن. ان جو سبب صرف اهو آهي ته ننڍپڻ ۾ انهن ماڻهن کي انهن شين ضرور ڊيڄاريو آهي، يا انهن جي خوف بابت ڪي اهڙيون ڳالهائون يا آکاڻيون ٻڌيون اٿن جن جو اثر سندن بيخبر نفس ۾ موجود آهي: پوءِ توڙي ڪين انهيءَ موقعي جي يادگيري هجي چاهي ا، پر هينئر جيڪڏهن اهڙي قسم جي شي ڏسندا يا ان بابت ڪجهه ٻڌندا نه ڏاڍو ڊڄندا، جيتوڻيڪ ڪين ڪيتري به خاطري ڏجي ته هينئر ڪين اها شي ڪوبه نقصان رسائي نٿي سگهي. ڊاڪٽر جڏهن بيمار جي آپريشن ڪندا آهن ته اڳ ۾ ڪلوروفارم سنگهائيندا اٿس، جنهن جي سنگهڻ سان باخبر نفس تي نشو وڻندو آهي ۽ هو ڪم ڪرڻ ڇڏيو ڏئي. باخبر نفس جي ڪم نه ڪرڻ سبب ماڻهو ڪلاڪ ڏيڍ بيهوش پيو هوندو آهي، ۽ کيس ويڻ ٺڪڻ سان ايذا ڪونه ايندو آهي، تنهنڪري عضوا به تحرڪ ڪونه ڪن.

آمريڪا ۾ وري هاڻي ڇا ڪيو اٿن جو جيڪي وڏا وڏا ڊاڪٽر آهن ۽ پوليس ۾ پنهنجي ڏوهه جي قبوليت ڪنهن به حالت ۾ نٿا ڪن، انهن کي نشي جهڙي شي ڪارائي ڪين بيهوش بنائيندا آهن. انهيءَ حالت ۾ هو بيخبر نفس جي وسيلي ٻيا ڳالهائيندا آهن، ۽ ڪين اهو سماءُ نه رهندو آهي ته ڇا ٻيا چئون. پوءِ ڪاهي پوندا بڪواس ۾ — ڪا ڳالهه ڪهڙي، ڪا ڪهڙي — ڪڏهن پوليس کي ڳاريون، ته ڪڏهن پاڻ ۽ پنهنجن همراهن کي ڳاريون. ان وقت جيڪڏهن ڪيل ڏوهه يا چوريءَ بابت ٿورو حوالو ڏيئي ڳالهه ڪڍي، ته جي اچي ويس خيال ته پوءِ پنهنجن سنگتين ساٿين جا نالا، چوريءَ لکائڻ جا هنڌ وغيره، سمورا نشان پتا بيان ڪري وڃي

پار چڙهندو. پوليس کي ٻي ثابتي نه ملڻ واريءَ حالت ۾، شڪي حالتن سبب، ائين ڪرڻ سان چڱي مدد ملي ٿي. اهو سڀ بيخبر نفس جو نتيجو آهي!

جيڪڏهن اسان کي بيخبر نفس نه هجي ها ته جيڪر ننڊ ڪري ڪين سگهون ها. هاڻي جڏهن اسان جو هڪ نفس آرام ۾ آهي ته وري ٻيو سجاڳ آهي، ائين واري سر ٻيو ڪم هلي: مگر جڏهن ٻئي نفس ننڊ پئجي ويا ۽ پنهنجو ڪم بلڪل بند ڪري ڇڏيائون، ته پوءِ ان دائمي ننڊ جو نالو ٿيو موت!

دل جا افسانا

اي دل! ڪنهن جي هجر ۽ فڪر ۾ تو پنهنجي گلابي رنگ کي سياه ڪيو، پاڻ کي بيگناهه برباد ڪيو، اڪڙين کي بي آرام بنايو، ۽ ليئن مان نير وهايو؟ تنهنجون عرش تي سير ڪرڻ واريون لنگاهون اڄ فرش کي فيضياب ڪري رهيون آهن؛ پر ڀلا ٻڌاءِ ته سهي ته ڪڏهن تنهنجي لاءِ به ڪن اڪڙين مان ’په ٿي آنسو ٿيا روانا‘..... ڪنهن دلدار جي دل جا؟

دل جي چاڪندڙ بلوري شيشي کي جڏهن ظالم زماني جي ڪنهن بيپناهه پٿر جي سخت چوٽ لڳي، تڏهن سندس پرزا اڏامي وڃي پري پيا: انهن مان بي اختيار آواز وٺي اٿيا، ’او بيدرد زمانا‘..... ڪنهن برهه جي بيمار جي دل جا!

جنهن جي تلاش ۾ تو جهر جهنگ جهاڳيا، رڻ پٽ رليين، بازارين ۽ گهٽين جي خاڪ ڇاڻي، سوين هزارين ويس ڪيٽ، دلڙيا جي اسٽيج تي ڪيئي تماشا ۽ رانديون رچايو — ڪڏهن گل سان پيار ته ڪڏهن خار سان خوشامد — مگر افسوس جو تڏهن به توکي پنهنجو مطلوب ڪونه مليو: ’آن جا آني اٿئي آشيانا‘، جتي آواز آهن..... ڪنهن لاچار جي دل جا!

ڪيئي مضمون لکيم؛ ڪيترا بيت بنائيم؛ شاعرن ۽ مصنفن جي بلندخياليءَ ۽ باريڪ بينيءَ، رنگينيءَ ۽ زرافشانيءَ مان چڱو حظ ورتيم؛ دنيا جا چالو قصا ۽ ڪتاب اڻپورا ڪونه ڇڏيم؛ هندي، سنڌي، اڙدو، انگريزي، عربي ۽ فارسيءَ جا دفتر اٿلايم؛ پر جن من منجهايو، سي هئا ’په ٿي پٽا پُراڻا‘..... ڪنهن بيمار جي دل جا!

جنهن دل کي تون ڏڪارين ٿو، تنهن لاءِ تون سڀڪي ويندين؛ جنهن ڏانهن نه نهارين ٿو، تنهن کي نه ڏسي سگهندين؛ جنهن کي تون مارين ٿو، تنهن کي نه جيئاري سگهندين؛ جنهن وٽ نه اچين ٿو، تنهن کي نه ملي سگهندين؛ اهو وقت اچي ويندو جو ڪين ڏسي سگهندين ’ڪي نام ۽ نشان‘..... ڪنهن هٿ جي بينار جي دل جا!

دل جي ڪليءَ کي جڏهن ظالم زماني جي جهولي جي جهٻٻ آئي، تڏهن هوءَ مرجھائجي ويئي. سندس آزاديءَ جو دروازو جو ڪلڻ تي هو، سو هميشه لاءِ بند ٿي ويو. سندس خاموش زبان مان آواز پيا نڪرن — ’او بيدرد ڏي نه هر ڪو ستانا‘..... ڪنهن بي اختيار جي دل جا!

زمانی جي رفتار ۾ ڪنهن وقت دل ڏکي آهي ته ڪنهن وقت کيل خوشي آهي. هن دل جي ساز جا آواز ڪنهن وقت پيا ڪلائين ته ڪنهن وقت پيا روئارين: ڪنهن وقت ڏس ته 'ڳائين پيا طرحين طرحين تراڻا'..... ڪنهن قربدار جي دل جا!

ڪنهن مظلوم دل جي ڪهاڻي تون ڪڏهن ڪين ٻڌي سگهندين؛ جيڪڏهن ٻڌندين ته سمجهي نه اصل سگهندين، هر جي سمجهندين ته وري جهٽ پٽ روئي ويهندين: تنهن کان چڱو ائين ته انهيءَ ڳالهه کي ئي ڇڏي ڏي، ڇو ته 'ڏاڍا ڏکيا ائين افسانا'..... ڪنهن مظلوم اشڪبار جي دل جا!

تنهنجون اڪڙيون

هنن کي ڏسي، عشق جي اڃايل جي پياس پوري ٿي، بره جو بيمار تندرست بنجي پيو، وره جو وهائيل ذرا ٿڌا ساهه کڻڻ لڳو، هر خيره نگاهه ۾ نئين جان اچي ويئي: مطلب ته جنهن سان به هنن چار-چشمي ڪئي سو چريو ٿي ويو. هنن جي خاموش زبان ۾ ڪهڙي نه شيريني هئي! اهي هيون ڪير؟..... تنهنجون شريعتي اڪڙيون!

تنهنجي حسن جي باغ وٽان جڏهن راهرون جو اوچتو گذر ٿيو، تڏهن هنن کي ڪا چمقي ڪشش ٿي. ويچاري کي پنهنجو مطلب به وسري ويو. تنهنجي باغ جي ٻن سرهن گلن جي خوشبوءِ هن جي دنيا کي معطر ۽ مخمور بنائي ڇڏيو. اهڙو الهيءَ جو نشو هنن کي ڪنهن ڏنو؟..... تنهنجون نشليون اڪڙيون!

جڏهن ڪنهن غريب تي حسن جي فوجن جو بيپناهه حملو ٿيو، تڏهن هنن ڊوڙي اچي تنهنجي دامن ورتي. هو تو وٽ پناهگزين ٿي رهيو، مگر تنهنجن ئي دونالين هنن کي پنهنجو نشانو بنايو. هو دانهن ڪري تڙبي اٿيو، مگر اڻي ڪين سگهيو ۽ خسته جان ٿي ڏکي ڏکي وڃي ڪريو. اهو خون ڪنهن ڪيو؟..... تنهنجون ستمگر اڪڙيون!

ڪنهن جي ياد رات جو تنهنجي ننڊ ڦٽائي، توکي بي آرام ڪيو. تو به گهڻا شڪار ڪيا، پر توکي ڪنهن شڪار ڪيو؟ تو لاه ته ڪيئي منتظر، پر تون ڪنهن جي انتظار ۾؟ ڇا، اتي تنهنجن پاسبانن جا هٿيار ڀرا ٿي ويا؟ خود تنهنجن ڳاڙهن گلن تان ڳوڙهن جو ڪاروان ڪنهن جاري ڪيو؟..... اهي تنهنجون اشڪبار اڪڙيون!

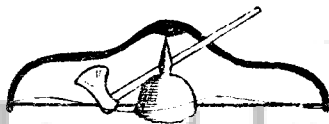
ميويدار وٽ وانگر جهڪيل، گویا ڪنهن فڪر ۾ مستغرق، ڪڏهن ڪڏهن پاڻ تان حجاب جو پردو کڻي، کنوڻ وارو جهلڪو ڏيئي، وري ڪارن ڪارن ۾ گر ٿي وئون. ڪنهن جي ستائڻ تي مس مس هڪ ننڍڙي جهلڪ ڏيئي، وري زمين کي نوازينديون رهيون هنن جي فضا اڄ تنگ هئي. عرش تي سير ڪرڻ واريون لنگاهون، فرش کي فيضياب ڪري

رهيو ٺهيو. ڪنهن جي خدمتن جو شڪريو پُراسرار نموني ۾ ادا ڪري رهيون هيون. ڪير؟..... تنهنجون شرميليون اڪڙيون!

هينئر هنن وٽ ڪوبه اصرار ڪونه هو. ڏسندڙ جي دل ازخود پيڇي ٿي پيئي. هنن ۾ شيريني ۽ ميناج هو. محبت سندن رهنمائي ڪري رهي هئي. الفت جا آثار انهن ۾ نظر پئي آيا، تنهن هوندي به هو نازن جي ڀليل دل ۾ پنهنجا آشيانا بنائي رهيون هيون. ڪنهن دل جا ستل سور جاڳايا؟ زبان سان ڪجهه به ڪونه چيو، مگر رڻل دلين کي جنهن زبان حال سان پاند پوتيون ۽ ميڙ منتون ڪري مڃايو، سي هيون..... تنهنجون نمائون اڪڙيون!

سورج کان سهڻيون، لاله کي لهي ڪندڙ، نرگس کان وڌ نازنين، ڪچل جي ڌار سان عاشق تي بيپناهه وار ڪندڙ، سُرنگين سڀني، ڪاريون ڪتاريون، ڪچليون ڪنڊيون،..... تنهنجون آهوءَ جهڙيون اڪڙيون!

ڪڏهن ته تنهنجون اهي اڪيون وفائيءَ جو مرڪز هيون. ڪڏهن ته هنن جدائيءَ کي جدائي ۽ وڇوڙي کي وڇوڙو ڏيئي ڇڏيو هو. هنن کي پنهنجي گرويده ۽ فريخته تي ناز هو. هنن جا هن سان انجام ۽ اقرار، واعدو ۽ قاعدا مقرر هئا. تن کي اڄ هو درگذر ڪري، نياز مان بي نياز ٿي وئيون. کائڻ پنهنجا ڪيل اقرار وسري ويا. هو پنهنجي انجام کي ٻائي ڏيئي نه سگهيو. جنهن تي هنن کي ناز هو، تنهن کان هو بي نياز ٿي وئيون. تنهن هوندي به، الهن جو نيم سمل خاموش آهي؛ مگر دنيا کين هيئن ياد ڪري رهي آهي — ’او بيوفا اڪڙيون!‘

Gul Hayat Institute

”سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ“

هڪ تنقيدي جائزو

’مهراڻ‘ جي ۱-۱۹۵۹ ۾ ڇپجي ۾ محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو مضمون ”سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ“ ڇپيو آهي. ڊاڪٽر صاحب سنڌ جو هڪ مڃيل عالم آهي، ۽ سندس ادبي لياقتن ۽ علمي صلاحيتن کان انڪار ڪفر آهي. سنڌي عالمن ۾ ڊاڪٽر صاحب انهن ڳاڻ ڳڻين اديبن مان آهي، جن جو فڪر بامقصد مطالعي، سوچ ۽ محنت جو نتيجو آهي. سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جون خدمتون جيڪي ڊاڪٽر صاحب ڪيون آهن، انهن جهڙو مثال سنڌ جي هن قحطالرجال واري ماحول ۾ گهٽ ملندو. هيءُ مضمون ٻڻ ڊاڪٽر صاحب جي وسيع مطالعي ۽ سخت محنت جي شاهدي ڏئي ٿو. ڊاڪٽر صاحب وڏي سوچ ۽ محنت ڪرڻ کان پوءِ سنڌي ٻوليءَ جي اصليت، بنياد ۽ تاريخي حيثيت لاءِ ڪي نتيجا قائم ڪيا آهن، ۽ انهن کي پنهنجن نظرين طور پيش ڪيو آهي. هيءُ مضمون سنڌي ٻوليءَ سان محبت رکندڙن لاءِ فڪر ۽ تحقيق ڪرڻ جي دعوت جي حيثيت رکي ٿو—۽ ضروري آهي ته سنڌي اديب پنهنجي اڀياس ۽ کوجنائن، تاريخي ڇنڊڇاڻ، ۽ عالمي ادب ۽ تاريخ جي پس منظر ۾ انهيءَ تحقيق کي ڪنهن ٻار آور نتيجي تي پهچائين، ۽ سنڌي ٻوليءَ جي بنياد ۽ تاريخي اهميت جي تعين ڪرڻ ۾ حصو وٺن. ڊاڪٽر صاحب جي هن مضمون ۾ ڪي اهڙيون ڳالهائون آهن، جيڪي مون کي لاءِ آڻيون؛ ان ڪري انهن متعلق آخري پنهنجا خيال ’مهراڻ‘ جي پڙهندڙن اڳيان پيش ڪريان ٿو. مضمون متعلق ڪجهه چوان، ان کان اڳ آخري هڪ گذارش هيءَ ڪرڻ گهران ٿو ته ڊاڪٽر صاحب جي ذات سان مون کي شخصي توڙي ادبي عقيدت آهي. پر هڪ لکندڙ جي حيثيت ۾، سنڌي ٻوليءَ نسبت مون کي ڊاڪٽر صاحب سان مؤدبانہ اختلاف راءِ آهي؛ ۽ يقين اٿس ته ڊاڪٽر صاحب جي مضمون متعلق جيڪي ڪجهه ايندڙ صفحن ۾ عرض ڪندس، ان کي ڊاڪٽر صاحب محض ادبي بحث ۽ ادبي اختلاف راءِ جي نظر سان ڏسندو. منهنجو مقصد محض هڪ ادبي بحث آهي، تنهنڪري اميد ته پڙهندڙ ٻڻ ان کي آن رلڱ ۾ ئي قبول ڪندا.

منهنجي لکڻ جو هڪ اهم سبب هيءُ آهي ته هن مضمون ۾ ڪي نظريا اهڙا ۽ اهڙن لفظن ۾ پيش ڪيا ويا آهن، جن سنڌ ۽ سنڌي تمدن سان محبت رکندڙن جي دلين کي البت

ڏکيو ٿيو آهي. ڪن ماڻهن ته انهن مان غلط نتيجا وڃي ڪڍيا آهن: ايتريقدر جو هن مضمون کي هندستان ۾ ناگري ٻوليءَ خلاف هڪ دليل طور استعمال ڪيو پيو وڃي. حشو ڪيولراسائي ۽ ڪيرت ٻاٻائي صاحبن جهڙا سمجهدار اديب به هڪ وڌيڪ دليل هٿ ڪرڻ لاءِ سنڌي ٻوليءَ کي سامي سٿ جي ٻولي سڏڻ لاءِ تيار ٿي ويا! ٻوليءَ جو مسئلو هڪ الڳ بحث آهي؛ ناگري ٻوليءَ جا حمايتي هونئن ئي ڏڏڙ ۾ پير هنيو بيٺا آهن، ۽ انهن وٽ ڪو نوس دليل نه آهي ئي ڪونه، جنهن جي بنياد تي هو پنهنجي نظريي کي بچائي سگهن. هنن اهو ڀوت ته محض سياسي ۽ سماجي اُن داتائن کي خوش ڪرڻ لاءِ ڪٽو ڪيو آهي، جنهن کي منهن ڏيڻ جو ميدان نه وري به سياسي ۽ سماجي آهي؛ ٻوليءَ ۽ ان جي بنياد کي ان ۾ ڪوبه دخل نه آهي. ان ڪري، هندستان جي سنڌي اديبن کي ”دروغ، مصلحت آميز به از راستيءَ فتنه انگيز“ واري مقولي تي عمل ڪرڻ جو ته ڪو ضرور ئي ڪونهي!

ڊاڪٽر صاحب پنهنجي مضمون کي چئن ڀاڱن ۾ ورهايو آهي، جن مان هو صاحب ٻه حصا مڪمل ڪري چڪو آهي، ۽ ٽيون حصو اڌ ۾ ڇڏيل آهي. افسوس آهي ته مضمون جو باقي حصو ’مهراڻ‘ جي اڳئين پرچي ۾ نه ڇپيو آهي، ۽ اسان جهڙا طالب علم اڃا ايل رجهي ويا آهن. مضمون جي پهرئين ڀاڱي کي پڙهڻ مان اندازو ٿئي ٿو ته ڊاڪٽر صاحب کي به اها ئي دقت پيش آئي آهي، جا ٻين ڏيهي توڙي پرڏيهي محققن کي پيش ايندي رهي آهي. سنڌ جي تاريخ ۾ عربن جي ڪاھ کان اڳ جيڪو خال آهي، تنهن اڪثر محققن کي محض ظني نظرين پيش ڪرڻ تي پئي مجبور ڪيو آهي. تاريخي مواد جي نه هجڻ، ۽ ٻوليءَ جي وجود ۽ ان سان لاڳاپيل حقيقتن جي غير موجودگيءَ ڪري، سنڌي ٻوليءَ متعلق جيڪي مختلف علمي ۽ غير علمي نظريا پيش ڪيا ويا آهن، انهن مان اڪثر نظريا ظني آهن؛ پر ڪجهه نظريا اهڙا آهن، جن لاءِ خود ڊاڪٽر صاحب فرمائي ٿو ته اهي علمي آهن، پر اڃا تحقيق طلب آهن. باوجود انهن علمي نظرين جي موجودگيءَ جي، ڊاڪٽر صاحب انهن کي رڳو پنهنجا ڪجهه ظني نظريا پيش ڪيا آهن. بهتر ائين ٿئي ها ته ڊاڪٽر صاحب جن نظرين کي علمي قبول ڪري ٿو، ان ڏس ۾ ئي پاڻ وڌيڪ تحقيق ڪري ها؛ ڇاڪاڻ ته اهي نظريا، تحقيق طلب سهي، پر ڪافي نوس ۽ بنيادي حقيقتن تي مبني آهن، ۽ علم اللسان يعني ٻولين جي علم جي اصولن جي بنا تي قائم ڪيا ويا آهن. جن عالمن سنڌيءَ کي سنسڪرت مان نڪتل ٺهرايو آهي، تن اهو فيصلو علمي ۽ لساني بنيادن تي ڪيو آهي. سنڌي ٻوليءَ جي نحوي بناوت هڪ حد تائين انفرادي ئي سهي، ليڪن انهيءَ بناوت کي سنسڪرت ۽ ان جي ٻين ٻارڪرتن سان لاڳاپيل ثابت ڪري سگهجي ٿو — ڪن يورپي عالمن ۽ ڏيهي اديبن ان ڏس ۾ تحسين جوڳا نظريا پيش ڪيا آهن. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر ٽرمپ، سرگريٿرسن ۽ سرگواسي پيرومل جا نالا پيش ڪري سگهجن ٿا. ٻئي طرف اهي عالم آهن، جيڪي سنڌيءَ کي سنسڪرت جي ڄاڻ نه، پر سنسڪرت وانگر هڪ ٻنهي انفرادي حيثيت رکندڙ مڪمل ٻولي ثابت ڪرڻ گهرن ٿا. پر، ائين ثابت ڪرڻ لاءِ، هو محض ظني

قياس آرائيون ڪندي چون ٿا ته ”غالباً“ سنڌ جي اصلوڪي زبان ڪا سامي زبان هئي، يا سامي زبانن جي سٿ مان هئي. منطقي طرح، ان نظريي کي ڪوبه بنياد نه آهي: تاريخ جون جيڪي ٿوريون گهڻيون نشانين ملن ٿيون، سي انهيءَ نظريي جي پٺڀرائي ڪرڻ بدران، ان جي مفروضن جي بنهه ابتڙ آهن. انهيءَ نظريي لاءِ ڪجهه اهڙا مفروضا قائم ڪيا ويا آهن، جيڪي علم اللغات ۽ علم اللسان جي تسليم ٿيل اصولن تي به پورا ڪين ٿا بيهن. پنهنجي هن خيال جي وضاحت آءٌ مضمون جي جڙن تي بحث ڪرڻ وقت ڪندس؛ ان کان اڳ آءٌ علم اللسان جا ڪجهه اصول مختصر طرح هت بيان ڪرڻ گهران ٿو ته جيئن پڙهندڙ انهن جي روشنيءَ ۾ اڳيان ايندڙ بحث کي چڱيءَ پر سمجهي سگهن.

علم الحيوان جا ڄاڻو ارتقائي نقطه نظر کان جانورن جي گروه بندي (classification) ڪرڻ وقت هي مفروضو قائم ڪندا آهن ته اهي خصوصيتون، جيڪي ڪنهن گروهه جي سمورن — يا تقريباً سمورن — جانورن ۾ هڪجهڙيون ۽ ساڳيون آهن، سي سندن ساڳئي ۽ مشترڪ ابي ڏاڏي جو اهڃاڻ آهن. ٻولين جي اڀياس ڪرڻ وقت، ٻولين جي ڀيٽ ڪري، سندن گروهه بنديءَ ۾ ٻن مٿيون اصول ڪارائتو ثابت ٿئي ٿو. هاڻ جيڪي عالم ٻولين جي ارتقا جو اڀياس ڪن ٿا، تن کي علم الحيوان جي ماهرن جي ڀيٽ ۾ هڪ وڌيڪ فائدو حاصل آهي: لسڪيل تاريخ جي زماني ۾ حيواني زندگيءَ اندر وڏي پيماني تي ڪي تبديليون ڪونهيون آهن؛ پر، ان جي ڀيٽ ۾، ويجهن زمانن ۾ ئي ڪي بنهه انفرادي ٻوليون وجود ۾ اچي چڪيون آهن؛ ان ڪري اسين ٻولين جي ساڳئي ۽ عام بنياد ۽ اصل ڏانهن اشارو ڪندڙ اهڃاڻن جي اهميت ۽ سلسلي تاريخ جي هڪ سلسليوار رڪارڊ جي پس منظر ۾ سمجهي ۽ سڃاڻي سگهون ٿا.

انهن اهڃاڻن مان پهريون ۽ اهم اهڃاڻ آهي — ”لفظن جي هڪجهڙائي“ (word similarity). عقل اها ڳالهه آسانيءَ سان تسليم ڪري ٿو ته ٻن هڪٻئي سان لاڳاپيل زبانن ۾ سڃاڻڻ جهڙا ساڳيا لفظ گهڻي تعداد ۾ موجود هوندا. ”رومانس گروهه“ ٻولين (فرينج، انگريزي، اسپيني، اٽالين ۽ لٽن) جي ڀيٽ الهيءَ اصول جي تائيد ڪري ٿي. ٻولين جي الهيءَ ڀيٽ مان مراد هروڀرو لفظن جي هوبهو يڪسانيت نه آهي. لفظن جي يڪسانيت هڪٻئي کان لفظ اڌارا وٺڻ ڪارڻ به پيدا ٿئي ٿي — جيئن عربيءَ ۽ سنڌيءَ جا هڪجهڙا لفظ. ٻولين جي هڪٻئي سان جگري ناتي ۽ ماڻهوءَ جو اهو ثبوت مضبوط ترين ان وقت ٿئي ٿو، جڏهن اهي هڪجهڙا لفظ اهڙي قسم جا هجن، جيڪي هڪڙيءَ ٻوليءَ مان ٻيءَ ٻوليءَ ۾ داخل نه ٿيا هجن، ۽ نڪي ٻنهي ٻولين ۾ وچان ئي ڪنهن ٽينءَ ٻوليءَ مان داخل ٿيا هجن. اهڙن اصلوڪن يا بنيادي لفظن ۾ شخصي ضمير (متڪلم، حاضر ۽ غائب)؛ اهڙا فعل جيڪي بنيادي ڪمن ڪاربن يا حالتن جو مفهوم ادا ڪن — مثلاً اچڻ ۽ وڃڻ، ڏيڻ ۽ وٺڻ، پيئڻ ۽ کائڻ، جيئن ۽ مڙڻ، وغيره؛ صفتون، جيڪي عام خصوصيتن لاءِ ڪم اينديون هجن — مثلاً چڱو ۽ سٺو، ننڍو ۽ وڏو، ٿورو ۽ گهڻو، اوچو ۽ اونهو، وغيره؛ ۽ اهڙا نالا، جيڪي ڪائنات ۽ عام طرح ملندڙ چيزن لاءِ ڪم — اچن مثلاً ڌرتي،

آهي. ڪجهڙي معنيٰ وارن لفظن ۾ هڪجهڙو ۽ باقاعديون اشارو يا اهڃاڻ آهي — ’هڪجهڙي معنيٰ وارن لفظن ۾ هڪجهڙو ۽ باقاعديون اشارو يا اهڃاڻ آهي —

٤- ١٩٥٩ ع

جي سوس جو مثال آهي 'آ' اچار کي ڪاٺي فقط 'ا' ڪري ڇڏڻ. 'آ' جو اچار دراصل آهي آ+ا، جنهن کي سڃاڻي اسان 'ا' ڪيو آهي. ان جو سبب سنڌي ٻوليءَ جي قدامت آهي، جا ان کي سنسڪرت جي سمورين ٻاراڪرتن تي حاصل آهي. مثال:

سنسڪرت	سنڌي	هندي	گجراتي	مرهٽي	بنگالي
لاشڪا	لڪُ	ناڪ	ناڪ	ناڪ	ناڪ
آمرُفل	انب	آمر	آمر	آنبا	آمر

اسان کي ايترا ڪيترائي مثال ملن ٿا، جيڪي سنڌي لفظن جي، ٻين ٻاراڪرتن جي ڀيٽ ۾، سنسڪرت لفظن سان قديمي تعلق ۽ هڪجهڙائيءَ کي ثابت ڪن ٿا — اهڙا مثال هيٺ ڏيان ٿو. انهن مان نه رڳو مٿي بيان ڪيل باقاعده فرق جو پتو پوي ٿو، بلڪ سنڌيءَ جي سنسڪرت سان ويجهي تعلق جو اهڃاڻ پڻ ملي ٿو:

سنسڪرت	سنڌي	هندي	گجراتي	مرهٽي	بنگالي
هست	هسٽُ	هاٽ	هاٽ	هاٽ	هاٽه
اڪُش	آڪ	آنڪ	آنڪ	(ڊولا)	(چوڪ)
سُڪنڌ	ڪنڌ	ڪانڌا	ڪانڌو	ڪاندا	ڪاندا

بنگاليءَ ۾ 'اک' جي لاءِ 'چوڪ' لفظ سنسڪرت 'چوڪُش' سان لکتل آهي، ان ڪري ڀيٽ ۾ نٿو اچي سگهي. باقي مثالن مان ظاهر ٿئي ٿو ته سنڌي ٻين ٻاراڪرتن جي ڀيٽ ۾ سنسڪرت کي گهڻو ويجهي آهي.

اچارن جي سوس جا ٻيا مثال آهن 'اي' جي اچار کي 'ا' ڪري ڇڏڻ، يا 'او' کي 'آ' ڪري ڇڏڻ. جيڪي پڙهندڙ هندستان جي ڪن هڪ ٻن ٻاراڪرتن مان واقف هوندا، انهن کي ڪيترائي اهڙا مثال ملي ويندا — مثلاً 'ريچ' يا 'رينچ' ۽ سنڌي 'رچ'؛ 'بيچ' ۽ سنڌي 'بيچ'، وغيره. باقاعده فرق جو ٻيو مثال آهي ڪن لفظن جي اکرن جي ڦيرگهير — مثلاً، سنڌيءَ ۾ سنسڪرت جي 'ل' جو 'ر' ۾ بدليجڻ، يا 'ب' جو 'و' ۾ بدليجڻ، يا 'د' جو 'ڌ' ۾ بدليجڻ. سنسڪرت جي ٻين ٻاراڪرتن اهي اچار قائم رکيا، پر سنڌيءَ انهن کي پنهنجو ويس پارائي ڇڏيو — مثلاً، بيگن = واڱڻ، بال = وار، دنت = ڏنڊ، جال = ڄار، وغيره. اهي فرق ڪجهه اهڙي باقاعده رکي ٿا، جو انهن جي اونهي اڀياس ڪرڻ سان انهيءَ نتيجي تي پهچجي ٿو ته اهي فرق لفظن جي اهڙن گروهن ۾ پيدا ٿيا آهن، جن کي لساني اعتبار کان علحده ۽ الڳ گروهن ۾ ورهائي سگهجي ٿو — مثلاً 'باڪ' کي اسين 'ٻالڪ' ئي رکن ٿا، پر 'ڊال' کي 'ڌار' ڪري ٿا ڇڏيون. اهي تبديليون هڪ مقرر ٿيل قاعدي هيٺ ٿين ٿيون، ۽ انهن قاعدن جو اڀياس ئي آهي، جو ٻولين جي پاڻ ۾ لاڳاپي ۽ سندن اصليت جي تعين ڪرڻ ۾ مدد ڪري ٿو. ٻولين جي بنياد ۽ اصليت بابت انهن لساني اصولن کان سواءِ ٻيون به ڪيتريون ئي ڳالهون خيال ۾ رکيون پون ٿيون — مثال طور، ٻولين جي ڪنهن گروه جو تمدني پس منظر ٻولين جي ساڳئي بنياد جو ڪافي پختو ثبوت مهيا ڪري ٿو.

انهن اصولن جي ڪسوٽيءَ تي جيڪڏهن سنڌي ٻوليءَ کي هر ڪٿو ته گهڻي ڀاڱي اهو ثابت ٿي سگهندو ته سنڌي ٻوليءَ جو لاڳاپو دنيا جي ٻولين جي ڪهڙي گروهه سان وڌيڪ گهرو آهي، ۽ سنڌيءَ جي بنياد ۽ منبع تي به اهي اصول چڱي روشني وجهي سگهندا.

ڊاڪٽر صاحب جي مضمون تي تفصيلي بحث ڪرڻ کان اڳ، سنڌيءَ جي مڪن ارتقائي تشڪيل بابت ٻه اکر چوڻ گهران ٿو. جيڪا ٿوري گهڻي تاريخ اسان کي سنڌي ٻوليءَ جي تشڪيل کي سمجهڻ ۾ مدد ڪري ٿي، انهيءَ مان مٿين اصولن جي بنياد تي ڪي نتيجا قائل ڪري سگهجن ٿا، ۽ انهن نتيجن کي تنقيد جي ڪسوٽيءَ تي پرکي، انهن جي علمي وقعت پڻ معلوم ڪري سگهجي ٿي. ان سلسلي ۾ ئي آءٌ ڊاڪٽر صاحب جي پيش ڪيل هڪ نُڪتي تي زور ڏيڻ گهران ٿو: ڊاڪٽر صاحب ٻوليءَ جي بنياد متعين ڪرڻ کان اڳ، پنهنجو شروع ۾ فرمايو آهي ته سنڌيءَ جي تاريخ تي ٿيل تحقيق جا مختلف گروهه آهن ۽ انهن سمورن گروهن کي پنهنجو پنهنجو اڳ رٿيل لاڙو يا پسند (bias) آهي. هڪ گروهه هندو عالمن جو آهي، جن سنڌيءَ کي سنسڪرت مان نڪتل ٻولي ثابت ڪرڻ کي هڪ ڌرمي فرض سمجهيو آهي؛ ٻيو گروهه يورپي عالمن جو آهي، جن جي تحقيق، بقول ڊاڪٽر صاحب، اڃا تنقيد طلب آهي؛ ٽيون گروهه مسلمان محققن جو آهي، جيڪي سنڌيءَ کي عربيءَ مان نڪتل سمجهن ٿا؛ ۽ چوٿون گروهه ڊاڪٽر صاحب جي ذات جو (۽ سائنس همخيال عالمن جو) آهي، جيڪي سنڌيءَ کي سامي سٿ جي زبان، ۽ عربي ٻوليءَ ۽ عربي نحو جي بنياد تي قائم ٿيل ڪا ٻولي سمجهن ٿا. انهن سمورن گروهن جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته پهرين ٻن گروهن جون تحقيقاتون، تنقيد طلب سهي، ورنه دار دليلن ۽ لساني اصولن جي بنياد تي بيٺل آهن؛ ٻئي طرف ٻيون پنهنجي گروهن جي عالمن جون لکيتون محض حسنِ ظن، ذاتي پسند ۽ شخصي لاڙن جي بنياد تي مبني آهن، ۽ هُنن سنڌيءَ کي عربي يا سامي تمدن جي مرهون منت ثابت ڪرڻ ۽ وس آهر سنسڪرت کان علحده ۽ لڙائي ٻولي ثابت ڪرڻ کي پنهنجي ديني فرض ويهي تصور ڪيو آهي. اها اسان جي بدقسمتي آهي جو تحقيق ۽ علم ۾ به ڌرم ۽ مذهب، شخصي پسند ۽ ذاتي لاڙن کي دخل الدار ٿيڻ ڏنو وڃي ٿو. اسان جي ڪن مسلمان مؤرخن ۽ محققن ۾ ته هڪ وڌيڪ ڪمزوري هيءَ به آهي ته هو پنهنجن شخصي لاڙن جي ڪري، ڪنهن هندوءَ جي لکيل ڪنهن ڪتاب کي، ڪافي ورنه دار ۽ مستند هوندي به، ڪو وزن ڏيڻ ۽ سند سمجهڻ کان ڪيڏانهن رها آهن. مثال طور، هت جيڪڏهن آءٌ ائين چوان ته شايد صحيح ٿيندو ته ڊاڪٽر صاحب پنهنجيءَ هن تحقيق ۾ ڪاڪي ڀيرومل جي ڪتابن — ’قديم سنڌ‘ ۽ ’سنڌيءَ ٻوليءَ جي تاريخ‘ — مان ڪنهن به قسم جي فائدي وٺڻ جي زحمت گوارا نه ڪئي آهي. مون کي يقين آهي ته ڊاڪٽر صاحب جيڪڏهن انهن ڪتابن کي پنهنجي پيش نظر رکي ها ته پاڻ اهي ظاهر ظهور غلطيون ڪين ڪري ها، جيڪي هن مضمون ۾ جاڳا ملن ٿيون. ڪنهن مؤرخ يا محقق سان اختلاف راءِ رکڻ هڪ صحتمند نشاني آهي، پر ان محقق کي پنهنجو نظر انداز ڪري ڇڏڻ — پوءِ چاهي هو ڪنهن به

فرقي سان تعلق رکندو هجي — تحقيق جي دائري کي کوبا خواهه مخواهه تنگ ڪري ڇڏڻو آهي. سنڌي ٻوليءَ بابت جيڪو ڪجهه تاريخي مواد اسان وٽ انگريزيءَ، سنڌيءَ ۽ ٻين زبانن ۾ موجود آهي، ان منجهان ڪو هڪڙو به دليل ڪونه ٿو ملي، جنهن مان سنڌ جي زبان يا زبانن کي سامي ست جي زبانن سان ڳنڍي سگهجي. محض موهن جي دڙي جي ڪنهن تمدني پهلوءَ جيي فرائ ۽ دجله دريائن جي تمدن جي ڪنهن پهلوءَ سان هڪجهڙائيءَ کي ٻولين جي بنيادي طرح همزاد هجڻ تائين چڪڻ، منهنجي خيال ۾ هڪ غلط گمان ۽ بي معنيٰ اندازو آهي. دريائي تمدن جا ڪي ڪي پهلو لازمي طرح هڪجهڙا ٿيندا آهن، ڇاڪاڻ ته قدرتي ماحول ۽ ان جو تمدني جزئيات تي اثر هڪجهڙو ئي سگهي ٿو؛ پر ان مان ٻولين جي هڪجهڙائي يا قريبي نسبت ثابت ڪرڻ، حقيقتن کان نهايت بعيد ٿيندو. جيسين تائين موهن جي دڙي جي ٻوليءَ کي پڙهيو نه ويو آهي، تيسين ان قسم جا گمان ۽ نظريا قائم ڪرڻ، صحيح نه آهي.

آرين جو سنڌ تي تسلط تاريخي طرح ثابت ٿي چڪو آهي. آريا ڇاهي ڏکڻ کان آيا، سمنڊ رستي آيا، يا ’ميرو‘ ڀرت کان هماليه لٽاڙي هندستان ۾ آيا، اهو ته چڱيءَ طرح ثابت ٿي چڪو آهي ته هنن پنهنجون بيٺڪون سنڌو واديءَ ۾ به قائم ڪيون هيون — اتان ئي ان خطي کي ’سنڌو‘ ۽ ’سپت سنڌو‘ نالا مليا؛ بلڪ ’سنڌو‘ (’سنڌ‘) تان ئي ”هند“ (هندستان) کي اهو نالو مليو. هن سلسلي ۾ آءٌ پڙهندڙن کي سرگواسي ڪاڪي ڀيروسل جي ”قدير سنڌ“ پڙهڻ جي ضرور گذارش ڪندس. هن صاحب هيءُ ڪتاب نهايت ئي تحقيقي دليلن سان، جنهن محنت ۽ سنڌ لاءِ جنهن عقيدت سان ويهي لکيو آهي، سا پنهنجو مثال ڀاڻ آهي.

سنڌو واديءَ ۾ جڏهن آريا پنهنجون ٻڪيون پختيون بيٺڪون ڄماي ويا، تڏهن هن خطي ۾ جيڪي ٻوليون رائج هيون — مثلاً ڪولن، سنٿالن ۽ دراوڙن جون ٻوليون، يا ٻيون اهڙيون ٻوليون، وغيره — سي رفتي رفتي سنسڪرت يعني آرين جي ٻوليءَ ۾ سمانجي ويون. ان جو وڏي ۾ وڏو سبب سنسڪرت جي ترقي يافتہ صورت هئي. ازان سوا، آرين جو تسلط ڪجهه اهڙي قسم جو رهيو — ۽ ان زماني جي حالتن موجب (اڄڪلهه جي حالتن وانگر) ڏاڍي ڪي ئي زندهه رهڻ جو حق هو (The principle of Survival of the Fittest) — جو ڪمزور مقامي آباد ٿيل قبيلن آرين ۾ سمانجندا ويا، ۽ سندن ٻوليون سنسڪرت ۾ گم ٿينديون ويون. ان ڪارڪناريءَ کي ڪيترو عرصو لڳو، ان لاءِ يقين سان ته ڪجهه چئي نٿو سگهجي، البت اهو سمجهي سگهجي ٿو ته ان لاءِ ڪافي عرصو لڳي ويو هوندو. ان بعد آريا اوڀر طرف پکڙڻ لڳا، ۽ سندن مکيه ڪُل يا ٽڪون اُٿوڻ، ڪاشي، بنارس، پاتنا وغيره ڏانهن پکڙجي ويون. ميرو ڀرت کان پهتل اصل آرين سان گڏجي، هنن آرين اتي پنهنجيءَ زبان کي صرف-نحو، وياڪرڻ، ڌرمي ڪتابن ۽ ساهت ۾ بلڻ شروع ڪيو. سنسڪرت جيڪا سنڌ ۾ رهي، سا محض ’ٻولي‘ يعني ’ڳالهائڻ جو وسيلو‘ رهجي ويئي، ۽ اوڀر طرف اها ڳالهائڻ ۽ لکڻ جو وسيلو بنجي ويئي. آهستي آهستي، اوڀر واري سنسڪرت برهمڻي وياڪرڻ ۽ مذهبي قيدن ۾ جڪڙجي

ويئي. اتي ٻوليءَ کي ايتريقدر سُٽ رکڻ جي پويان لڳي ويا، جو ڪن طبقن کي سنسڪرت ڳالهائڻ کان منع ڪئي ويندي هئي، ۽ غلط ڳالهائڻ وارن تي سزائون مقرر ڪيون وينديون هيون. نتيجو اهو نڪتو جو ’لکيت واري سنسڪرت‘ يعني نحوي ٻايندين ۾ جڪڙيل زبان، ’ڳالهائڻ واري سنسڪرت‘ تي غالب پئجي، مٿس ٻنڌڻ وجهڻ ۽ قيد عائد ڪرڻ لڳي. اها هڪ تاريخي حقيقت آهي ته جنهن به ٻوليءَ کي هٿرادو ٻنڌڻ ۽ قيد ۾ جڪڙيو ويو آهي، سا مري ويئي آهي. سنسڪرت کان پوءِ لٽن جو مثال به انهيءَ اصول جي تائيد ڪري ٿو. جهڙيءَ طرح لکيل لٽن لکيل ئي رهجي ويئي، ۽ ڳالهائڻ واري لٽن بندش ڪري چند اڀاشائن — فريچ، انگريزي، اٽلين، پورچوگيز ۽ اسپينيءَ — کي جنم ڏيئي پاڻ مري ويئي، تڏهن ان کان گهڻو اڳ لٽن جي به ماءُ سنسڪرت پڻ ساڳئي قسم جي ٻنڌڻ ۽ بندش ۾ قيد ٿي، ڪن اڀاشائن کي جنم ڏيئي مري چڪي هئي. اهڙين زبانن کي سڏين ٿي ’مئل يا سُڪي ويل زبانون‘ (Fossil languages). ويدن، پراڻن ۽ سؤترن ۾ بند ٿيل سنسڪرت نه جاڳي سانه جاڳي، پر ان جون ڌيئرون — پراڪرتون — پنهنجي پنهنجي طبعي ماحول جو اثر قبول ڪنديون اڳتي وڌنديون ويون. انهن مان سڀ کان وڌيڪ ترقي ’پاليءَ‘ ڪئي، جو جلد ئي ان کي هڪ نئينءَ قوت — ٻڌ ڌرم جي تبليغ ۽ پراچار — جو سهارو ملي ويو.

ٻئي طرف سنڌ ۾ جيڪي آريا رهجي ويا، انهن جي ٻولي ڪنهن به قسم جي بندش کان سواءِ قدرتي اصولن تي ارتقا ڪندي ويئي. منهنجي خيال ۾، ڪن سببن جي ڪري ڇاڪاڻ ته سنڌ جي سنسڪرت هڪ ڊگهي عرصي تائين محض ڳالهائڻ جي ٻولي ئي رهي، ان ڪري ان جي اوسر ۽ ارتقا ٻنهي الڳ نموني تي ٿي. ٻولين جي ارتقا ۾ لفظن جي اچارن ۽ نحوي بناوتن جي سوس ۽ ڪفايت جو اصول عالمگير آهي. انهيءَ اصول تي سنسڪرت جون ڪيتريون ئي اڳياڙيون ۽ پڇاڙيون، نحوي ڦيرين گهيرين، اچارن جي اڻانگائي ۽ ڊيگهه، ۽ ٻيون ڪي خصوصيتون، وقت جي راهه تي ڇڻنديون، ڪرنديون، ڪم ٿينديون ويون. سنڌ جي مخصوص جغرافيائي ماحول، هڪ مخصوص فضا، ۽ پيداوار جي ذريعن جي ورهاست وغيره، ۾ اها زبان هڪ خاص مقامي ڍنگ رنگ اختيار ڪندي ويئي. ان دوران ۾ وڻج واپار، راجپوتي ۽ ٻين ميدانن ۾ ٻين تمدنن ۽ زبانن سان جيڪو واهڻو سنڌي ماڻهن جو رهيو، اهي اثر به سنڌ جي ٻولي قبول ڪندي ويئي، ۽ لفظن، نحوي بناوتن ۽ اچارن ۾ پنهنجي شڪل شبيهه اختيار ڪندي ويئي، ۽ ڪو اهڙو وقت آيو جو اصل سنسڪرت ۽ هن ٻوليءَ ۾ ساڳيءَ ٻوليءَ هوندي به هڪ وڏو ويڇو پئجي ويو — ۽ اهو ويڇو ايترو ته هو، جو جڏهن ڪن ماڻهن ٻنهي ٻولن کي ڀيٽڻ جي ڪوشش ڪئي ته ان کي سنسڪرت جي لحاظ کان نه رڳو اڀر مش يا اڀرنش يعني بگڙيل ٻولي، بلڪ ’وراڄد اڀرنش‘ يعني ’ٻنهي بگڙيل ٻولي‘ سڏڻ لڳا؛ پر، ساڳئي وقت، تمدني پهلوئن ۾ ۽ ڪن نحوي بناوتن ۾ اسان جي ٻولي ٻين سنسڪرتي پراڪرتن جي ڀيٽ ۾ سنسڪرت کي گهڻو وڌيڪ ويجهي پڻ نظر آين. هت آءٌ سنڌيءَ جي هڪ ڄاڻو، محقق ڊاڪٽر ٽرمپ، جو

حوالو لفظ بلفظ لکڻ کان رهي نٿو سگهان. هو چوي ٿو:

“For, while all the modern vernaculars of India are already in a state of decomposition, the old venerable mother-tongue being hardly recognizable in her degenerate daughters, the Sindhi has, on the contrary, presented most important fragments of it, and created for itself a grammatical structure, which surpasses in beauty of execution and internal harmony by far the loose and levelling construction of its sisters.”

ڊاڪٽر ٽرمپ جي هن حوالي ۾ هڪ ڄاڻو جو تاثر سمائل آهي — پر اهڙو ڄاڻو، جيڪو سنڌ ۽ هند جي تمدني پس منظر ۽ سڀيتائي فوقيت کان ايترو واقف نه هو. جيڪڏهن ڏيهي تحقيق جو مطالعو ڪجي ٿو ته وري هڪ ٻيءَ ڳالهه جو خيال رکڻو پوي ٿو. علم اللسان ۽ علم لغات اسان جي برصغير لاءِ نوان علم آهن. انهن علمن جي وسيع اصولن کان انڇاڻائيءَ ڪري ئي خود مارڪنڊيڊ جهڙن ڄاڻن به سنڌيءَ کي ’بگڙيل‘ بلڪ ’بڻهه بگڙيل‘ زبان سڏيو. هو سنڌيءَ ۾ اهڙيون حقيقتون ڏسڻ لڳا، جيڪي اصل سنسڪرت سان گهري واسطي ۽ لاڳاپي رکندي به، سنسڪرت جي اسلوب ۽ مزاج کان ٻنهي جداڪاڻه هيون. اهو اسلوب ۽ مزاج خالص سنڌي ماحول ۽ خالص سنڌي تمدن جي پيداوار هو، ان ڪري ارتقا جون اهي ڇيڙون جيڪي مقامي اثرن ۽ مقامي ماحول جو نتيجو هيون، اهڙن عالمن جي راءِ ۾ ڪوبه رد عمل پيدا ڪري نه سگهيون. ان ڪري ڇا ڇيڙو اصل ارتقا ۽ اوسر جي نشانبر هئي، ان کي هو ٻوليءَ جو بگاڙو سمجهڻ لڳا. ٻولين جي ارتقا ۽ هڪٻئي سان ڳانڍاپي جي اصول کي پنهنجي اڳيان رکڻ کان سواءِ، محض ڪن لفظن جي مشابهت ۽ هڪجهڙائيءَ مان ڪي نتيجا ڪڍڻ صحيح نه آهي. مون اڳي ئي ذڪر ڪيو آهي ته لساني مشابهت جي اصولن سان گڏوگڏ ٻولين جو تمدني، طبعي ۽ عوامي پس منظر وسارڻ نه گهرجي. انهيءَ نُڪتي کي وسارڻ ڪري، ڪي محقق صاحب ڪڏهن ڪڏهن اهڙا نتيجا ڪڍي ٿا ويهن، جيڪي نه فقط غلط ۽ گمراهڪن آهن، پر ايڏائيندڙ پڻ آهن. اهڙا ئي ڪجهه نتيجا ڊاڪٽر صاحب جن به ويهي ڪڍيا آهن، جن جو پنهنجيءَ سمجهه آهر رد ڪڍڻ اڳتي هلي ڏيندس. هتي آءٌ اي. بي. جالسن جو هڪ قول ڏيڻ مناسب سمجهان ٿو. هو صاحب پنهنجي ڪتاب ”ٽريٽيز آف لئنگئيج“ (’ٻوليءَ جو اڀياس‘) ۾ چوي ٿو ته ’ٻوليءَ جي فطري اصليت متعلق غلط فهميءَ، انسانيت جي ٻين سمورين غلطي جي ڀيٽ ۾، انسان جو وڌيڪ وقت خراب ڪيو آهي، ۽ سندس ڪوشش ۽ قابليت کي اجايو ۽ بيسود ضايع ڪيو آهي‘.*

* “Our misapprehension of the nature of language has occasioned a greater waste of time, effort and genius than all the other mistakes and delusions with which humanity has been afflicted.” (Quoted by Clyde Kluckhohn, in “Mirror for man”, Page 113.)

ان ڪري، ضروري آهي ته ٻولين جا ماهر ۽ محقق ڪنهن ٻوليءَ جي تحقيق ڪرڻ وقت ٻوليءَ ۽ ٻوليءَ جي ڳالهائيندڙن جي فطري مزاج، طبعي ماحول، تمدني اصليت — موسيقي، مصوري ۽ ٻين لطيف فنن، عادت، رسمن ۽ ريتين وغيره جو اڳواٽ اڀياس ڪن، ۽ انهي ئي پس منظر ۾، ڪنهن ذاتي لاڙي يا اڳ ۾ قائم ڪيل مفروضن بغير، پنهنجي تحقيق ڪن. نظريا ۽ رايو قائم ڪرڻ — غلط يا صحيح — هڪ ڳالهه آهي، پر اهي ئي نظريا ڪنهن خاص رنگ ۾ مڙهڻ جي ڪوشش ڪرڻ، منهنجي خيال ۾ هڪ انتهائي نقصانڪار لاڙو آهي. هت منهنجو اشارو ڪنهن به خاص شخص ڏانهن نه آهي. بدنصيباً، اسان جي سنڌ جي مؤرخن ۽ محققن جو اڪثر اهوئي لاڙو رهيو آهي. سواءِ ڪنهن دليل ڏلائڻ جي، ڪو مؤرخ سنڌ جي نالي کي هڪدم حضرت لوح عليه السلام جي اولاد سان ٻچ ٻڌي مهري بنائڻ ڏو ڪهري، ته ڪو ان کي شري رامچندر جي ڀاءُ ڀرت جي اولاد سان منسوب ڪرڻ ڏو لڳي. هيءُ هڪ اهڙو رجحان آهي، جو تنقيد ۽ تحقيق جا غلط طريقا ڏو رائج ڪري، ۽ صحيح تاريخ ۽ تنقيد انهيءَ ڪند ۾ ئي ڊڄي رهجي ٿي وڃي؛ اسان جهڙن طالب علمن کي پوءِ رڳو اونداهه ۾ هٿوراڙيون ڏيئون ٿيون پون.

مضمون تي تفصيلي بحث ڪرڻ کان اڳ، هت هڪ ٻيءَ ڳالهه ڏانهن پڻ پڙهندڙن جو ڌيان ڇڪائڻ گهران ٿو. سرڪواسي پيرومل کي سنڌ سان والهاڻه عقيدت ۽ پيار هو، ۽ انهيءَ پيار جي ڪري منهنجي سائنس عقيدت آهي. پر هن ۽ ڪن ٻين عالمن هي نظريو پيش ڪيو آهي ته سنڌي ٻوليءَ جي موجوده شڪل يارهين-ٻارهن صدي عيسويءَ ۾ ٺهڻ لڳي هئي؛ يعني ته سنڌي ٻوليءَ جي موجوده صورت عربن جي اچڻ کان به سو ورهيه پوءِ ٺهي راس ٿي، ان کان اڳ هت محض هڪ ڇڙيل يا بگڙيل پراڪرت هئي. هنن صاحبن وٽ ڪو دليل ڪونه آهي. تعجب آهي ته آخر پيرومل جهڙي ڄاڻو اها راءِ ڪهڙي بنياد تي لکي آهي. شايد، اهو نتيجو هن اسان جي سنڌي ساهت ۽ شعر جي دير سان وجود ۾ اچڻ جي مفروضي تي قائم ڪيو آهي. بهرحال، ان نتيجي لاءِ ڪوبه مطمئن ڪندڙ جواز پيش نه ڪيو اٿس. عربن جي اچڻ وقت ٻوليءَ جي ڪهڙي شڪل صورت هئي، ان لاءِ جيڪڏهن ڪا نحوي بناوت اسان کي نه ملي آهي، تڏهن به ڪن جزئيات جا جيڪي لفظ چچناسي ۾ ملن ٿا، انهن مان ظاهر آهي ته ٻوليءَ جي تشڪيل ان وقت به ساڳي هئي، جهڙي هاڻي آهي. جڏهن اهي هڪ به نه هر ڪيترا ئي لفظ — مثلاً 'ڏنڊ'، 'پيٽ'، 'مهراڻ' وغيره وغيره — ۽ ذاتين ۽ ڪٽنبن، ڳوٺن ۽ ديھن، شهرن ۽ ضلعن جا نالا ٻارهن سو ورهين کان — يعني عربن جي فتح کان اڃ تائين — ساڳيا رهيا آهن، تڏهن اسين ڪنهن به صورت ۾ ايترو عرصو ته انهن کي عربن جي ڪاهه کان اڳ ۾ به ڏيئي سگهون ٿا. لفظن جي پويان هڪ تاريخ هوندي آهي؛ ۽ انهن لفظن کي انهيءَ طرح اڀياس ڪرڻ مان اهوئي نتيجو ٿو نڪري ته اسان جي ٻوليءَ جي تشڪيل عربن کان گهڻو گهڻو اڳ ٿي چڪي هئي. جيئن مون اڳي ئي عرض ڪيو آهي ته منهنجيءَ راءِ

۾ سنڌي سنسڪرت مان نڪتل ٿي نه، پر سنڌيءَ طرح ان جي هڪ تدريجي بدليل صورت آهي— ۽ اها بدليل صورت ان وقت کان تشڪيل وٺڻ لڳي، جڏهن آرين جو ڪجهه حصو پورب طرف لڏي چڪو هو؛ ۽ ڇاڪاڻ ته اسان جي ٻولي هٿرادو وياڪرڻ ۽ ڌرمي قيدن ۾ بند نه ٿي ويئي، ان ڪري اسان جي ٻوليءَ جي ارتقا آوازي ڦيرگهير ۽ سماجي ضرورتن جي قاعدن پٽاندربلڪل قدرتي طور ٿيندي ويئي. ان جا ڪجهه نشان اسان کي پوءِ جي تاريخ مان به ملن ٿا. ابن نديم (سن ۳۷۷ھ) جو اهو بيان ته سنڌ ۾ اٽڪل سؤ کن 'رسم الخط' (؟) * آهن، ڪافي غورطلب آهي. جيتوڻيڪ انهيءَ بيان ۾ حد کان وڌيڪ مبالغو ڏسڻ ۾ اچي ٿو، پر ان بيان مان اهوئي ظاهر آهي ته ٻوليءَ جي لکڻ جي صورت محض مقامي ضرورتن جو نتيجو هئي، ۽ ڪن هابندين کان سواءِ، محض لکپڙهه جي سهوليت لاءِ ماڻهو اها پنهنجي لاءِ مختلف طرح پيدا ڪندا ٿي ويا. اسان جي ٻولي بنيادي طرح فقط ڳالهائڻ جي ٻولي ٿي رهي، ۽ لکڻ جون صورتون ماڻهو ضرورت آهر واپار ۽ ڌرتيءَ لپيءَ لاءِ ٺاهيندا ۽ ڪم آڻيندا ٿي رهيا— ايتريقدر جو مختلف واپاري طبقن جا پنهنجا پنهنجا رسم الخط پيدا ٿي چڪا هئا. اهوئي سبب آهي جو، سنسڪرت جي برعڪس، سنڌي، قيد بند جي ٻوسا کان آزاد رهي، ڪليءَ فضا ۾ ساهه کڻندي، زندهه رهندي ٿي آئي. سنڌيءَ ۾ سنسڪرت وانگر ڪو به گهر رسم الخط پيدا نه ٿيو، ۽ ان ڪري سنسڪرت وانگر سنڌيءَ ۾ لکيل ادب جي ڪا به صورت— ناٽڪ، راجنيتي، سماجي ۽ آرٽڪ مضمون، آکاڻيون ۽ ناول— پيدا نه ٿي. هڪ طرح اها اسان جي بد نصيبي هئي جو اسين پنهنجو ڪو لکيل ادب پيدا نه ڪري سگهياسون؛ ٻئي طرف خوش قسمتي اها ٿي ته اسان جي ٻولي محض ڳالهائڻ جي ٻولي هجڻ ڪري سنسڪرت وانگر مري ڪين ويئي، پر زندهه رهي. پهرينءَ بد نصيبيءَ جي تلافي وري ٻئي طرف ٿي ويئي: اها تلافي آهي اسان جو لوڪ ادب. اسان جي ٻولي پنهنجي لوڪ ادب جي ڪري ئي زندهه آهي. اسان جو لوڪ ساهت اسان جي ٻوليءَ جي جيئري هجڻ جي نشاني آهي— ۽ اسان کي پنهنجي ٻوليءَ ۽ پنهنجي تمدن جي ماضيءَ لاءِ پنهنجي لوڪ ساهت جي آئيني ۾ نهارڻ گهرجي. مون کي ان ۾ ڪوبه گمان نه آهي ته اسان جو لوڪ ادب ۽ لوڪ فن نهايت قديم آهن، ۽ اسان جي قديم سنڌين جي آرزوئن ۽ آدرشن، ريتن ۽ رسمن، اڻڻ ۽ ويهڻ— مطلب ته زندگيءَ جي هر پهلو جو مظهر آهن. انهيءَ آخري گذارش کان پوءِ، ڊاڪٽر صاحب جي مضمون جو جائزو پيش ڪريان ٿو.

ڊاڪٽر صاحب پنهنجو مضمون قديم دور جي بيان سان شروع ڪيو آهي. هن حصي جي شروع ۾ ئي هڪ اهڙي ڳالهه بيان ڪئي ويئي آهي، جنهن ڪافي غلط فهمي پيدا ڪئي آهي، ۽ جنهن لاءِ خود ڊاڪٽر صاحب کي به وضاحت ڪرڻ جي ضرورت محسوس ٿي. منهنجي سمجهه آهر، انهيءَ وضاحت کان پوءِ به اها غلط فهمي دور نه ٿي سگهي آهي. ڊاڪٽر صاحب

* هن سان شايد مروج لپيءَ يا رسم الخط جا سؤ کن اکر مراد هجي.

مضمون جي شروع ۾ ئي هڪ غير يقيني، يا ائين ڪٿي چئي ته هڪ انتهائي انوماني خيال پيش ڪيو آهي ته ”سنڌ جي قديم ٻولي غالباً ڪا ’سامي‘ زبانن جي مٿ مان هئي، جنهن تي پوءِ آريائي ٻولين جو اثر پيو.“ سنڌ جي قديم ٻولي سامي زمانن جي مٿ مان هئي، تنهن مان ظاهر آهي ته اهوئي مقصد ڪري ٿو ته سنڌ جي قديم ٻولي سامي زبانن مان هڪڙي زبان هئي. ڊاڪٽر صاحب ان لاءِ جيڪو جواز پيش ڪيو آهي، سو به محض ظني يا انوماني آهي، جيئن اڳتي هلي عرض ڪندس.

ان بعد ڊاڪٽر صاحب هيءُ خيال ظاهر ڪيو آهي ته جيئن ته ان (قديم) دور ۾ سنڌ جو ڏاکڻو حصو— ٿر ۽ لاڙ— سمند هيٺ آيل هو، ان ڪري آرين جون بينڪون سنڌوءَ جي مٿئين ڪناري يعني پنجاب جي آسپاس قائم ٿيون— ۽ دريا جي انهيءَ ئي خطي کي ”سنڌو“ نالو ڏنائون. آڻ سمجهان ٿو ته يقيناً هتي ’پنجاب‘ جي خطي ۾ ڊاڪٽر صاحب اتر سنڌ ۽ وچولي سنڌ کي شامل ڪونه ٿو ڪري. فرض ڪجي ته لاڙ ۽ ٿر وارا پاسا سمند هيٺ هئا به ڪٿي، ته موجوده سنڌ جي باقي حصي ۾ آرين بينڪون ڇو ڪين قائم ڪيون؟ دراصل، سنڌ جي ’ڌرتي وگيان‘ (Geology) جي ڄاڻن اهو ثابت ڪري ڏيکاريو آهي ته سنڌ جي موجوده طبعي تشڪيل (Topography) لکين ورهيه پراڻي آهي. لڪيءَ جا جبل ۽ ان جي آسپاس وارا زمين جا ٽڪرا اڄ کان ڇهه ڪروڙ ورهيه اڳ سمند منجهان پيدا ٿي چڪا هئا، ۽ جڏهن ’زندگيءَ‘ جي ارتقا ۾ ”ڌارائيندڙ جانور“ جو دور (age of mammals) پهتو، تڏهن ئي سنڌ مان سمند هتي موجوده طبعي حالت تي پهچي چڪو هو— يا ان ۾ ڪٿي موجوده سمند جسي پاسي ڏانهن ڇنڊ ميلن جو فرق تصور ڪجي. طبعي تبديلين ٿيڻ ۾ لکين ورهيه لڳي وڃن ٿا؛ ۽ اهو تقريباً ثابت ٿي چڪو آهي ته سنڌ جي موجوده ڌرتيءَ جي پکيڙ جو دور لکها ورهيه پراڻو آهي*. آرين کان گهڻو گهڻو اڳ، جڏهن پهريون انسان سنڌ ۾ پيدا ٿيو يا وارد ٿيو، تڏهن سنڌ لکين ورهين کان موجوده صورت ۾ موجود هئي: ان ڪري ڊاڪٽر صاحب جيڪو دورن جي ورهاست ۾ اولين قديم دور بيان ڪيو آهي، تنهن مان سندس مقصد شايد آرين کان ڇنڊ هزار ورهين اڳ جو دور آهي. درحقيقت دنيا ۾ انسان جي وجود کان اڳ، سنڌ جي ايراضيءَ مان سمند هتي چڪو هو. انهيءَ کان انڪار ڪرڻ لاءِ ڪوبه سبب ڪونهي ته زندگي سنڌ ۾ به دنيا جي ٻين خطن وانگر پيدا ٿي، ۽ ارتقا ڪندي انساني جامي ۾ آئي.

تاريخ جو ٿورو گهڻو اشارو اسان کي جيڪو ملي ٿو، ان منجهان به ڊاڪٽر صاحب جو اهو جواز غلط ثابت ٿئي ٿو. آرين کان گهڻو گهڻو اڳ سنڌ ۾ ’نئين پٿر واري دور‘ جا نشان ملن ٿا. ڪزنس جي احوال موجب، مسٽر ڪارٽر، ڪراچيءَ کان فقط ويهن ميلن جي مفاصلي تي،

*Cf. Dr. Pithawala: “A physical and economic Geogrophy of Sind”, pp. 60-61.

جهرڪن جي آسپاس ۽ ٿرڙيءَ جي ويجهو نئين پٿر واري زماني جي بيٺڪن جا ڪيترا نشان ڏٺا هئا؛ خود آرڪيالاجيڪل کاتي وارن جون رپورٽون پڻ انهن بيانن جي تصديق ڪن ٿيون. مٿين حقيقتن کي تفصيلي بيان ڪرڻ مان منهنجو مقصد صرف اهو آهي ته جڏهن آريا سنڌ ۾ آيا، تڏهن سنڌ جيئن اڄ آهي تيئن موجود هئي، ۽ ڪو سبب نه آهي ته آريا فقط پنجاب جي خطي ۾ وڃي رهيا هجن. آرين جي هندستان اچڻ لاءِ هڪ نظريو اهو به آهي ته هو سمنڊ ذريعي پڻ آيا هئا؛ ۽ ائين به ٿي سگهي ٿو ته هو سمنڊ رستي ئي سنڌ پهتا، ۽ اڳتي وڌندا سموريءَ سنڌ واديءَ ۾ ڦهلجي ويا. ڪجهه عرصي کان پوءِ انهن جا ڪجهه ڪٽنب اوڀر ڏي وڌندا ويا. هنن جنهن خطي کي ’سنڌو‘ نالو ڏنو، ان ۾ سنڌ جو هيٺيون سمورو دؤآبو شامل هو، ۽ انهيءَ ئي خطي تي پوءِ اهو نالو خصوصي طور قائم رهجي ويو. جيڪڏهن رڳو پنجاب ۽ ان جي ڪناري وارن خطن کي ’سنڌو‘ نالو ڏنو ويو هو ته اهو نالو موجوده سنڌ تي ڪيئن پيو، ۽ پنجاب تي اهو نالو قائم ڇو نه رهيو؟ پنجاب جي مٿئين علائقي — اٽڪ ۽ غازيپور طرف — مون ماڻهن کي ائين چوندو ٻڌو آهي ته ”هي سنڌ درياءُ آهي، ۽ سنڌ طرف ئي وڃي ٿو.“ اهي لفظ اڻڙهيل ڳوٺاڻن جا آهن. ان منجهان به اشارو اهو ئي ملي ٿو ته آرين ’سنڌو‘ نالو درياءُ کي ڏنو، ۽ جنهن علائقي ۾ بيٺڪون ڪري ويهي رهي، انهيءَ کي ’سنڌو‘ يا ’سنڌ‘ ئي سڏڻ لڳا. ڪو وقت آيو، جڏهن ملتان کان مٿي وارن علائقن مان ڪافي آريا لڏيندا ڀورب طرف وڌندا ويا. هيٺئين علائقي مان به ڪجهه ماڻهن جي لڏي وڃڻ جا مثال ملن ٿا. بهرحال، ملتان کان هيٺئين علائقي ۾ آريا ڪهڙي تعداد ۾ رهجي ويا، جي پنهجي علائقي کي ’سنڌ‘ يا ’سنڌو‘ ئي سڏيندا رهيا. ٻوليءَ ۾ مقامي اثرن جي ڪري، ٻولي به ’سنڌي‘ سڏجڻ ۾ آئي. ڊاڪٽر صاحب جي اها راءِ ته ”سرزمين سنڌ کي جن ماڻهن اول اول اچي آباد ڪيو، سي الهندي وارن ملڪن مان آيا، ۽ انهن سنڌ درياءُ جي الهندي ڪناري واري ايراضيءَ ۾ پنهجنون بيٺڪون قائم ڪيون، — سا به تنقيد ۽ تاريخ جي ڪسوٽيءَ تي ڀوري نٿي اچي، ۽ غلط ثابت ٿي ٿئي؛ خصوصاً تڏهن، جڏهن انهيءَ راءِ مان ڊاڪٽر صاحب جو مقصد ’موهن جي دڙي‘ واريءَ تهذيب وارن ماڻهن بابت آهي — جيئن اڳتي هلي پاڻ وضاحت ڪئي اٿن. سنڌ کي اول اول جن ماڻهن اچي آباد ڪيو، انهن جي تاريخي طرح ڪا ڄاڻ ڪانه ٿي ملي؛ البت تمدني ثبوت جي بنا تي ائين چئي سگهجي ٿو ته جيئن ته موهن جي دڙي کان اڳ ڪنهن سڀيتا جا پختا ثبوت ڪونه ٿا ملن، ان ڪري موهن کي دڙي جي ’اولين تاريخي سڀيتا‘ سڏي سگهجي ٿو. ان لاءِ سبب هي آهي ته انهيءَ سڀيتا کان اڳ، يعني دراوڙن جي سڀيتا کان اڳ، ڪولن ۽ سنٿالن جا به ڪجهه ڪجهه نشان ملن ٿا. موهن جي دڙي واري تهذيب دراوڙ تهذيب آهي، جيئن ڪوجنائن ڪندڙن ثابت ڪري ڏيکاريو آهي؛ البت اُتي دراوڙن مان گڏ ڪولن ۽ سنٿالن جون ڪوپريون ۽ هڏن جا ٻجرا پڻ لڌا آهن. پر، خصوصي طرح سر جان مارشل ۽ ٻين ڄاڻن جي راءِ موجب، اها دراوڙ سڀيتا آهي. جيڪڏهن انهيءَ راءِ کي صحيح مڃجي — جنهن

کي نه مڃڻ لاءِ ڪوبه وزلدار دليل موجود ڪونهي — ته پوءِ اسان کي موهن جي دڙي جي تمدن ۽ ٻين تمدنن سان سندس لاڳاپي ڳولڻ لاءِ انهيءَ راءِ کي پيش نظر رکڻو پوندو. اهو خيال رکندي، گهڙيءَ لاءِ ائين چئجي به ڪٿي ته ”سنڌ جو هي قديم تمدن ’مغربي دريائي تمدن‘ يعني دجله ۽ فرات دريائن جي سمير ۽ بابلي تمدن جو ساٿياري آهي“؛ پر ائين چون لاءِ يقيناً ڪو سبب ڪونهي ته ”—ازان سواءِ اهو سنڌ جو قديم تمدن ’هڪ قسم جو‘ ساسي تمدن آهي، ۽ نه آريائي“، ۽ ”انهيءَ قديم سنڌي تمدن جي ٻولي به ڪا ’ساسی-صفت‘ زبان هئي“ — ڇاڪاڻ ته هڪ ته خود سمير ۽ بابلي تمدن جو ساسي تمدن هئڻ مشڪوڪ آهي، ۽ ٻيو ته ”ساٿياري“ لفظ جي معنيٰ شايد ’همعصر‘ آهي ۽ نه ’همجنس‘.

ڊاڪٽر صاحب مٿين چند جملن ۾ ڪجهه اهڙا لفظ ۽ فقرا ڪم آندا آهن، جن جي معنيٰ جي کين به پڪ ڪانه ٿي ڏسجي، جو مختلف جملن ۾ اهي مختلف مفهوم ادا ڪن ٿا. ”ساٿياري“ لفظ منجهان ڊاڪٽر صاحب درحقيقت الائي ڪهڙي مراد ورتي آهي! ان جي هڪ صورت ته اها آهي ته ڊاڪٽر صاحب ’ساٿياري‘ لفظ انگريزي لفظن contemporary يا contemporaneous جي معنيٰ ۾ ڪم آندو آهي — يعني ته اهي تمدن هڪ ئي تاريخي دور جي پيداوار آهن، ۽ همعصر آهن. جيڪڏهن اها ئي صورت صحيح آهي ته پوءِ انهيءَ مان اهو نتيجو ڪنهن به صورت ۾ ڪونه ٿو نڪري ته اهو تمدن ”هڪ قسم جو ساسي تمدن“ آهي. ”هڪ قسم جو“ صفتي اصطلاح ڪم آڻي، ڊاڪٽر صاحب انهيءَ نتيجي کي نهايت منجهائيندو ۽ مبهم بنائي وڌو آهي. پر جيڪڏهن ان جو اهو ئي مقصد وٺجي ته قديم سنڌي تمدن ”ساسی تمدن“ جي ئي هڪ صورت آهي، ته پوءِ ڊاڪٽر صاحب جو ڪيڏيل نتيجو نه فقط حقيقتن جي بنا تي، بلڪه، جيئن مٿي چيو ويو، منطقي طرح به غلط ٿيندو. ان طرح جيڪڏهن چئجي ته آميريڪي ’ريڊ انڊين‘ ماڻهن جو ”سَو“ تمدن به موهن جي دڙي جي تهذيب جو ساٿياري آهي، ۽ ان ڪري سنڌ جو قديم تمدن به هڪ قسم جو ’سَو‘ تمدن آهي، يا ’سَو‘ تمدن هڪ قسم جو سنڌي تمدن آهي، ته اها بلڪل بي معنيٰ ڳالهه ٿيندي. همعصر تمدنن کي محض ان ڪري ته اهي همعصر يا ساٿياري تمدن آهن، هڪجهڙا يا هڪهئي جي صورت جا تمدن سڏڻ منهنجي راءِ ۾ صحيح نه آهي. پر جيڪڏهن ’ساٿياري‘ مان مقصد اهو آهي ته هڪ ئي ٽولي ۽ ساٿ جا تمدن آهن، ته پوءِ اهو سوال پيدا ٿئي ٿو ته دراصل انهيءَ تمدنن جي ٽولي جو بنياد ڪهڙو، ۽ انهن تمدنن کي اسين ساٿياري ڇو ٿا سڏيون؟ منهنجي خيال ۾، ڊاڪٽر صاحب جي پيش نظر هڪ ته انهن تمدنن جو همعصر هجڻ آهي، ٻيو ڪن طبعي خصوصيتن جي هڪجهڙائي، ۽ ٽيون موهن جي دڙي مان لڌل مهرن جي دجله ۽ فرات جي تمدنن وارين مهرن سان ڪجهه ظاهري هڪجهڙائي. تاريخي مواد ۾ ڪن ٽوس ثبوتن جي غير موجودگيءَ ۾ اهي ٽيئي ڳالهيون ڪيترين ئي قياس آرائين کي جنم ڏيئي سگهن ٿيون، ۽ ڊاڪٽر صاحب جي قياس آرائي به ڪن مثبت حقيقتن جي انهيءَ غير موجودگيءَ جي سهاري تي بيٺل آهي. جيڪي ٿوريون گهڻيون حقيقتون موجود آهن،

سي ته پاڻ اهو سوال پيدا ٿيون ڪن ته ڇا، بابل ۽ سمير جي تمدنن جو مُڪم موهن جي دڙي جي تهذيب به ڪانهي؟ اچو ته ان رخ کي به ڄاڻيون.

موهن جي دڙي جي تهذيب کي آريائي تهذيب سمجهڻ جو نظريو ته اٺن سان ئي ختم ٿي ويو هو—۽ کوجنائن ۾ اهڙا ثبوت گهڻائي ملن ٿا، جيڪي ان تمدن کي غير آريائي تمدن ثابت ڪن ٿا. اڪثر محقق متفق طرح ان کي دراوڙ تمدن سمجهن ٿا، ڇاڪاڻ ته ان ۾ دراوڙن جي جسماني ساخت ۽ تمدني جزئيات جا بيشمار نمونا ملن ٿا. فرات ۽ دجله جي تمدنن لاءِ پڻ اهوئي رايو قائم ٿيل آهي ته اهي به دراوڙ تهذيب جا نشان آهن. هاڻ سوال اهو ٿو اٿي ته دراوڙ ڪير هئا ۽ ڪٿان آيا؟ ڪي محقق سمجهن ٿا هندستان ۾ اهي ڀونوچ سمنڊ واري علائقي يا وچ ايشيا کان الهندي واري وات ڏيئي پهتا. انهن جي برعڪس، ٻيا چون ٿا ته دراوڙ اصل هندستان جا رهاڪو هئا، جي پوءِ ڀونوچ سمنڊ وارن علائقن ۽ ٻين مغربي ملڪن ڏانهن ريا هئا. هن گروهه وٽ نسبتاً تاريخي توڙي تمدني ثبوت گهڻا ميسر آهن، جن جي بنياد تي هو اهو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪري چڪا آهن. ۱۹۳۷ع ۾ علم اللسان جي هڪ ڄاڻو ۽ محقق ”فادر هيرس“ موهن جي دڙي ۽ هڙاپا جي ڪن مھرن جي زبان پڙهي، ثبوتن سان اها راءِ قائم ڪئي آهي ته دراوڙ اصل هندستان جا رهاڪو هئا، جي پوءِ اولهه طرف وڌي ويا. هو صاحب چوي ٿو ته ”اٽڪل هڪ هزار اٺ سؤ لکيتن (inscriptions) جي پڙهڻ کان پوءِ، جيڪي مون هيستائين حل ڪيون آهن، اهو ثابت ڪرڻ نهايت آسان آهي ته ڀونوچ واريءَ قوم جي لڏپلاڻ متعلق جو اهو خيال آهي ته اها لڏپلاڻ اولهه کان اوڀر طرف ٿي، سو غلط آهي؛ ۽ اهو بلڪل ثابت ٿي چڪو آهي ته اها لڏپلاڻ ان جي برعڪس، يعني اوڀر کان اولهه طرف، ٿي هئي. سميري رسم الخط جي بنسبت موهن جي دڙي جي رسم الخط جي اوسر، انهن ٻنهي ملڪن ۽ مصر جي مذهبن، بادشاهن جي لقبن، اصل هندي ماڻهن جي راس منڊلن يا نڪتن جي تعداد ۽ انهن لکتن جي نسبتي بيهڪ، اصلي هندي ماڻهن جي نڪت ’هارپ‘ (يعني، ’ڀنگ‘) جو ’توروس‘ (يعني، ’ڍڳو‘) ۾ تبديل ٿيڻ—جا تبديلي يقيناً سمير ۾ ئي آئي هوندي—، ’پيروس‘ جي لکيل ميسوپوٽيميا جي ماڻهن جي قديم روايت، ۽ انجيل جي ’پيدائش جي باب‘ نمبر ۲، ۵، ۾ ساڳئي قسم جي روايت: اهي سموريون ڳالهيون اهو نتيجو ظاهر ڪن ٿيون ته ڀونوچ واريءَ قوم جي لڏپلاڻ هندستان مان شروع ٿي، ۽ ڏکڻ ميسوپوٽيميا ۽ اتر آفريڪا مان هندي ڪريٽ، سائبرس، يونان، اٽلي ۽ اسپين ۾ پکڙندي، ۽ ٻائرينس جبل کي پار ڪندي، وچ يورپ ۽ برطانيه تائين پهتي. سلون کان شروع ٿيندي آئرلئنڊ تائين—انهيءَ وات ۾ ڪيترن ئي هنڌن تي آين پٿرن جي گهيرن ۽ نسلن جي سلسلي جا نشان ملن ٿا، ۽ اهي نشان شايد الهيءَ نهايت ئي تهذيب يافته ۽ جوشيليءَ قوم جا آهن، جن کي علم الانسان جا ماهر ’ميڊيٽرينن قوم‘ يا ڀونوچ واري قوم سڏين ٿا، ۽ جنهن کي هندستان ۾ هروڀرو ’دراوڙ‘ نالو ڏيئي ڏڪار جي نظر سان

ڏٺو ويو آهي. *

هن سلسلي ۾ مٿين راءِ ڪافي وزن رکي ٿي. ان سان گڏ، جڏهن اسين ٻيون حقيقتون ڄاڻيون ٿا ته انهيءَ راءِ جي وڌيڪ پختگي ۽ صداقت معلوم ٿئي ٿي. سر جان مارشل جهڙو مستند ۽ مڃيل ڄاڻو به مختلف تمدنن جي پيٽ ڪندي موهن جي دڙي لاءِ چوي ٿو: “...a marvellous culture, surpassing in many respects the splendour of Egypt and Mesopotamia...!”

موهن جي دڙي جي هيءَ تمدني برتري ٻڌائي ٿي ته سمير ۽ بابل وارا تمدن سنڌ جي ھين قديم تمدن جي پيٽ ۾ ڪيترا ئي درجا پوئتي آھن — ۽ اھو شايد ان ڪري آھي جو اھي تمدن سنڌ جي قديم تمدن جي ئي ھڪ صورت آھي، جا لڌ ٻلاڻ ڪري اوڏانهن پھتي، ۽ انھيءَ منتقليءَ ۾ ان جون ڪيتريون ئي خوبيون، سمير ۽ ميسوپوٽيميا پھچندي پھچندي جھڪيون ٿي ويون. ان زماني ۾ تمدنن جي لڌ ٻلاڻ تاريخ جو ھڪ رنگ ھو، ۽ انھيءَ رنگ بدلجڻ

* «قديم سنڌ»، ص ۱۰۵

“After the study of above one thousand eight hundred inscriptions, which upto now have been deciphered by the present writer, it is easy to realize that the wave of migration of the Mediterranean race which was supposed to have been from West to East, must now be finally settled as having taken place in the opposite direction, i. e. from East to West. The development of the script of *Mohen-Jo-Daro* in relation with the Sumerian script, the religion of these two countries and that of Egypt. the titles of kings, the number of Zodiacal Constellations among the proto-Indian people and the relative positions of these constellations, the changing of the proto-Indian constellation of *Harp* (yal) for *Taurus* (the bull) which must have taken place in Sumer, the tradition of the ancient people of Mesopotamia recorded by Berosus, the parallel biblical account in Genesis II, 1-5,—all point to the same conclusion that the migration of the Mediterranean race commenced from India and extended through Southern Mesopotamia and Northern Africa, spread through Crete, Cyprus, Greece, Italy and Spain, and crossing the Pyrenes reached Central Europe and the British Isles. This route starting from Ceylon upto Ireland is marked by an interrupted chain of dolmens and other megaliths, that seem to be relics of this enterprising and highly civilized race which is termed ‘Mediterranean’ by the anthropologists and which in India has been quite unreasonably despised under the name ‘Dravidian’— Rev. H. Heras, S. J.: *Journal of Indian History*. Vol. XVI, Part 1, April 1937, Serial No. 46.

(Quoted by Bherumal. in “*Qudeem Sindh*”, pp. 66-67)

۾ هزارين ورهيه لسڳي ويندا هئا. ڪي عالم ته اهو به ثابت ڪري چڪا آهن ته موهن جي دڙي وارو تمدن سمير ۽ بابل جي تمدن کي ڪال گهڻو جهونو آهي. موهن جي دڙي مان لڌل مهرن جي ميسوپوٽيميا جي لڌل مهرن سان ظاهري هڪجهڙائيءَ جي بنياد تي، موهن جي دڙي جي قدامت به اها ئي قائل ڪئي ويئي آهي جا ميسوپوٽيميا جي تهذيب جي آهي، يعني اٽڪل پنج هزار ورهيه ق. م. هيءُ تخمينو جنهن بنياد تي لڳايو ويو آهي، سو نهايت ئي ڪمزور ۽ هڪطرفو آهي. ڪيترن ئي ڏيهي عالمن، علم جوتش ۽ ويدن مان سوڌيل حقيقتن جي بنياد تي، موهن جي دڙي جي قدامت پنجن هزارن سالن کان گهڻي جهوني ۽ آڳاٽي ثابت ڪئي آهي. انهيءَ حقيقت کي خيال ۾ رکندي هيڪاري يقين پختو ٿو ٿئي ته سمير ۽ بابل جا تمدن موهن جي دڙي جي تمدن جا مرهون منت آهن.

باقي رهي ڪن خصوصيتن جي هڪجهڙائي، سو سڀ کان اول ته اهي تمدن دريائي تمدن هئا. پاڻيءَ جو سٺو انساني تمدن جو هميشه آساجگاهه رهيو آهي، ۽ دريائي وادين جون ڪجهه خصوصيتون مختلف ملڪن ۾ به ساڳيون ٿين ٿيون؛ ان ڪري تمدنن جا اهي جزا جيڪي طبعي اثرن جو نتيجو ٿين ٿا، سي به هڪجهڙا ٿي سگهن ٿا.

هاڻي جيڪڏهن مٿين سمورين حقيقتن کي خيال ۾ رکبو، ته اهوئي چئي سگهبو ته موهن جو دڙو دراوڙ تهذيب جو نشانبر آهي، ۽ اهي دراوڙ هندستان ۽ سنڌ مان لڏي ڀولڻ سمند وارن علائقن ۽ ٻين مغربي ملڪن ۾ وڃي آباد ٿيا، ۽ اتي پنهنجون بيٺڪون قائم ڪيائون؛ ان ڪري ان طرف جا تمدن به موهن جي دڙي جي تمدن جي هڪ صورت آهن؛ ۽ موهن جي دڙي جو تمدن بهرحال انهن تمدنن کان وڌيڪ جهونو ۽ وڌيڪ بهتر تمدن آهي؛ ڇاڻڪ ائين چيو وڃي ته سنڌ جو قديم تمدن ’هڪ قسم جو سامي تمدن‘ آهي، جنهن ڳالهه جو لاءِ آهي منهن نه سر، نه پير نه ڪر!

انهيءَ ساڳئي نظريي جي بنياد تي ڊاڪٽر صاحب هڪ ٻيو نتيجو هي ڪڍيو آهي ته ”انهيءَ قديم سنڌي تمدن جي ٻولي به ڪا ’سامي-صفت‘ زبان هئي، جا سنڌ جي اوائلي زبان هئي.“ هن نتيجي ۾ به ڊاڪٽر صاحب هڪ ذومعنيٰ ۽ منجهائيندڙ فرقو ”سامي-صفت“ ڪر آندو آهي. غالباً ’سامي-صفت‘ مان مراد سامي زبانن جهڙي، يا سامي زبانن جون خصوصيتون رکندڙ ڪا زبان آهي. ان لاءِ جواز هڪ مزيدار پيش ڪيو اٿن — اهو اشارو هي آهي ته انهيءَ جا مسخ ٿيل نشان موهن جي دڙي مان لڌل مهرن تي موجود آهن! ڊاڪٽر صاحب اهو نتيجو ان بنياد تي ڪڍيو آهي ته (سندن چوڻ موجب) ڇاڪاڻ ته قديم سنڌي تمدن ’هڪ قسم جو سامي تمدن‘ هو، ان ڪري ان جي ٻولي به سامي-صفت آهي. ان جي بدران ڊاڪٽر صاحب لاءِ بهتر ٿئي ها جو سڌو پاڌو هيئن چوڻ ها ته ’سنڌ جي قديم زبان “هڪ قسم جي سامي زبان“ هئي، ۽ سنڌ ۽ پوءِ ڇاڪاڻ ته ان ٻوليءَ جو ڪو ذرو پرزو به اسان وٽ سڃاڻپ لاءِ موجود ڪونهي، انهيءَ ڪري ان جي ردڪد جي ڪٿي ڪا گنجائش ئي ڪانه رهي ها.

آء مٺي اڳي ئي عرض ڪري آيو آهيان ته ڪنهن به بنياد تي قديم سنڌي تمدن کي هڪ قسم جو سامي تمدن سڏڻ صحيح نه آهي. هاڻي اچو ته ٻوليءَ تي به نظر وجهون. گرامر ۽ محاورن جون ننڍيون ننڍيون تبديليون ۽ خصوصيتون نظرانداڙ ڪندي، آءٌ هت فقط سامي زبانن جون بنيادي خصوصيتون بيان ڪندس، جيڪي علم اللسان جي ماهرن بيان ڪيون آهن. مري ويل يا زلده سامي زبانن جي گروهه جي سڀ کان اهم خصوصيت آهي ”ٽي-اڪرائي“ (triliteralism)؛ يعني سامي زبانن جا سمورا ذاتو ٽن صحيح حرفن جو مجموعو آهن. دراصل انهيءَ ٽي-اڪري ذاتو هجڻ جي خصوصيت ئي سامي زبانن جي رسم الخط ٺهڻ جو وڏو سبب سمجهي وڃي ٿي. سامي زبانن جي ٻي خصوصيت آهي حرف علت جو اندروني ڦيرو (internal vowel change) جيڪو ذاتوءَ جي مٿجڻ وقت (root inflexion) وقت ظاهر ٿئي ٿو. ذاتوءَ جو مٿجڻ آريائي زبانن ۾ به آهي، پر سامي زبانن ۾ ان جو هڪ مخصوص نظام آهي. انهيءَ ڦيري سان ڪجهه اڳياڙين ۽ پڇاڙين (prefixes and suffixes) جو ڳانڍاپو سامي زبانن جي نحوي بناوت جو مرڪزي نُڪتو آهي. مون کي ياد آهي ته لنڊي هوندي جڏهن پنهنجي والد کان عربي لفظن جا اشتقاق ٿي سگهيا، تڏهن اهو ڏس ڏنائون ته عربي لفظن جا اشتقاق ٺاهڻ لاءِ ڪنهن به لفظ منجهان ”يستموا“ جا ست اکر موقعي آهر ڪڍي ڇڏبا آهن، پر ان ۾ اهو خيال رکڻو آهي ته اشتقاق ۾ ٽي اکر ضرور رهن. اهو قاعدو مون کي اڄ تائين ڪوٺ وسريو آهي؛ مثال طور مصروف، متصرف، مستصرف، مصروف، مصارف وغيره جهڙن لفظن تي. اهو ’يستموا‘ وارو قاعدو لڳائبو، ته اشتقاق يا ذاتو ’صرف‘ ملي پوندو. ٽي-اڪري ذاتوءَ واري خصوصيت نه صرف زلده سامي زبانن جي خصوصيت آهي، بلڪ مري ويل سامي زبانن — جهڙوڪ عبراني وغيره — ۾ پڻ اها خصوصيت قائم آهي. ان جي ابتڙ، سنڌيءَ جا اڪثر ذاتو ٻه-اڪرا آهن. جيڪڏهن سنڌ جي قديم ٻولي سامي ست مان هئي، يا سامي-صفت هئي، ته پوءِ ان خصوصيت جو ڪو جهڪو اهڃاڻ به اسان کي موجوده سنڌي زبان ۾ ڇو نٿو ملي؟ هيءُ هڪ اهڙو فرق آهي، جو سنڌي — قديم يا جديد — ٻوليءَ کي ڪڏهن به سامي زبانن جي قطار ۾ شمار ڪري نٿو سگهجي. سنڌيءَ جا ذاتو ظاهر ظهور سنسڪرت جي ذاتن سان لاڳاپيل آهن، بلڪ اڪثر حالتن ۾ ٻنهي ساڳيا آهن. اڳياڙين ۽ پڇاڙين ۾ به سنڌي خالص سنسڪرت جا اصول وٺيو بيٺي آهي، ۽ نه ڪنهن ٻيءَ ٻوليءَ جا. ان سلسلي ۾ آءٌ ڊاڪٽر صاحب توڙي پڙهندڙن کي پيرومل جي ”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ“ صفحي ۳۳۲ کان ۳۳۴ تائين پڙهڻ جي ضرور گذارش ڪندس. انهن صفحن مان چڱيءَ پر ثابت ٿي وڃي ٿو ته اسان جا اسم، اسان جون صفتون، اسان جا فعل ۽ اسان جون ضميري صورتون هوبهو سنسڪرت وارين اڳياڙين ۽ پڇاڙين جي نحوي صورت جو نتيجو آهن.

جيتريقدر ٻين ٻولين جي اثر جو تعلق آهي، اها ته مڃيل حقيقت آهي ته سنڌي ٻوليءَ تي، تاريخي سببن جي ڪري، قومن جي ڏاڍ مڙسيءَ جي ڪري، وڻج واپار جي ڪري، ٻين ٻولين جو

ڪجهه اثر ضرور پيو آهي. پر، اهو اثر محض چند لفظن کي پنهنجو ڪري ڇڏڻ تائين محدود آهي. اها ته اسان جي ٻوليءَ جي خوبي آهي جو ٻين زبانن جي لفظن کي اڌارو وٺي، انهن کي ڦيرائي گهيريائي، بنهه پنهنجو بڻايو ڇڏي. دنيا ۾ ٻي هڪ اهڙي ٻولي انگريزي آهي، جنهن ۾ تقريباً دنيا جي هر ٻوليءَ جا لفظ رائج ٿي چڪا آهن. انگريزيءَ تي انهن ٻولين جي اثر ڪري ڪوبه ڀاڻهو انهيءَ کي 'بربر' يا 'بانتو' ٻولين مان نڪتل يا ويجهيءَ طرح لاڳاپيل ڪونه ٿو سمجهي. ٻولين تي علائقائي اثر به ٿئي ٿو — يعني هڪٻئي سان ويجهن ۽ ڳنڍيل علائقن ۾ اڪثر ٻولين جون ڪي ڪي خصوصيتون عام ملنديون آهن — جيئن ڊاڪٽر صاحب 'پيتو'، 'لاتو'، 'ڪيتا' وغيره جا مثال ڏنا آهن. داردي ٻولين جو ڪٿي اثر ڪجهه سنڌي ٻوليءَ تي پيو به هجي، پر خود انهن ئي مثالن مان ٻولين جي انفراديت ظاهر ٿي پوي ٿي. مٿيان ماضي بي قاعدي ٺهيل آهن، ۽ سنسڪرت ۾ ماضيءَ جي ڪن صورتن ۾ 'ت' اکر وچ ۾ اچي ٿو: مثال طور، ڪُرت = ڪيو، پيتا = پيتو، سڀته = ستو، وغيره. سرائڪيءَ ۽ پنجابيءَ 'ڪُرت' کي 'ڪيتا' جي صورت ڏني، پر سنڌيءَ ۾ اهو ماضي 'ڪريو' ۽ 'ڪيو' بنجي ويو. 'پيتو' ماضيءَ جي صورت ۾ سنڌيءَ، سرائڪيءَ، پنجابيءَ ۽ لهندا 'ت' واري صورت قائم رکي. 'سڀته' کي سنڌيءَ ۾ 'ستو'، پنجابيءَ ۾ 'ستا'، سرائڪيءَ ۾ 'ستو' ٿي قائم رکيو وڃي ٿو. 'لاتو' واري صورت فقط سنڌي ۽ سرائڪيءَ ۾ قائم رهي؛ پنجابي (لهندا) ۾ اها صورت به 'لايا' بنجي ويئي. هند-آريائي ٻولين لاءِ 'لايا' جو جيڪو مثال ڊاڪٽر صاحب ڏنو آهي، سو شايد ڪنهن غلط فهميءَ کان. اهو 'لايا' لفظ 'لاتا' جو ماضي آهي، يعني آڻڻ؛ 'لاتو' سرائڪيءَ ۽ سنڌيءَ جو، ۽ 'لايا' پنجابي 'لاڻ' يا لڳائڻ جي معنيٰ ۾ آهي. ازان سواءِ اهي مثال سنڌيءَ کي ڪنهن به طرح ڪنهن مخصوص اثر جي پابند ثابت نٿا ڪن. سنڌيءَ ۾ ڪيترا ئي ماضي بي قاعدي ٺهڻ ٿا — ڪن ۾ 'ت' آندي وڃي ٿي، ڪن ۾ 'ڌ' ته ڪن ۾ 'ن'. اهي ٻوليءَ جون پنهنجون خصوصيتون آهن، جي هر ٻوليءَ ۾ علحديون علحديون ملن ٿيون. جيڪڏهن ڪو هم ڳير داردي اثر هجي ها ته ان جا مثال هر انهيءَ ماضي ۾ ملن ها، جيڪي هم وزن ۽ هڪجهڙن فعلن جي صورت ۾ موجود ملن ٿا. مثلاً 'ڏيڻ' فعل کي ٿي وٺو: سنڌيءَ ۾ ماضي 'ڏنو'، سرائڪيءَ ۾ 'ڏتو'، پنجابيءَ ۾ 'دتا' ۽ هنديءَ ۽ ان سان لاڳاپيل هند-آريائي ٻولين ۾ 'ديا' آهي. اٿرن جي اها وچ هر ٻوليءَ جي پنهنجي آهي. ڪنهن مخصوص اثر کي ثابت ڪرڻ لاءِ ڊاڪٽر صاحب کي اهڙا مثال ڏيڻ گهربا هئا، جن ۾ ڪو اصول نمايان هجي، جن کي نسبتي اهميت (relative importance) هجي، ۽ جن کي علم لغت جي دائري ۾ ڪا حيثيت هجي. اهي مثال ڏيندي ڊاڪٽر صاحب هڪ مثال ضمير متڪلم جي جمع واريءَ صورت 'اسين'، 'اسان' ۽ 'آسي' کي (سنسڪرت جي) 'اسمي' لفظ (يا فقري؟) مان لکتل ڏيکاريو آهي، ۽ ان لفظ کي سنسڪرت کان اڳ يا سنسڪرت جي زماني جي ڪنهن پراڪرت جو سڏيو اٿس، جنهن کي پروٽو-پراڪرت (Proto-prakrit) جو نالو ڏنو اٿس. پروٽو-پراڪرت مان

مٿئين وضاحت مان اهو پڻ ظاهر ٿي ويو هوندو ته 'اسين' يا 'اسان' ضميرَ "آسمي" مان نڪتل نه آهن، جيئن ڊاڪٽر صاحب فرمايو آهي، پر انهن جو ذاتو ڪو ٻيو آهي. اهو ذاتو آهي "آس" ۽ "اسمان" يا "اسمايي". سنسڪرت ۾ 'وِيرَنُ' مان گڏاھي ٻه لفظ ٻه 'اسين' يا 'اسان' لاءِ ڪم اچن ٿا. پر هي 'آس' مٿئين "آس" (= ڏيڻ) کان مختلف آهي. اهو لفظ 'آس' به سنسڪرت جي ضمير متڪلم جمع جي پڇاڙي آهي، جنهن هيٺئين مثال منجهان ظاهر ٿيندو.

سنڌي	لٽن	يوناني	پراڻي پارسي	سنسڪرت
ڏيئون اسين	dam+us	didom+es	dadem+ahi	dadm+us
=اسين ڏيون	دام + اس	ديدوم + اس	دادم + آھي	دادم + اس

انهن مثالن ۾ 'آس' پڇاڙيءَ جون مختلف صورتون ڪم آيل آهن، ۽ ضمير متڪلم جمع جي نمائندگي ڪن ٿيون. سنسڪرت 'آسمان' جي هڪ ڏانڊيءَ (stem) 'آنس' (-نس) مان متڪلم جمع جون ٻيون صورتون (oblique cases) نڪتل آهن — مثلاً، انگريزي us - آس، سويڊش oss - آس، ڊئش os - آس، ڊچ ons - آس، جرمن uns - آس، وغيره. اهي سمورا مثال ضمير متڪلم جمع جون مفعولي صورتون (dative) آهن. انهيءَ 'آس' پڇاڙيءَ مان ئي سنڌيءَ جو لفظ 'اسين' ٺهيو، ۽ ان جي صورت مفعولي (dative) 'اسان' ٻڻيو، جو سنسڪرت "اسمان" يا "اسمايي" منجهان ٺهيو، جو پوءِ فاعلي صورت ۾ به استعمال ٿيڻ لڳو. سنڌيءَ ۾ 'اسين' محض فاعلي صورت آهي، ۽ 'اسان' ان جي مفعولي صورت آهي — مثلاً "تو اسين کي چيو" جي بدران چئبو "تو اسان کي چيو". نحوي تركيب جي لحاظ کان رفتي رفتي "اسين" جو استعمال به محدود ٿي ويو، ۽ "اسين" فاعلي صورت جو استعمال فقط لازمي زمان ماضيءَ مان وڃي وابسته ٿيو؛ فعل متعدي زمان ماضيءَ مان ٻنهي خارج ٿي ويو، ۽ باقي سڀني حالتن ۽ صيغن لاءِ 'اسين' ۽ 'اسان' ٻئي ڪتب اچڻ لڳا — مثال طور "اسين چيو" بدران "اسان چيو" صحيح آهي. 'چوڻ' فعل متعدي آهي. فعل لازمي ۾ 'اسين' ۽ 'اسان' ٻئي ڪم اچن ٿا — مثلاً "اسين آياسون" يا "اسان آياسون". سنڌيءَ جي وياڪرڻ جي اها خصوصيت به صرف زمان ماضيءَ تائين محدود آهي — ياد رکڻ گهرجي ته ٻين زمانن ۾ لازمي توڙي متعدي فعلن ۾ 'اسين' ۽ 'اسان' جو اهو فرق منجھي وڃي ٿو. انهن مثالن ڏيڻ مان منهنجو مقصد نه فقط "اسين" ۽ "اسان" جو بنياد ڏيکارڻو هو، بلڪ انهن جو فرق پڻ ظاهر ڪرڻو هو؛ ڇاڪاڻ ته انهيءَ نحوي ارتقا کي اسان جي ٻوليءَ جي انفراديت قائم ڪرڻ ۾ وڏو دخل آهي. اهي ئي جزائياتي فرق آهن، جي سنڌيءَ جي انفراديت ۽ ٻين ٻولين جي اثرن کان آزاديءَ جا نشان آهن. ڊاڪٽر صاحب ان بعد سنڌ جي ٻوليءَ ۽ ٻالي پراڪرت جي مٿس اثر جي تاريخ ويهي بيان ڪئي آهي. انهيءَ تاريخ کان ته ڪو انڪاري نه به ٿئي، پر ڊاڪٽر صاحب انهن منجهان جيڪي نتيجا ويهي ڪيا يا آهن، انهن مان مون کي اختلاف آهي. لاشڪ ٻاليءَ جو اثر سنڌيءَ تي ضرور ٿيو هوندو، ۽ اهڙا لفظ به ڳولي سگهجن ٿا، جيڪي ٻاليءَ جو اثر ظاهر ڪن ٿا. اهو اثر بلڪل

ڊاڪٽر صاحب جي مضمون جو ٻيو حصو سڀ کان زياده توجهه طلب آهي، ڇاڪاڻ ته ان ۾ سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي نمدن سان نهايت بي انصافيءَ واري هلت ڪئي ويئي آهي. مضمون جي انهيءَ حصي ۾ مون کي ذهني اذيت پهچائي آهي: هڪ ته ان ڪري جو ڊاڪٽر صاحب جهڙي ماڻهوءَ جي قلم مان اهي چيزون نڪتل آهن، ۽ ڊاڪٽر صاحب مان مون کي اها هرگز اميد ڪانه هئي ته پاڻ علمي تحقيق ۾ پنهنجي ذاتي پسند ۽ هڪطرفي ذهني لاڙي کي ايترو داخل ٿيڻ ڏيندو؛ ٻيو ته هن حصي ۾ چند اهڙا مفروضا ڦاٿل ويا آهن، جن کي ڪوبه تمدني يا منطقي بنياد ڪونهي؛ ازانسواءِ دانسته يا نادانسته، هن حصي ۾ ڪجهه اهڙا جملا پڻ آيل آهن، جيڪي سنڌي ماڻهن ۽ سنڌي تمدن لاءِ نازيبا ۽ ناروا سمجهيا ويندا. مون کي يقين آهي ته ڊاڪٽر صاحب جو پنهنجو مقصد اهو هرگز نه هوندو، جيڪو اهي جملا ادا ڪن ٿا. پر، پنهنجن خيالن ظاهر ڪندي، ڊاڪٽر صاحب انهيءَ رنگ ۾ رنگجي ويو آهي، جيڪو سنڌ جي فارسي مؤرخن يا سندن سنڌي مترجمن اختيار ڪيو آهي. اهي تاريخون ۽ ترجما — ڇچ نامو (فتح لامو)،

تاريخ معصومي ۽ تحفة الكرام — هڪ اهڙي يڪ طرفي رنگ جا حامل آهن، جيڪو انهن جي سموريءَ علمي ۽ تاريخي حيثيت کي ڪاپاري ڏڪ ٿو هڻي. انهن تاريخن ۽ سندن سنڌي ترجمن ۾ سنڌ جي قديم باشندن کي ڪافر هجڻ ڪري ملعون، لعين، ۽ خدا ڄاڻي ڪهڙن ڪهڙن ان سھائيندڙ لفظن سان ياد ڪيو ويو آهي. انهن تاريخن جي مترجم صاحب به ترجمي ڪندي، (شايد ترجمي جي ديانتداريءَ کي خيال ۾ رکندي!) سنڌين لاءِ اهي لقب القاب قائم رکيا آهن. ائين به نه آهي ته ڪو ترجمي کي اصل سان متفق رکڻ لاءِ ائين ڪيو ويو آهي. ڪيترن ئي هنڌن تي ڪن قرن ۽ جملن جو رعايتاً آزاد ترجمو به ڪيو ويو آهي. ڇا اهو ممڪن نه هو ته مترجم صاحب اهڙن ڏکوئيندڙ لفظن کي ترجمي ڪندي حذف ڪري ڇڏي ها، ۽ وڌ ۾ وڌ ڪٿي اهڙو فت نوت ڏيئي ڇڏي ها؟ ڪاش، اسان جا صاحب علم حضرات ٿورڙو تعصبي رنگ کان هٽي، بيربا عالماند انداز سان، مذهبي چوٽ چات کي علمي تحقيق کان ٻاهر رکندي، سنڌ جي تاريخ تي محنت ڪن ها! ممڪن آهي ته انهن ڳالهين لاءِ اهو جواز پيش ڪيو وڃي ته پراڻين تاريخن جو اسلوب ئي اهڙو هو، ان ڪري ان کي قائم رکڻ ۾ ڪا اربع خطا ڪانهي. پر اهي ته ٿيا پراڻا مثال، جيڪڏهن ويهين صديءَ ۾ لکيل ڪن مغربي مستند مؤرخن جون اهڙيون تاريخون (مثلاً ايڇ. جي. ويلس جو ’اٺوٽ لائين آف ورلڊ هسٽري‘)، جن ۾ اسان مسلمانن ۽ اسان جي مذهبي اڳواڻن لاءِ ڪي دل آزاريندڙ لفظ استعمال ڪيل آهن، جيڪڏهن ڪو شخص ويهين سنڌيءَ ۾ لفظ بلفظ ترجمو ڪري، ته اهي ئي ساڳيا عالم يقين اٿن ته انهيءَ مترجم تي ڪارين جو ڌوڙيو لائي ڏيندا!

ڊاڪٽر صاحب سنڌي ٻوليءَ جي بنيادي دور کي ڪيترن ئي حصن ۾ ورهايو آهي. انهن مان پهريون حصو آهي ”فتح اسلام وقت ٻوليءَ جي صورت ۽ سٽا“. الهيءَ حصي ۾ مکيه نظريو اهو پيش ڪيو ويو آهي ته ڇهين صديءَ کان يارهين صديءَ واري عرصي ۾ سنڌي ٻوليءَ جي تشڪيل ٿي. ان لاءِ بنياد انهيءَ مفروضي تي قائم ڪيو ويو آهي ته ’عربي دور حڪومت کان اڳ موجوده سنڌي ٻوليءَ جي موجود هجڻ جو ظني ۽ گمانِي دليل به موجود ڪونهي‘. ساڳئي وقت ڊاڪٽر صاحب ٿوروئي اڳتي سنڌ تي لکيل اولين تاريخ ڇپنامي ۾ ڏنل ڪجهه سنڌي لفظن — شهرن جي نالن، طبعي چيزن جي اسمن، اضافي ترڪيبن، وغيره — جا مثال ڏنا آهن. ڇا، اهي مثال موجوده سنڌي ٻوليءَ جي تشڪيل جو ڏس ڪونه ٿا ڏين؟ انهن چند لفظن جي مطالعي مان ئي ڏسجي ٿو ته سنڌي ٻولي ڪم از ڪم پنهنجي آوازن ۽ اچارن جي تشڪيل ان کان گهڻو اڳي ڪري چڪي هئي. انهن مثالن مان ظاهر ٿئي ٿو ته اسان جي ٻوليءَ جا انوکا آواز — يعني ڻ، ڄ، ٻ، ڌ، وغيره — عربن جي ڪاھ وقت ٻوليءَ جي آوازن جي ترتيب (phonetics) ۾ موجود هئا — اها ٻي ڳالهه آهي ته عرب ۽ فارسي مؤرخ، انهن نرم ۽ لطيف آوازن کان بي علميءَ جي ڪري، انهن کي پنهنجين ٻولين جي محدود صورتخطيءَ ۾ ادا ڪري نه سگهيا. جيڪڏهن اهو مڃيو وڃي ٿو ته اهي آواز ان وقت موجود هئا، ته پوءِ تاريخي

طرح الھن جي پيدا ٿيڻ جو سنڌو به عربن کان گهڻو اڳ مقرر ڪرڻو پوندو، ڇو ته اهي اچار اسان وٽ اڄ به ائين ئي موجود آهن. علم اللسان ۽ انساني ٻولين جي آوازن (phonetics) جي تاريخ موجب، اسين انھن کي ڪم از ڪم اوتري ڄمار ته عربن کان اڳي به ڏيئي سگهون ٿا، جيتري عربن کان پوءِ. جيڪڏهن ٻوليءَ جي آوازن جي ترتيب کي اسين عربن کان اڳي جو پيدا ٿيل مڃون، ته پوءِ لامحالہ اهو به مڃڻو پوندو ته ٻوليءَ جي ’تشڪيل‘ به عربن کان اڳي، بلڪ گهڻو عرصو اڳي، ٿي چڪي هئي. انهيءَ لاءِ علم اللسان جا ڪيترائي اصول ڏيئي سگهجن ٿا. ان سلسلي ۾ پنهنجي مضمون جي منڍ ۾ آءٌ اڳي ئي ڪجهه عرض ڪري آيو آهيان. طوالت جي ڊپ کان، هت فقط آءٌ هڪ وڌيڪ سبب ڄاڻائيندس. آوازن جي ترتيب هرڪنھن ٻوليءَ جي تشڪيل جي اولين ڏاڪن مان آهي. هر نئين آواز پيدا ڪرڻ لاءِ انسان کي هزارين ورهيه لڳي ٿا وڃن. دنيا جي سمورين ٻولين جي آوازن جي ترتيب جي تاريخ اهوئي ٻڌائي ٿي ته بنيادي آوازن (primary sounds) جي وجود ۾ اچڻ کان پوءِ جيڪي مرڪب آواز يا اختراعي آواز ٺهندا آيا آهن، اهي انساني گفتگو ۽ ٻوليءَ جي تاريخ جو پتو پڻ ڏين ٿا، ۽ هر نئين اختراعي آواز ٺهڻ ۽ استعمال ٿيڻ ۾ هڪ ڊگهو عرصو لڳي ٿو وڃي. مثال طور، عربي اسان جي مذهب جي زبان آهي، ۽ سنڌ جا مسلمان گذريل ٻارهن سون ورهين کان قرآن مجيد پڙهندا آيا آهن—ان هوندي به اڄ سنڌ ۾، سواءِ ڪن مولوين جي، اوهان کي ڏهن هزارن ۾ به هڪ ماڻهو نه ملندو جو عربي ٿ، ص، ح، ق ۽ ع جهڙا آواز صحيح عربي لهجي ۾ اچاري سگهي. (پڙهندڙ خود به پنهنجي نڙيءَ کي هن مضمون پڙهندي اها مشق ڏيئي سگهن ٿا.) عربيءَ جا اهي اچار به اختراعي آواز آهن، ۽ عرب دنيا ۾ انھن کي وجود ۾ آڻي هزارين ورهيه گذري چڪا آهن. ماڳيءَ طرح، سنڌيءَ جي انھن خاص پنھنجن آوازن ٺهڻ ۾ به ايتروئي ڊگهو عرصو لڳي ويو هوندو. انسان آوازن ٺاهڻ سان لفظ گهڙڻ شروع ڪندو آهي. اسان جي آوازن—پ، چ، ج، گ، ڳ، ڻ، وغيره—وارا لفظ ٻوليءَ جي تشڪيل جي انفرادي خصوصيت بنجي ويا، ان ڪري سنڌي ٻوليءَ جي موجوده تشڪيل انھن آوازن جيتري ئي پراڻي آهي.

جيڪي مثال چچنامي ۾ لفظن جا ڏنا ويا آهن، انھن جي ساخت ۽ ذاتن معلوم ڪرڻ سان خبر پوي ٿي ته سنڌي ٻوليءَ ۾ طبعي جزئيات جا اسم اڄ به بلڪل انهيءَ ئي شڪل ۾ موجود آهن، جيڪا شڪل عربن جي ڪاھ وقت هئي. اهي لفظ ان وقت بنيا هوندا، جڏهن سنڌ جا ماڻهو انھن ڇيڙن سان روشناس ٿيڻ لڳا هوندا. نه رڳو ايترو، پر انھن لفظن جي نحوي بناوت ۽ اضافي ترڪيبن جا اهڃاڻ به ملن ٿا. جيڪڏهن سنڌ جي ماڻهن ’يڏني‘، ’پيٽ‘ يا ’ندي‘ فقط ڇهين صديءَ کان پوءِ ئي ڏٺيون، ته پوءِ شايد ڊاڪٽر صاحب جو چوڻ درست معلوم ٿئي ها، پر اهي ڇيڙون سنڌ جي جاگرافيءَ جو نمايان ۽ لازم-ملزوم حصو آهن، ۽ اهي نالا سنڌ جي انھن ماڻهن ڦاٽر ڪيا هوندا، جن جو انھن سان واسطو رهيو، ۽ انھن ئي سنڌي ٻوليءَ کي تشڪيل ڏني. سنڌي ٻوليءَ جي تشڪيل کان محض ان ڪري انڪار ڪرڻ ته عربن

کان اڳي جي تاريخ اسان وٽ نه آهي، اهو ڪو علمي دليل ڪونهي — بلڪ ان کي ته مفروضو (hypothesis) به سڏي سگهجي ٿو — اهو ته محض غير منطقي ڏڪو (illogical conjecture) ئي سمجهيو ويندو.

سنڌي ٻوليءَ جي موجوده تشڪيل جي قدامت جو هڪ مثال ته خود ڊاڪٽر صاحب ڏنو آهي — حالانڪ ان مان پاڻ نتيجو نهايت ئي غير منطقي ڪڍيو اٿس، ۽ ان سان مون کي ڪوبه اتفاق ڪونهي. ڏاهر جي ڇيل لفظن ’نسي من، نسي من‘ کي ڊاڪٽر صاحب ”هتي مون، هتي مون“ جو جامو پهرايو آهي: ان منجهان سنڌيءَ جي ضمير ۽ ظرف جو استعمال ثابت ٿئي ٿو. جيڪڏهن ان وقت سنڌيءَ جي ضميرن ۽ ظرفن جي اها صورت موجود هئي، ته پوءِ ٻوليءَ جي نحوي تشڪيل جي قدامت کي ڪيئن ٽوڙ ڪرڻ ۽ ڏاهر جي سا ڳالهه منهنجي سمجهه ۾ ڪانه آئي! ڊاڪٽر صاحب انهيءَ منجهان اهو نتيجو ويهي ڪڍيو آهي ته سنڌيءَ ۾ ان وقت حرفن ۽ زمانن موجب فعل اڃا جملي جي ربط جو لازم ملزوم جز نه بنيا هئا! هڪ مشڪوڪ روايت تي مبني، ٻن ان سڃاڻل ۽ غلط سلط صورتخطيءَ ۾ لکيل ٽن لفظن کي جملو سڏڻ، ۽ ان ۾ معنائون وجهي، ان کي سنڌيءَ جي بي ربط ترتيب جي لاشاني سڏڻ کي افسوسناڪ نه به سڏجي، پر سچ پچ اها ڪيڏي نه ڪل جهڙي ڳالهه آهي! اهڙو هڪ ٻيو ڪل جهڙو ”سنڌي جملو“ (!) ’اره ڪره مندره‘ وارو آهي. تعجب آهي ته اسان جي عالمن انهيءَ جملي مان پڻ سنڌيءَ جي گوناگون بي ترتيبن کي ڳولي ڪڍڻ تي طبع آزمائي ڇو نه ڪئي آهي! — شايد ان ڪري جو ان مان مفهوم ڪنهن عرب حاڪم جي تعريف جو ورتو ويو آهي! اهو جملو راجا ڏاهر کان گهڻو پوءِ جو آهي، ان کي ته عربي ۽ فارسي مؤرخ سمجهي ڪين سگهيا، باقي ’نسي من، نسي من‘ جي مطلب لاءِ مڙهي مغز ماري ڪئي ويئي، ڇاڪاڻ ته ان مان سنڌي ٻوليءَ جي قديم ناقص ترڪيب جو ثبوت ٿي مليو، يا ڏاهر جي موت متعلق مفروزي کي ٽيڪ ٿي ملي!

ان بعد، ڊاڪٽر صاحب سنڌي لفظن جي بناوت ۽ جوڙجڪ جو ذڪر ڪندي فرمائي ٿو ته جيئن اڳ تئين هي لفظ حروف صحيح سان بنيل هئا، ۽ منجهن حرف علت يا ته گهٽ هئا، يا ٻنهي هئا ئي ڪونه. اهو اصول انسان جي ڳالهائڻ سکڻ تي بحث ڪرڻ وقت ته بيان ڪيو ويندو آهي ته جڏهن انسان ڳالهائڻ سکيو، تڏهن اول اول هن حرف صحيح اچارڻ شروع ڪيا، ۽ حرف علت رفتي رفتي انسان جي زبان ۾ لفظن جي ٺهڻ جي سلسلي ۾ داخل ٿيندا رهيا، پر سنڌيءَ متعلق جنهن نتيجي لاءِ اهو اصول بيان ڪيو ويو آهي، اهو ڪافي دلچسپ آهي. شايد ڊاڪٽر صاحب جو اهوئي خيال ٿو ڏسجي ته سنڌي ماڻهو ڳالهائڻ ئي عربن جي ڪاھ وقت پئي سکيا، ۽ عربن ئي هنن کي صحيح طرح ڳالهائڻ سيکاريو! آءٌ وري به ڊاڪٽر صاحب جو ڌيان ڇڏي ٿو، آيل سنڌي لفظن ڏانهن ڇڪائيندس: سنڌ جي تاريخي رڪارڊ ۾ جيڪي قديم ترين لفظ ملن ٿا، انهن ۾ پاڻ حروف علت جي ترتيب ڏسي ته شايد ڪين پنهنجي نتيجي کي پاڻ ئي ريتو ٻوندو. جيڪڏهن ڊاڪٽر صاحب انهن لفظن لاءِ به ائين چوي ته انهن ۾ ڪم آيل حروف علت به

عربي اثر جو نتيجو آهن، ته پوءِ پنهنجي ’ٿو ڪٽا‘... آڻ مڃي، جهڳڙو ئي ڇٽو! ڊاڪٽر صاحب سنڌي لغت جو مهتمواعليٰ آهي: جيڪي لفظ پاڻ مثال طور ڏنا اٿن، انهن جي ذاتن ۽ سندن ارتقا تي ڪجهه ڌيان ڏيڻ لاءِ پڻ آڻ ڪين عرض ڪندس، ۽ اميد اٿم ته ڪين پنهنجي راءِ ضرور بدلائڻي پوندي. سنڌيءَ سنسڪرت جي سورهن حرف علت مان ڏهه اڃا تائين پاڻ وٽ قائم رکيا آهن، جن کي ا، و، ي کان سواءِ اعرابن ذريعي به استعمال ڪجي ٿو. دراصل لفظي بناوت ۾ سنڌيءَ ۾ اعرابن جو استعمال آڙيا ۽ ڪشميريءَ وانگر هر لفظ جي آخري اکر تي ڪيو وڃي ٿو، ۽ هر لفظ جو پويون اکر به متحرڪ ٿئي ٿو. حرف علت جي استعمال جو اهو طريقو سنسڪرت ۽ عربيءَ ۾ به نظر ڪونه ٿو اچي.

ڊاڪٽر صاحب پنهنجي نظريي جي جواز ۾ ”واڻڪي سنڌيءَ“ جو مثال ڏنو آهي. واڻڪو سنڌي رسم الخط سنڌ جي واپاري طبقي، فقط وڻج واپار جي لڪڙهه لاءِ ناگري لپيءَ جي اکرن مان ٺاهيو. انهن اکرن ۾ ڪجهه تبديلي آڻي، ماترائن کي حذف ڪيو ويو. اهو محض وقت بچائڻ ۽ لفظن جي نحوي بناوتن جي موشڪافين کان بچڻ لاءِ ڪيو ويو. هندستان ۾ اهڙو ٻيو مثال مارواڙي الف-بي جو آهي، جنهن ۾ هنديءَ جا اڪثر اکر ماترائن کان سواءِ استعمال ڪيا وڃن ٿا. مارواڙين جو اهو دستور به ساڳئي اصول تي محض واپاري لڪڙهه جي سهوليت لاءِ ڪيو ويو آهي. انهيءَ الف-بي مان لکيل جملن کي فقط واپاري طبقو ئي پڙهي سگهي ٿو، جو انهن کي انهيءَ جو استعمال ٿي وڃي ٿو. واڻڪي سنڌي الف-بي تاريخي طرح ٽالپرن جي ڏينهن جي آهي، ۽ ان جو رڪارڊ به محض واپاري لڪڙهه آهي. نه رڳو انهيءَ ۾ ماترائن کي حذف ڪيو وڃي ٿو، پر فعلن کي به مخفف صورت ۾ لکيو ويندو آهي. مثلاً ’ميوارام‘ کي $m̐varim$ جي بدران $m̐var$ لکيو ويندو، جو هونئن پڙهڻ ۾ اڻندو ’م-و-ر-م‘* انهيءَ نالي جي مثال مان ظاهر ٿيندو ته ستن اکرن مان ٽي اکر (حرف علت) حذف ٿي ويا آهن؛ ليڪن سمجهڻ وارو پڙهڻ مهل ان ۾ حرف علت دليؤن گڏي، ان کي ’ميوارام‘ ئي پڙهندو. ان ڪري، واڻڪي الف-بي اهو ثابت ڪانڌي ٿي ڪري ته سنڌيءَ ۾ لفظ رڳو حرف صحيح مان ٺهيل هئا؛ بلڪ هيءُ محض هڪ خاص طبقي جي لڪڙهه جو طريقو هو، جو محنت ۽ وقت بچائڻ جي اصول تي ٺاهيو ويو هو. انهيءَ مان اهو مفهوم وٺڻ ته اها هڪ قديم الف-بي آهي، ۽ ان ڪري قديم سنڌي لفظ حرف علت کان سواءِ هئا، ۽ ان ڪري عربي ٻوليءَ سنڌيءَ کي حرف علت مهيا ڪيا، ڪيتري نه سطحي ڳالهه ٿي معلوم ٿئي!

ان بعد ڊاڪٽر صاحب عربي دور حڪومت ۾ سنڌيءَ تي ٿيل اثرن کي وضاحت سان بيان ڪيو آهي. تعجب آهي ته ڊاڪٽر صاحب هن حصي کي بيان ڪرڻ ۾ هڪ اهڙو ڍنگ اختيار ڪيو آهي، جنهن مان اهو ٿو محسوس ٿئي ته عربن جي ڪاهه کان اڳ، سنڌ ۾ ڪو سماج،

*واڻڪي الف-بي جي ٽائپ ٺهيل ڪانهي، ان ڪري هت گجراتي اکر ڏنا ويا آهن.

ڪو معاشرہ، ڪو نظام بنهہ هونئو ڪونه ۽ اهو عربن اچي سنڌ کي ميسر ڪري ڏنو! انهيءَ کان ڪوبہ شخص انڪار ڪونه ڪندو تہ حملہ آور قوم جڏهن فاتح بنجي حڪومت ڪرڻ لڳي ٿي، تڏهن ان جي ٻوليءَ جو اثر مقامي ٻوليءَ تي ضرور ٿئي ٿو؛ مگر هڪ محدود دائري اندر. ٻوليءَ کي مرڪزيت ۽ تشڪيل ڏيڻ ڪنهن حملہ آور قوم جي دائرہ اثر کان بلڪل ٻاهر آهي. ان لاءِ ڪيترا نفسياتي سبب بہ آهن. سڀ کان اول تہ ٻولي ماڻهن جي هڪٻئي سان گهرن تمدني، سماجي، ۽ راجنيتي ناتن جو هڪ وسيلو آهي. حملہ آور قوم جي ٻوليءَ جو اثر صدين کان پوءِ ٿيڻ لڳي ٿو؛ ڇاڪاڻ تہ محڪوم قوم پنهنجي حاڪم قوم سان پختا تمدني ۽ سماجي لاڳاپا تڏهن ئي پيدا ڪري ٿي، جڏهن حملہ آور قوم لاءِ سندس نفرت ۽ غيراطميناني وقت جي مرهم سان ميٽجڻ لڳي ٿي، ۽ اهو وقت جو مرهم ڌارينءَ قوم جي اڳرائيءَ ۽ زيادتيءَ جي زخمن کي چٽائڻ لاءِ صدين جي عرصي ۾ پنهنجو ڪم رفتي رفتي ڪندو آهي. جيڪڏهن ڪو شخص ائين چوي تہ عربن لاءِ سنڌين جي دل ۾ پيدا ٿيل نفرت جلد ئي ختم ٿي ويئي هوندي، تہ اهو شخص قومن جي تاريخ ۽ نفسيات کان بلڪل بي علم آهي. اسان وٽ تازو انگريزن جو مثال آهي. انگريزن تقريباً سو ورهيه سنڌ تي راڄ ڪيو: انهيءَ سو سالن جي عرصي ۾ انگريزي ٻوليءَ سنڌيءَ تي جيڪو اثر ڪيو آهي، سو عالم آشڪار آهي — بہ — اڍائي ويهون لفظن جون بہ مشڪل ملنديون، جي سنڌيءَ ۾ داخل ٿيا. قومن جي تاريخ ۾ اهو بہ هڪ مثالي نشان آهي تہ شروع شروع ۾ حملہ آور قوم جي ٻوليءَ لاءِ ماڻهن ۾ نفرت هوندي آهي. سواءِ واپاري طبقي جي ڪن گروهن ۽ حڪومت جي چاڀلوس ماڻهن جي، عوام انهيءَ ٻوليءَ کي ڳالهائڻ هڪ غداري ۽ قومي بيغيرتي تصور ڪندو آهي. اهي احساس رفتي رفتي مانا ٿيندا آهن، ۽ ان ۾ ڪافي عرصو لڳي ويندو آهي. ان ڪري عربيءَ جو اثر سنڌيءَ تي تمام دير سان ٿيو هوندو. عربيءَ جي اثر ۾ اسلام جي درجي بدرجي رائج ٿيڻ جو ئي سڀ کان وڏو هٿ آهي؛ پر انهيءَ اثر بہ شروع ۾ سنڌي ماڻهن ۾، سواءِ ڪن علمي طبقي جي ماڻهن يا سرڪاري نوڪرن جي، ڪوبہ نمايان ڦهلاءَ ڪونه ڪيو. تاريخي ثبوت بہ اهو آهي تہ عربيءَ جو ماڻهن ۾ نمايان اثر مس مس ڏهين ۽ يارهين صديءَ ۾ ٿيڻ لڳو. ان جو مکيه سبب هڪ نئين مذهب جو ولولو هو، ۽ ٻئي طرف حاڪم قوم کي خوش ڪرڻ جو درجي بدرجي اپريل جذبو. ان ئي عرصي ۾ اسين ڪي عربيءَ جا سنڌي شاعر ۽ اديب بہ ڏسون ٿا. اهي تاريخي حقيقتون آهن، جن کان انڪاري ٿي نٿو سگهجي. جيڪڏهن ڪو ماڻهو ائين ٿو سمجهي تہ سنڌي ماڻهن هڪدم عربي اثر کي قبول ڪرڻ شروع ڪيو، تہ اهو محض هڪ اڳ ستيل رجحان جي ماتحت، ۽ دنيا جي قومن جي تاريخ کان لاعلميءَ جي باعث.

جيستين سنڌي ماڻهو عربيءَ جو ٿورڙو اثر قبول ڪرڻ لڳا، تيستين عربي حڪومت جو بہ خاتمو ٿي ويو، ۽ سنڌ مقامي ماڻهن وٽ موٽي آئي. ان بعد عربيءَ جو اثر فقط مذهب جي ذريعي ٿيڻ لڳو، ۽ هڪ محدود دائري اندر اهو اثر اڄ تائين بہ قائم آهي.

ڊاڪٽر صاحب جن ڳالهين کي ٻوليءَ ۾ مرڪزيت پيدا ٿيڻ جا سبب ڄاڻايو آهي، تن کي پڙهي ائين ٿو معلوم ٿئي ته عربن کان اڳ سنڌ هڪ بيابان ۽ جهنگ هو، جنهن ۾ نه ماڻهن تي ڪي نالا رکيل هئا، نه شهر هئا، نه ڪو زرعي نظام هو، نه پنهنجو معاشرو هو، نه سياسي مرڪزيت هئي، نه ڪا سماجي لهه وچڙ هئي، نه ڪو وئج واپار هو، ۽ نه ڪي نواں شهر ۽ ڳوٺ پڌبا هئا! خود مسلمان مؤرخن جون لکيل تاريخون ڊاڪٽر صاحب جي بيان خلاف شاهدي ڏين ٿيون. برهمڻ ۽ راءِ گهراڻي جي حڪومت، چچناسي جي مؤرخ جي بيان منجهان، هڪ جامع سياسي ۽ معاشرتي تنظيم ثابت ٿئي ٿي. سندن زرعي نظام، راءِ سهاسيءَ جي سخاوت، عدل انصاف ۽ حڪومتي سرشتو، ۽ چچ جي هم ڪير سياسي تنظيم جون جهلڪون انهن تاريخن ۾ به موجود آهن. ڇا اهي سموريون ڳالهيون هڪ پختي سياسي ۽ سماجي نظام جي شاهدي ڪونه ٿيون ڏين؟

ان بعد ڊاڪٽر صاحب ٻوليءَ جي ”نفسياتي ڪيفيت“ تي ويهي بحث ڪيو آهي. بهتر ٿئي ها ته ڊاڪٽر صاحب ”ٻوليءَ جي نفسياتي ڪيفيت“ جي ڪا تشريح ڪري ها، ڇاڪاڻ ته ان بيان کي پڙهي ائين ٿو معلوم ٿئي ته عربن جي تعريف ڪندي ڪندي، ۽ سنڌي تمدن کي لوڻيندي لوڻيندي، ٻوليءَ جي ’نفسياتي ڪيفيت‘ بنهه سندن ذهن تان ئي لهي ويئي آهي. هن ئي بيان ۾ ڊاڪٽر صاحب عربن ۽ سنڌين جي سڳا بنديءَ جي ذڪر ڪندي هي لفظ ڪم آندا آهن، ۽ مضمون جي آخر ۾ وري به دهرايا آهن: ”عرب اخلاقيات واريون وصفون — مثلاً مروت، ضيافت، سخاوت، شجاعت، عصبيت، حميت، بدويت، سادگي ۽ مردانگي — سنڌين جي شخصيت جو لازم ملزوم نفسياتي جز بنجي ويون!“ جيڪڏهن هڪ ڪم علم ۽ سطحي ذهن جو ماڻهو اهڙيون ڳالهيون ڪري ها، ته ان کي هڪ سطحي ذهن جون سطحي ڳالهيون چئي درگذر ڪري ڇڏجي ها؛ پر ڊاڪٽر صاحب جي قلم مان اهي لفظ پڙهي مون کي سخت ذهني ايڏاهه پهتو آهي — ۽ هر سنڌيءَ کي پهتو هوندو. آءٌ سمجهان ٿو ته ڊاڪٽر صاحب انهن لفظن مان ادا ٿيندڙ مقصد تي پوريءَ طرح غور نه ڪيو آهي، ڇاڪاڻ ته ڪجهه سوچڻ بعد هو جيڪراهي لفظ هرگز استعمال نه ڪري ها! اهي وصفون جيڪي ڊاڪٽر صاحب بيان ڪيون آهن، تن کي اول ته ڊاڪٽر صاحب عربن جي ملڪيت ٺهرائي ڇڏيو آهي — يعني ته دنيا ۾ فقط عرب ئي انهن اخلاقن جا مالڪ هئا، ۽ جيڪڏهن پيءُ ڪنهن قوم ۾ اهي وصفون موجود آهن ته اهي عربن کان ئي اڏاريون ورتون اٿن! انسان جي سماجي ارتقا ۽ سندس اخلاقي ۽ سماجي قدرن جي ارتقا ته ڊاڪٽر صاحب لاءِ ڪا شي ئي ڪانه ٿي پائنجي. جيڪي ڪجهه اخلاقي ۽ سماجي قدر اسين انسان ۾ ڏسون ٿا، سي سمورا عربن جي ملڪيت ۽ ورثو آهن!

ڊاڪٽر صاحب علم الانسان (anthropology) ۽ سماجي علم (sociology) جو پڻ ڪافي مطالعو ڪيو آهي؛ ۽ انهن وصفن کي ”عرب“ سڏي، ڊاڪٽر صاحب انهيءَ سموري مطالعي جي لفي ڪئي آهي! اهي عرب اخلاقيات جون وصفون سنڌ جي نفسياتي ڪيفيت ۾ عربن جي ڪري

پيدا ٿيون، ائين چوڻ بدران جيڪڏهن ائين چئجي ها ته عربن سان لهه وچڙ ۾ اچڻ کان اڳ ۾ سنڌي ماڻهو بي مروت، بي ضيافت، ڪانئر ۽ ڪنجوس هئا، ۽ منجهن مردالگي ڪانه هئي، ته ائين لکڻ سان ڪم از ڪم عصبيت کي ته ذهني سڪون ميسر ٿئي ها! ڪيڏي نه افسوسناڪ ڳالهه. آهي جو جذبات جي وه ۾ وهي اهڙيون ڳالهيون لکيون ويون آهن! نه رڳو ايترو، پر جذبات جو اهو وه به ڪو اهڙو تسڪو ٿي ڏنو، جو ڊاڪٽر صاحب کان اهو به وسري ويو ته پاڻ اڳيان ڇا چئي آيو آهي. عربن ۽ سنڌين جي سڱن جون ڳالهيون ڪندي، ڊاڪٽر صاحب هي لفظ به لکيا آهن ته ”اهل سنڌ جي شرافت ۽ مروت کان وڏا وڏا عرب خاندان به متاثر ٿيا... ڪيڏو نه تضاد آهي ڊاڪٽر صاحب جي لفظن ۾! پر هتي به ”اهل سنڌ“ مان ڊاڪٽر صاحب جي مراد شايد صرف اهي اهل سنڌ هئا، جي عربن کان شرافت ۽ مروت سڪي، شريف ۽ بامروت بنجي چڪا هئا!-

اڳتي هلي ڊاڪٽر صاحب فرمائي ٿو ته ”(اهي اخلاقي وصفون) اهڙا تخيلات (concepts) هئا، جن جو اثر، خيال ۽ ويچار جي ڪيفيت (thought process)، عمل جي نوعيت (behaviour)، ۽ اڃا به زياده نفس ڪلام جي هيئت ۽ ٻوليءَ جي سٽا تي پيو، جنهنڪري سنڌي ٻوليءَ جي نفسيات اصلاً توڙي اصولاً بدليجي ويئي“. ان لاءِ آءٌ سڌو سنئون اهو عرض ڪندس ته قبل، اهي اخلاقي وصفون سنڌين جي خيال ۽ ويچار جي ڪيفيت ۾ اڳي ئي بدرجه آتم موجود هيون، ان ڪري انهن وصفن جو جيڪو اثر سنڌي ٻوليءَ جي هيئت ۽ سٽا تي پيو، سو اصلاً ۽ اصولاً عربن کان ڪئين صديون اڳ سنڌي ٻوليءَ جي مزاج ۾ موجود هو.

ڊاڪٽر صاحب عربيءَ مان آيل لفظن تي ويهي بحث ڪيو آهي، سو ايترو ته اڃا ترو آهي جو ان تي جيڪر ڪجهه نه چئجي ته بهتر. عربيءَ مان سنڌيءَ ۾ لفظ داخل ٿيا آهن، تنهن کان ڪنهن کي به انڪار ٿي نٿو سگهي، پر انهن لفظن جي ڪري سنڌي تمدن کي ڪٿي طور عرب-تمدن جو سرهون منت سمجهڻ يقيناً زيادتي آهي. ٻن ٻولين جي هڪٻئي سان واهپي رهڻ ڪري ٻوليون هڪٻئي سان لفظن جي ڏي-وٺ ڪنديون آهن. تعجب آهي ته اسان جا عالم سنڌيءَ ۾ آيل عربي لفظن لاءِ ته ايترو بغاوت مڃائڻ جا عادي ٿي ويا آهن، پر ڪنهن به عالم اڄ تائين انهيءَ امڪان تي غور ڪونه ڪيو آهي ته سنڌيءَ مان ٻن کي لفظ عربيءَ ۾ داخل ٿيا، ۽ ڪي پنهنجي اصليت عربيءَ ۾ وڃائي چڪا آهن. شايد ان جو اهوئي سبب آهي ته هو سمجهن ٿا ته عربيءَ کي ”امتيازي درجو“ (privilege) حاصل آهي، ۽ اهو ڀلا ڪيئن ممڪن آهي ته عربيءَ ۾ سنڌي لفظ آيا هجن؟ پر جيڪي ماڻهو سمورين ٻولين کي — پوءِ سنڌي هجي يا عربي، تامل هجي يا تيلوگو — انسان جي ڳالهائڻ جو هڪجهڙو وسيلو سمجهن ٿا، سي ٻولين جي هڪٻئي سان ڏي-وٺ ڪنهن به تمدني عصبيت جي نگاهه سان ڪونه ٿا ڏسن. عربيءَ ۾ سنسڪرت لفظن جو نشان ”ڪافور“ وغيره جهڙن لفظن ۾ ملي ٿو، ساڳيءَ طرح سنڌيءَ جا به ڪي لفظ عربيءَ ۾ آيا آهن، بلڪ انهن مان ڪن کي ابتو ڪري عربيءَ مان سنڌيءَ ۾ آيل ثابت ڪرڻ

جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي، ۽ ڪن لفظن کي زوريءَ عربيءَ جو ٻج ڳنڍيو وڃي ٿو. ڊاڪٽر صاحب جيڪي لفظ مثال طور ڏنا آهن، انهن ۾ به اها دانسته ڪوشش نمايان آهي — يقيناً، لفظن جي اصليت کي ڳولي ڪيڏن جي پير يا ڪوشش کي ان ۾ ڪو دخل ڪونهي.

مثال طور، ’هاري‘ لفظ وٺو. اول ته ڊاڪٽر صاحب ان کي ’هارث‘ مان ثابت ڪرڻ ٿو گهري؛ پر خود کيس ئي شڪ ٿو ڄاڳي، ۽ ان کي ’هر‘ مان نڪتل ته چوي ٿو، پر عربي اسم فاعل جي قاعدي سان! ’هر‘ لفظ سڌو سنئون سنسڪرت ذاتوءَ جو آهي، جو هنديءَ ۾ ’هل‘ آهي، ۽ گجراتيءَ ۾ ”هڙ“ آهي. گجراتيءَ ۾ ته ان سان لاڳاپيل فعل به آهي — ’هڙوون‘، معنيٰ چُرڻ يا چورڻ، جو ڪيڙڻ جي معنيٰ ۾ به ڪم اچي ٿو — جيتوڻيڪ ڪيڙڻ يا هر ڏيڻ لاءِ گجراتيءَ ۾ عام استعمال ٿيندڙ فعل ’ڪيڙوون‘ آهي، ۽ ان مان ’ڪيڙوت‘ لفظ هاريءَ جي معنيٰ ۾ ٺهيو آهي. ڊاڪٽر صاحب ته عربيءَ جو ڄاڻو آهي، ان هولدي به فرمائي ٿو ته ’هاري‘ لفظ اسم فاعل آهي عربي اثر هيٺ ’هر‘ منجهان. ’هر‘ اسم آهي، ۽ اسم فاعل اسم مان نه پر فعل مان ٺهندو آهي. جيڪڏهن ’هاري‘ کي اسم فاعل سمجهجي ته به عربي گرامر جو اثر ته ظاهر ڪونه ٿو ٿئي، ڇو ته اسم مان اسم فاعل ٺاھڻ جو ته عربيءَ ۾ ڪوئي قاعدو ڪونهي! دراصل ’هاري‘ لفظ اسم صفت آهي، جنهن مان تملڪي اضافت جي معنيٰ ٿي لکري — ’هاري‘ معنيٰ ’هر وارو‘. اهڙن اضافتي اسمن ٺاھڻ لاءِ سنڌيءَ ۾ لفظ جي پويان ”ي“ گڏڻ جو عام قاعدو آهي. ڪن به — اڪرن لفظن ۾ وري پهرئين اکر جي زير کي ٻڌو ڪري، ”آ“ جو اچار پيدا ڪيو ويندو آهي: مثلاً، هر — هاري، مٿ — مائي = مٿ وارو، مڇ — ماڇي = مڇي وارو، وغيره.

جيڪڏهن ’هاري‘ کي اسم فاعل به تسليم ڪجي، ته پوءِ به اهو سنڌيءَ ۾ عام قاعدو آهي ته اسم جي پويان ”ي“ ۽ ”و“ گڏڻ سان اسم فعل ٺهندو آهي: جيئن مارڻ — مار — ماري، تياڳڻ — تياڳ — تياڳي، ڄاڻڻ — ڄاڻ — ڄاڻو، ترڻ — تر — تارو، وغيره. ’تارو‘ لفظ ۾ ’ت‘ جي زير کي ڊگهو ڪري ’تا‘ ڪيو ويو آهي. بلڪل اهڙيءَ طرح، ’هر‘ مان جيڪڏهن ’هاري‘ اسم فاعل آهي، ته خالص سنڌي قاعدن پٽاندر ’هر‘ جي ڪنهن فعل منجهان. جيئن ته گجراتيءَ ۾ ’هڙوون‘ لفظ اسان کي ملي ٿو، تيئن سنڌيءَ ۾ به ممڪن آهي ته ڪو فعل هجي، جنهن جي موجوده صورت ڪا منجي ويل ٿي پائجي. قديم سنڌيءَ جا ڪيترا ئي لفظ ائين صورت مٽائي چڪا آهن، يا استعمال مان نڪري ويا آهن. ”هڻ“ لفظ به غالباً الهيءَ لفظ سان لاڳاپيل آهي. ’هر‘ سان پنهنجي لاڳاپيل لفظ ”هڙ“ يا ”اوڙ“ به اهوئي پتو ڏئي ٿو ته ڪو فعل ”هڙڻ“ يا ”اوڙڻ“ جي لڪي پڳ هجي، جنهن مان اهي اسم نڪتا آهن. ”آلوڙڻ“ لفظ به معنوي لحاظ کان انهن لفظن سان لاڳاپيل پائجي ٿو. انهيءَ سڄيءَ اپٽار مان منهنجو مقصد صرف هيءُ آهي ته اسان جا عالم سڳورا پنهنجي ٻوليءَ جي هر لفظ جي اصليت کي ڪنهن ڌارينءَ ٻوليءَ سان منسوب ڪرڻ بدران جيڪڏهن اول پنهنجيءَ ئي ٻوليءَ جي سرمايي ۾ تلاش ڪن، ته هولد ڪين زياده سونهي.

شهر 'سکر' لاء به ڊاڪٽر صاحب عجيب نظريو پيش ڪيو آهي. سکر سان ملندڙ جلندڙ نالو ساڳئي وزن تي، 'بکر' ٻڌل آهي. تعجب آهي ته ان لاءِ ائين چوڻ ڇڏيو ويو آهي ته 'بکر' تي حضرت ابوبڪر رضي الله تعالى عنه — جنهن کي سنڌيءَ ۾ ابوبڪر رضه جي بدران، 'ڪ' تي زبر سان، 'ابوبڪر' رضه چيو ويندو آهي — جي ياد ۾ اهو نالو ٻيو، ۽ 'بکر' ڦري 'بکر' ٿيو آهي! عربي اثر ته ائين ئي ظاهر ٿئي ٿو! اهڙا نظريا ته بلڪل ان مثال وانگر آهن، جيئن شيڪسپيئر کي به ڪي ماڻهو خالص مسلمان ثابت ڪري 'شيخ پير بخش' سڏڻ لڳن ٿا! سنڌيءَ ۾ 'سکر' لفظ 'چڱو' جي معنيٰ ۾ ڪم اچي ٿو: ان ڏانهن شايد ڊاڪٽر صاحب جو ڌيان نه ويو ته مٿان انهيءَ معنيٰ سان اهو نالو شهر تي پئجي ويو هجي.

توراڙن ۽ ماڻن جي نالن ۾ ڊاڪٽر صاحب کي "چوٽائيءَ" کي "عربي ربح" جو ترجمو ڇوڻ جو موقعو ملي ويو آهي. جيڪڏهن 'ڪاسو' ۽ 'خرار' فارسيءَ مان امان وٺ استعمال ٿيا، ته اهو ڇو ضروري آهي ته 'چوٽائيءَ' لاءِ اسان 'ربح' جو ترجمو ڪيو؟ 'پائي'، 'توبو'، 'ڌڙي' وغيره به اسان جا ماڻ آهن. — انهن لاءِ شايد ڊاڪٽر صاحب کي عربي ۽ فارسي لفظ خيال ۾ نه آيو آهي، نه ته نه اها سڄي جدول عربن جي ثابت ٿي سگهي ها!

لفظن جي باري ۾ آءٌ هي چئي بحث ختم ڪرڻ ٿو گهران ته اها حقيقت آهي ته عربيءَ جا ڪي لفظ سنڌيءَ ۾ مروج آهن، پر اهڙا به ڪي لفظ آهن، جيڪي سنڌيءَ منجهان عربيءَ ۾ داخل ٿيا آهي، جن لاءِ ڊاڪٽر صاحب التوفرائي ٿو ته اهي عربيءَ مان آهن.

تمدن جي ميدان ۾ ڊاڪٽر صاحب جا نظريا ته گهڻيءَ لاءِ اهو سوچڻ تي مجبور ٿا ڪن ته ڊاڪٽر صاحب واقعي اهي ڳالهيون خود به مڃي ٿو، يا محض عربن جي برتري ثابت ڪرڻ لاءِ اهي مثال ويهي گهڙيا اٿس؟ مثال طور، سنڌ جي ماڻهن جي نالن تي عربي تمدن جو اثر وٺو. ان لاءِ ڏيکڻ ۾ وڃڻ جي ڪا ضرورت ڪانه ٿو سمجهان، ڇو ته برسر خود اها ڳالهه ايڏي غلط آهي جو ڪجهه لکڻ فضول آهي. عربن کان اڳ سنڌ جي ماڻهن جي نالن ۾ ڏاهر جي پٽ جو نالو "جسِين" ملي ٿو، جنهن لاءِ چچناسي ۾ ايترو به وضاحت سان لکيل آهي ته ڏاهر اهو نالو "شينهن کي اڪيلي سر وڙهي مارڻ" جي يادگار طور پٽ تي رکيو هو، ۽ ان جي معنيٰ آهي "شينهن جهڙو". ان منجهان نه صرف ڏاهر جي شجاعت ۽ دليري ثابت ٿي ٿئي (جا ڳالهه شايد ڊاڪٽر صاحب جي نظريي موجب فقط عربن جو ورثو آهي)، پر ٻئي طرف سنڌي ماڻهن جي نالن — "شينهن" وغيره جهڙن امتيازي نالن — جو هتو ٻڌل پوي ٿو. دنيا جي ڪيترين ئي قومن ۾ جانورن، پکين ۽ وڻن ٿڻن جا نالا ماڻهن تي رکيا وڃن ٿا — مثلاً انگريزن، فرينچن، ۽ ٻين يورپي ملڪن ۾ 'فاڪس' (لومڙ)، 'وولف' (بگهڙ)، 'ليوبتل' (نئين لڙائي)، 'نائينگيل' (بلبل)، 'گولڊسمت' (لوهار)، ۽ ٻ (ڪاٺ)، وغيره، ماڻهن جا نالا آهن. ڇا اهي نالا به عربي نالن جو عڪس ۽ اثر آهن؟

ان بعد ڊاڪٽر صاحب چوپائي مال ۽ وهڻن جي شوق ۽ انهن جي نالن جو ويهي ذڪر ڪيو آهي. ان لاءِ به آءٌ ايترو ئي چونڊس ته سنڌ زرعي ۽ چراگاهي ملڪ هو ۽ آهي، جنهن ۾ چوپائي مال ۽ اُٺن گهوڙن کي عوام جي زندگيءَ ۾ وڏي اهميت آهي، ۽ چوپائي مال لاءِ سندن پيار ۽ شوق عربن کان گهڻو پراڻو آهي. رڳو ڊاڪٽر صاحب ”ڳوٺ“ لفظ جي تاريخ ۾ اونهو وڃي هاءِ ته کيس سنڌ جي ماڻهن جي چوپائي مال ڌارڻ جي مڪمل تاريخ ملي ٿي ها. ويدن ۾ اسان کي سموري سنڌو واديءَ جي تعريف ۾ هي ٽڪرو ملي ٿو:

“The Sindhu is rich in horses, rich in gold ornaments well-made, rich in wood ever fresh abounding in Silama plants and the auspicious river wears honey-growing flowers.” *Reg Veda*, x75, Prof. Wilson's translation.

جنهن ملڪ جي تهذيب ايتريقدر قديم هجي، جنهن جي تهذيب قديم زماني ۾ به ايتري شاهوڪار هجي، ان جي ٻوليءَ جي خزاني ۾ به يقيناً اوتراڻي قديم ۽ بيشمار تمدني لفظ هوندا. وهڻن جو پيار سنڌي قديم تمدن جي هڪ خاص نشاني آهي. شايد ئي ڪنهن ٻيءَ زبان ۾ وهڻن کي سڏڻ لاءِ اهڙا مٺا ۽ پاڻوهر پريا لفظ ملندا — پٿاري، سپاڳي، اما، پٽ، وغيره. اهو سڀ وهڻن جو پيار اسان جو قديم تمدن ورتو آهي. تمدني طرح سنڌ عربن کان گهڻو اڳ ايتري بلنديءَ تي هئي، جو عرب اڄ تائين ان جي ڪا پتي به حاصل نه ڪري سگهيا آهن. اهڙي شاهوڪار تمدن ۾ گهوڙن ۽ اُٺن جا مختلف نالا، ۽ تمدني زندگيءَ جي جزئيات جا بيشمار نالا، خود پنهنجي ئي ماحول جي پيداوار آهن. نه ڪم ڪنهن ڌارئين تمدن کان اڌارا ورتل. ڪا زبان ڪنهن ڌارئين تمدن جو اثر قبول ڪندي آهي، ته انهيءَ جي ئي زبان ۾. سنڌيءَ ۾ مينهن، ڍڪين، اٺن، گهوڙن، هاڻين وغيره جا بيشمار نالا آهن، ۽ انهن نالن مان اڪثر خالص سنڌيءَ ۽ سنسڪرت سان لاڳاپيل آهن. خود ڊاڪٽر صاحب به قبول ڪري ٿو ته ”سنڌ پنهنجي طبعي بناوت جي لحاظ کان عرب جهڙي هئي“، ان ڪري طبعي جزئيات به ساڳيا هئا، ان ڪري انهن جو تفصيل ٻنهي تمدنن ۾ موجود هو. عربن کان اڳ به اهو تفصيل ۽ ماحول موجود هو، ۽ عربن کان پوءِ به موجود هو، بلڪ سنڌ جو اهو ماحول عرب ماحول کان گهڻو گهڻو وسيع ۽ مختلف قسمن جو هو. ان ڪري جزئياتي نالا ۽ اسم عربي تمدن هيٺ نه، پر اصلوڪي طرح سنڌي تمدن جي پيداوار آهن. ساڳيءَ طرح، سنڌ جي ٻهراڙيءَ جي زندگيءَ جا اصطلاح — ٻير ڪڍڻ، نڪت ٺهراڻ، ڏک ڏورڻ، ڪوهيون ۽ ٽوڪڻائڻ، جهوڪ جون باهيون ٻارڻ، وغيره — سنڌ جي زرعي، ڪوهستاني، سامونڊي، ريگستاني ۽ سرسبز وادين جي پيداوار واري ماحول جي عڪاسي ڪن ٿا.

ڊاڪٽر صاحب خواهه ميخواه جتي ڪٿي ائين ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته سنڌي ماڻهو هر سٺو اخلاق عربن کان سکيا، پر جيڪڏهن علم الاسان جي نظر سان ڏٺو وڃي ته مهمان نوازي وغيره قبائلي اوصاف آهن، جيڪي لسٻ ۽ ڀڳ هراڙي تمدن ۾ پنهنجيءَ پنهنجي صورت ۾ موجود هئا ۽ آهن. معاشي ارتقا ۽ معاشي ضرورتن جو وڌڻ، انهن وصفن جي

ختم ٿيڻ جو ڪارڻ آهي، عربن يا ٻيءَ ڪنهن حملہ آور قوم جي اچڻ جو انهن جي پيدا ٿيڻ ۽ ختم ٿيڻ سان ڪو واسطو ڪونهي.

افسوس ته اهو آهي جو ڊاڪٽر صاحب اسان جي خالص سنڌي شاعريءَ ۾ به عربي شاعريءَ جي تمثيلن ڳولڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. مثال طور، ڊاڪٽر صاحب عربي شاعرن جي پنهنجي محبوب جي گهڻيءَ کي ڏاڇيءَ جي گهڻيءَ سان مشابھت ڏيڻ جي تمثيل پيش ڪئي آهي. شڪر آهي ته سنڌي شاعرن مان ڪنهن به ڪنهن سنڌي محبوب جي گهڻيءَ کي ڏاڇيءَ جي گهڻيءَ سان تشبيهه نه ڏني آهي، ڇاڪاڻ ته ان جي گهڻن ۾ انساني سونهن صرف عربن کي ئي نظر اچي سگهي ٿي. ڊاڪٽر صاحب سانوڻ فقير جو مثال ڏنو آهي، تنهن ۾ هن سٽ — ”جويون جيسلمير جون، آئي ڪل ڪنوت“ — ۾ ’ڪنوت‘ منجهان مقصد ڪنوت جي گهڻي نه، پر ڪنوت ان جي چنچلنا ۽ مستاني چال ڏانهن اشارو آهي.

ڊاڪٽر صاحب اسان جي ٻوليءَ جي علم ادب جي واڌاري جو جيڪو بيان ڏنو آهي، ان مان ته فقط ايترو ئي ثابت ٿي سگهيو آهي ته ويچارن عربن ته سنڌيءَ لاءِ ڪجهه به ڪونه ڪيو، البت ڪن سنڌي عالمن عربي علم ۾ واڌارو ضرور آندو. سنڌ حساب ڪتاب جي علم ۾ عربن کان اڳي هئي — جيئن ابن نديم جو حوالو ثابت ڪري ٿو. هونئن به تاريخي طرح اهو ثابت ٿي چڪو آهي ته عرب تنهن زماني مطابق اعليٰ حسابي علم هندستان منجهان سکيا: ۽ جيئن ته هندستان ۾ سڀ کان اول سندن واسطو سنڌ سان ٿي رهيو، ان ڪري هو اهو علم سنڌ منجهان سکيا. ان سلسلي ۾ به آءٌ ائين ڪونه چوندس ته ڪو سنڌين عربن جي علم ادب تي ڪو ٿورو يا احسان ڪيو؛ ڇاڪاڻ ته انساني ارتقا ۾ قومون هڪٻئي سان تمدني ۽ علمي ڏي-وٺ ڪنديون رهيون آهن، ۽ ان ۾ ڪا فخر جي ڳالهه آهي ته محض اها ته اهي ڇيڙون السانڌات جي مجموعي ترقيءَ ۽ تمدن جي واڌاري جو اهڃاڻ آهن.

سڀ کان عجيب ڳالهه سنڌ جي نام نهاد پهرئين شعر متعلق آهي، جنهن تي نه رڳو ڊاڪٽر صاحب پر ٻين ڪن عالمن به ويهي اجائي دماغ سوزي ڪئي آهي. اهو شعر آهي — ”اره بره ڪنڪره.....“. انهيءَ شعر جي روايت خالص عرب مؤرخن جي لهج تي آهي، يعني اها روايت پنجن کان به مٿي راوين وٽ سڀنيهن هلندي آئي آهي، ۽ ان کان پوءِ ”روضه العقلا“ جي مصنف وٽ پهتي. روايت ايتري ڪمزور آهي جو ان کي تاريخي درجو ڏيڻ ئي زيادتي آهي. ان کان سواءِ، جيئن ڊاڪٽر صاحب خود به اعتراف ڪيو آهي، هن شعر جا لفظ سمجهه ڪافي ٻاهر آهن. تاريخي طرح ڪڏهن ان کي يحييٰ سان منسوب ٿو ڪيو وڃي ته ڪڏهن سندس پٽ فضل برمڪيءَ سان! ان بعد هڪ ٻيو مؤرخ ان کي پيغمبر صلعم ڏانهن منسوب ڪري، حضرت بلال رضه جو چيل ڄاڻائي ٿو. جيتريقدر ان جي معنيٰ جو تعلق آهي، ان مان ته اهوئي يقين ٿئي ٿو ته اهو پيغمبر صلعم جي شان ۾ چيل آهي. ٻوليءَ جي صورت به حبشي ٻوليءَ جهڙي آهي.

لسالي عالمن ٻولين جي گروه بندي ڪندي اهو ڄاڻايو آهي ته آفريڪي ٻولين ۾ اها هڪ عام خصوصيت آهي ته هر وزن اڳياڙيون ۽ پڇاڙيون نحوي اعتبار کان جملن جو خاص امتياز آهن. جيڪڏهن ڪا صفت استعمال ڪرڻي هوندي ته ان جي پڇاڙي جملي جي سمورن لفظن جي پويان گڏبي آهي. جملي جي مختلف نحوي صورتن — اضافي، توصيفي ۽ تشبيهي — ۾ مختلف ڀر مقرر ٿيل اڳياڙيون ۽ پڇاڙيون ڪم آنديون وڃن ٿيون. هن جملي ۾ پڻ ظاهر ٿئي ٿو ته ”ڪراڪري“ لفظ کان سواءِ سمورن لفظن ۾ ”ره“ پڇاڙي ڪم آيل آهي، ۽ غالباً اهو ’ڪراڪري‘ لفظ به ”ڪراڪره“ آهي، جو ڪاتبن جي غلط لکڻ سان ’ڪراڪري‘ بنجي ويو آهي — ۽ ان طرح ’ره‘ پڇاڙي سڀني لفظن ۾ ثابت ٿئي ٿي. ان لحاظ کان به اهو ظاهر آهي ته اهو جملو ڪنهن آفريڪي زبان جو — ۽ غالباً حبشي ٻوليءَ جو — آهي. اهو جملو حضرت بلال رضه جي مرقد مبارڪ تي لکيل آهي. اهي سمورا اهڃاڻ انهيءَ نتيجي جي تائيد ڪن ٿا. تاريخي طرح جيئن ته سموريون روايتون ڪمزور آهن، ان ڪري معنوي توڙي لساني اعتبار کان ”ابن نورالدين“ جي روايت کي وڌيڪ اهميت حاصل آهي. ڊاڪٽر صاحب کي آخ اها ئي گذارش ڪندس ته ان نقطه نگاهه کان جيڪڏهن پاڻ حبشي ٻوليءَ تي ڪا ڪوجنا ڪرڻ فرمائيندا ته لاشڪ سندن محنت ٻارآور ٿيندي!

ان شعر (يا چون-چون جي مرثي؟) منجهان ڊاڪٽر صاحب جيڪي انومان ويهي ڪليا آهن، انهن جي منطقي يا علمي حيثيت ڪاٺي ڪانه آهي. اول ته اهو سنڌي ٻوليءَ جو شعر آهي ئي ڪونه، ان ڪري ٻيا سمورا نتيجا به ان جي بنياد تي برخود غلط آهن. سنڌي ٻوليءَ ۾ شعر چون جي صلاحيت عربن جي ڪري نه، پر جيئن دنيا جي ٻيءَ هر ڪنهن ٻوليءَ ۾ ٿيو آهي تيئن، پنهنجي ملڪ ۽ ماحول جي سادن سباجهن انسانن، سندن هڪٻئي سان قرب ۽ پيار، سندن امن پسنديءَ، سندن گوناگون زندگيءَ جي سونهري پهلوئن، ۽ سنڌي تمدن جي موسيقيءَ ۽ فن جي طفيل پيدا ٿي هئي، ۽ عربن کان صديون اڳ پيدا ٿي چڪي هئي. افسوس صرف اهو آهي ته ان جو تاريخي رڪارڊ ڪونه ٿو ملي. آخ ته ائين به چوندس ته انهيءَ جو سبب به عرب ئي هئا. سنڌ ۾ اچڻ وقت عربن ۾ هڪ نئون جذبو ڪارفرما هو، ۽ مذهبي روايتن جي ڪري، سنڌ جي تمدن جي نفون لطيف ڪي ڪا ترقي ڏيارڻ بدران ٻيا انهن جي ڪا همت افزائي ڪرڻ بدران، انهن جو بنهه خاتمو ڪري ڇڏيائون. سنڌ موسيقيءَ، رقص ۽ شعر شعريت جي سرزمين آهي — ۽ اهي چارئي شيون ابتدائي عربن هٿان، شرعي نگاهه کان يقيناً عتاب هيٺ آيون هونديون. اهي لطيف فن وري به تڏهن آهڙي سگهيا، جڏهن سنڌ تي وري مقامي ماڻهن جو راج قائم ٿيو. اهو ئي سبب آهي جو عربن جي زماني کان وٺي مقامي راج تائين شعر، موسيقيءَ ۽ رقص جو اسان وٽ ڪوبه تاريخي رڪارڊ ڪونه ٿو ملي؛ پر عربن کان پوءِ رفتي رفتي سنڌ جي تمدني زندگيءَ ۾ جان اچڻ جا نشان ملڻ لڳن ٿا.

سنڌي ٻوليءَ لاءِ انگريزن جي زمالي ۾، يا ان کان ڪجهه عرصو اڳ، عربي رسم الخط محض حالتن جي بنا تي رائج ٿيو. هڪ ته مسلمانن جي سنڌ ۾ اڪثريت هئي، ۽ جيئن ته سندن مذهبي تعليم عربيءَ ۾ ٿيندي هئي، ان ڪري عربي رسم الخط ئي ڪارآمد ۽ بهتر سمجهيو ويو. ان کان سواءِ ڪجهه سنڌي ادب جيڪو مخطوطن ۾ بند ٿيو پيو هو، اهو به عربي رسم الخط ۾ هو. ان ڪري، عربي لهي وقت جي تقاضائن جي ڪري رائج ٿي ويئي. عربي رسم الخط جديد زمالي جي تقاضائن موجب يقيناً هڪ غور ترقي يافته بلڪه تنزل ڏانهن مائل رسم الخط آهي — ساڳي حالت ناگري لهيءَ سان آهي. پر جيئن ته اسان جو سمورو ادبي سرمايو عربي لهيءَ ۾ محفوظ ٿي چڪو آهي، ان ڪري ان کي ڇڏڻ ادبي آپگهات وارو مثال ٿيندو. البت ان ۾ جيڪي بي ضرورت اکر ۽ لفظ آهن، جيڪي سنڌي ٻوليءَ تي عربيءَ (۽ فارسيءَ) جي فوقيت قائم رکڻ کان سواءِ ٻيو ڪو خاص ڪارج پورو ڪونه ٿا ڪن، اهي يقيناً جديد دور جي تحريري ۽ طباعتي، علمي ۽ ادبي تقاضائن موجب ٻوليءَ جي ترقيءَ ۾ حائل آهن، ۽ انهن کان جيڪڏهن ڪنهن طرح ٻوليءَ جا پستو آڃا ٿين ته چڱو. ڪاش، سنڌيءَ جا اهل علم حضرات ان نُڪتي تي ڪجهه سوچين! ڊاڪٽر صاحب لاءِ، لفظن جي تلفظ ۾ ڪن ماڻهن جي ڀاتائيءَ ۽ زبان جي ڪمزوريءَ سبب، سمورن سنڌ وارن کي غلط اچار ڪندڙ چوڻ مناسب نه هو. سنڌي ٻوليءَ ۾ ’ش‘ ۽ ’ج‘ ٻئي اکر عام هئا، ۽ جيڪڏهن ڪو ماڻهو زبان صحيح نه اٿلڻ ڪري ڪي اچار نه ڪري سگهيو ته ان کي طعنو ڏيڻ انهن لاءِ ئي زيب وارو هو، جي هونئن ئي پاڻ کان سواءِ دنيا کي ’گونگو‘ سڏڻ جا عادي هئا، حالانڪ اچارن ۽ آوازن جي لحاظ کان ته هو پاڻ ئي سڀ کان وڌيڪ گونگا هئا ۽ آهن. ايتريقدر، جواج تائين ڪافي عرب، اسان جا پنهنجا آواز اچارڻ ته درڪنار، خود پنهنجي ’ج‘ جو صحيح اچار ڪري نٿا سگهن — مثلاً، ’مسجد‘ کي ’مسكد‘ ۽ ’جمال‘ کي ’گمال‘ وغيره اچارين ٿا. ان ڪري، ڇا، ائين چوڻ صحيح ٿيندو ته عربيءَ ۾ ’ج‘ شايد آهي ئي ڪونه! اها ساڳي عربي الف-بي موجود رکندي، ۽ سنڌين سان به سو ورهين کان مٿي لاڳاپي هئڻ جي باوجود، عربن جي زبان صاف نه ٿي سگهي آهي. اڄ تائين ڪنهن عرب کي انگريزي يا ڪا ٻي زبان ڳالهائيندي ٻڌو ته اوهان کي ان جو يقين ٿي ويندو. تنهنڪري، ائين چوڻ ته عربن جي صحبت ۾ اچڻ يا عربي رسم الخط جي رائج ٿيڻ سبب سنڌ وارن جا اچار صحيح ۽ صاف ٿيا، بلڪل غلط آهي.

جيتريقدر اعرابن جو تعلق آهي، سو محض عربي لهيءَ کي اختيار ڪرڻ ڪري ائين ٿو چيو وڃي ته اهي اعراب سنڌيءَ کي عربيءَ کان مليا. رسم الخط جي حد تائين ته اهو صحيح آهي، باقي اچارن تي عربيءَ جي اثر ثابت ڪرڻ لاءِ اهو ڪو دليل ڪونهي. سنڌيءَ جا اچار اصل کان اهي ئي آهن — ايتريقدر جو سنڌيءَ جي ڪنهن به اسم جو آخري حرف ساکن ڪونهي. ان جي برعڪس، عربيءَ جي اڪثر اسمن جا آخري حرف ساکن آهن، جي پڻ سنڌيءَ ۾ سمائجڻ سان متحرڪ ٿي پون ٿا. عربيءَ بدران جي ڪو ٻيو رسم الخط اختيار ڪجي ها ته الهي ۾

به لازمي طرح اهڙيون ڪي مائٽائون، لاکنائون يا نشانين قائل ڪجن ها، جيڪي لفظن جي متحرڪ اکرن کي چٽو ڪري بيهارين. ڊاڪٽر صاحب جيڪي مثال اعرابن جي ڦيرگهير جا ڏنا آهن، انهن مان ته ڪوبه مطلب ڪونه ٿو نڪري، ۽ نه ئي ڪجهه ثابت ٿئي ٿو—سواءِ انهيءَ جي ته سنڌيءَ جي نحوي بناوت نرالي آهي. خود ڊاڪٽر صاحب جيڪي مثال ڏنا آهن، انهن جي نحوي بناوت جون صورتون به مختلف آهن. هت آءُ فقط ٻه مثال ئي ڏيندس. ڊاڪٽر صاحب مردن جي نالن مٿڃڻ جو جيڪو مثال ڏنو آهي، ان ۾ مردن (۽ زالن) جي نالن جي ڪا خصوصيت ڪانهي، بلڪ لفظن جي خصوصيت آهي. سنڌيءَ جا لفظ مختلف نحوي بناوتن پٽاندر مڻي يا غير مڻي آهن. اهو اصول ماڻهن (مردن ۽ زالن) جي نالن سان به لاڳو آهي. انهن ڦيرين گهيرين کي لساني ماهرن انگريزيءَ ۾ ”فليڪشن“ (flexion) سڏيو آهي، جيڪي ٻوليءَ جي مقرر اصولن موجب عمل ۾ اينديون آهن. مثال طور، ڊاڪٽر صاحب مردن جي اهڙن نالن جو ذڪر ڪيو آهي، جن جو آخري اکر ’و‘ آهي—جيئن ’الهڏنو‘، ’الهڏنا‘ ۽ ’الهڏني‘ وغيره ۾ ’و‘ مٿجي مختلف صورتون اختيار ڪري ٿو. پر ڪي سنڌي نالا ’و‘ پڇاڙيءَ ۾ هوندي به مختلف ’فليڪشن‘ جو مثال پيش ڪن ٿا—۽ انهن جي ’و‘ جي تبديلي ’آ‘ جي وڌاءَ سان ٿئي ٿي: مثلاً ’ڪڏو‘، ’علو‘، ’اِسو‘ وغيره نالا ندائي صورت ۾ بلڪل ڪونه ڦرندا، ۽ ’اي ڪڏو‘، ’اي علو‘، ’اي اِسو‘ وغيره ئي رهندا. مفعولي صورت يا جريءَ ۾ ’آ‘ جو اضافو ڪرڻو پوندو: مثلاً، ’ڪڏوءَ جو پٽ‘، ’اِسوءَ جو پٽ‘، ’علوءَ کي چيم‘ وغيره—انهن ۾ ’آ‘ يعني ’آ‘ جو اضافو ڪرڻو پوي ٿو. ساڳيءَ طرح، زالن جا نالا به فقط صورت فاعلي ۾ مڻي آهن—پر ٻين صورتن ۾، برعڪس عربيءَ جي، غير مڻي آهن. مثلاً، ڊاڪٽر صاحب جي ڏنل مثال ۾، ’بالو آئي‘: فاعلي حالت ۾ ’بانو‘ لفظ ڪونه ٿو مٿجي؛ پر ’بانوءَ کي چيم‘ يا ’بانوءَ جو پٽ‘ وغيره ۾ ’آ‘ يا ’اِ‘ جو اضافو ٿئي ٿو. ڊاڪٽر صاحب جا ان جي صورت ’بانو کي چيم‘ يا ’بالو جو پٽ‘ (’آ‘ کان سواءِ) ڏني آهي، سا غلط آهي. ان مثال ۾ به ’بانو‘ لفظ ’بانوءَ‘ بنجي وڃي ٿو. اها به اعرابن جي نحوي تبديل آهي، ان جو مردن ۽ زالن جي نالن (مذڪر ۽ مؤنث) سان ڪوبه خاص واسطو نه آهي. هن سلسلي ۾ ڊاڪٽر صاحب جو ڏنل هڪڙو مثال پڙهندڙن جو ڌيان لهي: ”احمد آيو“ (فعل لازمي)، ۽ ”احمد چيو“ (فعل متعدي). سنڌيءَ ۾ ته لفظ ’احمد‘ کي زير اعراب سان قبوليو ويو آهي، ۽ ڇاڪاڻ ته زير اعراب وارا سڀ لفظ سنڌيءَ ۾ مڻي آهن، تنهنڪري هتي به چئبو ”احمد آيو“ ۽ ”احمد چيو“. هن سلسلي ۾ جو ڪجهه ضميرن متعلق ڊاڪٽر صاحب هلندي هلندي انڪشاف ڪرڻ فرمايو آهي، تنهن جي ته ڳالهه ئي ڪهڙي! بهتر آهي ته ڊاڪٽر صاحب پاڻ ان تي ٻيهر سوچين—ڇاڪاڻ ته قائل ڪيل نتيجي کان ٻنهي ڪنهن نتيجي تي مندن رسائي ٿيندي!

مٿين مثالن مان ظاهر ٿي چڪو هوندو ته ڊاڪٽر صاحب جا اهي لفظ ته ”سنڌي ٻولي جو هيءَ فنِ اعراب، عربي ٻوليءَ جي گهري اثر جو نتيجو آهي“—سنڌي گرامر متعلق غلط فهمين

تي مڻي آهي، ۽ انهن لاءِ وٽن ڪوبه علمي جواز ڪونهي.

گرامر جي جڙن ۽ ڀاڱن تي عربي اثر ظاهر ڪرڻ ۾ ڊاڪٽر صاحب ڪي ته ٻنهي هڪٻئي قسم جا مثال ڏنا آهن — ۽ سچ پچ ته ڊاڪٽر صاحب جهڙي عالم مان اها اميد ڪانه هئي ته عربي اثر جماعتن خاطر پاڻ علمي مناسبت کي به وساري ويهندا.

’نار‘ لفظ سنڌو سنئون سنسڪرت جي لفظ ’نار‘ سان لاڳاپيل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ”زمين جي سوراخن مان نڪرندڙ پاڻيءَ جون ڌارون“. پاڻيءَ سان انهيءَ تعلق جي بنياد تي سنڌي لفظ ’نار‘ ٺهيو آهي، نه ڪه ’ناعوره‘ منجهان نڪتو آهي. عربن شايد ’نار‘ پهريون ڀيرو ايران يا سنڌ ۾ ئي ڏٺو هوندو. ٻين مثالن منجهان ڪيترا ئي لفظ اهڙا آهن، جيڪي سنڌيءَ منجهان عربيءَ ۾ داخل ٿيا آهن، جن جي تحقيق متعلق آءٌ اڳي ئي عرض ڪري آيو آهيان.

حيرت آهي ته ڊاڪٽر صاحب ’سوريه‘ ۽ ’آشچريه‘ مان ’سورج‘ ۽ ’اچرج‘ لفظن کي عربي اثر جو نتيجو ظاهر ڪيو آهي! ان لاءِ دليل ڪوبه ڪونه ڏنو اٿن، ان ڪري آءٌ ڪين ايترو عرض ڪندس ته پاڻ لساني طرح حرفن جي مٽائڻ جي تاريخ جو ملاحظو فرمائين. سنسڪرت جي ’يه‘، پراڪرتن ۾ ’ج‘ ۾ ڦرندي آهي، ۽ ان ’يه‘ جو اچار ٿي ’ي‘ ۽ ’ج‘ جي وچ جو آهي، جنهن کي ٻين ٻولين ’ج‘ ۾ تبديل ٿي ڪيو آهي — انهيءَ ئي بنا تي ’سوريه‘ لفظ ’سورج‘ ۽ ’آشچريه‘ ’اچرج‘ بنيو آهي. اها تبديلي عربن کان اڳ، صديون اڳ ٿي چڪي هئي. اهڙا سوين لفظ ڊڪشنرين ۾ (فقط سنڌيءَ ۾ نه، پر سرهندي، گجراتي، ٻينگالي وغيره ۾) ڌاتن سوڌا موجود آهن. يڌ — جڏ، ڀنتر — جنتر، ڀاترا — جاترا، ڀر — جر، ڪاريه — ڪارج، وغيره: اهي سمورا لفظ الهيءَ اصول تي مٽيا آهن، ۽ اها تبديلي سنڌيءَ کان سواءِ ٻين پراڪرتن ۾ پڻ عربن کان گهڻو اڳ ملي ٿي.

ضميرن متعلق ڊاڪٽر صاحب جن فرمائين ٿا ته ’هو‘ ۽ ’آءٌ‘ عربي الاصل آهن. وري به شڪر آهي جو ”غالباً“ لفظ ڪم آڻي، ڪجهه شڪ جي گنجائش رکي اٿن. ’هو‘ جي لاءِ ته پاڻ ڪو دليل ئي ڪونه ڏنو اٿن. سنڌيءَ ۾ ’هو‘ ضمير غائب، ضمير اشاري ڏور جي صورت آهي، جنهن کي غالب طور استعمال ڪجي ٿو. ’آءٌ‘ لاءِ پاڻ فرمائين ٿا ته ’آءٌ‘ عربي ”آنا“ جو سنڌي نمونو آهي، ۽ منصوره ۽ ڊيبل ۾ عربن جي موجودگيءَ ڪري ڪم اچي ويو! اهو خيال به سندن انهيءَ نظريي تي ٻڌل آهي ته عربن کان اڳ سنڌيءَ ۾ نه فعل هئا، نه ضمير — مطلب ته سنڌي گولڪا هئا! رڳو حرف صحيح ۾ پنهنجو مطلب ادا ڪندا هئا، ۽ جيئن ته ’آءٌ‘ ۾ سمورا حرف علت آهن، ان ڪري يقيناً عربيءَ مان اصليت اٿس!

’آءٌ‘ لفظ، سنسڪرت جي ’اهم‘ لفظ مان نڪتل آهي — جنهن جي معنيٰ آهي ’آءٌ‘. انهيءَ ’اهم‘ منجهان انگريزي ’آئي‘ (I)، اٽالين ’آئيو‘، گجراتي ’هون‘، ماڳڌي ’هئون‘ ۽ سنڌي ’آءٌ‘ نڪتل آهن. ان جي هڪ جڙ ’م‘ منجهان سنڌي ’مون‘، انگريزي ’مي‘ (Me)

وغیرہ نڪتل آهي، جنهن جي نحوي صورت هوبهو ساڳي آهي، جيئن اڳتي مثالن منجهان ثابت ڪندس.

سنسڪرت 'اھر' لفظ مختلف پراڪرتن ۾ مختلف صورتون اختيار ڪيون آهن؛ پر انهن صورتن ۾ لساني اصولن موجب ڪو خاص فرق نه آهي. پراڻيءَ ماڳڙي پراڪرت ۾ ان جي صورت آهي "هنئون". ڏهين صدي عيسويءَ جي هڪ ماڳڙي (بهار علائقي جي) شاعر "سڌ تلوپاد" جو هڪ شعر هيٺ مثال طور ڏجي ٿو:

"هنئون جڳ، هنئون ٻُڌ، هنئون نرنجن،

هنئون امڻس آر ڀو-ڀن-جڻ!"

(آئون جڳ، آئون ٻُڌ، آئون نرنجن، آئون امڻس ۽ ڀو-ڀن-جڻ!)

— يعني 'آ' ئي دنيا آهيان، 'آ' ئي ٻُڌ آهيان، 'آ' ئي نرنجن ايشور آهيان، 'آ' مانسڪ اڪرتا آهيان، 'آ' ئي ڀو ڀڄندڙ يعني ڏک دور ڪندڙ آهيان. ['ڪهاڻي'، بمبئي، ڌياري نمبر، ۱۹۵۹ع، ص ۱۳۷]

گجراتيءَ ۾ ان جي صورت آهي 'هون' ۽ سنڌيءَ ۾ 'آئون' يا 'آئون'. الهن صورتن جي نه رڳو لساني صورت هڪجهڙي آهي (ڇاڪاڻ ته سنڌيءَ ۾ ڪيترن سنسڪرت لفظن جي 'ه' منجھي 'آ' ٿي ويندي آهي)، پر الهن جي نحوي صورت به ساڳي آهي. هت 'آ' فقط گجراتيءَ جو ئي مثال ڏيندس، جو اهو ئي هن وقت منهنجي سامهون آهي. سنڌيءَ توڙي گجراتيءَ ۾ ضمير واحد متڪلم جون ٻه صورتون آهن: سنڌيءَ ۾ 'آءُ' ۽ 'مون'، ۽ گجراتيءَ ۾ 'هون' ۽ 'مين'. اهي ٻئي صورتون سنسڪرت جي 'اھر' ۽ 'مر' مان نڪتل آهن. سنڌيءَ جو 'مان' سنسڪرت 'ميا' مان نڪتو آهي، ۽ ان جي نحوي صورت فعلن جي حالتن کان آزاد آهي— ۽ 'آءُ' کان مختلف ٻه وسيع آهي. انهن جي باهمي فرق جو پتو چٽيءَ طرح فعلن جي حالتن ۽ زمانن منجهان پوي ٿو. هت 'آءُ' انهيءَ فرق کي واضح ڪرڻ لاءِ فقط هڪ ئي مثال ڏيندس، ۽ اهو آهي زمان ماضيءَ جو مثال. ٻين زمانن ۾ جيئن ته 'مون' جو استعمال ڪونه ٿو ٿئي، ان ڪري اهو هڪڙو ئي مثال ڪافي سمجهان ٿو. جيڪڏهن فعل متعدي آهي ته ان جي زمان ماضيءَ ۾ ضمير متڪلم واحد هميشه 'مون' (يا 'مان') ڪم ايندو ۽ نه 'آءُ'؛ پر جيڪڏهن فعل لازمي آهي ته 'آءُ' (يا 'مان') ڪم ايندو، ۽ نه 'مون'. مثال طور، 'مون رهيو ڏٺو' يا 'مون مالي کاڌي'. اتي 'مون' جي بدران 'مان' ڪم آڻي سگهجي ٿو (ڇاڪاڻ ته اهو فعل جي حالت کان آزاد ۽ مبني آهي)، پر الهن جملن ۾ 'آءُ' استعمال ڪرڻ غلط آهي. 'آءُ رهيو ڏٺو' يا 'آءُ مالي کاڌي'— سنڌيءَ ۾ اهو استعمال غلط آهي. ٻئي طرف، فعل لازمي ۾ ان جو استعمال بلڪل ابتڙ آهي. 'آءُ آيس' يا 'آءُ ويس'— اهي جملا صحيح آهن— اتي 'مون' ڪم آڻڻ غلط ٿيندو. ('مان' ضمير، ٻنهي قسمن جي فعل ۾ استعمال ٿي سگهي ٿو.) هوبهو ساڳي نحوي ڪيفيت گجراتي 'هون' ۽ 'مين' ضميرن جي آهي. فعل متعدي ۾ سنڌيءَ جي 'مون' بدران 'مين' ڪم ايندو،

۽ لازمي فعل ۾ سنڌي 'آڻ' جي جاءِ تي 'هون' ڪم ايندو. ان جي ابتڙ استعمال، سنڌي ۽ والنگر غلط ٿيندو.
مثال:

(۱) مين رهيو آهيو.

(مون رهيو ڏٺو). ————— متعدي

(۲) هون آويو.

(آڻ آيس). ————— لازمي

پهرئين مثال ۾ 'هون' استعمال ڪرڻ غلط آهي، ۽ ٻئي مثال ۾ 'مين' ڪم آڻڻ غلط ٿيندو. هنن مثالن ۽ وضاحت مان اميد ته پڙهندڙن توڙي ڊاڪٽر صاحب جن کي معلوم ٿي ويو هوندو ته اهي لفظ 'آڻ' ۽ 'هون' نه صرف معنوي ۽ لساني اعتبار کان ساڳيا آهن، پر انهن جي سموري نحوي ڪيفيت پڻ اها ئي ساڳي آهي. ظاهر آهي ته انهن ٻنهي جو ماخذ ساڳيو آهي — ۽ اهو ماخذ آهي سنسڪرت 'اهم'، ۽ نه عربي 'انا'!

ڊاڪٽر صاحب سنڌي ٻوليءَ جي پڇاڙين متعلق جيڪي فرمايو آهي، سو به صحيح نه آهي. مون اڳي ئي سنسڪرت فعلن جي ٻويان ضميري پڇاڙين جا مثال ڏنا آهن، ۽ اهو ثابت ڪيو اٿم ته اسان جون سموريون پڇاڙيون هوبهو سنسڪرت واريون آهن — ۽ سنڌي انهن کي قائم رکندي آئي آهي. انڊو-يورپين ٻولين جي تاريخ مان پتو پوي ٿو ته شروع شروع ۾ سمورين ٻولين جي فعلن ۾ اهي پڇاڙيون گنديل هيون، ۽ ٻوليون ارتقا ڪنديون اهي پڇاڙيون ڇڏينديون آيون آهن، ۽ اڄ يورپي ٻولين ۾ ڪو ڇڏو مثال ملندو جنهن ۾ اهي پڇاڙيون قائم هجن. هندستان جي ٻولين ۾ سنڌي، ڪشميري ۽ سرائڪي ۾ ئي اهي ئي پڇاڙيون قائم آهن. ڪشميريءَ جو پڇاڙيون به هڪ انوکي تاريخ رکن ٿيون — مثلاً 'مورم' = 'مون ماريو'، وغيره. انهن پڇاڙين جو استعمال ساڳيو آهي، پر نحوي صورت مختلف اٿن. محض ان ڪري ته عربي ۽ فارسيءَ ۾ اهي پڇاڙيون ڪم اچن ٿيون، تنهنڪري سنڌيءَ کي عربيءَ کان (يا فارسيءَ معرفت عربيءَ کان؟) مليون آهن — اهو ته ڪو دليل ڪونهي. عربيءَ جو فارسيءَ تي به اثر رهيو آهي، ۽ ڪيترا عربي لفظ فارسيءَ جو جز بنجي ويا آهن، پر شايد خود ڊاڪٽر صاحب به اها چوڻ جي جرات ڪونه ڪندو ته فارسيءَ جون اهي پڇاڙيون عربي اثر جو نتيجو آهن. پوءِ سنڌيءَ جي پڇاڙين کي عربي يا فارسي اثر جو نتيجو چو ٿو قرار ڏنو وڃي؟

ڊاڪٽر صاحب کي سنڌيءَ جي انفرادي حيثيت کان ايتريقدر ته انحراف آهي، جو سنڌيءَ جي ندائي ستا "نالگ-لانگ!" يا "چور-چورا" وغيره کي به عربي ندائي ستا "تحدير" جو نتيجو سڏيو اٿن. دلچسپي تقريبن سمورين ٻولين ۾ ندائي ستا الهيءَ لمولي جي آهي، ڇاڪاڻ ته اهي ئي ترڪيبون انسان جي بنيادي احساسن ۽ انهن جي رد عمل جو اظهار آهن. خطري ڏانهن ڌيان ڇڪائڻ لاءِ اسان ڪوشش ڪندو آهي ته مددگارن کي سڏڻ وقت ڪين خطري

کان آگاه به ڪري. هو، ان ڪري، خطري واري لفظ کي دهرائڻ سان ئي هو پنهنجو اهو مقصد بهتر نموني سان ادا ڪري ٿو. ان کي فقط عربيءَ جو ورثو ثابت ڪرڻ عجيب منورتيءَ جو مظاهرو آهي، ۽ انساني نفسيات ۽ ٻولين جي نحوي ترڪيب کان انجائائيءَ جو ثبوت. الگريز جيڪڏهن ’thief, thief!‘ ۽ ’help, help!‘ ۽ ’fire, fire!‘ چوي ٿو، ته انسان جي خطري جي احساس جي شدت کان؛ ڇاڪاڻ ته خطري کان آگاهيءَ جو اهوئي هڪ موزون طريقو هن وٽ آهي — ان ۾ عربيءَ يا ڪنهن ٻيءَ ٻوليءَ جي اثر کي ڪوبه دخل ڪونهي!

ڊاڪٽر صاحب ’تعميري دور‘ متعلق جيڪي ڪجهه فرمايو آهي، ان لاءِ آءٌ صرف هي عرض ڪندس ته جيڪي بيت يا ڏوهيڙا اسان جي قديم شاعريءَ ۾ ملن ٿا، انهن ۾ اسان کي عربيءَ جو اثر ڇو ڪين ٿو ملي؟ ڊاڪٽر صاحب اڳاٽن شاعرن جا جيڪي بيت ڏنا آهن، انهن مان ڪنهن هڪڙي ۾ به، ڪو هڪڙو به عربي لفظ ڪونه ٿو ملي. انهيءَ کان پوءِ جي شاعريءَ ۾ پاڻ عربيءَ جا ڪجهه لفظ ۽ مذهبي ترڪيبون ملن ٿيون. شاعر ۽ سگهڙ زبان جا صحيح نمائندا آهن، ۽ اسانجن شاعرن ۽ سگهڙن هميشه عوام جي ٻوليءَ ۾ شعر چيو آهي؛ ۽ پراڻي شاعريءَ جي مطالعي مان اهوئي ثابت ٿئي ٿو ته عوام جي زبان تي ۽ پراڻيءَ سنڌي شاعريءَ ۾ ان جي فن تي عربيءَ يا فارسيءَ جو ڪوبه اثر ڪونه ٿيو. جيڪڏهن سنڌ جي ڪن ماڻهن عربيءَ ۽ فارسيءَ کي قبول ڪيو ته فقط درباري شاعرن ۽ ٻولڙين؛ عوام جو ان سان ڪو تعلق ڪونه رهيو. خود ’شاهه‘ اهڙن ماڻهن تي سخت طنز ڪئي آهي. عوام فقط اهي ٿورڙا عربي ۽ فارسي لفظ قبول ڪيا، جيڪي مذهبي تحريڪن ذريعي هنن جي ٻوليءَ ۾ سمائجندا ويا. عوام ئي زبان کي ٺاهيندو ڏاهيندو آهي. جيڪڏهن عربيءَ جو ڪو ايترو گهرو اثر عوام جي زبان تي ٿئي ها، ته اهو يقيناً قديم عوامي شاعرن جي ٻوليءَ ۽ شاعريءَ ۾ ظاهر ٿئي ها — ڇاڪاڻ ته اهي عربي دور جي پنهنجي ويجهي زمالي جا شاعر هئا.

ڊاڪٽر صاحب جيڪو مثال اٺين صديءَ جي شاعريءَ جو ڏنو آهي —

”جَرَ نہ کڻن ڪنگرين، راو نہ ڳنڍين ويڻ،

کولي ويڻي گجرين، توءِ چولدا دودي ڀڄي!“

— ان ۾ ته عربيءَ يا فارسيءَ جو ڪو اٽل ڪو اثر به ڪونه ٿو ملي. جيڪڏهن عربيءَ جو سنڌيءَ تي ڪو بنيادي اثر ٿئي ها ته يقيناً ان وقت جي ان شاعريءَ ۾ ظاهر ٿئي ها. مٿيون شعر ته مٿڏسئون خالص سنڌي شعر آهي، جنهن جي هر لفظ جو ڏاڍو سنسڪرت آهي، جنهن جي شعري ترڪيب ’دوهي‘ جهڙي آهي، جنهن منجهان خالص سنڌي تمدن جهانيون پائي رهيو آهي؛ ان هولدي به ڪو چوي ته سنڌيءَ تي عربيءَ جو ڪو بنيادي اثر ٿيو آهي، ته اها محض ڏاڍي مڙسي ٿيندي.

آخر ۾ آءٌ ڊاڪٽر صاحب کان معافي گهرندي، وري به هيءُ عرض ڪندس ته سنڌي ٻوليءَ ۽ سڀيتا جي ترقيءَ لاءِ ضروري آهي ته اسين ڪنهن به ذاتي پسند ۽ رجحان کي پاسيرو

رکي، خالص ادبي ۽ علمي نقطہ نگاہ کان ان جي تاريخ ۽ ارتقا کي ڄاڻيون: اڳ قائم ڪيل مفروضن کي ڇڏي، حقيقت پسندانہ رويي سان ان جي تحقيق ڪريون، ۽ ڪنهن ڌارين ۽ قوم ۽ ڌارئين تمدن تي فخر ڪرڻ بدران پنهنجي ئي ملڪ، ٻولي ۽ تمدن تي فخر ڪريون—(تازو هڪ ڪتابتو ”ملتانِي زبان ڪيا هُ؟“ سيد علي شاه ملتانِي ۽ ڇپائي هڏرو ڪيو آهي، ان جي پڙهڻ جو مشورو آڻڻ ڊاڪٽر صاحب کي ضرور ڏيندس). سنسڪرت کان اسان جي ڪن عالمن کي هروڀرو ڇڙ آهي، ورنه ڪو سبب نه آهي ته هو علمي تحقيق ۾ ٻاهرين ۽ اوڀرين ڳالهين کي چڪي آئين. سنڌي ۾ جيڪڏهن عربي ۽ فارسي امتزاج آهي، ته ان يقيناً اسان جي ٻولي ۽ جي لفظن کي شاهوڪار ڪيو آهي. اڄ اسان جي زبان ٻن رنگن ۾ رڱيل آهي: هڪ اهو، جنهن ۾ سنسڪرت جي لفظن کي خواهه مخواهه آندو وڃي ٿو، ۽ ٻيو اهو، جنهن تي عربي ۽ فارسي لفظن جو مارو آهي—(منهنجو مضمون به انهي ڪمزوريءَ جو بيمار آهي، جنهن لاءِ افسوس اٿم). اچو ته اهڙي سنڌي ٻولي پيدا ڪريون، جنهن ۾ ڪورنگ سواءِ سنڌيءَ جي نه هجي، جنهن تي اسين فخر ڪريون، ۽ جنهن جي تمدن تي اسين بجا طور گات اوچي ڪرڻ جا مستحق ٿيون.

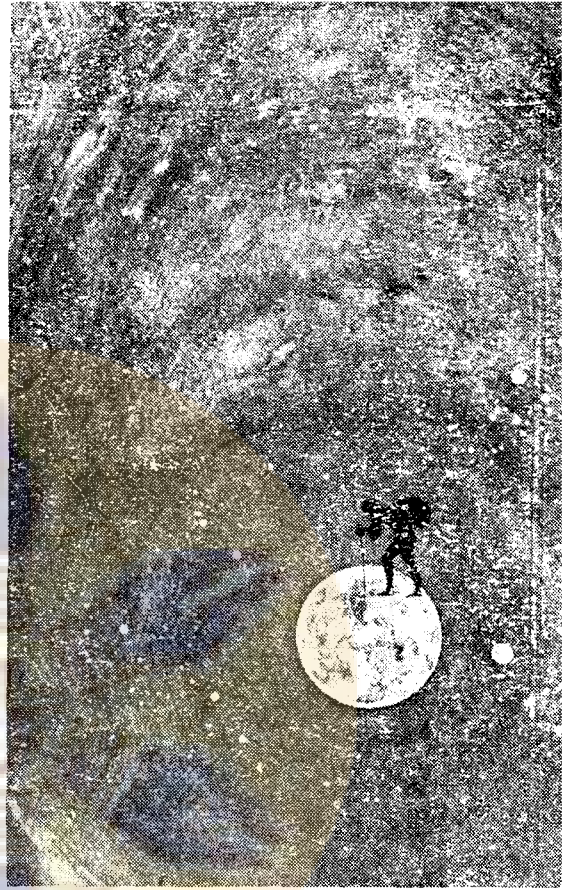

آخري حل

محترم رشيد آخوند جو ترجمو ڪيل هيءُ مضمون، پاڪستان جي سابق مالي وزير مسٽر امجد عليءَ جي انگريزيءَ ۾ لکيل ڪتاب 'آج اور ڪل' جو ٻيون باب آهي، جنهن کي مصنف جي شڪري سان 'مهراڻ' ۾ پيش ڪري رهيا آهيون. اميد ته اهو اسان جي محترم پڙهندڙن لاءِ علمي ۽ ادبي لحاظ کان دلچسپ ۽ مفيد ثابت ٿيندو. — ادارو.

’الف ليليٰ‘ جهڙن تصوراتي قصن مان هميشه انسان کي رس ۽ راحت ملندي رهي آهي؛ هتي آءٌ به هڪ اهڙو قصو ٻڌائي پنهنجي ڪتاب جو اختتام ڪندس. هي قصو منهنجي خواب جي آئينار آهي. مون کي اميد آهي ته اوهين به ان مان ايترو لطف اندوز ٿيندا، جيترو آءٌ ٿيو هوس. ٻنهي ٻيل ملڪن جي ترقيءَ جي منجهيل ۽ ڳوڙهن مسئلن مون کي ايترو ته حيران ۽ پريشان ڪري وڌو هو، جو منهنجي راتين راتين جي ننڊ حرام ٿي ويئي هئي. خبر نه آهي، ڪيتريون راتيون مون انهن مسئلن جا حل سوچيندي، انهن تي غور ڪندي، ۽ خدا کي مدد لاءِ ٻاڏائيندي، اکين ٿي اکين ۾ ڪاٺي ڇڏيون، پر مون کي ڪا راهِ نجات نه ملئي هئي، سا نه ملي. آخر هڪ رات جڏهن انهن کي سلجهاڻڻ جي ڪوشش ۾ ڏيئي وئي آءٌ بنهه ٽڪجي پيس ۽ ڪوبه حل نه پئي سمجهيم، تڏهن مون کي ننڊ اچي ويئي.

... اوچتو ائين سمجهيم، ڄڻ ڪو مون کي سڏي رهيو هو. آءٌ هڪدم اٿي ويس. هڪ آواز هو، جيڪو مون کي ٻڌائي رهيو هو ته انسانن جي اڪثريت جون خراب حالتون تيستائين نه سڌرنديون، جيستائين اقليت جي دلين ۾ ڦيرو نه کائڻ وڃي؛ ڇو جو رڳو اقليت وٽ ئي اڪثريت جي حالتن سڌارڻ جا ذريعا موجود آهن. ان تي مون هن آواز کان پڇيو ته آخر اهو دل جو ڦيرو ايندو ڪيئن؟ جواب آيو، ”تون ان ڳالهه جو خيال نه ڪر، اهو اسان جو ڪم آهي.“ پوءِ مون ڏٺو ته آءٌ پنهنجي بنگ هٿ ۾ کڻي، هوائي جهاز ۾ چڙهي، ماسڪو وڃي رهيو آهيان. ماسڪو ٻهجي، مون ملڪ جي سربراهه سان ملاقات ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. خوش قسمتيءَ سان ٿورن ڏينهن ۾ منهنجا لايا مڃايا ٿيا، ۽ مون کي هن جي ٻُرو قرار حضور ۾ پيش ڪيو ويو. هو مون سان ڏاڍي خوش اخلاقيءَ سان پيش آيو. رسمي گفتگو کان پوءِ،

”نوڪيو، ۱۰-آگسٽ، ۱۹۵۹ع.“

”گذريل رات، اٽڪل پنجهتر هزار ماڻهن جي روحن کي تسڪين پهچائڻ لاءِ، ناگاساڪي (ڏکڻ جپان) جي ’يوراساڪي‘ نديءَ ۾ روشن شمعدان وڌايا ويا. اهي ماڻهو چوڏهن سال اڳ مري ويا هئا، جڏهن ٻيءَ عالمگير جنگ ۾ سندن شهر تي ائٽم بم ڦاٿو هو.“

”شمعدان نديءَ ۾ لهوڙا ٿيا، ته هڪ جلوس، هٿن ۾ مشعل ڪڍي، نئين سر تعمير ڪيل ’تن شوڊو‘ ديول ڏانهن وڌيو، جيڪا ’۹-آگسٽ ۱۹۴۵‘ تي جنگ جي ٻئي ۽ آخري ائٽم بم سان تباهه ڪئي ويئي هئي.“

”اڃا چوڻا پهريل پادري سڄي ناگاساڪيءَ ۾ ملهائجڻ واريءَ يادگار تقريب جي افتتاح لاءِ، صبح سویر اچي ديول ۾ گڏ ٿيا هئا. هڪ عام ميڙ شهر جي ’اسن-پارڪ‘ ۾ اچي گڏ ٿيو، جتي بم جو انتهائي ڏماڪو محسوس ڪيو ويو هو.“

”شام جو ٻوڏي ۽ عيسائي، ’سنتو‘ ڌرم جي رسمي پرارٿنائڻ ڪرڻ ۽ ’بائيبل‘ جي دعائن پڙهڻ لاءِ ’اسن-پارڪ‘ ۾ گڏ ٿيا. فوت ٿي ويل ماڻهن جي عزيزن، پارڪ جي وچ ۾ بيٺل تمام وڏي ’امن جي ڀٽلي‘ اڳيان گڏن جا ڍير لڳائي ڇڏيا، جنهن جو هڪڙو هٿ مٿي آسمان ڏانهن ڪڍيل آهي.“

”بادلن ڀريل آسمان هيٺ، پنجن هزارن کان وڌيڪ ماڻهن اسڪولي چوڪرين جو گيت ٻڌو— ’ناگاساڪيءَ مان اسن آسري رهيو آهي!‘“

”شهر جي ميئر، انهيءَ موقعي لاءِ آيل پيغام پڙهي ٻڌايا، جن ۾ جپان جي وڏي وزير، نوبوسڪي ڪيشيءَ جو پيغام پڻ هو.“

”مقامي وقت مطابق يارهن لڳي ٻن منٽن ۾ ڪي سيڪنڊ اڳ (گريٽوچ، ٻه لڳي ٻه منٽ)—جنهن گهڙيءَ، چوڏهن سال اڳ، ناگاساڪيءَ تي تباهي آئي—ديولن ۽ سندن جا گھنڊ وڃڻ لڳا، ۽ جهازن جي سيمين جا آواز به انهن جي شور ۾ شامل ٿي ويا؛ ان وقت ٽي لک ٽيڙهه هزار ماڻهن، مري ويلن لاءِ خاموش پرارٿنائون ڪيون. آخر ۾ مسٽر ٽنگوا، ميئر، ’امن جو ٻڌڻو‘ پڙهيو، ۽ هن موقعي جي ڪارروائي ختم ٿي.“

”شام جو هيروشيما ۾ ٿيندڙ جنگي هٿيارن خلاف پنجن عالمي ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪندڙ غير ملڪي وفد، پنج سؤ جپانين سان، هڪ هٿيارن خلاف بمباريءَ جي مظاهري ۾ شرڪت ڪئي.“

[ڏان، ڪراچي، ۱۱ آگسٽ، ۱۹۵۹ع]

مون هن کي چيو: ”آءُ ڪنهن ملڪ، ڪنهن جماعت، ڪنهن اخبار يا ڪنهن خبر رساڻ ايجنسيءَ جو نمائندو ڪون آهيان؛ آءُ هڪ نظريي جو نمائندو آهيان، ۽ انهيءَ نمائندگيءَ لاءِ مون پاڻ کي پاڻ نامزد ڪيو آهي. اوهين هڪ عظيم انسان آهيو، ۽ پنهنجي عظيم ملڪ کي انقلابي اصولن پٽالدر عظمت جي اعليٰ بلندين تي پهچائي رهيا آهيو، تنهنڪري آءُ اميد ٿو ڪريان ته اوهين مون ناقص جي خيالن کي پڻ توجهه سان گوش گذار فرمائيندا.“ آءُ فوراً هي تسليم ڪري ويٺس ته هن جي اڳيان سڀ ڌاريان نظريا پراڻا ۽ ناقابلِ عمل ٿي چڪا هئا، ۽ هن پنهنجن نظرين کي جديد ترين ٿي ليکيو، پر سمجهيم ته جيڪڏهن هن منهنجن خيالن کي به ٻڌو ته ڪا اربع خطا ڪانه ٿيندي.

هن مرڪندي مون کي ڳالهائڻ جي اجازت ڏني. آءُ کيس چوڻ لڳس: ”’زار‘ جي شهنشاهيت واري روس ۾ هڪ نئين نظام حيات جو اچڻ ويهين صديءَ جي مُڪيه واقعن مان هڪ آهي. هي نئون نظام انساني برادريءَ جي هڪجهڙن حقن جي بنيادن تي ٻڌل آهي. ان جي شروعات تڏهن ٿي، جڏهن اشتراڪي انقلاب جي ميث ’زار‘ جي ڪاريءَ ۽ ڪنديءَ تختيءَ کي مهڻي صاف ڪيو. ايڪيتاليهه سال گذري چڪا آهن، ۽ اشتراڪي انقلاب جي ڪري روس هڪ عظيم طاقت بڻجي ويو آهي. جڏهن توهين ڪجهه ڳالهائيندا آهيو ته دلڻا هڪدم سائينجن جي لفظن کي سوڻ ٻولين ۾ شايع ڪندي آهي. اها آهي اوهان جي طاقت ۽ اهميت، جيڪا اوهان ايڪيتاليهه سالن جي لنڊڙي عرصي ۾ حاصل ڪئي آهي. هاڻي آءُ پڇڻ گهران ٿو ته جنهن ’عوام‘ لاءِ اوهان ان نظريي کي جنم ڏنو، ۽ بجلي-گهرن ۽ فولادي صنعتن جي مدد سان ان کي وڌايو ۽ ڦهلايو، ڇا اهو عوام اڄ وڌيڪ آسودو ۽ خوشحال آهي؟ ڇا جنهن صنعت جي ديو کي انسان پنهنجو خون ۽ پگهر هڪ ڪري وجود ۾ آندو آهي، سو سندس قوت ۽ جذبن کي پيڙهي نه رهيو آهي، ته جيئن هو موڳو ۽ نهڻ ٿي وڃي، ۽ زندگيءَ جي خوشين ماڻڻ جي قابل نه رهي؟ آءُ ڄاڻان ٿو ته ’اسپئڪ‘ سيارن اڄ هن کي گهمند ۾ وجهي ڇڏيو آهي؛ هو پاڻ کي جيٽ هوائي جهازن ۾ محفوظ سمجهي ٿو؛ پر ڇا هو انساني فخر محسوس ڪري ٿو؟... ۽ ڇا هو حقيقت ۾ پاڻ کي محفوظ تصور ڪري ٿو؟ جواب ۾ مون کي ٻڌايو ويندو ته اڄ هن لاءِ جيڪي ترقيءَ جون راهون کليل آهن، تن جو اڳ هو خواب به لهي نٿي سگهيو؛ اڄ هن کي جيڪا آزادي ۽ امن مليل آهي، سو زار جي دور ۾ کيس ڪڏهن به نصيب نه ٿيو هو؛ مون کي ان جواب تي ڪو اعتراض ڪونهي، پر آءُ سمجهان ٿو ته عوام جي ترقيءَ ۽ پلائيءَ لاءِ اوهان جي نئين نظام جا مقصد اڃا به ڪي ٻيا آهن. ان نظام جا اعليٰ ترين مقصد هي آهن ته ماڻهو پنهنجي مرضيءَ جا مالڪ ٻڻا هجن؛ هنن کي محنت ۽ جدوجهد گهٽ ڪرڻي پوي، ۽ وڻن، سڪون ۽ سُڪار زياده کان زياده هجي. تنهن کان سواءِ، کين روزيءَ جو فڪر نه هجي؛ سندن ٻارن جي سار سنڀال، تعليم ۽ روزگار حڪومت جي ذمي هجي، ۽ هنن وٽ ايترو وقت بچي جو هو ان کي فن حاصل ڪرڻ، ادب پيدا ڪرڻ، ۽ سير ۽ تفريح ۾ صرف ڪري سگهن.“

روسي حڪومت جي سربراھ منھنجين ڳالهين کي غور سان ٻڌو پئي. منھنجي خاموش ٿيڻ کان پوءِ عزت مآب ڳالهائڻ شروع ڪيو:

”اٿين دوست آھي تہ اسان صنعت جي ديوَ کي وجود ڏلو آھي؛ پر ان کي پيدا ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڪو چارو بہ ڪو نہ ھو. اسان جا نظريا ايترا تہ انوکا ۽ انقلابي ھئا جو پراڻي نظام جي حامين ھر ممڪن ڪوشش ڪئي تہ انھن کي آسڻ کان روڪيو ۽ مٽايو وڃي؛ تنھنڪري اسان کي قربانيون ڏيئي پنھنجن نظرين جي حفاظت ڪرڻي پيئي. اسان ڏاڍيون اڌيتون سھي ۽ وڏا ڪشالا ڪڍي، ان سرشتي کي سلامت رکيو آھي. شايد تون سمجھين ٿو تہ ھيءَ دنيا ھڪ ’سمجھو دنيا‘ آھي. توکي ياد نہ آھي تہ ھٽلر ڇا ڪيو؟ ھن ٻي وڏي جنگ جي آت آئي اسان جي لکن ماڻھن کي ماريو، ۽ هزارن گھرن، ادارن ۽ آبادين کي تباھ ڪيو. ان تباھيءَ جي تلافيءَ لاءِ، اسان انساني محنت جا ڪروڙين ڪلاڪ صرف ڪري، هزارين ٽن مال اسباب استعمال ڪري، نئين سر پنھنجي ملڪ جي تعمير ڪئي. ھڪ وحشي ماڻھو جي جنگي جنون اسان جي گھربل ترقيءَ کي پنڄو ڏيئي ڇڏيو. اڄو ھينئر گذريل پنجن سالن ۾، اسين ان قابل اچي ٿيا آھيون جو پنھنجي ماضيءَ جي روايتن مطابق ترقيءَ جون نيون منزلون طي ڪري سگھون. تو پنھنجي گفتگو ۾ عوام جي حالتن کي بھتر بنائڻ ڏانھن اشارو ڪيو آھي. ڇا اسين ھر سال سندن رھائش لاءِ نوان گھر نہ پيا بنايون؟ ڇا اسين زيادہ کان زيادہ ڪپڙا، بوت ۽ کاڌي جون شيون ھنن کي مھيا ڪري نٿا ڏيون؟ ڇا روسين جي گھرن ۾ ريڊيو ۽ ٽيليويزن نہ آھن؟ ڇا ھنن کي دنيا جي بھترين بئليٽ ناچ ۽ اوپرا راڳ مان لطف اندوز ٿيڻ جو موقعو نٿو ملي؟ ڇا سندن ٻارن جي پرورش حڪومت جي ٻالڪ-گھرن ۾ ٿئي ٿئي؟ ڇا ٻارن کي مفت تعليم نٿي ملي؟ ڇا کين جديد ترين ھوٽلن ۾ رھڻ لاءِ، ۽ قدرتي نظارن مان راحت وٺڻ لاءِ، سير تفريح جي اجازت نٿي ڏني وڃي؟ اٿين برابر آھي تہ اسين پنھنجي عوام جي گھرجن کي پوري ڪرڻ ۽ سندن آرام ۽ خوشيءَ جي ڏس ۾ انھن سھوليتن کان گھڻو ڪجھہ وڌيڪ ڪري سگھون ھا، پر اسان جو گھڻو وقت ۽ محنت پنھنجيءَ حفاظت ۾ صرف ٿيو آھي. تنھن ھوندي بہ، جڏھن اسان جو نئون منصوبو تڪميل کي رسندو، تڏھن اسان جي عوام کي اڄ ڪا بہ انداز سھولتون ميسر ٿينديون، ۽ اسان جي ترقيءَ سان دنيا جا ڪي ٿورا ملڪ مقابلو ڪري سگھندا. ھاڻي، جيستائين سندن سياسي آزاديءَ جو تعلق آھي، تون ڪيئن ٿو چوين تہ ھو آزاد نہ آھن؟ ھنن کي پوري ھٽي آزادي مليل آھي. ھو حڪومت جي منصوبن جي باري ۾ پنھنجا رايو ڏيئي سگھن ٿا. حڪومت جڏھن بہ ڪو نئون قدم کڻندي آھي، تڏھن کين ھرڪو موقعو ڏيندي آھي تہ ھو ان تي غور ڪن ۽ پنھنجا نيڪ مشورا ڏين. جڏھن اسين منصوبن کي عملي صورت ڏيڻ لڳندا آھيون، تہ پوءِ ھنن کي لفظي چينيءَ جي ڪھڙي اجازت ڏني وڃي، جيڪا ھر طرح تخريبي ثابت ٿيندي؟ تنھنڪري، منھنجا دوست، مغربي طاقتن جي عملي دشمنيءَ ھوندي بہ اسين ايترو تہ اڳتي نڪري ويا آھيون جو شايد ئي تون اسان جي ترقيءَ جو اندازو لڳائي سگھين. اسان ھن ملڪ

جو نقشوئي بدلائي ڇڏيو آهي. اڄ روس هڪ پنٿي پيل زرعي ملڪ مان مئڻجي، هڪ عظيم ترين صنعتي ملڪ بڻجي ويو آهي. جيتوڻيڪ صنعتي لحاظ کان آمريڪا روس جي برابر آهي، پر هيءَ منهنجي دعوا آهي ته روس فوجي لحاظ کان آمريڪا کان گهڻو طاقتور آهي. تون شايد ان ڳالهه کي نه مڃين، پر ايترو ته ضرور قبول ڪندين ته آمريڪا ڪنهن به صورت ۾ روس کان سگهارو نه آهي. هاڻي وري اسان جي دوست ملڪن ڏانهن به نظر ڪر. انهن مان هر ملڪ اڄ اڳي کان وڌيڪ مضبوط، خوشحال ۽ ترقي يافته آهي. ڇا، عوامي چين جي عظيم ترقي هڪ معجزو نه آهي؟ ڪنهن جي خواب خيال ۾ هي اچي سگهيو ٿي ته اهو چين جيڪو يورپي ملڪن، آمريڪا ۽ جهان جي رحم ڪرم تي پلبو هو، سو ڏهن سالن جي ٿورڙي عرصي ۾ هڪ وڏي طاقت بڻجي ويندو! هن حقيقت کان رڳو اهي انڪار ڪندا، جيڪي انڌا يا احمق آهن. اسان کي پنهنجين ڪاميابين تي ناز آهي. اسان جو آئيندو نهايت روشن آهي. اسين هميشه اڳتي وڌندا رهنداسين. هاڻي ٻڌائي، توکي ڇا چوڻو آهي؟

آءٌ. — ”آءٌ پهرين ئي اوهان جي عظيم ڪاميابين ۽ ڪامرورين کي تسليم ڪري چڪو آهيان. آءٌ هي به مڃان ٿو ته اوهان جو ملڪ موجوده زماني جي هڪ وڏي طاقت آهي. خود منهنجو هتي حاضر ٿيڻ ان حقيقت جو دليل آهي، ته آءٌ پهرين روس ۾ نه اچان ها. نه وري مون کي ڪو ان ڳالهه کان انڪار آهي ته اوهان جو عوام ترقي يافته ۽ خوشحال آهي. منهنجو ۽ اوهان جو اختلاف رڳو ذاتي آزاديءَ ۽ خوشي حاصل ڪرڻ جي مختلف طريقن تي آهي. پر هينئر هي بهتر ٿيندو ته هتي ان بحث کي نه ڇيڙيو وڃي. آءٌ توهان کان فقط هي پڇڻ ٿو گهران ته توهان دنيا جي ٻين ماڻهن لاءِ ڇا ڪيو آهي؟ — خاص ڪري ايشيا جي ماڻهن لاءِ، جيڪي اڃا تائين غريب ۽ جاهل آهن، ۽ جن کي هڪ ڏينهن ۾ به ويلا به ٻيٽ پري ماني ٿئي ملي! توهان جي قابل قدر ليڊرن ۽ مفڪرن سڄيءَ دنيا لاءِ ”يوٽوپيا“ (هڪ مڪمل، مثالي ۽ معياري دنيا) جا خواب ٿڌا آهن؛ پر اسين اڃا تائين ان ’مثالي دنيا‘ کان ڪيترو نه پري آهيون! ڇا، اسان ايشيائي ملڪن جي ماڻهن کي ٺلهو اميدن جي آسري تي جيڻو ٻوندو؟ ڇا، هڪ عظيم طاقت هجڻ جي حيثيت ۾ توهان جو هي فرض نه آهي ته ايشيا جي ڏتڙيل انسانن جي پلي لاءِ ڪجهه ڪريو؟ منهنجو هي مطلب هرگز نه آهي ته آءٌ توهان تي ڪنهن ملڪ جي گڏڻ کي ظاهر ڪريان؛ پر ڇا هي صحيح نه آهي ته آمريڪا پنٿي پيل ملڪن جي مدد ڪري رهيو آهي؟

عزت مآب. — ”مون کي تنهنجي لاءِ سمجهي ٿي افسوس ٿئي ٿو. تون پڇين ٿو ته اسان دنيا جي ٻين ماڻهن لاءِ، ۽ خاص ڪري ايشيا جي عوام لاءِ، ڇا ڪيو آهي. ڇا توکڙهن هي سوچيو آهي ته جيڪڏهن روس اڃا به زار جي قبضي ۾ هجي ها، ته ايشيا جي حالت ڇا هجي ها؟ تون اڄ به سلطنتِ برطانيه جي غلاميءَ ۾ هجين ها، ۽ آهي سڀ ملڪ جيڪي اڄ آزاد آهن، اڃا تائين مغربي يورپ جون نوآباديون هجن ها. نوآبادي ملڪن جي عوام جي حيثيت ۾

جيڪا اوهان جي حالت هجي ها، تنهن کي تون مون کان وڌيڪ سمجهي سگهين ٿو. روس دنيا جو آهو پهريون ملڪ آهي، جنهن ظلم، استبداد ۽ سرماڻياداريءَ جي خلاف دنيا جي مسڪين ۽ محڪوم عوام جي حق ۾ نعرو بلند ڪيو. اسان پي وڏي جنگ کان پوءِ هر بين الاقوامي ميڙ ۾ نوآبادين جي آزاديءَ کان اڻٽڪ ڪوششون ڪيون آهن. جيڪڏهن سامراجين کي هي ڊپ نه هجي ها ته متان نوآبادين جا عوام سندن ظلمن جي نتيجي ۾ اشتراڪي ٿي وڃن، ته جيڪر اوهان کي ڪڏهن به آزادي نه ملي ها. تو آمريڪي مدد جي متعلق به ڪجهه چيو آهي. اها به اسان جي وجود جي برڪت آهي جو اڄ آمريڪا پنٽي پيل ملڪن جي مدد ڪري رهيو آهي. تو ضرور آمريڪي ڪانگريس ۾ خارجي امدادي منصوبن تي وقت بوقت ٿيندڙ مباحثن کي پڙهيو هوندو: انهن مباحثن ۾ هميشه هي اعلان ڪيو ويندو آهي ته آمريڪا پنٽي پيل ملڪن کي رڳو ان ڪري مدد ٿو ڪري، ته جيئن هو اشتراڪين جي قبضي ۾ اچي نه سگهن. خود روس جو وجود نوآباد آزاد ٿيل ملڪن جي آزاديءَ ۽ بقا جي ضمانت آهي. جيڪڏهن اڄ اشتراڪي روس نه هجي ها ته اوهان جي ملڪن کي وري غلام بڻايو وڃي ها. تنهنڪري، اوهين گويا اسان جي اثر هيٺ آزادي ماڻي رهيا آهيو. ان کان سواءِ تون هي وساري رهيو آهين ته اسين به ايشيائي ملڪن کي سندن ترقيءَ ۾ مدد ڏيئي رهيا آهيون. اسين انهن ملڪن کي آمريڪا جي ڳاڙهي پيچندڙ ويڇ جي مقابلي ۾ مستن اکهن ۾ آڌار ڏيون پيا. پر، اسين ان لاءِ ڪنهن ملڪ کي آمريڪا وانگر معاهدن ۾ شامل ٿيڻ تي مجبور نه ڪندا آهيون. اسان جي مدد ڪنهن به قسم جي زور ۽ زبردستيءَ کان پاڪ آهي. ڇا تون اڃا به سمجهين ٿو ته اسين ايشيا ۽ دنيا جي ٻين ملڪن جي ماڻهن جا خير خواه ۽ همدرد نه آهيون؟ تو شايد انهن شين جي قيمتن کي نه ڏٺو آهي، جيڪي اسين ٻين ملڪن کي وڪڻون پيا. ايشيا ۽ ٻين ڪنڊن جا ملڪ اسان کان خام مال ۽ پيو صنعتي سامان اهڙن گهٽ اگهن تي خريد پيا ڪن، جيڪي اڳي ڪڏهن به ميسر نه هئا. هاڻي اسين پنهنجي مال جي وڪري ۾ تمام گهڻو اضافو ڪرڻ وارا آهيون، ته جيئن دنيا جا ملڪ اسان کان سستو مال خريد ڪري مغربي سرماڻيدارن جي ڦندي مان آجا ٿين. تو پنهنجي گفتگو ۾ ’يوٽوپيا‘ جو به ذڪر ڪيو هو. ان ۾ اسان جو اڄ به ايمان آهي. توکي معلوم آهي ته اشتراڪي سرشتي هيٺ اسان عظيم ترقي ڪئي آهي. اهو ساڳيو سرشتو اسان سڄيءَ دنيا کي آچيو آهي. اسان جو نظام سرماڻيدارن جي پراڻي، تنگ نظر ۽ رت-چوس نظام کان صدارت بهتر آهي. هاڻي ان جو مدار دنيا جي ٻين ملڪن تي آهي ته هو پنهنجون پوتيل اڪيون کولين ۽ اسان جي طرز زندگي جي خوبين کي ڇاڇين. ڇا عوامي چين ڪنهن ٻئي نظام ۾ ايترو طاقتور ٿي ها، جيترو اڄ آهي؟ — يقيناً نه. مغرب جا سرماڻيدار ۽ اجاره دار، اشتراڪي نظام کي لڳاتار ٽڙڏيندا رهيا آهن؛ پر هي سندن ڏوهه نه آهي، ڇو ته اشتراڪي نظام سڀيان هنن جو وجود خطري ۾ پئجي ويو آهي. اسان جي خلاف هنن جون تخريري ڪارروايون جاري آهن. ان هوندي به، گهڻيئي ملڪ اسان جي نظام جي ڦوٽن ۽ برڪتن مان

واقف ٿي چڪا آهن، ۽ جيئن جيئن وقت گذرندو ويندو، تيئن تيئن هو ان جي افاديت کي وڌيڪ سمجهندا. وقت اسان جي پاسي آهي. هر نئين ڏينهن تي اسان وٽ وڌيڪ خوراڪ، وڌيڪ مال، وڌيڪ مشينون، وڌيڪ سائنسدان ۽ وڌيڪ ماهر پيدا ٿي رهيا آهن. اسان جي تحقيق ۽ مائينسي کوجنا جيئن پوءِ تيئن آسري پئي. اسان جا هوائي جهاز وڌيڪ تيز رفتاريءَ سان اڏامن ٿا. اسان جا راکيت عرش جي بلندين تي پهچي رهيا آهن. اهي سڀ ڳالهون ثابت ڪن ٿيون ته وقت اسان جو ساٿ ڏيئي رهيو آهي؛ ۽ وقت ثابت ڪري ڏيکاريندو ته سرمائيداران معيشت نين حالتن جي دٻاءَ کي سهي نه سگهندي... پوءِ جيئن اسان جي معيشت ترقي ڪندي، تيئن اهو دٻاءُ تيز ٿيندو ويندو. اهو سڀ ڪجهه توهان جي حق ۾ فائديمند ثابت ٿيندو. توهان کي ڏينهن ڏينهن گهڻي مدد ملندي، ۽ مال به تمام سستو ملندو.“

آءٌ. — ”حضور ڪجهه دير اڳ فرمايو ته اشتراڪي روس جو وجود نون آزاد ٿيل ملڪن جي بقا جي ضمانت آهي، ۽ جيڪڏهن اشتراڪي روس نه هجي ها ته اسان جا پراڻا خود سر حاڪم وري اسان تي غالب پنڄي وڃن ها؛ جيڪڏهن آءٌ توهان جي ڳالهه قبول ڪريان، ته پوءِ هي ضروري ٿيندو ته روس سلامت رهندو اچي ۽ سندس اثر بين الاقوامي سياست ۾ قائم رهي. مون کي ڄاڻ آهي ته توهين پاڻ کي فوجي لحاظ کان مغربي طاقتن جي مقابلي ۾ برتر سمجهو ٿا، پر فرض ڪريو ته ٽين وڏي جنگ ۾ هي ظاهر ٿي پوي ته توهان پنهنجي فوجي طاقت جي باري ۾ وڌاءَ کان ڪم ورتو هو، ۽ مخالف جي قوت کي غلطيءَ وچان گهٽ سمجهيو هو، ته پوءِ ڇا ٿيندو؟ تنهنڪري، ڇا هي لازمي نه آهي ته ٽين وڏي جنگ کي منهن ڪيڏنهي نه ڏنو وڃي؟“

عزت مآب. — ”هاڻي تون بين الاقوامي امن جي موضوع تي ڳالهائي رهيو آهين. ان کان پهرين جو آءٌ ان ڏس ۾ ڪجهه چوان، آءٌ تو کان هڪ سوال ٿو پڇان. امن کي قائم ڪرڻ لاءِ انهن ملڪن کي ترقيدر پاڻ پتوڙيو آهي، جيڪي هيئن مغرب سان فوجي معاهدن ۾ شامل آهن؟ مغرب سان فوجي معاهدن ۾ شموليت ڪري، اوهين اسان کي ڪمزور بڻائي رهيا آهيو؛ ۽ اسان کي ڪمزور ڪرڻ معنيٰ اوهين ان ملڪ کي ڪمزور پيا ڪريو، جنهن نه فقط اوهان کي آزادي حاصل ڪرڻ ۾ پر آزادي قائم رکڻ ۾ مدد ڪئي آهي!“

آءٌ. — ”توهين شايد مون سان اتفاق ڪريو ته جمهوري ملڪن ۾ حڪومتن جي اهم مسئلن جا فيصلا عوام جي مرضيءَ مطابق ڪيا ويندا آهن. ڪا به جمهوري حڪومت پنهنجي عوام جي مرضيءَ خلاف ڪنهن به قدم کڻڻ جي همت نٿي ڪري سگهي. ان جو تازو مثال برطانيه جو سوئيز واھ تي حملو آهي. جڏهن ’ايڊن‘ سوئيز واھ تي حملو ڪرايو، تڏهن برطانوي عوام جي اڪثريت سندس ان قدم جي خلاف هئي. توهين برطانوي پارليامينٽ ۾ مخالف ڌر جي رايي کان ضرور واقف هوندا. تنهنڪري، جنگ جوڻ وقت، ڪنهن به جمهوري حڪومت لاءِ هي لازمي آهي

تس پهرين هوء پنهنجي عوام جي تائيد حاصل ڪري. جيستائين جمهوري ملڪن جي عوام جو تعلق آهي، هو جنگ کان سخت نفرت ڪن ٿا، ۽ ڪڏهن به جنگ جوڙڻ جي اجازت نه ڏيندا. ۱۹۳۸ ۾ چئمبرلين، هٽلر جي طاقت کان هيسجي، سائس امن جون ڳالهائون هلايون. ان بدناموسيءَ واريءَ ڳالهه ٻولھ کي چئمبرلين ’عزت وارو امن‘ جو نالو ڏنو. ان مان ظاهر آهي ته برطانيه جي عوام جنگ کان نٿاڻن ٿي چاهيو. تنهنڪري، حضورجن مڃين يا نه، پر هيءَ حقيقت آهي ته دنيا جون جمهوريتون ڪڏهن به جنگ شروع ڪرڻ نه ڏينديون. ان مان ثابت آهي ته مغربي طاقتن سان اتحاد ۽ معاهدن، تخريبي مقصدن جي تحت نه ڪيا ويا آهن. اڄ جي فوجي حالتن جي مدنظر، ٽين جنگ جي صورت ۾ ايشيا جي ڪن ملڪن عملي مدد جي خاطر نه، پر اخلاقي سببن جي ڪري مغرب جي معاهدن ۾ شموليت ڪئي آهي. اسان جي شموليت ان ڪري ضروري آهي ته جيئن مغرب جا ملڪ، خاص ڪري آمريڪا، هي محسوس نه ڪن ته ايشيا ۾ سندن دوست نه آهن. توهان کي شايد هيءَ ڳالهه ڪل جهڙي لڳي، پر ايشيائي ملڪن جي پلائي انهيءَ ۾ آهي. حضورجن هڪ امن پسند انسان آهن، پر ان ڳالهه جو ڪهڙو ثبوت آهي ته توهان جو جانشين به اهڙو ئي امن پسند هوندو؟ — هو شايد ايشيا جي ڪمزور ملڪن کي بي يار و مددگار سمجهي ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪري!“

عزت مآب. — ”تنهنجو ائين سوچڻ سراسر نادالي آهي. تون مغرب جي ليڊرن کي امن جا متوالا سمجهين ٿو. ۽ ان جي برعڪس، تو اسان تي حملو آوار هجڻ جو گمان ظاهر ڪيو آهي. تون سمجهين ٿو ته اسين رڳو انهيءَ انتظار ۾ آهيون ته وجهه وٺي ايشيا جي ملڪن تي قبضو ڪريون؟ — پر اسين جنگ ڪريون ئي ڇو، جڏهن ايشيا ۾ اسان جو اثر ڏينھون ڏينھن وڌندو پيو وڃي؟ ايشيا جا باشندا جيئن پوءِ تئين اسان جي ڪاميابين کان متاثر ٿي رهيا آهن، تنهنڪري خواهه مخواهه جنگ ڪري، اسين روسي عوام جي جان ۽ مال کي ڇو خطري ۾ وجهون؟ ازانسواءِ روس هيٺن تيز رفتاريءَ سان ترقي پيو ڪري، ته پوءِ ڇو اسين ان ترقيءَ کي پنڄو ڏيون؟ تنهنڪري اسان کي جنگ نه، پر امن ڪمي! جيتوڻيڪ مخالف اسان لاءِ گهڻي رڪاوٽون پيدا ڪندا رهيا آهن، پر تڏهن به اسان امن کي برقرار رکڻ جي هر ممڪن ڪوشش ڀڻي ورتي آهي. آخر آمريڪا کي ڪهڙو حق ٿو پهچي جو هو ’ڪومائي‘ ۽ ’مانسو‘ پيٽن جي حفاظت جو ڊونگ رچائي، جڏهن ته اهي بيت عوامي چين جي ملڪيت آهن؟ تنهنڪري، تنهنجو ائين ڇوڻ صحيح نه آهي ته اسين امن جا طالب نه آهيون.“

آءٌ. — ”حضورجن هيٺ صاف صاف فرمائي رهيا آهن ته اوهين ۽ اوهان جا دوست ملڪ امن جا طالبو آهن. ساڳيءَ طرح، آءٌ به واضح لفظن ۾ عرض ڪري چڪو آهيان ته مغربي جمهوريتون به امن جون خواهان آهن. هاڻي جيڪڏهن اهي دعوائون واقعي صحيح آهن ته پوءِ ڇو دنيا جا ملڪ هٿيارن ٺاهڻ تي هڪ سو ارب ڊالر خرچ ڪري رهيا آهن؟ توهان چڱيءَ طرح سمجهو ٿا ته جيڪڏهن اسلح سازيءَ

تي اوهان جو خرچ پنجاه سيڪڙو گهٽجي وڃي ته روسي عوام کي ڪيڏو نه فائدو رسندو! اڄ پٺتي پيل ملڪن کي، فوجي امداد کان سواءِ، مختلف صورتن ۾، هر سال رڳو پنج ارب ڊالر ڏنا پيا وڃن؛ پر جيڪڏهن دفاعي خرچ گهٽائي هڪ چوٿائي رکيو وڃي، ته دنيا جي شاهوڪار ملڪن کي پنجهتر ارب ڊالر صافي بچندا. ايتري ساريءَ بچت مان انهن ملڪن جي اندر ٽئڪس گهٽائي سگهجن ٿا، ماڻهن جو معيار زندگي وڌائي سگهجي ٿو، ۽ باقي بچندڙ رقم کي پٺتي پيل ملڪن جي ترقيءَ ۾ لڳائي سگهجي ٿو. جيڪڏهن پٺتي پيل ملڪن کي هر سال پندرهن ارب ڊالر ڏهن سالن تائين برابر ملندا رهن، ته ڏهن سالن جي آخر ۾ سندن عوام جو معيار زندگي اڄ کان ٻيڻو ٿي ويندو. ڇا، توهين هي پسند نه ڪندا ته توهان جي ملڪ جا ماڻهو سئوڪائين سئو پهرين، ۽ سٺيءَ طرح زندگي گذارين؟ ڇا توهين اهو به پسند نه ڪندا ته نون آزاد ٿيل ملڪن جا ماڻهو پڻ چڱن گهرن ۾ رهن، ڀت پري ڪائين، ۽ پڙهيل ڳڙهيل هجن، ته جيئن هو موجوده زماني جي مادي ترقيءَ مان فيض حاصل ڪري سگهن؟ جيڪڏهن واقعي توهان ۽ مغرب جنگ جي خلاف آهيو ته هوءَ جنگ جي تيارين تي هي انتها خرچ ڇو ٿي رهيو آهي؟ آخر انهن انٽرٻن، راکيٽن ۽ ٻين ائمني هٿيارن جي ذخيرن مان ڪنهن کي فائدو رسندو؟ بدقسمتيءَ سان مغرب ۽ توهان کي هڪٻئي تي ڀروسو ڪونهي، تنهنڪري اوهين ٻئي طاقتون ڊپ وچان اسلح سازيءَ ۾ رڌل آهيو، ته مٿان ان تباهيءَ ۽ برباديءَ جي ميدان ۾ مخالف گوءَ کڻي وڃي. فرض ڪريو ته اتفاق سان، يا ڪنهن سوچيل سمجهيل رت موجب، اڄ دنيا ۾ جنگ ڇڙي ٿي پوي. ان صورتحال ۾ جيڪي تباهه ڪاريون ٿينديون، تن کي حضور جن چڱيءَ طرح سمجهي سگهن ٿا. هوءَ دنيا جي 'سڪي' ملڪن جو ڪهڙو حال ٿيندو؟ منهنجي خيال ۾، توهين ۽ مغربي طاقتون ائمني تباهيءَ کان هوءَ وري ٿيڻ سر پنهنجن ملڪن جي تعمير کي جُنبِي ڀوندا. مطلب ته وري ڏهن سالن تائين اوهين ۽ مغرب، دنيا جي مادي ذخيرن کي، جن جي پٺتي پيل ملڪن وٽ بيحد ڪوٽ آهي، پنهنجي تعمير ۾ صرف ڪندا، ۽ دنيا جي حالت آها وڃي بهندي، جيڪا ٻيءَ وڏي جنگ کان هوءَ هئي. توهان کي ته خبر آهي ته ٻي وڏي جنگ کان هوءَ عالمي بئنڪ جهڙيءَ بين الاقوامي جماعت به پنهنجي وجود جي پهرين ٽن سالن ۾ سڄو قرض فقط مغربي يورپ کي ڏنو — آمريڪا ته ذري گهٽ ۽ ارب ڊالر مغربي يورپ کي امداد طور ڏنا — ۽ جيستائين انهن ملڪن جي حالت بلڪل سڌري نه ويئي، تيستائين دنيا جي ٻين پٺتي پيل ملڪن کي ڪنهن به قسم جي مدد نه ڏني ويئي. هاڻي جيڪڏهن وري جنگ لڳي، ته هوءَ ايشيا جا پٺتي پيل ملڪ ته ٻنهي ليست لاهود ٿي ويندا، ڇو جو هنن کي اهي پنج ارب ڊالر به ملڻ بند ٿي ويندا، جيڪي هينئر ڪين ملي رهيا آهن! انهن ڳالهين مان ظاهر آهي ته دنيا جو مستقبل حضور جن جي هٿن ۾ آهي. توهين چاهيو ته پنهنجيءَ دنيا کي، مغرب جي دنيا کي، ۽ غريب ملڪن جي دنيا کي بچائي سگهو ٿا؛ ۽ ائين تڏهن ٿيندو، جڏهن توهين جنگ کي آسڻ جو موقعو نه ڏيو. هڪ دفعي توهين جنگ نه ڪرڻ جو فيصلو ڪري ڇڏيو، ته هوءَ ٻنهي ڌرين جي درميان اسلح سازي ۾ ڪميءَ بابت فيصلن ٿيڻ ۾ دير نه لڳندي."

٢٢. — ”ان قسم جي بحث مان ڪو ڪوٽيل ڪونه نڪرندو. آءٌ رڳو ايترو چوندس ته جيڪڏهن مغرب جا اردا اهڙا هجن ها ته هو توهان سان ان زماني ۾ ئي جنگ ڪري ها، جڏهن وٽن ائٽم بم هو، ۽ توهان وٽ اڃا هي مهلڪ هٿيار نه هو. تنهنڪري مون کي يقين آهي ته مغرب جو عوام جنگ جي خلاف آهي، ۽ هو ضرور امن پسنديءَ جو اظهار ڪندو.“

عزت مآب. — ”آءٌ توکي اها حقيقت ٻڌائي سگهان ٿو ته آمريڪا چو ان زماني ۾ اسان سان جنگ نه ڪئي؛ پر هينئر ماضيءَ جي آپٽار اجائي آهي. هاڻي تون اسان کان ڪهڙو قدم کڻائڻ ٿو چاهين؟ اسين دلڙيا تي هر طرح سان واضح ڪري چڪا آهيون ته اسان کي امن ڪپي.“

٢٣. — ”آءٌ حضور جن جي آڏو پهرين ئي پنهنجو نقطه نظر رکي چڪو آهيان. آءٌ وري به چوندس ته امن جي ڏس ۾ دنيا جي وڏن مدبرن جون تازيون ملاقاتون ناڪامياب ٿيون آهن؛ انهن ملاقاتن مان تيسرائين ڪجهه نه ورنڊو، جيستائين گذريل سمورن شڪن شهن ۽ نااتفاقين کي وساري، دلين ۾ ڦيرو نه آندو ويو آهي. سڀ کان پهرين هي ضروري آهي ته ٻئي ڌرين سڄيءَ دل سان امن جي خواهش ڪن، ۽ پوءِ ان کي حاصل ڪرڻ لاءِ سنجيدگيءَ سان عملي قدم کنيا وڃن. جيڪڏهن اوهين اهو فيصلو ڪري چڪا آهيو، ته پوءِ مناسب آهي ته اوهين ان جو عام اعلان ڪريو. مون کي ڄاڻ آهي ته اڳي توهان ۽ مغرب ان قسم جا گهڻيئي اعلان ڪيا آهن؛ مون کي هيءَ به ڄاڻ آهي ته انهن اعلانن تي عمل ڪرڻ لاءِ توهان امن-ڪانفرنسون پڻ ڪوٺايون؛ پر هن ڀيري هيءَ اعلان هڪ جدا نوعيت جو ٿيندو.“

عزت مآب. — ”تون ڪيئن ٿو چوين ته هڪ وڌيڪ اعلان سان صورتحال ۾ ڦيرو اچي ويندو، ۽ اهو اسان کي امن جي ويجهو آڻيندو. تو جن امن-ڪانفرنسن جو ذڪر ڪيو آهي، ڇا آهي ظاهر نٿيون ڪن ته اسين سڄيءَ دل سان امن جا خواهان آهيون؟ ڇا اسان جي ليڊرن انهن ميڙن ۾ واضح لفظن ۾ نه ٻڌايو آهي ته روس جي عوام جو امن ۾ پختو ايمان آهي؟“

٢٤. — ”پر هن ڀيري هي اعلان هڪ نئين طريقي سان ڪيو ويندو. ان ۾ سڀ کان پهرين واضح ڪيو چيو ويندو ته ’عالمي جنگ سڄيءَ دنيا تي تباهي ۽ بربادي آڻيندي، تنهنڪري روس عالمي جنگ جي هر امڪان کي ختم ڪرڻ چاهي ٿو؛ ان سلسلي ۾ اسان جو پهريون فيصلو هي آهي ته اسلح سازيءَ ۾ ايتريقدر ڪمي آندي وڃي، جو دنيا جو ڪوبه ملڪ وڏي پيماني تي جنگ شروع ڪرڻ جي قابل نه رهي؛ اسان جي ٻي تجويز هيءَ آهي ته ننڍن ملڪن جي فوجن مان هڪ ’گڏيل قومن جي فوج‘ ٺاهي وڃي، جيڪا ايتري ته طاقتور هجي جو ڪنهن به حملي آور ملڪ کي سولائيءَ سان شڪست ڏئي سگهي؛ اسين وڏين طاقتن کي نينڍ ٿا ڏيون ته هو هڪ بين الاقوامي امن-ڪانفرنس ۾ اچي اسان سان گفتگو ڪن، ۽ انهن تجويزن کي عملي جامو پهرائين.“

عزت مآب. — ”پر فارموسا، ڪوريا، ورهايل جرمني، ۽ اهڙن ٻين غير حل شده مسئلن جو ڇا ٿيندو؟“

آء. — ”جڏهن هڪ دفعي دنيا مان جنگ جو انديشو ختم ٿي ويندو، ته مون کي آسپد آهي ته انهن مسئلن جو به ڪونه ڪو حل نڪري ايندو. اهي مسئلا واقعي ڏاڍا سنجيده آهن، جن کي تسلي بخش طريقن سان طي ڪرڻ لاءِ اعليٰ تدبير جي ضرورت آهي؛ ليڪن مون کي يقين آهي ته دنيا جا مدبر سياستدان جنگ جي عذاب مان نجات حاصل ڪرڻ ۽ هنن تڪراري مسئلن جي حل تلاش ڪرڻ جي اهميت ضرور محسوس ڪندا — ٻيءَ صورت ۾، هو چڱيءَ طرح سوچي سگهن ٿا ته جيڪڏهن موجوده صورتحال اڃا به قائم رکي وڃي، ته پوءِ نه هو پاڻ رهندا، نه سندس مسئلا ۽ ملڪ، بلڪ سڄي دنيا تباھ ٿي ويندي. آءٌ حضور جن کي خطاري ٿو ڏيان ته جيڪڏهن هڪ دفعي دنيا جي ماڻهن جي راءِ کي آڀاريو ويندو ۽ هنن کي محسوس ڪرايو ويندو ته امن حاصل ڪرڻ سندن اختيار ۾ آهي، ته هو پنهنجن سياستدانن تي زور آڻي کين مجبور ڪندا ته بين الاقوامي مسئلن جو حل ڳولين.“

عزت مآب. — ”چڱو، هاڻي تون مون کي ڪجهه وقت ڏي ته آءٌ پنهنجن ساٿين سان گڏجي تنهنجين تجويزن تي غور ڪريان. توکي گهڻا ڏينهن ترسڻو نه پوندو، آءٌ توکي جلدئي گهرائيندس. ڀلا، عالمي امن جي اعلان کان سواءِ، روس جي عوام کان به تنهنجي ڪهڙي طلب آهي؟“

آء. — ”حضور جن پيچد مهربان آهن. في الحال مون کي ٻيو ڪجهه به چوڻو نه آهي.“

اڃا هفتوڪن مس گذريو، ته مون کي وري عزت مآب سان ملڻ لاءِ گهرايو ويو. هن ڀيري هو اڪيلو هو، ۽ ترجمان کان سواءِ ٻيو ڪو به ماڻهو وٽس موجود ڪونه هو. هو ڪن ڳوڙهن ويچارن ۾ ويٺو هو.

عزت مآب. — ”مون کي افسوس آهي جو توکي ايترا ڏينهن انتظار ڪرڻو پيو؛ پر تنهنجين تجويزن تي ويچار ڪرڻ لاءِ مون کي وقت ڪيندو هو. اسين ان نتيجي تي پهتا آهيون ته تنهنجين تجويزن مان ڪو خاص فائدو ڪونه ٿيندو؛ اسان کي يقين آهي ته مغربي سرماييدار ۽ سامراجي، اشتراڪي ملڪن سان اقتصادي مقابلي کان بچڻ خاطر، ۽ پنهنجين تجارتي منڊين جي حفاظت لاءِ، جنگ چاهين ٿا. کين بخوبي معلوم آهي ته تجارتي مقابلي ۾ هو اسان کان هارائي ويندا، تنهنڪري هو جنگ جي امڪانن کي وڌائيندا ٿي رهندا. پر، انهن تلخ حقيقتن جي باوجود، اسين تنهنجيءَ راءِ کي آزمائش جو موقعو ڏيڻ لاءِ تيار آهيون، ڇاڪاڻ ته اسين امن جا خواهان آهيون، اسان هميشه امن لاءِ پاڻ کي پتوڙيو آهي، ۽ هيءَ هڪ وڌيڪ ڪوشش هن امن جي راهه ۾ اسين ڪري رهيا آهيون؛ آءٌ تنهنجين تجويزن پٽاندر اعلان ڪرڻ لاءِ تيار آهيان!“

آء. — ”مون کي اوهان جي انهيءَ فيصلي تي ڏاڍي خوشي ٿي آهي. آءٌ سمجهي سگهان ٿو ته مغرب ڏانهن اوهانجن شڪن شهن واريءَ حالت ۾، اوهان لاءِ هيءَ فيصلو ڪرڻ ڪيتريقدر مشڪل هو. مون کي دنيا جي، ۽ خاص ڪري ايشيا ۽ آفريڪا جي مظلوم انسانن جي روشن مستقبل ۾ ايمان آهي. هاڻي آءٌ توهان جي آڏو ٻه رٿون رکڻ ٿو: هڪ ته عالمي امن جي

باري ۾ اعلان، اهڙي سهڻي نموني ۾ ڪيو وڃي جو هڪدم دنيا جي ماڻهن جي ذهنن تي اثر ڪري ۽ ٻيو ته توهان جا دوست ملڪ به موقعي آهر اهڙو ئي اعلان ڪن.“

عزت مآب. — ”مون کي تنهنجي پهرين رٿ سان اتفاق آهي ته اسن جي مهر ڪنهن اثرائتي نموني ۾ هلائي وڃي. ان کي ڪجهه وقت لڳندو — پر ڪهڙو نه — تيستائين تنهنجو هتي رهڻ ضروري آهي. باقي رهي تنهنجي ٻي رٿ، سو ان جي باري ۾ آءٌ دوست ملڪن سان مشورو ڪندس. مون کي يقين آهي ته هو به ان مهر ۾ منهنجي حمايت ڪندا، ڇو جو اسان وانگر هو به اسن قائم ڪرڻ لاءِ بيچين آهن. منهنجو خيال آهي ته جيستائين هي اعلان ٿئي، تيستائين اسان جي گالهين کي مخفي رکيو وڃي. تون يقيناً اسان جي باهمي گفتگو جي اهميت کان واقف آهين.“

آءٌ. — ”حضور جن خاطري ڪن ته اسان جي گفتگو مخفي رهندي. آءٌ تيستائين ڪابه گالهه ظاهر نه ڪندس.“

اسان جي ملاقات کي اڌ مهينو ٿي ويو، ۽ آءٌ اڪيلو ۽ پريشان ٿيل لڳس. ڇو ته آءٌ ڪنهن سان به ٺٽي مليس، ۽ ٺٽي ميرتفريح ٽڪائي ٿي وڌم. ڪنهن ٻئي شهر ۾ به وڃي ٺٽي سگهيس، ڇو ته مون کي ڪنهن به ڏينهن ملاقات لاءِ سڏ ٿي سگهيو ٿي. هي اڌ مهينو مون ڪافي بي صبريءَ ۾ ڪاٽيو. آخر هڪ ڏينهن پيغام آيو ته ٻئي ڏينهن چئن بجي ڌاري هڪ جلسي ۾ شرڪت لاءِ تيار رهان. مون کي چيو ويو ته آءٌ ان موقعي تي پنهنجو قومي لباس پهريان. خدا خدا ڪري ٻيو ڏينهن آيو. موسم خوشگوار هئي، ۽ آءٌ به خوش هوس. مون پنهنجو ملڪي لباس هاتو، ۽ بيچينيءَ سان مقرر ڪيل وقت جو انتظار ڪرڻ لڳس. آخر هڪ خاص آفيسر مون کي موٽر ۾ وٺي وڃڻ آيو. سندس پٽاڪيدار ڊريس ڏسي آءٌ حيران ٿي ويس. اسين موٽر ۾ چڙهي ’سُرڻ چؤڪ‘ ۾ آياسين. سڄو ميدان حشام ماڻهن سان ڀريو پيو هو. لينن جي مجسمي وٽ هڪ رنگارنگي اسٽيج ٺاهيو ويو هو، ۽ مون کي وڌيڪ حيرت ٿي، جڏهن مون کي انهيءَ اسٽيج تي آڻي ويهاريو ويو. آهستي آهستي بالا آفيسر اچڻ لڳا. پهرين اشتراڪي ملڪن جا ايلچي آيا. ان کان پوءِ ٻين ملڪن جا ايلچي آيا، جن کي اسٽيج جي هڪ پاسي جڳهه ڏني وئي. سوين فوٽوگرافر اچي جمع ٿيا هئا؛ سائن قلعي ڪئمراڻ وارا به هئا. اخباري نمائندن جي جڳهه ته صفا ڀرجي ويئي هئي. پنجن ۾ اڃا به منٽ هئا، ته عزت مآب ڪابينه جي وزيرن سميت اسٽيج جي پهرين قطار ۾ اچي ويٺو. هو تارن ۽ تمغن سان سينگاريل، سونهري ۽ اڇيءَ يونيفارم ۾ ڏاڍو سُروار ٻئي لڳو. جيئن هو اچي ويٺو ته روس جو قومي ترانو وڄڻ شروع ٿيو. ترانو جي اختتام تي هن پنهنجو نائب مون ڏانهن موڪليو، جنهن مون کي عزت مآب جي ڀر واريءَ ڪرسيءَ تي آڻي ويهاريو. هو عظيم انسان مون ڏانهن بهاري مشڪيو، ۽ پوءِ مائڪروفون تي ٻيهي تقرير ڪيائين. تقرير جو ترجمو هن ريت آهي:

”معزز سفرو ۽ ساٿيو! اسين هن اڄوڪي غير معمولي موقعي تي ان ڪري جمع ٿيا آهيون، ته دنيا تي هڪ دفعو وري واضح ڪريون ته روس امن جو طالب آهي. اڳي به گهڻن ئي موقعن تي اسان امن لاءِ ڪوششون ورتيون آهن، پر افسوس ته اهي ڪامياب نه ٿيون. انهن ناڪاميابين لاءِ هينئر ڪنهن کي قصور وار ٺهرائڻ فضول آهي. اڄ وري به اسين امن جي واٽ ۾ هڪ وڌيڪ ڪوشش ڪرڻ لاءِ تيار ٿيا آهيون، ڇو ته روسي عوام ۽ اسان جي دوست ملڪن جي عوام پاڻ کي امن لاءِ وقف ڪري ڇڏيو آهي. آف آمريڪا ۽ مغرب جي ٻين ملڪن کي رڳو ايترو چوندس ته جنگ سڄي انسانذات جي تباهي آهي — انهن مڙني شين جي تباهي، جن کي جوڙڻ ۾ توهان جي ۽ اسان جي عوام پنهنجو رت ۽ پگهر ڏنو آهي. اسين ايڏي ساري انساني پورهن تي ڇو تباهه ڪريون، جنگ کي ڇو نه ختم ڪري ڇڏيون؟ آف پنهنجيءَ حڪومت جي طرفان اعلان ٿو ڪريان ته اسين جنگ کي مٽائڻ جي فيصلو ڪرڻ لاءِ تيار آهيون: آف دنيا جي ٻين ملڪن کي نيندو ٿو ڏيان ته هو به ساڳيو فيصلو ڪن، ۽ اسان سان گڏجي هٿيارن گهٽائڻ جو ڪو حل ڳولين. اڄ وڏيون طاقتون دفاع تي هڪ سؤ ارب ڊالرن کان وڌيڪ خرچ ڪري رهيون آهن. ڪيڏو نه زبردست زيان آهي پيسي جو! ڇو نه اسين ايتري ساري خرچ مان هڪ وڏو حصو بچائي، پنهنجي ۽ انهن ملڪن جي ترقيءَ تي صرف ڪريون، جن کي اسان جي مدد جي ضرورت آهي! تنهنڪري، اڄو ته انهيءَ فرض جي پورائيءَ لاءِ اسين سڀ متحد ٿي هٿيارن گهٽائڻ جي فيصلي تي اتفاق ڪريون، ۽ ان لاءِ اهڙو طريقو اختيار ڪريون جو ڪابه هڪ طاقت ٻيءَ طاقت تي ناجائز چڙهائيءَ جي قابل نه رهي. ساڳئي وقت، اسين هڪ اهڙي طاقتور بين الاقوامي فوج قائم ڪريون، جيڪا هر ڏاڍائي ڪندڙ ملڪ کي شڪست ڏيئي سگهي. اڄو ته نئين ملڪن کي اجازت ڏيون ته هو اها فوج ٺاهي امن جي رکوالي ڪن. اڄ جي دور ۾ ڪوبه ملڪ ٻين ملڪن کان بيگانو رهڻ گڏاري نٿو سگهي، ڇو جو زمين ۽ خلائي جا فاصلا مٽجي چڪا آهن. اڄ جي دور ۾ اسين سڀ هڪٻئي کان ڪجهه نه ڪجهه ٺهڻون. تنهنڪري، اڄو ته گڏجون؛ اڄو ته هڪٻئي جي تعاون سان دنيا جي محتاجن کي کاڌو ڏيون ۽ مسڪينن کي ڪپڙا ڏيکارون؛ اڄو ته دنيا جي غريبن کي موقعو ڏيون ته هو به اڄ جي ترقي يافتہ دور جي راحتن مان سزومائين! آف روسي حڪومت جي طرفان واعدو ٿو ڪرياف ته اسين پٺتي پيل ملڪن جي ڏتڙيل ماڻهن جي حالت سڌارڻ لاءِ تيار آهيون. هن وقت اسان وٽ پٺتي پيل ملڪن جو هڪ نمائندو موجود آهي. آف توهان سان سندس تعارف ٿو ڪريان. هن مون کان امن لاءِ هڪ دفعو وري ڪوشش وٺڻ جو واعدو ورتو آهي. آف کيس دنيا جي آڏو پيش ڪريان ٿو، ۽ کيس اجازت ٿو ڏيان ته هو اسان جي طرفان ’امن جو ايلچي‘ ٿي، دنيا جي ٻين ملڪن ۾ وڃي. مون کي اميد آهي ته هو ڪامياب ٿيندو. هاڻي اڄو ته اسين سڀ، امن جي تراني جي آجيان ڪندي، پاڻ کي ۽ اڄ جي ڏينهن کي امن لاءِ وقف ڪريون. عالمي امن زنده باد!“

عزت مآب جي تقرير ختم ٿيندي ماڻهن ڏاڍي زور شور سان تالا يون وڄايون. سوَن
اچن ڪبو ترن کي آسمان ۾ آڏايو ويو. پوءِ سڄو ميڙ امن جي تراني جي احترام ۾ آئي بيٺو.
تراني کي روسي اوپيرا جا ٻه ٽي سو موسيقار ڳائي رهيا هئا. منهنجين اکين ۾ ٻائي تري آيو،
۽ مون سان گڏ ٻين جون به دليون ڀرجي آيون. تراني جي ختم ٿيڻ تي سڄو ميڙ وري ويهي
رهيو، ۽ پريڊ شروع ٿي.

هڪ هزار ٻار، قطار در قطار، اسان جي سامهون گذرڻ لڳا. سڀني کي اڃا ڪپڙا پيا هئا.
سندن هٿن ۾ ننڍڙا جهنڊا هئا، ٻين تي روسي، چيني، انگريزي، فرانسيسي، عربي ۽ لاطيني
زبانن ۾ ”امن“ جا لفظ لکيل هئا. ماڻهن هڪ بئنڊ به هئي، جنهن جي مٿس سُرڻ سان سُر
ملائي، ڳائيندا، پريڊ ڪندا پئي ويا. هو ڳائي رهيا هئا — ”اڄ اسان لاءِ هڪ نئين پرڻهه ڦٽي
آهي. اسين سڄي جي چمڪندڙ پيشانيءَ تي ’امن‘ جو نالو لکيل ڏسون ٿا. هن جا سنهري
ڪرڻا ڌرتيءَ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ امن جو پيغام پکيڙي ڇڏيندا. هو اسان ۽ اسانجين مائرن لاءِ
آمدن جو هڪ نئون صبح آڻيندو. امن جي جياريندڙ فضا ۾ جڏهن اسين پلجي جوان ٿينداسين،
ته پنهنجين امڙن کي، پيار جا پورهيا ڪري، آرام ۽ راحت ڏينداسين، ۽ انهن ڀائرن ۽ پيڙن کي
به نه وسارينداسين، جيڪي ڏورانهن ديسن ۾ رهن ٿا — اسين سندن مدد ڪنداسين. اسين
ٻاڏايون ٿا ته ’امن جي ايلچيءَ‘ کي ان نيڪ سهر ۾ ڪاميابي ٿئي!“

ٻارن جي لنگهي وڃڻ کان پوءِ هڪ چئن ڦيٽن واري گاڏي آئي، جنهن تي هڪ جيٽ
بمبار هوائي جهاز رکيل هو. هوائي جهاز تي وڏا وڏا ائٽم بم لڳل هئا. سڀني ائٽم بم تي
وڏيون تختيون چهٽيل هيون، جن تي هر هڪ بم جي تباهه ڪندڙ طاقت الڪن اڪرن ۾ لکيل
هئي. گاڏيءَ تي هڪ وڏو تختو به لڳل هو، جنهن تي لکيل هو ”اڄ“. ان جي گذري
وڃڻ کان پوءِ هڪ ٻي گاڏي آئي، جنهن تي ساڳئي نموني جو جيٽ هوائي جهاز رکيل هو.
پر هن ڀيري ان کي هڪ آرام بخش مسافريءَ جو جهاز بڻايو ويو هو. ان ۾ ڪيترا ئي مرد،
عورتون ۽ ٻارڙا ويٺل هئا، جيڪي پاڻ ۾ کلي ۽ خوش ٿي رهيا هئا. ان گاڏيءَ جي تختيءَ
تي لکيل هو ”مياڻي“. هاڻي هڪ ٻي گاڏي آئي، جنهن تي ايشيا جي ڪنهن ملڪ جي جهوپڙي
رکيل هئي. جهوپڙي ڪڪائين هئي. ان ۾ پست تي هڪ ماڻهو ستو پيو هو، جيڪو مليريا جي
ٽپ ۾ مبتلا هو. ٻارن کي ڦاٿل ڪپڙا پيا هئا، ۽ زالن لپ ڇانورن جي صفا ڪري رهي
هئي. ان منظر ايشيا جي ماڻهن جي غربت ۽ بدحاليءَ کي چڱيءَ طرح چٽيو پئي. جهوپڙيءَ
تي هڪ وڏو تختو لٽڪيل هو، جنهن تي لکيل هو ”اڄ“. ان کان پوءِ ٻي گاڏي آئي، جنهن
تي ساڳي جهوپڙي هئي. پر هاڻي ان جهوپڙيءَ جي ڇت هڪن سرن جي اڏيل هئي، ۽ منجهس
هڪ در ۽ ٻه دريون هيون. ٻارن کي سٺا ڪپڙا پيا هئا، ۽ هو سڀ تصويرن جا ڪتاب ڏسي
رهيا هئا. سندن ماءُ گوشت ڏوئي رهي هئي، ۽ ان جي سامهون آن، اٺو، ڀاڄيون ۽ ڪير
رکيل هئا. تختي تي لکيل هو ”مياڻي“.

ٿوريءَ دير کان پوءِ هڪ نئين گاڏي آئي، جنهن تي آفريڪا جي هڪ سون جي ڪاٺ جو نظارو هو. ڪاٺ ۾ ڦاٿل ڪپڙا پهريل آفريڪي مزدور، ٻنن تي ڳرا بارڪنيو ڪم ڪري رهيا هئا. هو سڀ ڀڳهر ۾ شل هئا. هڪ آفريڪي مزدور کي هڪ 'اڇيءَ ڇمڙيءَ واري' جمعدار ڇهڪ سان سٽيو پئي. گاڏيءَ تي لڪيل هو "اڄ". پوءِ ٻي گاڏي ساڳيءَ ڪاٺ سان لنگهي. ٻه هاڻي مزدورن بدران ڪاٺ مان سون مشين پئي ڪڍيو. آفريڪي مزدور انهن مشين جي سنڀال ڪري رهيا هئا. کين آجري پوشاڪ پهريل هئي. هنن سان گڏ اڇي ڇمڙيءَ وارا مزدور به هئا. سڀني ڪم ڪندي هڪٻئي سان چرچو ڀوڳ پئي ڪيو. تخنيءَ تي لڪيل هو "سڀاڻي". ان کان پوءِ ڪيتريون ئي گاڏيون آيون. ڪن تي سائنسدان هئا، ته ڪن تي ڊاڪٽر، ۽ ڪن تي سماجي ڪارڪن. هي پنهنجيءَ پنهنجيءَ ڪرت جا ماهر، انساني پلائيءَ لاءِ ڪم ڪري رهيا هئا. ڪن سائنسدانن وسيع خلائن ۾ آزماندڙ راکيٽ تيار پئي ڪيا ته جيئن انسان عرش تائين سفر ڪري سگهي، ته ڪي سائنسدان لڏوڻي پائيءَ مان ميني پائيءَ بنائڻ جي کوجنائن ۾ مصروف هئا ته جيئن دريائن کان سواءِ سمنڊ مان به پيئڻ ۽ آباديءَ لاءِ پاڻي حاصل ڪري سگهجي، ۽ ڪي سائنسدان سڄي ڪرڻ مان صنعتي توانائي پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ۾ لڳل هئا. ڊاڪٽر وري مهلڪ مرضن ۽ وڇڙندڙ وبائڻ جي علاج لاءِ ٻين دوائن ۽ وڊڪٽ جي نون طريقن جي کوجنائن ۾ رڌل هئا. ٻئي طرف سماجي ڪارڪن ٻارن جي فلاح و بهبود جي مسئلن کي حل ڪرڻ جي ڪوشش ۾ هئا، ۽ گهرو زلڏيءَ ۾ گهڻي کان گهڻي خوشي ۽ راحت پيدا ڪرڻ بابت سوچي رهيا هئا.

هاڻي اسان جي آڏو وڏيون ٽنڪون لنگهيون، جن تان مستري وڏيون وڏيون مصيبت جيڏيون توبون لاهي رهيا هئا. لنڊين ٽنڪن کي ٽرئڪٽرن ۾ تبديل ڪيو ويو هو، جن هاڻي زرعي سامان پئي ڏيڻو. جنگي لارين کي وري عام سفري بسون بڻايو ويو هو. بسن جي لنگهي وڃڻ کان پوءِ پريڊ ختم ٿي، ۽ روس جو قومي ترانو وڃڻ لڳو. جلسي ختم ٿيڻ تي عزت مآب مون کي چيو ته آڄ ڪجهه ڏينهن وڌيڪ روس ۾ ترسان.

ٻئي ڏينهن روسي اخبارن عزت مآب جي تقرير، پريڊ جي سڄي احوال سميت، وڏين سرخين سان شايع ڪئي. اخبارن ۾ منهنجي تصوير به 'امن جي ايلچيءَ' جي عنوان سان ڇاپي وئي. غير ملڪي اخبارن جي نمائندن مون کي پريس-ڪانفرنس سڏائڻ لاءِ چيو. مون هنن جي تجويز کي قبول ڪيو. سڀني سفارتخانن جي نمائندن مون کي زور ڀريو ته آڄ سندن ملڪن جي سفيرن سان ملاقات ڪريان. مون عزت مآب کي پنهنجي پريس-ڪانفرنس ڪوٺائڻ واري خيال کان واقف ڪيو، ۽ ٻن غير ملڪي سفيرن سان ملاقات جي خواهش ظاهر ڪئي. عزت مآب منهنجي تجويز قبول ڪئي، چيائين ته اخباري نمائندن ۽ سفيرن جي گڏيل ڪانفرنس جو انتظام جلد ڪيو ويندو. مقرر وقت تي سفير ۽ سندن عملي جا عهديدار، ۽ اخباري نمائندا اچي دعوت ۾ ڪٺا ٿيا. آڄ سندن

ايترو تعداد ڏسي حيران ٿي ويس. ماسڪوم ڪو ورلي سفير يا اخباري نمائندو هوندو، جيڪو دعوت ۾ نه آيو هو.

مون هڪ مختصر تقرير ڪئي، ۽ کين آهي ڳالهائون ورائي ٻڌايم جيڪي عزت مآب جلوسي واريءَ تقرير ۾ ڪيون هيون. مون ٻنهي ٻيل ملڪن جي ترقيءَ تي خاص زور ڏنو، ۽ اخباري نمائندن کي اپيل ڪئي ته هو جنگ جي خلاف جهاد ڪرڻ ۾ منهنجو ساٿ ڏين، ته جيئن دنيا کي تباهيءَ کان بچائي سگهجي. مون هٿن کي ٻڌايو ته جيڪڏهن هڪ دفعو دنيا جي عوام جي دلين ۾ جنگ جي خلاف نفرت پيدا ٿي ويندي، ته پوءِ هٿيارن گهٽائڻ جي فيصلي تي دير ڪانه لڳندي — ۽ جيڪڏهن ’سڪيا‘ ملڪ هٿيار گهٽائڻ شروع ڪندا، ته اسان وٽ ايترو ته پيسو بچندو جو سڄيءَ دنيا جا ماڻهو خاص ڪري ٻنهي ٻيل ملڪن جا ماڻهو خوشحال ٿي ويندا. تنهنڪري، دنيا جي سڀني اخبارن تي هي انساني فرض آهي ته هو جنگ خلاف آٿاريل آواز کي سڄيءَ دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ڦهلائين. مون هي به چيو ته آءٌ سڄيءَ دنيا جو گشت ڪري امن جي پيغام کي پکيڙڻ جي هر ممڪن ڪوشش ڪندس، پر جيئن ته آءٌ هڪ معمولي ۽ اڪيلو انسان آهيان، تنهنڪري ضروري آهي ته دنيا جا ڪٽورين انسان هن ڪارخيز جي ڪاميابيءَ ۾ حصو وٺن، جن جي حمايت حاصل ڪرڻ لاءِ اوهان جو اخبارون سپڪجهه ڪري سگهن ٿيون. اخباري نمائندن ڪيترا ئي سوال پڇيا، جن کي مون مناسب جواب ڏيئي مطمئن ڪيو. سفيرن سان به ساڳئي قسم جي گفتگو ٿي، ۽ مون کين صاف ٻڌايو ته آءٌ ڪنهن خاص ملڪ، جماعت يا شخصيت جي طرفان نه ڳالهائي رهيو آهيان، بلڪ آءٌ فقط پنهنجي ذاتي نمائندگي ڪري رهيو آهيان. ڪن سفيرن مون کان مندن ملڪن ۾ وڃڻ جي پروگرام بابت پڇيو. مون جواب ۾ کين ٻڌايو ته آءٌ سڄيءَ دنيا ۾ امن جو پيغام کڻي ويندس، پر پهرين آءٌ الهن ملڪن ۾ ويندس، جيڪي مون کي دعوت ڏيئي گهرائيندا.

ٻئي ڏينهن مون کي سڄيءَ دنيا جي مختلف ملڪن مان بيشمار تارون مليون، جن ۾ اخباري نمائندن طرفان موڪليل خبرن جا تفصيل، ترجمان سميت ڄاڻايل هئا. مون کي پڙهي ڏاڍي خوشي ٿي ته سڄيءَ دنيا جي اخبارن، امن جي مهم جي حمايت ڪندي، عزت مآب جي تقرير ۽ پريڊ جي احوال کي وڏي اهميت سان شايع ڪيو هو. آهو سڄو ڏينهن مون اسڪولن، ڪاليجن، جماعتن ۽ اجتماعي ٻنن جي نمائندن سان ملاقاتون ڪندي گذاريو. ٻئي ڏينهن مون کي وري تارن جي وڏي سٽي اچي ملي. ان پيري تارن ۾ مختلف اخبارن جا ايڊيٽوريل هئا. گهڻو ڪري سڀني ايڊيٽوريلن ۾ امن جي زبردست حمايت ڪئي ويئي هئي. ڪيترين ئي اخبارن، عزت مآب جي تجويزن کي ساراهيندي، گهٽ ڪئي هئي ته جلد از جلد وڏين طاقتن جو هڪ ميٽر ڪوٺايو وڃي. ڪن ٿورين اخبارن، پنهنجي امن پسنديءَ جو زوردار اظهار ڪندي، روس جي امن پسند ارادن ۽ تجويزن تي شڪ ظاهر ڪيو هو، ۽ عزت مآب جي تقريرن کي هنن روس جي سياسي پروپيگنڊا ڪري ڄاڻايو هو. مون ڪن چند اخبارن جا اهي رايو پڙهي دل نه لائي، ڇو جو سمجهه ٿي

ته هڪڙي ڏينهن ۾ سڀني ماڻهن جي راءِ کي بدلائڻ ناممڪن هو ۽ ان لاءِ مسلسل ڪوشش جي ضرورت هئي. ساڳئي ڏينهن عوامي چين ۽ جپان جا سفير مون وٽ آيا، ۽ پنهنجين حڪومتن طرفان چين ۽ جپان اچڻ جي دعوت ڏنائون. مون جپاني حڪومت جي دعوت قبول ڪئي، ۽ جپاني سفير کي چيم ته آءٌ پنهنجي وڃڻ جي تاريخ پوءِ ٻڌائيندس. مون عوامي چين جي سفير جا ٿورا مڃيندي کيس چيو ته في الحال منهنجو چين وڃڻ جو ارادو ڪونهي، ڇو جو ٻن هفتن کان پوءِ مون کي وطن ورتو آهي.

شام جو جپاني سفارتخاني کي مون وڃڻ جي تاريخ ڏني. ٻئي ڏينهن، منهنجي عرض تي، عزت مآب مون کي پاڻ وٽ گهرايو. مون ساڻس چين ۽ جپان جي دعوتن ۽ پنهنجي جپان وڃڻ جي فيصلو جو ذڪر ڪيو، ۽ وڃڻ کان اڳ ڪن روسي شهرن گهمڻ جي اجازت ورتيمانس. جپان ڏانهن رواني ٿيڻ ۾ اڃا هفتو پيو هو. مون عزت مآب کي هي به عرض ڪيو ته روسي شهرن ۾ منهنجي وڃڻ جي خبر کي شايع نه ڪيو وڃي، ته جيئن آءٌ فواغت سان گهمي ڦري سگهان. عزت مآب چيو ته ائين ٿيڻ ناممڪن آهي، ڇو جو تنهنجي تصوير اڳي ئي روس جي سڀني اخبارن ۾ شايع ٿي چڪي آهي، ۽ جتي به تون ويندين آتي جا ماڻهو هي هرگز پسند نه ڪندا ته تون سندن شهرن ۾ اچي، ساڻن ملڻ کان سواءِ هليو وڃين. مون، ان ڪري، روسي شهرن گهمڻ جو ارادو بدلايو، ۽ عزت مآب کان ماسڪو ۾ هڪ هفتو وڌيڪ ترسڻ جي اجازت ورتي، جنهن کي هن وڏي خوشيءَ سان قبول ڪيو. عزت مآب مون کي ٻڌايو ته هن منهنجي رواني ٿيڻ کان اڳ، تمام وڏي پيماني تي، روس جي اعليٰ موسيقارن ۽ فنڪارن جي شموليت سان، امن جي موضوع تي هڪ عظيم الشان ڊرامي جي تياري لاءِ هدايتون جاري ڪري ڇڏيون هيون؛ پر جيئن ته ان جي تياري ۾ ۵-۶ مهينا گهربل هئا، ۽ آءٌ تمام تر تهن رٽائو ٿيو هوس، تنهنڪري هن وڏي اشتياق سان مون کي انهيءَ موقعي تي ٻيهر ماسڪو اچڻ جي دعوت ڏني. هن منهنجي جپان رواني ٿيڻ جي تاريخ پاڻ وٽ نوٽ ڪئي، ۽ منهنجي هوائي سفر جي اطمينان بخش انتظام جي خاطري ڏني. مون سندس مهمان نوازيءَ، خوش اخلاقيءَ ۽ مهربانين جا ٿورا مڃيا، ۽ خاطري ڏنيمانس ته ”دنيا ضرور توهانجين تجويزن جي آڇيان ڪندي، ڇو جو دنيا جون اخبارون متفق طور امن جي حق ۾ آهن. امن جي تصفيي لاءِ دنيا جي وڏين طاقتن جي باهمي ملاقات کي جيتوڻيڪ ڪجهه وقت ضرور گهربل ٿيندو، ڇاڪاڻ ته ڪي ملڪ ان لاءِ اوائل ۾ چنڊ ڇاڻ ۽ صفائي طلب ڪندا، پر جيئن ته حضور جن امن لاءِ هر قسم جي ڪوشش ڪرڻ جو فيصلو ڪري چڪا آهن، تنهنڪري مون کي اميد آهي ته ان ۾ ضرور ڪاميابي حاصل ٿيندي.“ عزت مآب هڪ دفعو وري مون کي يقين ڏياريو ته هو پاڻ، سندس حڪومت، ۽ روس جو عوام، امن جي فائدي ۾ آهن؛ ۽ اميد ڏيکارين ٿا ته هو پنهنجن مغربي دوستن سان امن جي ڳالهه ٻولهه ۾ اوتروئي ڪامياب ٿيندو، جيترو هتي ماسڪو ۾ ٿيو هو.

هفتو به اچي پورو ٿيو. ان وچ ۾ منهنجي خط و ڪتابت ۾ تمام گهڻو اضافو ٿي ويو هو. مون کي سڀني هنڌان خط اچڻ لڳا، جن مان معلوم ٿيو ته گهڻي ماڻهو ۽ جماعتون امن جي حصول لاءِ تيار ٿيون هيون. ماسڪو ڇڏڻ جو وقت آيو، ته هڪ سرڪاري موٽر مون کي هوائي اڏي تي پهچائڻ لاءِ آئي. هوائي اڏي تي هزارين ماڻهو مون کي الوداع ڪرڻ آيا هئا. عزت مآب به وزيرن سميت آيو هو. فوٽوگرافرن ۽ فلمي ڪئميرا وارن موٽر کان وٺي هوائي جهاز جي در تائين منهنجا فوٽا پئي ورتا. صاف پوشاڪ پهريل پارڙن مون کي قسمن قسمن ڪن جا تحفا پيش ڪيا. آءٌ عزت مآب سان آخري ڀيرو مليس. هن ٻڌايو ته مون کي ٽوڪيو ڪٿي وڃڻ لاءِ خاص هوائي جهاز جو انتظام ڪيو ويو هو. مون هڪ دفعو وري سندس مهمان نوازيءَ جو گرمجوشيءَ سان شڪر ادا ڪيو. روسي عوام جي ايڏي پُرخلوص اهميت کان آءٌ بيحد متاثر ٿيس، ۽ سموري انسانذات جي خوشحاليءَ جون دعائون گهرندي، اسان هڪٻئي کان وداع ڏيئي.

آءٌ جنهن جهاز ۾ سفر ڪري رهيو هوس، سو جنگي مقصد لاءِ بنائيل، پر آچلائيندڙ، هڪ لنڊي قسم جو جيت هوائي جهاز هو، پر هائي ان کي ڏاڍي سهڻيءَ طرح سينگاريل ويو هو، ۽ منجهس آرام ۽ آسائش جو سڀ سامان موجود هو. هوائي جهاز ۾ منهنجي چاڪري شاهانه نموني ۾ ڪئي ويئي. جتان جي ماسڪو واري سفر مون کي ٻڌايو هو ته ٽوڪيو ۾ منهنجو قيام چئن ڏينهن لاءِ رٿيو ويو آهي—مون کي گهڻو وقت ٽوڪيو ۾ ترسڻو هو، پر جي مون چاهيو ته هڪ ڏينهن ٽوڪيو کان ٻاهر وڃي سگهيس ٿي.

اسين چوويهن ڪلاڪن ۾ ٽوڪيو پهچي وياسين. جڏهن هوائي جهاز جتان جي ويجهو آيو ته مون هوائي عملي جي هر هڪ فرد جا ٿورا مڃيا، جن ڏاڍي چاهه سان منهنجي خاطرداري ڪئي هئي. مون انهن سڀني جا نالا لکي ڇڏيا، ته جيئن ڪنهن ڏينهن کين تحفا موڪلي پنهنجي عقيدتمنديءَ جو اظهار ڪريان.

هوائي جهاز جڏهن زمين تي لٿو ته ٽوڪيو تي سڄ چمڪي رهيو هو. هوائي اڏي تي هڪ وڏو هجور جمع هو. آءٌ هوائي جهاز جي در کان ٻاهر نڪتس مس، ته ماڻهن امن جي فلڪ شڪان لعرن سان منهنجو استقبال ڪيو. مون به جواب ۾ هڪ لسوڏي کين سلام ڪيو. جيئن ئي آءٌ هيٺ آيس، ته جتان جي هڪ عالي ترين شخص مون کي اچي پاڪر ڀاتو. هن سان ۽ سندس خاندان سان ملڻ کان پوءِ، ٻين عهديدارن سان منهنجو تعارف ڪرايو ويو. پوءِ اسين سڀ هڪ وڏي سجايل اسٽيج تي وڃي ويٺاسين. اسان جي ويهڻ تي امن جو ترانو وڄڻ لڳو. ان کان پوءِ جتان جو قومي ترانو پيش ٿيو، جنهن جي احترام ۾ اسين اٿي بيٺاسين. پوءِ هن عظيم شخص اٿي تقرير ڪئي—جنهن جو ترجمو مون کي تقرير ختم ٿيڻ کان پوءِ فوراً ڏنو ويو. هن چيو: ”اڄ اسين پنهنجي هڪ ايشيائي ڀاءُ جي آجيان لاءِ اچي هتي گڏ ٿيا

آهيون. اسين جهاني عوام جي طرفان هن جو آڌر ڀاءُ ٿا ڪريون، ۽ کيس ۽ سڄيءَ دنيا کي يقين ٿا ڏياريون ته جهان جو عوام هميشه امن حاصل ڪرڻ لاءِ جدوجهد ڪندو رهندو. جهاني عوام کي جنگ جي تباھڪارين جو ذاتي تجربو آهي: اسين ئي اها قوم آهيون، جنهن ائٽم بم جا فھر ۽ ڪلور اڪين سان ڏٺا آهن — تنهنڪري اسين، جهان جا باشندا، پنهنجي پوري عزم سان هي عهد ٿا ڪريون ته جنگ جي خلاف اسين هر ممڪن جھاد ڪرڻ لاءِ تيار آهيون، ۽ امن حاصل ڪرڻ اسان جو ايمان آهي! اسين ’امن جي ايلڇيءَ‘ جي تهديؤن آجيان ٿا ڪريون. پاڻ هڪ ٻئي پيل ملڪ جو رهاڪو آهي، ۽ اسان کي هن جي ملڪ ۽ ٻين ٻنهي پيل ملڪن جي ضرورتن جي بخوبي ڄاڻ آهي. جيتوڻيڪ اسان جا وسيل ڪي گهڻا نه آهن، پر تڏهن به اسين انهن ملڪن جي ترقيءَ ۾ پنهنجي حال آھر مدد ڏينداسين. اسان جي دعا آهي ته امن قائم ٿئي، ۽ انسانيت خوش ۽ خوشحال ٿئي!“ هوائي اڏي کان هڪ ڪليءَ موٽر ۾ چڙهي، اسين شهر آياسين. ’عظيم شخص‘ ۽ سندس خاندان جا ماڻهو مون سان گڏ هئا. رستن جي ٻنهي پاسن ماڻهو قطارون ٺاهيو بيٺا هئا، ۽ جيئن اسين لنگهياسين ته هو گلن جي ورکا ڪرڻ لڳا. سندن هٿن ۾ امن جا پوسٽر هئا، ۽ سڀ ماڻهو خوشيءَ وڇان ٻهڪي رهيا هئا. عظيم شخص ۽ سندس ساٿي وات تي هڪ هنڌ لهي پيا، ۽ مون کي مهمان-گهر ۾ آڻي ترساڻو ويو. انهيءَ ڏينهن آجيان-ڪميٽيءَ جو چيئرمين مون وٽ آيو، ۽ ايندڙ ٽن ڏينهن جي گشت جو پروگرام ڏنائين. پهرئين ڏينهن مون کي ناگاساڪي وڃڻو هو، ٻئي ڏينهن، واپس اچي، توکيو ۾ جهاني نوجوانن جي هڪ جلسي ۾ شريڪ ٿيڻو هو، ۽ ٽئي ڏينهن جهان جي عورتن طرفان سڏايل هڪ جلسي ۾ شريڪ ٿيڻو هو.

شام جو کاڌو مون جهان جي وڏن واپارين ۽ صنعتڪارن طرفان سڏايل هڪ دعوت ۾ کاڌو. هيءَ هڪ خانگي دعوت هئي، جنهن ۾ فقط ڪارخانن ۽ فرمن جا عهد يدار ۽ سندن عورتون شريڪ ٿيون. جهاني رواج مطابق، اسين سڀ فرش تي ويٺاسين. کاڌو عورتن پنهنجن هٿن سان تيار ڪيو هو، ۽ ڪارايو به انهن ئي — نوڪرن جي ڪاٻر مدد ڪانه ورتي ويئي. هن قسم جي قرباني مهمان نوازيءَ مون کي گهڻي قدر متاثر ڪيو. ڪنهن به تقرير ڪانه ڪئي؛ البت جڏهن مون کي هڪ سون مان ٺهيل ۽ جواهرن سان جڙيل گلدستو پيش ڪيو ويو، ته سڀني چيو — ’شل تون ڪامياب ٿين! شل تون ڪامياب ٿين!‘ جواهرن کي اهڙيءَ ترتيب سان جڙيو ويو هو جو انهن مان لفظ ”امن“ ٺهي پيو هو.

ٻئي ڏينهن صبح جو آڱ هوائي جهاز ذريعي ناگاساڪي پهتس. جيتوڻيڪ هوائي اڏي تي فقط ٻه-ٽي موٽا ماڻهو آيا هئا، پر جڏهن آڱ جلسي ۾ پهتس ته ائين ڏسڻ ۾ آيو ڄڻ سڄو شهر آتي آڻي پيو هو. اسٽيج اڳيان سوين ننڍڙا مڇاڙا ٻارڙا ويٺا هئا، جن سڀني کي اڇيون پوشاڪون پهريل هيون. اسين پهتاسين ته ڪارروائي شروع ٿي. پهرين ٻارڙن هڪ گيت ڳايو. سازن مان اهڙا المناڪ ۽ درد ڀلا آلاپ نڪري رهيا هئا، ڄڻ ڪنهن موت جي مجلس ۾

مرثي خواني ٿي رهي هجي. چوڏهن سال اڳ، ٻي عالمگير جنگ ۾، هين ئي سرزمين تي 'اٽم بم' ڪيرايو ويو هو: ڪيڏي تباهي ۽ بربادي انسانن تي آئي، ڪيترا انسان ان ۾ موت جو بئڪ بنيا، ڪيترا انسان ان جي اثر سبب انڌا ٻوڙا ۽ کونگا بنجي ويا، ڪيترا انسان ان جي دهشت سببان بنهه ڀاڳل بنجي ويا — اهو سمورو احوال اهڙي ته دردناڪ انداز ۾ گيت ۾ بيان ڪيو ويو هو، جو جيتوڻيڪ آڱ جهاني ٻولي نٿي سمجهي سگهيس، پر سازن جي پُرسوز آواز ۽ ٻارون جي معصوم چهرن تي آڀرندڙ عذاب جا اثر انگيز آثار، مون کي جنسي اوچنگارون ڏيڻ تي مجبور ڪرڻ لاءِ ڪافي هئا. جنهن شخص هن منظر جو خيال رٿيو هوندو، سو يقيناً ڪو تمام وڏو فنڪار هوندو، ڇاڪاڻ ته هن ساديءَ پيشڪش منهنجي روح جي انتهائي گهرائين ۾ جنبش آڻي ڇڏي هئي.

ان کان پوءِ هڪ چوڪريءَ مختصر تقرير ڪئي، جيڪا اٽم بم جي حادثي مان بچي ويئي هئي. سندس منهن ۽ هٿن تي زخمن جا ڪيترائي نشان هئا؛ پر هوءَ خوش مزاج ۽ سُڪڻي هئي. هن فقط چند منٽ ڳالهائون ۽ اٽم بم جي حادثي وقت پنهنجيءَ عمر وغيره ڄاڻائڻ کان وڌيڪ هوءَ ان وقت جا ڪي به حالات نه ٻڌائي سگهي. کيس اها ئي آس هئي ته ڪو ڏينهن اهڙو ٿئي، جڏهن بم ۽ بارودن کي بلڪل ناس ڪري ڇڏجي، جيئن اهي انسانن جي جسمن ۽ روحن کي ناس نه ڪري سگهن. هن پنهنجي اها تمنا ظاهر ڪئي ته سڄيءَ دنيا جا مائٽسڊان، عهد ڪري، تباهيءَ جي طريقن سوچڻ بدران، انسانذات جي ڀلائيءَ لاءِ مائٽس جون ڪوجنائون ڪن. هن دنيا جي مدبرن ۽ اڳواڻن جي دلين ۾ تبديليءَ جي دعا گهري، ته جيئن هو امن حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشش وٺن، جنهن سان سڄيءَ دنيا جا ماڻهو خوش ۽ خوشحال ٿي سگهندا. هن آميد ظاهر ڪئي ته امن لاءِ هلايل تازي تحريڪ، جنگ کي ٽارڻ ۽ هٿيارن کي ختم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيندي: ان بعد مون به ٻه اکر ڳالهائيا، جن ۾ ٻارون جي گيت ۽ چوڪريءَ جي تقرير کان پنهنجي گهڻي قدر متاثر ٿيڻ جو ذڪر ڪيم. مون آميد ظاهر ڪئي ته دنيا ضرور انهيءَ فيصلي تي پهچندي، ۽ نه صرف اٽم بم، بلڪ سڀني قسمن جي بم بارودن ۽ جنگبازين کي سدائين لاءِ ختم ڪري ڇڏيندي، ته جيئن سموريءَ انسانذات تان ڪن انسانن جي هٿرادو پيدا ڪيل خطرن کي هميشه لاءِ پنڄو اچي وڃي، ۽ وري ڪڏهن به اسان کي ۽ اسانجن نسلن کي تباهيءَ جو منهن نه ڏسڻو پوي. آخر ۾ امن جو ترانو ڳايو ويو، ۽ جلسو ختم ٿيو.

پوءِ مون کي موٽر ۾ چاڙهي، ناگاساڪي جو شهر گهمايو ويو. اٽم بم واري هولناڪ حادثي جا اڃا به جيڪي آثار ڪن هنڌن تي ڏسڻ ۾ آيا ٿي، تن منهنجي دل دماغ کي لرزائي ڇڏيو. طبيعت اهڙي ته ملول ۽ مغموم ٿي ويئي، جو شام جو جڏهن واپس توڪيو پهتائين ته مون رات جي ساني به ڪانه ڪاڌي. آجيان-ڪمينيءَ جي چيئرمين — جيڪو سمورو وقت مون سان گڏ هو — مون کي راڳ جي هڪ محفل ۾ هلڻ لاءِ چيو، پر اوڏانهن وڃڻ به پسند نه ڪيم. منهنجي رهائش واري ڪمري ۾ ڪيتريون انگريزي اخبارون آڻي ڏير ڪيون ويون هيون.

آء انهن تي سرسري نظر وجهڻ ويهي (هيس. جيئن جيئن آء خبرن تي نظر وجهندو ويس، منهنجي طبيعت جي ملولائي اطمينان ۾ بدلي وئي. اخبارن ۾ عزت مآب جو 'امن جو اعلان' ۽ ماسڪو جي پريڊ جو احوال تمام نمايان طور شايع ٿيل هو. اخبارن ان موضوع تي پنهنجا وڏا وڏا ايڊيٽوريل ۽ لسڪا هئا. اديبن جي عام حمايت ۽ ڪيترن ئي ملڪن جي سماجي جماعتن طرفان امن جي تحريڪ کي ڪامياب بنائڻ جا فيصلو ۽ پروگرام پڻ اخبارن ۾ آيل هئا. ٻئي ڏينهن صبح جو مون کي موٽر تي ٽوڪيو جو شهر گهمايو ويو، ۽ شام جو شاهي محل جي وڏي باغ ۾ ٿيندڙ جلبي ۾ نيو ويو. باغ ايترو ته وڏو هو، جو منجهس هڪ لسڪ ماڻهن جي ويهڻ جو انتظام سولائيءَ سان ٿي سگهيو ٿي. مون ڏٺو ته سڄو باغ جهاني نوجوانن سان ڀريو پيو هو. اسٽيج کي مختلف قسمن جي ڪلن سان سينگاريل ويو هو. نوجوانن ٽهڪ پئي ڏنا. هنن کي رنگارنگي ڪپڙا پيا هئا. سڄي ماحول مان خوشي پئي بڪي.

آء اسٽيج تي پهتس ته ماڻهن زور زور سان تارڙيون وڇايون. پوءِ ڇان جو قومي ترانو وڇايو ويو، ۽ سڀ ماڻهو آڻي ان کي ڳائڻ لڳا. ترالي جي ختم ٿيڻ تي، اسٽيج کان ڪجهه پريرو، هڪ ٻيو وڏو اسٽيج بيهاريو ويو. جلد ئي هڪ نوجوان چوڪرو ۽ چوڪري انهيءَ اسٽيج تي آيا. هو هڪ ڊرامي جا ڪردار هئا. مون کي پيش ٿيندڙ ڊرامي جو انگريزي ترجمو ڏنو ويو.

چوڪرو: پياري، آء توکي هڪ خوشخبري ٻڌائڻ آيو آهيان. مون کي ايشرفورس ۾ شامل ٿيڻ لاءِ چونڊيو ويو آهي! هاڻي آء جلد ئي هوائي تربيت لاءِ هليو ويندس. (چوڪري اهي لفظ انتهائي فخر سان ادا ڪيا.)

چوڪري: تنهنجي خوشيءَ ۾ منهنجي خوشي آهي؛ پر جي تون هليو ويندين ته آء اڪيلي ٿي پونديس. او مٺڙا، آء تنهنجي جدائي سهي نه سگهنديس!

چوڪرو: چري، آء ڪو هميشه لاءِ ٿورو ئي ٻيو وڃان. هڪ سال جي تربيت آهي، اهو عرصو اڪڇپ ۾ گذري ويندو، ۽ جڏهن موٽي ايندس ته اچڻ سان توسان شادي ڪندس، پوءِ اسين سدائين گڏ گذارينداسين. آء جيڪڏهن پائلٽ ٿي ويندس ته ڪيترو نه سٺو ٿيندو! پوءِ آء مٿي، تمام مٿي، خلائي ۾ اڏامندس، ۽ جي دشمن تي حملو ڪرڻو هوندو ته عقاب وانگر جهٽ هڻي کيس ماري هليو ويندس! ڀلا، فوجي لباس ۾ آء ڪيئن لڳندس؟

چوڪري: ڏاڍو سهڻو! پر هينئر به تون مون لاءِ دلچسپي جي سڀني جوانن کان وڌيڪ حسين آهين. پيارا، تو هوائي فوج ۾ ڀرتي ٿيڻ جو فيصلو ڪيو آهي؛ آء تنهنجي مرضيءَ خلاف نٿي وڃڻ چاهيان، پر ائين ڪرڻ سان ڇا تون جنگ جي تصور کي نه ٻيو همٿائين؟ چوڪرو: تون ائين چو ٿي سمجهين ته اسين جنگ جي فائدي ۾ آهيون؟ فوج ۾ ڀرتي ٿيڻ ۽ جنگي سامان ٺاهڻ جون تياريون اسين رڳو ان ڪري ٿا ڪريون ته جيئن جنگ کي

ٺاري سگهون. جيڪڏهن اسين دفاعي لحاظ کان مضبوط نه هونداسين، ته ڇڻ مخالف ملڪن کي هاڻ تي حملي ڪرڻ جي دعوت ڏينداسين؛ پر جي جنگي لحاظ کان اسين طاقتور هونداسين، ته ڪوبه ملڪ اسان ڏانهن اک کڻي نهارڻ جي به جرات نه ڪندو. سڄ پڇ، پياري، آڱ تنهنجي حفاظت لاءِ هوائي فوج ۾ ڀرتي ٿي رهيو آهيان. توکي پوري خبر آهي ته اڄ جي جهاني نوجوان کي جنگ کان سخت نفرت آهي، هو اسن چاهي ٿو.

چوڪري: مون کي خبر آهي ته جهان جا نوجوان امن جي ڀرپور تائيد ڪن ٿا. ساڳيءَ طرح دنيا جا ٻيا ملڪ به وڏي واڪي اسن جون دعوائون ڪري رهيا آهن. پر، انهن دعوائن هوندي به، اسين سڀ تباهه ڪن هٿيارن جي تياري ۾ اضافو ڪري رهيا آهيون. ٻيا ملڪ به اسان وانگر چون ٿا ته هو جنگي هٿيار پنهنجي دفاع لاءِ ٿا ٺاهين، ۽ کين جنگ ڪرڻ جي آرزو ڪانه آهي. ڇا ماضيءَ ۾ دنيا جا مخالف ملڪ جڏهن پاڻ ۾ وڙهندا هئا، ته پهرين اهي ئي ساڳيا بهانا نه ڪندا هئا؟ ڇا هي صحيح نه آهي ته جڏهن به ڪن ملڪن جنگ جون تياريون ڪيون آهن، تڏهن ڪنهن نه ڪنهن طرح جنگ جي اوڙاهه ۾ ڌڪجي آيا آهن؟ پوءِ ان ڳالهه جو ڪهڙو ثبوت آهي ته هاڻي ائين نه ٿيندو؟

چوڪرو: دراصل جنگ تڏهن ٿيندي آهي، جڏهن ڪي ملڪ جنگي لحاظ کان طاقتور هوندا آهن ۽ ٻيا مستي يا بيخبريءَ سبب دفاعي طرح ڪمزور هوندا آهن. ڇا، تون نٿي ڄاڻين ته جي برطانيه ۽ ٻين مغربي ملڪن جون جنگي تياريون مڪمل هجن ها، ته هٿلر ڪڏهن به آسٽريا ۽ آئنگليس کي فتح ڪري نه سگهي ها، بلڪه مغربي طاقتون شروع ۾ ئي هن کي نيست نابود ڪري ڇڏين ها! اها برطانيه جي غفلت هئي، جنهن جو فائدو وٺي، هٿلر ٻن سالن ۾ پهرين آسٽريا ۽ پوءِ زيڪوسلاويڪيا کي ڦهائي ويو. تنهنڪري، اسين جنگي تياريون ان ڪري ٻيا ڪريون ته جيئن ڪا لالچي قوم اسان تي حملو نه ڪري.

چوڪري: تون ان دور جو ذڪر ڇو نٿو ڪرين، جڏهن هٿلر سڀ کان پهرين ’رو‘ تي حملو ڪيو هو. جيڪڏهن ان وقت مغربي طاقتون عقلمنديءَ کان ڪم وٺن ها ته انسان-شمن هٿلر جي ناپاک ارادن کي آسڻ جو موقعو ئي نه ملي ها؛ ڇو جو ان زماني جي هٿلر کي شڪست ڏيڻ لاءِ وڏين فوجن جي ضرورت ڪانه هئي.

چوڪرو: ڇا، ان جي معنيٰ هيءَ نه آهي ته هٿلر جي شروعاتي ڪاميابيءَ جو ڪارڻ به مغربي طاقتن جي غفلت هئي، جن خاموش تماشاڪن جي حيثيت سان هٿلر جي آرهه زورائيءَ کي ڏٺو هئي.

چوڪري: تو منهنجو مطلب نه سمجهيو. مون چيو ٿي ته شروع ۾ هٿلر جي طاقت کي پنڄي

ڏيڻ لاءِ وڏين فوجن جي ضرورت نه هئي؛ تنهنڪري 'رو' جي فتح جو سبب مغربي طاقتن جي فوجي ڪمزوري نه آهي. حقيقت هيءَ آهي ته خود مغربي ملڪن ۾ ٻڌي نه هئي. هو هڪٻئي کي شڪ جي نگاهه سان ڏسندا هئا ۽ هٿل سندن باهمي نا اتفاقيءَ جو وجهه وٺي ڪامياب ٿي ويو.

چوڪرو: پر مغربي ملڪ ڪيئن ٿي جرمنيءَ کي جنگي سامان ٺاهڻ ۽ فوج تيار ڪرڻ کان روڪي سگهيا؟ جرمنيءَ کي روڪڻ جو فقط هڪ طريقو هو ته هن سان جنگ ڪئي وڃي — جيئن ئي فرانس ۽ برطانيه تيار ٿيا ته انهن جرمنيءَ سان جنگ ڪئي.

چوڪري: آڻ تنهنجي هيءَ ڳالهه مڃان ٿي ته جڏهن هڪ دفعو هٿل جنگي تياريون مڪمل ڪري چڪو هو ته هن کي روڪڻ ڏاڍو ڏکيو ٿي پيو هو. هن کي رڳو شروع ۾ سولائيءَ سان شڪست ڏيئي سگهجي ها، پر مغربي ملڪ شروع ۾ غافل رهيا — جيتوڻڪ سندن جرمنيءَ جي سفارتخانن کي هٿل جي جنگي تيارين جي خبر هئي. جيڪڏهن ان وقت يورپ جا ملڪ هڪ-آواز ٿي هٿل کي روڪين ها، ته اڄ تاريخ جو رخ ئي ٻيو هجي ها. هو هٿل تي دٻاءُ آڻين ها ۽ هٿل کي سندن ڳالهه رکڻي پوي ها، يا خود جرمنيءَ جو عوام هن کي مجبور ڪري ها ته جنگ جون انسان-دشمن تياريون نه ڪري. ان زماني ۾ جرمن عوام هڪ نئين جنگ جي خلاف هو.

چوڪرو: خود تنهنجا دليل هي ثابت ڪن ٿا ته جڏهن به بين الاقوامي سياست جي آفق تي ڪو چريو انسان آڀري ٿو، ته هن کي رڳو طاقت سان ئي دٻائي سگهجي ٿو؛ تنهنڪري بهتر ائين آهي ته اسين هر وقت سڃاڳ رهون، ته جيئن ڪنهن اوچتيءَ مصيبت کي منهن ڏيئي سگهجي.

چوڪري: آڻ پهرين به چئي چڪي آهيان ته جنگي تيارين جو لازمي نتيجو جنگ آهي. اسان کي گهرجي ته ڪوششون وٺي انهن ملڪن کي آساده ڪريون ته هو جنگي تياريون بند ڪن، جيڪي زور شور سان هٿيارن ٺاهڻ ۾ مصروف آهن. آڻ ڄاڻان ٿي ته دنيا جي گهڻن ملڪن اهي تياريون مڪمل ڪري ورتيون آهن. هاڻي اسان جو فرض آهي ته انهن کي فوجي طاقت گهٽائڻ تي مجبور ڪريون — ۽ جي ائين ٿيندو ته جنگ جو خطرو گهڻو گهٽ ٿي ويندو. ٻيءَ صورت ۾، جيئن جيئن هرڪو ملڪ پاڻ کي هٿياربند بنائيندو رهندو، تيئن تيئن عالمي جنگ جا اسڪان وڌندا رهندا ۽ ڪڏهن نه ڪڏهن جنگ جي نوبت اچي ٿي ويندي.

چوڪرو: پر اسين پنهنجي فوجي طاقت گهٽائي پاڻ کي ڪمزور ڇو ڪريون، جڏهن دنيا جا ٻيا ملڪ پنهنجي فوجي طاقت ۾ مسلسل اضافو ڪري رهيا آهن؟ خير، ڇڏ انهن ڳالهين کي، توکي ڇو اچي انهن مسئلن جي گهڻي لڳي آهي؟ اها اسان جي ليڊرن ۽ وڏن

جي ذميداري آهي ته هو ملڪ ۽ قوم جي پلائيءَ لاءِ سوچين .

چوڪري: تنهنجو ائين چوڻ غلط آهي. جنگ ۽ امن جو مسئلو اسان سڀني جو مسئلو آهي. ڇا 'نوجو' جي چريائپ جهان جي هر مرد ۽ عورت ۽ ٻار جي قسمت تي اثر انداز نه ٿئي؟ امن جي خاطريءَ ۽ امن جي حاصلات سان اسان سڀني جي زندگي آباد ۽ خوشحال ٿيندي؛ — ۽ امن تڏهن حاصل ٿيندو، جڏهن هر مرد ۽ عورت، پوءِ کڻي هن جو تعلق زندگيءَ جي ڪهڙي به شعبي سان هجي، امن لاءِ جدوجهد ڪندو.

چوڪري: نوجو ۽ سندس ساٿي هاڻي مري ڪهڙي ڇڪا آهن. اسان سڀني کي هنن جي ڪٽڻ ڪمن کان نفرت آهي. اسين امن پسند آهيون. آءٌ فوج ۾ به ان ڪري ڀرتي ٿيو آهيان، ته جيئن امن قائم ٿي سگهي.

چوڪري: مون توکي پهرين به چيو هو ته آءٌ تنهنجي دلي ارادن جي مخالفت ڪانه ڪندس. تون فوج ۾ ڀرتي ٿي ملڪ جي حفاظت ڪرڻ کي پنهنجو فرض ٿو سمجهين. منهنجو فرض هي آهي ته جنگ جي خلاف آواز بلند ڪريان. هاڻي اڄ ته پاڻ ۾ ٺهراءُ ڪريون؛ تون پنهنجو فرض پورو ڪر، ۽ آءٌ پنهنجي فرض جي سرانجامي ڪندس. مون کي تو سان ڏاڍو پيار آهي، ۽ تنهنجي جدائي برداشت نٿي ڪري سگهان، پر جيڪڏهن تون هوائي فوج ۾ ڀرتي ٿين بدران 'اسپوٽنگ' ۾ ڇڙهي ڇنڊ ڏانهن وڃڻ جو فيصلو ڪرين ها، ته مون کي جيڪر بيحد خوشي ٿئي ها — پوءِ کڻي مون کي پڪ هجي ها ته تون وري ڪڏهن به مون وٽ موٽي نه ايندين!

هن مختصر ڊرامي مون کي ڏاڍو متاثر ڪيو. ڊرامي جي ختم ٿيڻ کان پوءِ مون هڪ مختصر تقرير ڪئي. مون جهاني نوجوانن جو شڪريو ادا ڪيو، جيڪي اسان جي مهم کي ڪامياب بنائڻ ۾ منهنجو ساٿ ڏيئي رهيا هئا. پوءِ امن جي تراني سان جلسو برخاست ٿيو.

جيئن اسين موٽر ۾ چڙهي مهمان-گهر ڏانهن موٽي رهيا هئاسين، ته چيئرمين مون کي هڪ ٻئي جلسي جي دعوت ڏني، جيڪو جهاني عورتن جي طرفان سڏايو ويو هو. انهيءَ جلسي جو انتظام پراڻي صدرگاهه، 'ڪيٿو' شهر، ۾ ڪيو ويو هو. هن مون کي ٻڌايو ته جلسي ۾ شرڪت ڪرڻ بعد مون کي ٻئي ڏينهن واپس ٽوڪيو پهچايو ويندو، ته جيئن اٽليءَ ويندڙ هوائي جهاز تي وقت اندر پهچي سگهان.

ٻئي ڏينهن آءٌ ڪيٿو پهتس. شهر جون قديم طرز جون عمارتون مون کي خاص ڪري وڻيون. ريل مان لهي، اسين سڌو جلسي گاهه تي پهتاسين، جيڪو ماڻهن سان ڪچاڪچ ڀريو پيو هو. انهن ۾ عورتن جي اڪثريت هئي. ٻه ٽي سو جهاني عورتون، ننڍن ننڍن ٻارن کي هنجن ۾ کڻيو، اسٽيج جي سامهون قطارن ۾ بيٺيون هيون. جلسي جي شروع ٿيڻ تي انهن سڀني کڏجي هڪ راڳ ڳايو، جنهن جو ترجمو ڪجهه هن طرح جو هو:

”اسين ماڻرون آهيون. اسان انسانذات جي نئين نسل کي جنم ڏنو آهي. هيءُ نسل

هيٺر اسانجين هنجن ۾ آهي، جيڪو اڳتي هلي پنهنجن ابن ڏاڏن جي ناسوس کي قائم رکندو. اسين هنن کي ڏاڍيءَ سڪ سان پنهنجين ڇاتين جو کير پياري هالي رهيون آهيون، ته جيئن هي تندرست ۽ توانا ٿي وڌن. هر هڪ ٻار جي پرورش تي اسين پنهنجي جوانيءَ جا بهترين سال انهيءَ اميد سان صرف ڪنديون آهيون ته هو وڏو ٿي پنهنجي قوم ۽ ملڪ جي خدمت ڪندو. پندرهن سال اڳ جڏهن اسين ٻار هيواسين، ته جنگ جو ڪارو ديو اسانجن سرن تي هو. اڄ جڏهن اسين ماڻهن آهيون، ته اها ساڳي بلا وري اسانجن ٻارن کي کائڻ جي انتظار ۾ آهي! ڇا، هزارين ڏک ڏاکڻا ۽ مصيبتون سهي، اسان پنهنجن ٻارن جي پرورش ان ڪري ڪئي آهي ته هنن کي بمن ۽ بندوقن جو ڪاڄ بڻايو وڃي؟ ڇا، اسان کي ڪڏهن به امن نه ملندو؟ ڇا، اسين ڪڏهن به انسان نه ٿينداسين؟ ڇا، اسان انساني مائرن جي حالت هميشه انهن جانورن جهڙي رهندي، جن کي هر وقت پنهنجن ٻارن جي جانين جو خوف رهندو آهي، ۽ وڻن جي هر جهڳٽي مان کين دشمن جو خطرو پيو محسوس ٿيندو آهي! اسين دل جي انتهائي گهٽ-راين مان هڪ وڏي تبديليءَ جي دعا ٿيون طلبيون— ماڻهن جي ذهنن جي تبديلي— انهن جي دلين ۽ روحن جي تبديلي— ته جيئن هو جنگ کي ختم ڪري، امن کي قائم ڪن!..... اسين پنهنجن هينن معصومن جون حياتيون پنهنجن هٿن سان قربان ڪرڻ لاءِ تيار آهيون، جيڪڏهن جنگ جي محسوس ڏاڻن انهن کي کائڻ کان پوءِ هميشه لاءِ مري وڃي، ۽ وري ڪڏهن به انسانڌات تي ان جو پاڇو نه پوي!

انهيءَ راڳ ڳائيندي، سڀئي عورتون پنهنجن ٻارڙن کي ڇاتين سان لائي لوڏينديون رهيون. هي انتهائي دلگداز منظر، امن جو ڀرپور مظاهرو هو، جنهن سڀني کي بيحد متاثر ڪيو. آڻ انهن عورتن کي ڪجهه نه ٻڌائي سگهيس، ليڪن کين اهو يقين ڏياريم ته هاڻي اهو ڏينهن جلد اچڻ وارو آهي، جڏهن سندن آسودن پوريون ٿينديون، ۽ اسين جنگ جي سڀني امڪانن کي ختم ڪري هميشه لاءِ امن جي فتح حاصل ڪنداسين.

ان کان پوءِ چند ڪلاڪ ڪيٽو جو خوبصورت شهر گهمي، آڻ ٽوڪيو موٽي آيس. انهيءَ ڏينهن اٽليءَ جي ايلچيءَ مون کي شام جي کاڌي تي گهرايو، جنهن پنهنجي ملڪ طرفان مون کي هٿان کان اوڏانهن وڃڻ جو سرڪاري دعوتنامو ڏنو هو. هوائي جهاز ۾ منهنجي لاءِ جڳهه جو انتظام پڻ ڪري ڇڏيو هئائين. کاڌي کان پوءِ اسين سڌا هوائي آڏي ٽسي آياسين. آڏي رات اچي ٿي هئي، تنهنڪري فقط امن-ڪميٽيءَ جا ميمبر مون کان موڪلائڻ آيا هئا. مون گرمجوشيءَ سان سندن مهمان نوازيءَ ۽ آڌر پاءَ جا ٿورا مڃيا، ۽ هنن جي ذريعي جهاني عوام جو به شڪريو ادا ڪيم، جن جهان ۾ گهرائي مون تي هي ظاهر ڪيو هو ته هو نيڪ نيتيءَ سان امن جا خواهان آهن.

صبح جي ٿڌيءَ روشنيءَ ۾ اسان جو هوائي جهاز اچي روم جي شهر ۾ لٿو. هوائي اڏي کي جهنڊن ۽ بامٽين سان سينگاريو ويو هو، ۽ ماڻهن جو هڪ وڏو مجموعو اڳي ئي منهنجي لاءِ منتظر هو. هوائي اڏي تي اٿليءَ جي اهم شخصيتن منهنجو استقبال ڪيو. منهنجي پهچڻ شرط امن جو ترانو شروع ڪيو ويو، ۽ ان کان پوءِ اٿليءَ جو قومي ترانو پڻ گايو ويو. پوءِ اسين موٽرن ۾ چڙهي شهر ڏانهن روانا ٿياسين. هوائي اڏي کان وٺي ويندي شهر جي وچ تائين، رستن جي ٻنهي پاسن تي ماڻهن جا هجور بيٺا هئا. هنن پنهنجا هٿ لوڏي ۽ خوشيءَ جا نعرا هڻي منهنجي مرحبا ڪئي. شهر جي عمارتن ۽ دڪانن کي وڏين وڏين تصويرن سان تمام سهڻيءَ طرح سجايو ويو هو، جن مختلف طريقن سان امن جي تصور جي ترجماني ٿي ڪئي. سون کي اٿليءَ جي هڪ معزز خاندان جي قديم محل ۾ ٽڪايو ويو. اهو هڪ وڏو اعزاز هو، ڇاڪاڻ ته انهن محلن کي وڏي تاريخي اهميت هئي، ۽ انهن جي تعمير پنهنجي وقت جي بهترين فنڪارن ڪئي هئي. اٿليءَ ۾ منهنجو گشت چئن ڏينهن لاءِ هو؛ پهرئين ڏينهن شام جو مون کي 'ڪلوزيم' (Colosseum) ۾ ٿيندڙ هڪ جلبي ۾ شرڪت ڪرڻي هئي؛ ٻئي ڏينهن اٿليءَ جو پراڻو شهر 'ميلان' ڏسڻو هو؛ ٽئين ڏينهن وري روم ۾ واپس اچي، 'پوپ' سان ملاقات ڪرڻي هئي؛ ۽ چوٿين ڏينهن مون کي 'وينس' وڃڻو هو.

شام جو ڪيترن ملڪن جا ايلچي مون سان ملڻ آيا، ۽ پنهنجن ملڪن جا دعوتناما ڏنائون. مون هنن جو شڪريو ادا ڪيو؛ پر جيئن ته مون کي گهران نڪتي اٿڪل ٻه مهينا اچي ٿيا هئا ۽ اوڏانهن واپس ورتو هو، تنهنڪري سندن دعوتن کي فوري طرح قبول نه ڪيم، ۽ کين ٻئي ڀيري سندن ملڪن ڏسڻ جي خاطري ڏني.

ڪلوزيم وارو جلسو جيئن ته شام جي کاڌي کان پوءِ ٿيڻو هو، تنهنڪري مون کي مختلف ملڪن جي اخبارن جاڇڻ جو موقعو ملي ويو. اخبارن منهنجي جهان واري گشت جو تفصيلي احوال تمام سٺي نموني شايع ڪيو هو. کاڌي کان پوءِ اسين ڪلوزيم ڏانهن روانا ٿياسون. جلبي جو ميدان سڄو ماڻهن سان ڀريل هو، ۽ ان کي طرح طرح جي روشنين سان سينگاريو ويو هو. منهنجي اتي پهچڻ شرط، بئنڊن ۽ باجن جو غل ملچي ويو، ۽ ڪارروائي شروع ٿي. سڀ کان پهرين ٽيهارو ڪن روسي پهلوان، جن کي روم جي قديم وضع جي پوشاڪ بهريل هئي، ميدان ۾ آيا. سندن هٿن ۾ اهڙا ئي هٿيار هئا، جهڙا قديم زماني ۾ روم جا ماڻهو استعمال ڪندا هئا. اچڻ سان ”سيزر زنده باد!“ جو نعرو هڻي، هو پاڻ ۾ لڙائي ڪرڻ لڳا. ڪنهن جي هٿ ۾ ڀالو هو، ڪنهن وٽ بڻجي هئي، ته ڪنهن وٽ تلوار يا ڪهاڙي هئي. ڪو نيزو هلائي رهيو هو، ته ڪو تير-ڪمان استعمال ڪري رهيو هو. وڻن ڪهڙن ئي قسمن جا هٿيار هئا، جن سان هڪٻئي کي مارڻ لاءِ هوائين لڙي رهيا هئا جيئن اڳئين زماني جا ماڻهو لڙايون ڪندا هئا—ڇڻ ته سچ پچ هڪٻئي کي ماري ڇڏيندا. هنن ڪمال خوبيءَ سان قديم رومين جي جنگي ۽ خونخوار جذبن جي ترجماني ٿي ڪئي. هيءَ ويڙهه ڪجهه وقت جاري رهي.

اوپڻو موسيقيءَ جو آلاپ ڀريو، هڪ عورت جي اطالوي راڳ ڳائڻ جو آواز اچڻ لڳو. جيئن جيئن هو ڳائيندي رهي، هڪ هڪ ٿي سڀني جوڌن پنهنجي ويڙه بند ڪري ڇڏي. پهرين ته هو منجهي بيهي رهيا، پر پوءِ جيئن ئي راڳ جي سريلن ٻولن جو اثر هنن تي ٿيڻ لڳو، ته هو پنهنجا هٿيار ڀڄي ڦٽا ڪرڻ لڳا. سڀني هڪٻئي سان هٿ ملايا، پاڪر پاتا، ۽ هر جوش آواز ۾ سڀئي گڏجي ساڳيو راڳ ڳائڻ لڳا. راڳ ۾ ايترو ته سوز ۽ اثر هو جو مجسمي مان پڻ ڪيترا ئي ماڻهو اٿي راڳ ڳائڻ لڳا.

راڳ ختم ٿيڻ تي سڄي جلسي جون بتيون وسامي وٺيون، ۽ سڄي ميدان ۾ اولهه ٿي ويئي. جلد ئي وري بتيون ٻريون، ۽ ميدان تي جنگي جوڌن جي بدران هڪ سفيد لباس پهريل ماڻهو بيٺو هو، جنهن کي وڏي اعزاز وارو چٽ مٿي ۾ پيل هو. هن اچڻ سان اعلان ڪيو ته ’آءُ امن جو پيغامبر آهيان!‘ اوچتو ئي هڪ هيبتناڪ شينهن ظاهر ٿيو، جنهن ايندي ئي شرط اهڙي ته دل ڌاريندڙ گجگوڙ ڪئي جو سڄي ميڙ تي موت جو هراس طاري ٿي ويو. شينهن ماڻهوءَ ڏانهن وڌڻ لڳو، پر هو سڪون ۽ صبر سان پنهنجيءَ جڳهه تي بيٺو رهيو. جڏهن شينهن بنهه ويجهو اچي پهتو، ته هو بهادر شخص ان کي خطاب ڪري چوڻ لڳو: ’اي تباهيءَ ۽ جنگ جا نشان! تو منهنجن گهڻن ئي امن جي سائين کي ماريو آهي، اڄ تون مون کي به مارڻ آيو آهين— پر آءُ تنهنجو مقابلو ڪندس. تون مون کي ماري نٿو سگهين. آءُ اڪيلو نه آهيان. ڏس، هتي ويٺل هزارين انسان مون سان گڏ آهن. انهن سڀني جي قوت مون ۾ موجود آهي. سڄيءَ دنيا جي بيشمار انسانن جو زور منهنجين ٻانهن ۾ سمايل آهي. آءُ توکي پوڄ ڪان جهلي مٿي ڪندس، ۽ ڦيرائي ڦيرائي اوڙاهه جي اهڙي ڌري ۾ ڦٽو ڪندس، جتي تون هميشه لاءِ ختم ٿي ويندين— اي جنگ جا نشان— ۽ دنيا جي تختي تي تنهنجو نالو به ڪونه رهندو!‘ شينهن زوردار گجگوڙ ڪئي ۽ حملي لاءِ تيار ٿي ويو. جيئن ئي هو تيزيءَ سان وات کولي، گجگار ڪندو اڳتي وڌيو، ته ماڻهوءَ سٽ ڏيئي اچي پوڄ ڪان ورتس. هڪدم بتيون وسامي وٺيون، ۽ وري جڏهن روشني ٿي ته شينهن غائب هو— هو ماڻهو اڪيلو بيٺو هو. تماشائي زور زور سان تاڙيون وڇائڻ ۽ نعرا هڻڻ لڳا— ’امن جي فتح ٿي!‘ ’امن جي فتح ٿي!‘ سڀ ماڻهو جوش ۾ اچي اٿي بيٺا، ۽ سڀني پنهنجون ٻانهون مٿي ڪري، روم جي قديم روايت موجب، پنهنجا آنگوٺا مٿي ڪنيا— ان مان ظاهر هو ته هو قتل و غارت جي خلاف هئا. بتيون وسامي وٺيون، ۽ وري جڏهن ميدان تي روشني ٿي ته سامهون هڪ ڊرامي جو لڏڙو منظر هو—

[چند سپاهي هڪ زخمي ماڻهوءَ کي کنيو هڻي آيا. هي ’مارڪ

انٽنسي‘ هو، جنهن خودڪشي ڪئي هئي. هو اڃا جيئرو هو.]

قلوبطرا: او سڄ! ساڙي ڇڏ آڻ آسمان کي، جنهن ۾ تون ڦيرين پيو. تون پاڻ بي نور ٿي

وج، ته جيئن سڄي دنيا تي اوندھ ڇانئجي وڃي!... ائٽني! [چارميان، اراس،
منهنجي پياري کي آرام سان لڻايو!
ائٽني: سيزر جي ڇا مجال آهي جو ائٽني کي شڪست ڏئي؛ اڄ ائٽني پاڻ تي پاڻ فتح
حاصل ڪئي آهي.

قلوپٽرا: ها، ائٽني جو فاتح ائٽني آهي... پر منهنجي زندگي مون کان ڪسجي ويندي!
ائٽني: آءٌ مران ٿو. مون سان گڏ مصر جي شان ۽ شوڪت به مري ويندي!
(ائٽني مري ٿو.)

قلوپٽرا: اڄ دنيا جو تاج منجي ويو. جنگ جو سينگار هليو ويو. سپاهين جو آجھو ختم ٿي ويو.
اڄ دنيا مان شان ۽ بهادري موڪلائي وئي. هاڻي بزدلن ۽ بهادرن ۾ ڪو فرق
نه رهندو.

[اسڪندر به ۾ هڪ ٻيو منظر. سيزر، ڪالس ۽ ٻيا داخل

ٿين ٿا. قلوپٽرا ۽ سندس درباري اڳ ۾ موجود آهن.]

سيزر: توهان مان مصر جي ملڪ ڪهڙي آهي؟

ڊولابلا: (قلوپٽرا کي) ملڪ، هي روم جو شهنشاهه آهي.

(قلوپٽرا سيزر کي گوڏا پڇي سلام ڪري ٿي.)

سيزر: او، مصر جي راڻي! پر تون منهنجي آڏو جهڪين ڇو ٿي؟ آءٌ توکي عرض ٿو ڪريان
ته آڻي بيٺو.

قلوپٽرا: عاليجاهه هيءَ خدائن جي مرضي آهي. مون کي پنهنجن مالڪن اڳيان سر جهڪائڻو آهي.

هاڻي توهين منهنجا مالڪ آهيو. توهان جي حڪم جي پيروي منهنجو فرض آهي.

سيزر: اهڙيون ڳالهيون نه ڪر، قلوپٽرا. جيتوڻيڪ تو اسان کي سخت تڪليفون پهچايون

آهن، پر اسين انهن کي اتفاقي حادثا سمجهي وساري ٿا ڇڏيون.

قلوپٽرا: سڄي جهان جا واحد مالڪ، تو سان جنگ مون فقط پنهنجي، پنهنجي اولاد، ۽ پنهنجي

ملڪ جي حفاظت خاطر هڻي ڪئي. پر تو، اي منهنجا مالڪ، اي عظيم سردار، اي عظيم

فاتح، ڪڏهن ان ڳالهه تي ويچار نه ڪيو آهي ته جنگ ڪيتري قدر نه پيفائدي ۽

زيانڪار آهي. تون جيڪڏهن اسان سان جنگ نه ڪرين ها، ته منهنجو پيارو ائٽني مون

کان جدا نه ٿئي ها! اي عظيم سيزر، تون جيڪڏهن جنگ نه ڪرين ها ته به عظيم

هجين ها!

سيزر: توکي شايد خبر نه آهي، قلوپٽرا، ته اسين سکندراعظم جي روايتن تي عمل ڪري

رهيا آهيون. جنگ خراب آهي—اهڙو خيال توکي ڪيئن آيو؟ انسان جي وڏائي

جنگ سان آهي. اسان جي سامهون 'اچيلس' ۽ 'راميسس' جهڙن جري سپاهين ۽

جرنيان جا مثال موجود آهن. اسين اڄ به انهن جي جنگين کي ياد ڪريون ٿا. ساڳيءَ طرح، ايندڙ نسل مون کي به پنهنجي عظيم فتوحات جي ڪري ياد ڪندا. قلوبطرا: منهنجو شاهي جُبو ڪٿي آهي؟ چارميان، منهنجي مٿي تي شاهي تاج رک... مون کي ائين ئي سڏي رهيو آهي. آءُ اڃان پيئي، منهنجا خاوند!

(قلوبطرا زهريلي نانگ کي ڇاڻيءَ سان لڳائي ٿي.)

قلوبطرا: امن! امن! هائي دنيا کي امن ملندو. منهنجا سرتاج ائين ئي، تون هليو وئين، هائي تنهنجي ٻانهي به تنهنجي پوئتان اچي ٿي... هائي سڀ ماڻهو امن مان زندگي گذاريندا—

(قلوبطرا مري ٿي.)

بشند تي امن جي ترائي سان منظر ختم ٿيو.

ٻئي ڏينهن صبح جو، ڪجهه وقت مون سڄيءَ دنيا جي مختلف ملڪن مان آيل بيشمار خطن کي پڙهڻ ۾ گذاريو. هر خط جي لڪندڙ امن جي هلايل مهم تي خوشيءَ جو اظهار ڪيو هو، ۽ پنهنجون پُرخلوص خدمتون آڇيون هيون. ڪن ملڪن جي شهزادين ۽ مشهور ائڪٽريسن هن ذاتي طرح امن جي مهم ۾ حصي وٺڻ جو اظهار ڪيو هو. هو پنهنجي خرچ تي امن جي پرچار لاءِ مون سان گڏ دنيا جي دوري ڪرڻ لاءِ تيار هيون. ڪيترن ئي امير ماڻهن پنهنجي طرفان مالي مدد جي پيشڪش ڪئي هئي. مون کي هائي امن جي مهم جي ڪاميابيءَ جو يقين ٿيڻ لڳو، ڇاڪاڻ ته دنيا جون مشهور ۽ اهم شخصيتون امن جي حمايت ڪري رهيون هيون، جيڪي پنهنجي پنهنجي ملڪ جي عوام کي چڱيءَ طرح متاثر ڪري سگهيون ٿي.

انهيءَ ڏينهن اسين ميلان روانا ٿياسين. هوائي اڏي تان موٽر ۾ ويهي، جلوس جي صورت ۾، سڌو اچي هڪ وسيع ميدان تي پهتاسين، جتي اٽليءَ جي مزدورن طرفان جلسو ڪوٺايو ويو هو. مزدور ليڊرن کان سواءِ، اٽليءَ جا مشهور راڳيندڙ ۽ فلمي ائڪٽر اسان سان گڏ هئا، جن کي ڏسڻ لاءِ ميلان جا شهري وڏي تعداد ۾ اچي جمع ٿيا هئا.

جلسي جي ابتدا هڪ مشهور فنڪار جي راڳ سان ٿي. اهو راڳ امن ۽ جنگ بابت هو، جنهن ۾ جنگ کي ننديو ۽ امن کي ساراهيو ويو هو. راڳ تمام پُراڻو هو، ۽ سڀني کي گهڻو پسند آيو.

راڳ ختم ٿيڻ کان پوءِ ميدان جي وچ ۾ اڏيل هڪ عمارت تي ٻيل ٻڌو ويو. ڏسڻ وارا سمجهي سگهيا ٿي ته اها عمارت بارود ۽ هٿيارن ٺاهڻ جي فئڪٽري هئي. ان ۾ مزدور ڪم ڪري رهيا هئا. هو رائفلون، بندوقون ۽ بارود ٺاهڻ ۾ رڌل هئا.

ٿوريءَ دير کان پوءِ هڪ مشهور ائڪٽريس فئڪٽريءَ ۾ آئي. پهرين هن سڄيءَ فئڪٽريءَ جو چڪر لڳايو، ۽ جڏهن هو ۽ سڀني جنگي هٿيارن کي ڇڪي، تڏهن مزدورن جي وچ ۾ اچي بيٺي. پوءِ هن امن جو ترانو ڳائڻ شروع ڪيو. شروع ۾ مشين جي شور سبب

هن جو آواز ٻڌڻ ۾ نه پئي آيو. آهستي آهستي مشين هلڻ بند ڪيو، ۽ سڀئي مزدور انڪٽريس جي چوگرد اچي گڏ ٿيا. هن ڳاڻڻ بند ڪيو، ۽ مزدورن کي مخاطب ٿي چوڻ لڳي:

”منهنجا مزدور ساٿيو، آءٌ اوهان کي ڪجهه چوڻ آئي آهيان. مون اوهان جي ڪم ۾ رنڊڪ وڌي آهي، پر اوهان جو گهڻو وقت نه وٺندس. مون اوهان جي فنڪٽري ڪهڙي ڏٺي آهي ۽ اهي سمورا هٿيار پڻ ڏٺا اٿم، جن کي اوهان ڪافي محنت ۽ هنرمنديءَ سان تيار ڪيو آهي. آءٌ اوهان جي محنت ۽ هنرجي ساراهه ڪريان ٿي، پر اوهان جي محنت جي ڦٽل ڪي نٿي ساراهي سگهان. اوهين جيڪي اهي انيڪ قسم جا هٿيار ٺاهي رهيا آهيو، سي تباهيءَ جا ذريعا آهن. ڇا، هي ضروري آهي ته اوهين تباهيءَ جا هٿيار ٺاهيو؟ ڇا هي مناسب آهي ته اوهان جي سموري محنت ۽ هنر، جنگي سامان تيار ڪرڻ ۾ صرف ٿئي؟ ڇا، اوهان جي پگهر جو پورهيو ٻين انسانن جي موت جو سامان نه آهي؟“

هڪ مزدور: محترم، اسين ته فقط مزدور آهيون — حڪم جا بنڊا. جيئن حڪم ڪن ٿا، تيئن ڪريون ٿا — اسان جو وس ڪونهي. اسان کي ته پنهنجن ٻچن جي کاڌي ۽ ڪپڙي لاءِ روزي حاصل ڪرڻي آهي.

انڪٽريس: آءٌ سمجهان ٿي ته اوهان کي پنهنجي ۽ پنهنجن ٻارن جي ڀيٽ ۾ گذر لاءِ محنت مزوري ڪرڻي آهي، پر، ڇا ان لاءِ اوهان کي اهي هٿيار ٺاهڻ گهرجن، جيڪي ٻين انسانن جي ٻچن کي ماري ڇڏيندا؟ آءٌ هي به سمجهان ٿي اوهين حڪم جا بنڊا آهيو، ۽ هنن برباديءَ جي هٿيارن ٺاهڻ جا ذميدار حقيقت ۾ آهي ئي ماڻهو آهن جيڪي اوهان کان هي ڪٽو ڪم ڪرائين ٿا، پر، ڇا، هٿيارن ٺاهڻ ۾ اوهين هٿن جي مدد نه ڪري رهيا آهيو؟ جيڪڏهن اوهين ڪم ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو، ته ڇا اهي ٻيو بارود ٺهي سگهندا؟

مزدور: جيڪڏهن اسين ڪم ڪرڻ کان انڪار ڪنداسين، ته اسان جون نوڪريون ڪسجي وينديون، ۽ پوءِ اسان جي بدران ٻيا مزدور اچي ساڳيو ڪم ڪندا.

انڪٽريس: جيڪڏهن ٻين کي به سمجهايو ويندو ته جنگي هٿيار ٺاهي هو جنگ جي امڪانن کي وڌائيندا، ته پوءِ هو به ڪم ڪونه ڪندا.

مزدور: پر جيڪڏهن اسين هتي ڪم نه ڪريون، ته ٻيو ڇا ڪريون؟ اسان کي ڪنهن به صورت ۾ روزي ته ڪمائڻي ئي آهي!

انڪٽريس: آءٌ ائين ڪانه ٿي چوان ته اوهين هتي صفا ڪم ڪرڻ ڇڏي ڏيو. اوهين پنهنجي ڪم جي نوعيت کي بدلائي سگهو ٿا. آءٌ به اوهان وانگر هڪ مزدور آهيان، پر منهنجي ڪم جو مقصد اوهان جي اوهان جي ٻارن جي وندر آهي. اچو، آءٌ اوهان

کي ڏسيان ته اوهين ڇا ڪري سگهو ٿا.

هوءَ هڪ مشين ڏانهن ويئي. بٽن دٻائڻ سان مشين هلڻ لڳي. مشين مان هڪ خودڪار هٿيار جا ٻرزا ٺهي نڪرڻ لڳا. هوءَ هن پنهنجي کيسي مان سيٽن جي مشين جي ٻرزن جون تصويرون کڻي ورتي ۽ هڪ مزدور کي چيائين ته هو جنگي هٿيارن جي ٻرزن جوڙڻ بدران اهي ٻرزا ٺاهي. اهڙيءَ طرح هوءَ ٻين مشينن ڏانهن ويئي ۽ مزدورن کي مختلف قسم جون تصويرون ڏنائين. ٿوري ئي وقت ۾ مشينون، رائلن ۽ بندوقن ۽ ٻين هٿيارن بدران سائيڪلون، سيٽ جون مشينون، رانديڪا ۽ زراعت جا اوزار ٺاهڻ لڳيون.

تماشو ختم ٿيو، ۽ مون هڪ وڏي فئڪٽريءَ جي هوٽل ۾ مزدورن سان گڏجي ماني کاڌي. روم واپس ورتل کان اڳ مون 'ليئوناردو ڊا-ونس' جي مشهور تصوير "آخري دعوت" وڃي ڏٺي. هيءَ عظيم تصوير ڏسي، مون کي حسن ۽ خوشيءَ جو چٽ ته نئون خزانو مليو. ٻئي ڏينهن آءٌ روم موٽي آيس. اڄ مون کي ڪٽورين ڪئٿولڪ عيسائين جي روحاني پيشوا "پوپ" سان ملاقات ڪرڻي هئي. مون کي ڪٿڻ لاءِ پوپ جي طرفان هڪ گاڏي آڻي هئي، جنهن ۾ ڇهه گهوڙا جوڙيل هئا. مون 'پوپ' جي حضور ۾ عقيدت جو ٺڌرانو پيش ڪيو. هن منهنجي امن جي ڪوششن جي تعريف ڪئي، ۽ دعا ڪيائين ته شل دنيا جي وڏن اڳواڻن جي دلين ۾ ڦيرو اچي، جيئن هميشه هميشه لاءِ دنيا مان جنگ جون ٻاڙون ٻڌجي وڃن، ۽ امن قائم ٿئي. هن مون کي سندس ذاتي ڪمرا ڏيکاريا، جن ۾ فن جا عظيم شاهڪار رکيا هئا. چوٿين ڏينهن آءٌ 'وينس' ويس. جشن جو انتظام 'مين مارڪو' ۾ ڪيل هو. اتي ايترا ته ماڻهو اچي گهاٽ ٿيا هئا جو بيهڻ جي جاءِ ڪانه هئي — آسپاس جي سڀني جڳهين ۾ ماڻهو ڀريا بيٺا هئا. وينس جي تاجرن جي صدر منهنجو استقبال ڪيو. هن مختصر تقرير ڪندي، منهنجي وينس جهڙي قدر شهر ۾ اچڻ تي خوشيءَ جو اظهار ڪيو، جنهن شهر جا ايشيا سان تمام ٻُراڻا لاڳاپا هئا. هن چيو ته "ڪنهن زماني ۾ وينس جو هڪ باشندو، 'مارڪو پولو'، مشرق مان قيمتي خزانن کڻي آيو هو، ۽ هنن پهرئين ڀيري مغرب کي مشرق جي شان ۽ شاهوڪاريءَ کان واقف ڪرايو." هن چيو ته "اڄ اهو ايشيا، ماضيءَ وارو 'امير ايشيا' نه آهي. اڄ اهو شان شوڪت باقي نه رهيو آهي، جيڪو پنج صديون اڳ ايشيا کي حاصل هو. اٽليءَ جي رهواسين کي، خاص ڪري تاجر طبقي کي، پنهنجي پيل ملڪن جي ضرورتن ۽ آسنگن جو احساس آهي." هن بين الاقوامي سياست جي بدلجندڙ رخ تي تمام خوشيءَ جو اظهار ڪيو، ۽ آئندو ظاهر ڪيائين ته دنيا ۾ جلد امن قائم ڪيو ويندو، ته جيئن دنيا جا ملڪ پاڻ ۾ آزاديءَ سان واپار ڪري سگهن. وينس جي تاجرن هڪ ٻيڙين جي جشن جو انتظام ڪيو هو، جنهن لاءِ هن چيو ته ان مان وينس جي رهواسين جي امن لاءِ آس ۽ آڪير جو اندازو ڪري سگهيو. مون جواب ۾ هڪ مختصر تقرير ڪئي، ۽ سندن مهمان نوازيءَ ۽ پوئتي پيل ملڪن جي ترقيءَ جي واعدي جو شڪريو ادا ڪيو.

هاڻي ٻيڙين جو جشن شروع ٿيو. مون کي ڪناري تي آندو ويو، ۽ ٻيڙيون هڪ هڪ ٿي اسان جي اڳيان گذرڻ لڳيون. پهرين ۽ ٻيڙيءَ ۾ سازن وارا ويٺل هئا، جن کي وچين ۽ صديءَ جو لباس پهريل هو، ۽ انهيءَ دور جي سازن سان امن جو ترانو پئي وڃايائون. ٻيءَ ٻيڙيءَ ۾ شيڪسپيئر جي مشهور ڊرامي ”مرچنٽ آف وينس“ جو منظر هو. مڪ ڪردارن مان، حَسِين ’پورشيا‘ موراڪو جي شهزادي جي هٿ ۾ هٿ ڏيو بيٺي هئي، جو چئي رهيو هو—”مون کي منهنجي ڪاريءَ چمڙيءَ سببان نه ڏکار!“ شائلاڪ پڻ خوش نظر اچي رهيو هو، ۽ چمڙي جي هڪ ڳوٺريءَ ۾ سوليون ڪيون ڀري رهيو هو. جنهن تي وڏن اکرن ۾ لکيل هو—”پوئتي پيل ملڪن لاءِ.“ ٽيءَ ٻيڙيءَ ۾ جنت جو نظارو چٽيو ويو هو. فرشتا ڪن ماڻهن جي چاڪري ڪري رهيا هئا. روم جو مشهور قديم شاعر ’ڊانتي‘ هي منظر ڏسي چئي رهيو هو—”هي آهي ماڻهو آهن، جن ان جي وات ۾ جان ڏني.“ چوٿين ٻيڙيءَ ۾ ’مارڪو پولو‘ جي سفر جو منظر هو. هو ايشيا جي هڪ شهنشاهه جي شان ۽ دٻدٻي واريءَ درٻار ۾ بيٺو هو. ان ٻيڙيءَ تي وڏن اکرن ۾ لکيل هو ”ڪالهه“. ان جي پويان هڪ ٻيڙي آئي، جنهن تي ايشيا جو هڪ ڳوٺ ڏيکاريل هو. ڳوٺاڻن جي سقمير حالت، غربت، بڪ ۽ بيماريءَ کي اثرائتي نموني پيش ڪيو ويو هو. ان ٻيڙيءَ تي لکيل هو ”اڄ“. پوءِ هڪ ٽئين ٻيڙي آئي، جنهن ۾ اٽليءَ جا ٽي مشهور قديم مصور—ليئونارڊو ڊا-ونسي، مائيڪل ائنجيلو، ۽ رافئل—ويٺا هئا. هو ٽيئي ايشيا جي هڪ شهر ۾ آيل هئا. ليئونارڊو ڊا-ونسي هڪ آبڪلاڻي بند لاءِ نقشو تيار ڪري رهيو هو؛ مائيڪل ائنجيلو ٻارن لاءِ هڪ سهڻو گهر جوڙي رهيو هو؛ ۽ رافئل هڪ عوامي هال جي ڇت تي تصويرون ڪڍي رهيو هو. ان ٻيڙيءَ تي لکيل هو ”سڀاڻي“. ان کان پوءِ مختلف رنگن جي سهڻيءَ چٽساليءَ سان آخري ٻيڙي آئي، جنهن ۾ وينس جي معزز تاجرن سان گڏ مون کي ويهڻ لاءِ چيو ويو. اسان جي پويان ٻيون به گهڻيون ئي ٻيڙيون هيون. اسين سڀ جلوس جي صورت ۾ وينس جي وڏين وڏين ٺهرن تان لنگهن لڳاسين. وينس جي رهواسين پنهنجن گهرن کي خوب سجايو هو. جتان جتان اسان جو جلوس گذريو ٿي، ”امن زنده باد!“ جي نعرن جو شور مچي ويو ٿي. امن لاءِ سندن جوش ۽ جذبي مون کي بيحد متاثر ڪيو. جلوس ختم ٿيڻ بعد مون کي هوائي اڏي تي پهچايو ويو، جتان آءٌ واپس روم ڏانهن روانو ٿيس.

روم جي هوائي اڏي تي به انداز ماڻهو منهنجو انتظار ڪري رهيا هئا. آءٌ هوائي جهاز مان ٻاهر آيس ته هنن ’امن زنده باد‘ جا نعرا هڻي، آخري دفعو مون کي پنهنجي امن پسنديءَ جو يقين ڏياريو. مون پنهنجن سڀني ميزبانن جا ٿورا مڇيا، ۽ پوءِ ڪراچيءَ ويندڙ هوائي جهاز ۾ اچي سوار ٿيس. رستي تي ٻن هنڌن اسان جو هوائي جهاز لٿو، ۽ ٻنهي هنڌن وڏي تعداد ۾ ماڻهن ’امن‘ جي نعرن سان، منهنجو استقبال ڪيو، ۽ پنهنجن شهرن گهمڻ جي دعوت ڏنائون. مون کين يقين ڏياريو ته آءٌ جلد ئي سندن ملڪن جو دورو ڪندس.

سڄ لھي چڪو هو، ۽ هوائي جهاز تمام مٿانهين تي آڏامي رهيو هو، تنهنڪري مون کي هيٺ زمين تي ڪجهه ڏسڻ ۾ نه پئي آيو، پر سمجهيم پئي ته ڪراچيءَ کي ويجهو ٿيندو پيو وڃان. ڪجهه دير کان پوءِ هوائي جهاز هيٺ لهڻ لڳو. آءٌ بي صبريءَ وڃان دريءَ کان ٻاهر نهارڻ لڳس. مون کي شهر جي ٻئين ڏسڻ جو شوق ٿيو. اوچتو پري کان روشنيءَ جو چمڪو ڏٺم، ۽ سمجهي ويس ته ڪراچيءَ جو شهر اچي ويو. منهنجي خوشي ۽ بيچيني وڌندي ويئي — ايتريقدر جو اک کٽي پيئڻ.

Gul Hayat Institute

-- ”ڪنهن ٻيءَ قوم کي مصيبت ۾ ڏسندي، اسين اها دعوا نٿا ڪري
 سگهون ته اسان جي پنهنجي سلامتي ۽ امن خطري کان ٻاهر آهي، ۽ ڪو به
 هوشمند شخص پنهنجي قوم کي ائين چئي اطمینان نٿو ڏياري سگهي ته
 ”اسان جو انهيءَ قوم سان ڪهڙو واسطو، اها جنهن ملڪ ۾ رهي ٿي سا
 هيٺان کان هزارين ميل پري آهي“، وغيره. اهڙيون ڳالهائون هڪ بيوقوف ئي
 ڪري سگهي ٿو، جنهن کي اهو پتو نه هجي ته هيئن زماني ۾ پري پري
 جا مفاصلا سميتجي، لنڊن ننڍڙن نقطن ۾ سهيڙجي ويا آهن. جيتريقدر دنيا
 جي سمورين قومن جو تعلق آهي، اهي سڀ هڪ ئي جسم جا الڳ الڳ
 عضوا آهن. ۽ جڏهن جسم جي هڪڙي حصي کي ڪو معمولي ايذا رسندو،
 ته ان جو اثر سڄي جسم تي پوندو. تنهنڪري، انهيءَ يڪي جسم کي
 مضبوط ۽ صحتمند رکڻ لاءِ ضروري آهي ته دنيا جون سموريون قومون،
 هڪ مرڪز تي گڏ ٿي، زندگيءَ جي بقا، حفاظت ۽ امن لاءِ اجتماعي
 جدوجهد ڪن. -- ڪمال آتار ڪ

Gul Hayat Institute

‘مهراڻ’ جا موتي

● ”جو شخص بصيرت واريءَ اک سان مشاهدو ٿو ڪري، اهو گمراهه آهي ۽ سزا جو حقدار آهي.“ — قرآن شريف

● ”جيڪڏهن ڪو شخص خالق جي خدمت ڪرڻ گهري ٿو، ته هو ڄاڻڻ گهرجي ته زرق برق لباس پهرڻ سان خدمت نه ڪري سگهجي؛ ڇا لاءِ ته زيب ۽ زينت وارو لباس خود آرائيءَ ۾ مبتلا رکي ٿو.“ — غزالي

● ”اوهان کي ڪم ڪرڻ جو حق آهي — پر فقط ڪم ڪرڻ خاطر — منفعي مائٽ جو اوهان کي ڪوبه حق ڪونهي. منفعي جي تمناءَ اوهان جي ڪم جو مقصد هرگز نه هجڻ گهرجي. منفعي جي لالچ سان ڪيل ڪم، منفعي جي لالچ بنا ڪيل ڪم جي مقابلي ۾ بلڪل حقير ۽ گهٽ درجي وارو آهي؛ ڇو ته منفعي جي موٽ کان بي نياز رهي ڪيل ڪم، خود-قربانيءَ جي جذبي سان ڪيل هوندو آهي.“ — پگوت گيتا

● ”نيڪيءَ جي قل حاصل ڪرڻ جي موسم، نيڪي ڪندڙ جي دلياي زندگيءَ ۾ نٿي اچي؛ حقيقت ۾ انسان اهو آهي، جو ائين ڄاڻندي به ته هو ڪيل فصل لڻي نه سگهندس، هڪ محنتي هاريءَ وانگر پنهنجي ڪم کي لڳو رهي.“ — ٽالسٽاء

● ”بيفڪر ۽ بي عمل ماڻهن جي علم ۽ حال جو مثال ڪورپٽري جي چار وانگر آهي، جو جيتوڻيڪ گهر آهي، پر نهايت ڪمزور ۽ بيمڪار.“ — قرآن شريف

● ”ڪنهن به انسان، فرقي يا قوم تي قدرت جي قهر لازل ٿيڻ جي پهرين نشاني اها هوندي آهي جو ماڻهن مان فڪر جي گهرائيءَ، حق گوئيءَ ۽ صالح ڪردار جي بجاءِ ڪوتاهه نظري، حق لاشناسي ۽ بي عملي پيدا ٿي وڃي ٿي.“ — گورڪي

● ”قدرت جي قانون موجب، حقائق کان بيگانگي، انسان جي صلاحيتن ۽ اهليت کي مرده ڪريو ڇڏي — هو پل ته ظاهر ۾ اهو انسان روشن اکين، تيز ڪنن ۽ ڪينجيءَ جهڙيءَ زبان جو مالڪ هجي، پر مڙهي صفتن هوندي به هو اندو، ٻوڙو، ۽ گولگوٽي وڃي ٿو.“ — نامعلوم

● ”فڪر ۽ عمل جي پختگي، ڪافي عمر جي رياضت سان پيدا ٿئي ٿي. زماني جي اوچتن امتحانن ۾ اهي ئي انسان ڪامياب ٿين ٿا، جي هر طرف کان دامن ڇڏائي پنهنجي نفس کي دائمي قدرن جي طابع ڪن ٿا.“ — لينن

● ”پنهنجو پاڻ تي سوپ ٻائڻ، ٻين تي سوپ حاصل ڪرڻ کان آتم آهي: قدرت جي طاقت به انهيءَ سوپ کي هار ۾ نٿي بدلائي سگهي. آخِ اوهان کي هڪ خوشخبري ٻڌايان ٿو. هن عارضي زندگيءَ جي دُڪن دردن کان چوٽڪارو ٻائي سڄي خوشي ماڻڻ لاءِ هڪڙو رستو آهي، جو سڀني لاءِ کليل آهي. اهو رستو تمام اڻانگيو آهي، ۽ ان کي ڪن به طلسمي طريقن سان آسان نٿو بنائي سگهجي. اهو رستو آهي. — سخت ۽ لڳاتار خود-چڪاس. ان مان مراد آهي اهو سڀڪجهه ڇڏي ڏيڻ، جنهن تي اوهين نادانيءَ وچان ناز ڪريو ٿا — يعني اوهان جي هاڻوڪي هستي — يعني اوهان جون بي مقصد خواهشون ۽ بيجا غرض. ڪو به اوهان جي طرفان اهو رستو طي ڪونه ڪندو — نه ديوتا، نه انسان. اوهان کي خود ئي انهيءَ راهه تان گذرڻو پوندو. آڻو، ۽ پنهنجو سفر شروع ڪريو. تيار ٿيو — اهڙا تيار، جو وات ۾ ڪٿي به رڪجڻ جي حالت نه پيدا ٿئي. پنهنجون انتهائي ڪوششون ائين ڪرڻ ۾ صرف ڪريو. ڏسجو، متان ڪا لالچ اوهان کي پنهنجيءَ راهه کان ٽيڙي ڇڏي — تن آسانيءَ جو خيال، خود آزار ۽ گمراهه خواهشون، لاحاصل ڪوچ، ۽ انهن ماڻهن جي ساٿ ۽ سهاري جي خواهش، جيڪي اڃا انهيءَ راهه تي هلڻ لاءِ تيار نه آهن! ڪنهن به ڌارئين ڌيان کي آڏو نه اچڻ ڏيو — مقصد ڏانهن رخ رکي، هلندا ئي رهو. ائين ئي پنهنجو پاڻ تي سوپ حاصل ٿيندي — اها سوپ، جيڪا سڀني سوين کان عظيم آهي. دنيا جهان جي سسرتن جو راز انهيءَ ۾ آهي.“ — گوتم

● ”ماڻهوءَ تي ٻاهران ڪهڙيءَ طرح حڪم ٿو هلي، سا ڳالهه ڪا ڪهڻي ضرورائتي ناهي؛ ليڪن هو پنهنجي اندران پاڻ تي ڪهڙيءَ طرح حڪم هلائي ٿو، تنهن تي سڀڪجهه منحصر آهي. سڀ کان وڏو غلام آهو ناهي، جنهن تي ظالم زوريءَ حڪم هلائي ٿو — جيتوڻيڪ اها به تمام خراب ڳالهه آهي — پر آهو آهي، جو پنهنجي ذاتي جهيڙ، خود غرضيءَ ۽ بدڪاريءَ جي قيد ۾ ڦاٿل آهي.“ — سمائيل

● ”علم محض اعتبار جو نالو نه آهي، پر شڪ ۽ تنقيد به علم آهي.“ — غزالي

● ”جنهن شي کي وجود نه آهي، سا ڪڏهن به وجود ۾ نه ايندي. جيڪا شي موجود آهي، سا ڪڏهن به لاموجود نه ٿيندي. جن کي عميق ترين داخلي حقيقت جو عرفان آهي، سي ’وجود‘ ۽ ’لاوجود‘ جي فطرت ۾ ڄاڻن ٿا.“ — پڳوت گيتا

● ”جنهن کي ڪرامت چئجي ٿو، سا آهي ئي ڪانه؛ جيڪي ٿئي ٿو سو سڀ سرشتيءَ جي نومن پٽاندڙ، جي آڌ-جڳاد کان هليا ٿا اچن.“ — لعلچند جڳتياڻي

● ”سمند جي ڪناري تي بيهي، لڏندڙ لمندڙ جهازن کي ڏسڻ سان هڪ طرح جي خوشي پيدا ٿئي ٿي؛ ڪنهن وڏيءَ ماڙي جي دريءَ وٽ بيهي، هيٺ لڙائي هلندي ۽ ماڻهن کي پرلندي ڏسي به هڪ طرح جي خوشي پيدا ٿئي ٿي؛ پر جا خوشي سچ جي آناهنينءَ ٽڪريءَ تي بيهي هيٺ ماڙ ۾ پُڪڻ چڪڻ، بخارن ۽ طوفانن کي ڏسڻ سان ٿئي ٿي، تنهن جهڙي ٻي

ڪاٿي خوشي ڪانهي — پر شرط اهو آهي ته ڏسندڙ ۾ نهٺائي ۽ رحم هجي.“
— لوڪريشن، هڪ رومي شاعر

● ”سچائيءَ جو هڪ لفظ به ڪم ٿي نٿو سگهي. ڀلي ته ڪهڻو وقت ڪند جي هيٺان ڊپو رهي، پر جلد يا دير سان اهو ضرور ظاهر ٿيندو. اهي رتچئوس شخص ڏڪار جوڳا آهن، جيڪي محتاجن جي پگهر جي پورهي جي ڪمائيءَ جو ڏن پاڻ تي خرچ ڪري تعليمافتا بنيا آهن، پر انهن ڏانهن ٿورو به ڌيان نٿا ڏين. جيستائين ڪروڙين بڪايل ۽ اٺڙهيل دنيا ۾ موجود آهن، تيستائين آءٌ اهڙن ماڻهن کي ويساهه گهاٽڪ سمجهندس.“ — سوسي وويڪانند

● ”قانون جي نظر ۾ هراها شي دولت آهي، جيڪا ڏي-وٺ جي لائق هجي؛ علم سياست ۾ هراها شي دولت آهي، جنهن سان اقتدار حاصل ڪجي؛ علم اخلاق ۾ هراها شي دولت آهي، جنهن سان شريف زندگي گذاري سگهجي؛ ۽ علم معشيت ۾ هراها شي دولت آهي، جنهن مان انسان فائدو وٺي سگهي.“ — رسالو ’استبداد‘ جو مصنف

● ”دنيا ۾ جيتري طاقت زندگيءَ ۾ دهشت ڦهلائڻ خاطر خرچ ڪئي وڃي ٿي، ۽ جيتري دولت درٻارن ۽ چانوئين ۾ ضايع ڪئي وڃي ٿي، جيڪڏهن ان جو اڌ يا چوٿون حصو به انسانن کي روشن دماغ بنائڻ ۾ صرف ڪيو وڃي، ته پوءِ هن دنيا ۾ قلعن ۽ چانوئين جي ڪا ضرورت ئي ڪانه رهي.“ — وڪٽر هيوگو

● ”لعنت آهي انهن اصولن تي، جيڪي محبت جي جذبي بنا ٺاهيا ويا آهن.“
— اليگزينڊر پوپ (۱۶۸۸-۱۷۴۴ع)

● ”ڪفر کان پوءِ وڏو ڪناهه آهي دل آزاري.“ — امام رباني
● ”چڱيءَ خبر کان بد خبر تڪڙو ٻنڌ ڪري ٿي.“ — شيڪسپيئر
● ”دولتمندن جي صحبت زهر قاتل آهي، ۽ انهن جو چرب لڌو دل جي ڪاراڻ جو ذريعو بنجي ٿو.“ — امام رباني

● ”حقيقي طور ٻاڪل اهو آهي، جنهن جا حواس درويشيءَ ۾ ڪم ٿي وڃن.“ — پوپ
● ”منهنجي والد مون کي آسمان تان لاهي هيٺ آندو، ۽ منهنجي استاد مون کي زمين تان کڻي آسمان تي رسايو.“ — مامون رشيد
● ”منهنجي زندگي فقط ٻه سال آهي، جا فڪر ۽ تربيت ۾ گذري، علم جي طلب وارو دور منهنجي زندگيءَ ۾ شامل نه آهي. اهو ڌاريو ۽ پراڻو آهي، ڇا لاءِ جو اهو علم نقل تان آيو ٿي، جنهن ۾ اصل جو ڪو شائبو ڪونه هو.“ — امام ابوحنيفو

● ”ان شخص کي ٻه زندگيون حاصل آهن، جنهن جو ’حال‘ خوشگوار آهي؛ ڇو ته ان ۾ ماضيءَ ۽ مستقبل جا روشن پهلو سمايل آهن — قومن سان به اها ڳالهه لاڳو آهي.“ — پوپ

● ”ڪاش، اوهانجن ڪهرن کي پنهنجيءَ مُٺ ۾ ڀري سگهان، ۽ ڪليل ميدانن ۾ ايئن پکيڙي ڇڏيان، جيئن ڪسان ڪيٽ ۾ ٻج ڇڏيندو آهي! ڪاش، ٻهاڙي گهاٽيون اوهان جا رستا هجن، ۽ سرسبز سولهري ٻيڇرا اوهان جون گهٽيون: پوءِ هڪٻئي کي گوليندي، ڊاڪ جا باغ لٽائيندي، ڪڇڙن ۾ زمين جي سڳند ڀري، اوهين گهر موٽي اچو!

”خبر نه آهي، ڪهڙي خوف وڃان اوهانجن وڏن سوڙها مڪان ٺاهي، سڀني کي هڪٻئي مٿان آڻي سڻيو آهي! مون کي ٻڌايو ته انهن ڪهرن ۾ اوهان وٽ آهي ڇا؟ ڪهڙيءَ ناياب ڇيز کي بند دروازن ۾ ساھ سان سانڍي رکيو آئو؟ اوهانجن ڪهرن ۾ دلبي اطمينان جو واسو آهي؟ آهي آتي روح جي راحت ۽ من جي مسرت؟ آهن آهي اوج وڀڙا، جي چڪندڙ مناري جيان من-ٻڌيءَ جي راه روشن ڪندا رهن؟ — ته باقي آهي ڇا انهن اوجين ديوارن جي اندر؟ ... عيش عشرت جي مدهوشي! جا دٻي پير، ڌيري ڌيري گهر ۾ گهٽندي آهي، ۽ آخر گهر-ڌيائي بڻجي راج ڪندي آهي؛ جا من جي پکيڙي جا پَر ڪٽي، آڏاڻن کان هميشه لاءِ مجبور ڪري ڇڏيندي آهي؛ جنهن جا هٿ ريشم جيان نفيس، پر دل پٿر جيان ڪنور ٿيندي آهي!

”اوهان جو گهر، جهاز جو لنگر نه بڻجي، جو حياتيءَ جي ساگر جي ڪناري وٽ ئي، تانگهي ۾ اوهان کي روڪي بيهاري ڇڏي؛ — بلڪ وڻجهه بڻجي، جو وانجهيءَ جي هٿ ۾ منزلون لٽائي، ٻار ٻهڙائي! اوهان جو گهر، ڦوڙي مٿان ڄمي ويل ڪڙي نه بڻجي، جنهن هيٺان روڪ ۽ ڪندڪي ڇپا رهن ٿا؛ — ٻراڪ جي ٻلڪ بڻجي، جيڪا آرام ڏيندڙ ۽ ڪين ڪچري کان بچاءُ ڪندڙ آهي!

”اهڙو گهر نه ٺاهيو، جنهن جي دروازي مان لنگهڻ لاءِ اوهان کي پنهنجا پَر سميتا پون؛ جنهن جي ڇت کان بچڻ لاءِ سر جهڪائڻو پوي؛ ۽ جنهن اندر ساھ ڪشندي ڊپ لڳي ته مٿان ديوارون ڌري هيٺ نه اچي پون..... انهن مقبرن ۾ نه رهو!“ — خليل جبران

Gul Hayat Institute

سنڌي نثر مان مثالي ٽڪرا

— ”جان کڻي ڪنڌ ڦيرايون ته واه! عجب عالم نظر آيو، جنهن سڀ ڏک ڏاڪو وڃايو. بهريائين ته ڀانيوسين ته ڪنهن عالم روحانيءَ ۾ ملڪن مهماڻي ڪئي اٿئون؛ پر خوض ۽ خيال بعد هوش ۽ حواس ڄامو آيا، جنهنڪري پروڙيوسين ته نه ٻيلي، ساڳئي گنجي ٽڪر تي ڪٽا آهيون، جو اڳي گنجو يا لوڙهو نظر ايندو آهي، مگر هاڻي برسات ۽ برسي، بهار لائي، گنجي کي گلزار بنائي ڇڏيو آهي. ڇا هيٺانهين ڇا مٿانهين، ڇا ڪڏ ڇا ڪٿو، ڇا لڪ ڇا لانگهو، ڇا راه ڇا رستو— سڀ اهڙا ته سرسبز ۽ ساوا نظر ٿي آيا، جن قدرت جي ڪنوار پنهنجي سينگهار لاءِ ساڙهيءَ بنائڻ جو ارادو ڪيو هو! وري ان ساڙهيءَ سطح تي رنگ برنگ، گوناگون گلن جي جڳمڳ ۽ جهيرمر هئي، تنهن هڪاري مٿين خيالن جي تصديق ڪئي ٿي— ڇو ته قسمن قسمن گلن، ساڙهيءَ سطح جي ساڙهيءَ تي لعن ۽ هيرن، جواهرن ۽ جعفرن جي جوت جتائي ٿي. ڇا ڏسون ته ڊوسن ۽ ڊيور، تل ۽ ترين جي ڪنار ڪنار سبز زار بنائي هئي. لٿر ۽ لٽب، جبل جي جسم کي زرد جو جامو پهراڻي، عجب ڪلڪار لڳائي هئي. نرم نرم وٽائي زمين تي مرث ۽ مڪوين جي موج، هتي هتي، جتي ڪٿي، ميه ۽ منگها پوڄ. ڌنار ڪٽوريءَ پنهنجي خوشبوءِ ڪستوري پٽن تي پکيڙي، مارو ماڻهن جو مغز معطر ڪيو ٿي. ڳاڳيون ۽ ڳاڳا، ڳم ۽ ڳنڍير— سڀ بولند، برسي، بود ۾ آند هئا. جبل جي ڇاڪوڙن ڪري، البت آڄ جي آسات هئي. پائيءَ پيٽن جي ارادي سان ڪنهن چشمي جي ڳولا ۾ هلياسين...

”... ڏسون ته مارا! چو طرف ڊامن ۽ ڊيور سان ملڪ سرسبز ٿيو پيو آهي. ڪنهن طرف ڌنار ۽ ميهار، ڪنوار ۽ ريڍار، مال کي مچر مهڻي کان بچائڻ لاءِ ماڳ ۽ مڪان بنايو ويٺا آهن، ته ڪنهن پاسي وصال ۽ چوهاڻ گڏهن جا وٿا ٺاهيو ويٺا آهن. مارو ماڻهو سهارن نواز ته مشهور آهن، سو ويچارا تڏا تونريون، رليون رانڌا کڻي آيا. اسان کي آب عزت سان ويهاري، خوب ڪيڪاري، پنهنجي منهن موٽي ويا. جان ڏسون ته ڪو پيو آئي ڏٺ، ڪو ڏهي، ته ڪو مڪن ته ڪو مهيي؛ ڪنهن چنڊ جي پٿر جهڙي جوئر جي ماني، ڪنهن رين جي رڀ، ته ڪنهن باجهريءَ جي ماني، ڪٿي آئي اڳيان رکي. خير، ڪجهه کائي، باقي شڪر ادائيءَ سان مالڪن کي موٽائي ڏنوسين. ماني کائڻ بعد، بهراڙيءَ جي رسم رواج موجب، هڪٻئي کان خبرون چارون ورتيوسين.

”شام ويجهي ٿيندي ويئي. مال جي موٽن جي مهل هئي؛ سوا سين به ڏورن جي موٽن جو تماشو ڏسندا وياسين. ڏهه ڪ پاسي کان ڪاريون ڪنڍيون، گجرون ۽ گنبليون،

مينهون متاريون، پيليون پيتاريون، وٽاڻ ڏي ڊڪنديون ڊوڙنديون وڃن، ته ٻئي پاسي کان ڪاريون ڪانوريون، بگيون ۽ پُوريون گانيون، مايون ڍايون، رنپنديون، ڪيري ڏي ڪاهي پيون وڃن، ٽئين پاسي کان وري پيليون پتريون، ڪاريون ۽ ڪمريون پڪريون، ٻيڙا ڪنديون، پنهنجي واڙي ڏي وريون؛ ته چوٿين طرف کان دنبا ۽ دنبيون، ريون ۽ ڪوڪيون، ٻي-ٻي جي پاڪار ڪنديون، لوڙ هي ڏانهن لڙيون.

”آخر، جبل جو جنسار ڏسي، ٻاهر ڀلر پٽ پسي، ساڳئي پيچري جي وسيلي جبل کان هيٺ لهڻ جي ڪوشش ڪيائين. نيٺ، نمي ڪمي، ٻيڙ پٽ تي پهتائين. گهوڙا مجاور هٿ گهرائي، ڪُٽائي، اچي پنهنجي مڪان تي پهتائين.“

[سيد ميران محمد شاه جي مضمون ”گنجي ٽڪر جو سير“ مان اقتباس، شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم جي مرتب ڪيل ڪتاب ”چونڊ سنڌي نثر ۽ نظم“ تان ورتل؛ چونڊيندڙ نارائڻ شرما، حيدرآباد، سنڌ.]

— ”زلڊگيءَ جي قافلي جي راه ۽ پيچ کان ته هر مسافر واقف آهي، پر ان جي آخرين منزلگاهه ڪهڙي آهي، ان جي ڪنهن کي ڄاڻ آهي؟ مخلوقات ماضيءَ مان نڪري، حال لتاڙي، وڃي مستقبل ڏانهن وڪ وڌائيندي؛ مگر اهو ماضي ڪٿان ۽ ڪڏهن شروع ٿيو، ۽ مستقبل ڪٿي وڃي ڇيهه ڪندو، ان جو به ڪو پتو پار آهي؟ جنهن کي اسين ’اڄ‘ ٿا سڏيون، سو ’ڪالهه‘ ۽ ’سڀاڻي‘ به آهي. ’حال‘، ماضيءَ ۽ مستقبل جي وچ ۾ صحيح سَٽو آهي، جنهن کي پنهنجي سر ڪا هستي ڪانهي: هيءُ هڪ سَٽو آهي جو ماضيءَ ۽ مستقبل کي ملائي لاءِ نهايت ضروري ۽ ڪارائتو آهي، پر انهن کان سواءِ منڊس وجود بیکار ۽ بيسود آهي. ان سبب ڪري، ائين ڪئي ڇڻجي ته حقيقت آهي ئي ’ماضيءَ‘ ۽ ’مستقبل‘ کي، ’حال‘ ڄڻ آهي ئي ڪونه. پر، ماضي ختم ٿي چڪو آهي، ان ڪري ’مستقبل‘ جو ئي ويچار ڪرڻ گهرجي — جيتوڻيڪ اهو ماضي ئي آهي، جو حال ۾ پنهنجن لشيب ۽ فراز جي تجربن سان آئيندي جو اعليٰ رهبر ثابت ٿي سگهندو.“

[ڊاڪٽر هرول سڌارنگاڻي، ’خادم‘ جي لکيل مضمون ”وقت“

مان ورتل هڪ ٽڪرو؛ چونڊيندڙ قطب صديقي، حيدرآباد، سنڌ.]

— ”اڄوڪي زماني ۾ سائنس جي ترقي، هنر ۽ ڪاريگريءَ جي وڪ، ۽ ماديءَ جي مزو ۽ عيشن جا اڪيچار وسيلا ڏسي عقل چرخ ٿي ٿو وڃي. جسماني ۽ حواسي خوشين جي ته حد ئي ڪانهي. پر ان ڪشمڪش ڀريءَ زلڊگيءَ جي تهر ۾ وڃبو، ته ڏسيو ته آندو ۽ شانتي بلڪل گهٽجي ويا آهن. هڪ طرف قومن جو پاڻ ۾ لفاق، جاني جهڳٽا، ذات ڀات جا ويچار، جدا جدا ڌرم جا تنگ دائرا، فساد، پرانتڀي جي چڪتاڻ، ٻولين جا رڳڙا ۽ گهرو اڻٻٽ، ته ٻئي طرف سرمائيداري ۽ سامراجي لڙايون، ويچار-ڌارائن جو ٽڪر، يعني شاهوڪاري-غريبي

۽ اوج-نيچ جو تڪرار! ائين ٻيو ڏسجي، گویا انسان ڪن جھونن منسڪارن ۽ ریتن رسمن یا دماغی نین ایجادن ۽ آرٿڪ اصولن جو غلام بڻجي پيو آهي. ۽ انسانیت بدران حیوانیت مٿس غالب ٻوندي ٿي وڃي. هاڻي ان آڱ ۽ آن جي پرندڙ جولامکيءَ مان ڪيئن چوٽڪارو ملي، ۽ ڪيئن سک ۽ شائتيءَ جي جیون بسر ڪجي، تنهن جو طریقو مهاپُرشن آدجڳاد کان اهوئي ٻڌايو آهي ته سڀني کي ایشور جو روپ مڃيو، ته سڀني جنجالن کان مُڪت ٿيو. اهو جیون جو پید سٿرو سمجهه ۾ نٿو اچي، ۽ عام لاءِ عمل کان ٻاهر آهي. تنهن سواءِ، چالو زماني جا نوان مسئلا اچي کڙا ٿيا آهن، جن جي چنبڄاڻ ۽ حل لاءِ ڪو بڪڙڪ مفید علاج آهي ته اهو— ”تو پي ره، مان پي رهان!“

[’سرموتی ساهتیہ گهر‘ بمبئي، جي ڪتاب ”سالڪن جا سخن“

تان ورتل اقتباس؛ چونڊيندڙ محمد اشرف مٿڪ، ميرپورخاص، سنڌ.]

— ”مون پنهنجي پريميءَ کي خط لکيو— اهڙو ته درد ڀريو، جهڙي منهنجي دل؛ ۽ ايترو ته وڏو، جيڏو قیامت جو انتظار! منهنجو محبوب ان خط کي پڙهندو، ۽ ٿيڙي ٻوندو— جهڙو گلاب جو گل! ڇا توکي معلوم آهي، سڪيءَ، ته ڇو ٿڌندو منهنجو پريمي؟ انهيءَ ڪري، جو مان انهيءَ خط ۾ ڪجهه به نه لکي سگهيس... پنهنجي نالي کان سواءِ! جڏهن مان خط لکڻ ويٺيس... توکي خبر آهي ته ان وقت ڇا ٿيو؟ خط جي ڪاغذ تي منهنجي محبوب جي تصوير اچي ويئي— ڪهڙي نه وڻندڙ، ڪهڙي نه سُندر— ان تصوير جي قدمن ۾، سڪي، مون پنهنجو نالو لکي ڇڏيو...!

”مون پنهنجي پريميءَ کي خط لکيو، سڪي! اهڙو ته درد ڀريو، جهڙي منهنجي دل! سڪي، اها ڊسمبر جي هڪ ٿڌي رات هئي. سردي پنهنجي جوڀن تي هئي. هو منهنجي در تي آيو. در اندران بند هو. در کڙڪايائين... منهنجو نالو وٺي هُڪاريائين... پر مان سُئل هيس، مون ڪجهه به نه ٻڌو. هن ستار تي هڪ مٿر گيت چيڙيو، پر ته به منهنجي اک نه کُلي... هوءَ هو هليو ويو! صبح ٿيو. آفتاب جي ڪرڻن ۾ روشني ۽ گرمي هئي، پر منهنجي دل تاريڪ ۽ جسم سرد هو. سڄ جي روشنيءَ ڌرتيءَ کي موندو بڻائي ڇڏيو، پر مان دنيا ۾ سڀ کان مفلس هيس...!

هاڻي مان پريشان آهيان، سڪي! پنهنجيءَ ننڍ کي پُڇيان ۽ پارانا ٿي ڏيان، سڄي رات اکين ۾ گذاريان ٿي... پر افسوس، هاڻي هو ڪڏهن به نٿو اچي...!“

[حمید سنڌيءَ جي ڪتاب ”سيميءَ“ مان ورتل؛

چونڊيندڙ غياث الدين جوڻيجو، حيدرآباد، سنڌ.]

علمي، ادبي ۽ ثقافتي سرگرميون

پهرين سنڌ ”سنڌي ادبي سنگت“ ڪانفرنس

(۶-۷ فيبروري، ۱۹۶۰ء؛ بنسٽ هال، حيدرآباد، سنڌ)

گذريل فيبروريءَ ۾، حيدرآباد جي مشهور ’بنسٽ هال‘ ۾، پهريون ڀيرو وڏي پيماني تي ’سنڌي ادبي سنگت‘ جي سنڌ-ڪانفرنس ٿي گذري، جنهن ۾ سنڌ جي گهڻن ئي شهرن مان سنگت جي اديبن ۽ شاعرن شرڪت ڪئي. ’سنڌي ادبي سنگت‘ حيدرآباد جي سھاري سان سڏايل هيءَ ڪانفرنس ٻن ڏينهن تائين جاري رھي، جنهن ۾ ترتيبوار مقالن، افسانن ۽ شعرشاعريءَ جون ڪل ٽي نشستون رٿيل هيون. ڪانفرنس جو افتتاح حيدرآباد جي ڊپٽي ڪمشنر مسٽر ابونصر ڪيو.

پهرئين ڏينهن، چنڇر ڇهين فيبروري، شام جي ڇهين بجي، مقالن جي پهرين نشست ٿي، جنهن جي صدارت محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊين آف فئڪلٽي آف آرٽس، سنڌ يونيورسٽي، ڪئي. ان ۾ ڪل ست مقالا پڙهيا ويا: (۱) عبدالغفور انصاري، ”سنڌي مختصر افسانو“؛ (۲) ’تنوير‘ عباسي، ”سنڌي جديد شاعري“؛ (۳) شيخ حفيظ، ”جمال ابڙي جا افسانا“؛ (۴) غلام علي الانا، ”سومرن جي دور جي سنڌي شاعري“؛ (۵) عبدالجبار ’شام‘، ”سنڌي ڪافي“؛ (۶) سروچندر ’شاد‘، ”تنقيد ڇا آهي“؛ ۽ (۷) شمشيرالحيدري، ”سنڌي ثقافت“. مسٽر غلام حسين ڪؤنريجي بئنجي تي ڪوهياري پيش ڪئي، ۽ مسٽر ڪريم بخش بلوچ چنگ وڇايو—اهي ٻئي شوقيه فنڪار آهن. نشست جي ڪارروائي ختم ٿيڻ بعد، فلم ’نئون ڪيرڻو‘ پڻ ڏيکاري ويئي. ٻئي ڏينهن، آچر ستين فيبروري، شام جي ٽين بجي، ڪانفرنس جي ٻي نشست مشهور افساننگار محترم ابن الياس سومري جي صدارت ۾ ٿي، جنهن ۾ سنگت جي ڪيترن ئي ڪهنه مشق ۽ نون افساننگارن جون منتخب تخليقون پيش ٿيون. ساڳيءَ ئي نشست ۾ سنڌي افساني بابت هڪ مباحثو پڻ ڪيو ويو، جنهن جي ابتدا مرزا مراد علي ’اختر‘ جي افتتاحي مقالي، ”مختصر افساني جو فن“ سان ٿي.

ساڳئي ڏينهن شام جو ڇهين بجي مشاعرو ٿيو، جنهن جو افتتاح سنڌ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسلر ڊاڪٽر رضي الدين صديقيءَ ڪيو، ۽ ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم ’خليل‘ ان جي صدارت ڪئي. مشاعري ۾ اٽڪل ٽيهارو کن شاعرن، مختلف صنفن ۾ پنهنجو ڪلام پيش ڪيو. وچ ۾ ”سُڪهڙن جي ڪچهري“ ٿي، جنهن ۾ ٻيڙي فقير ۽ سندس ساٿين کجهارتن جي ڏي-وٺ

ڪئي. آخر ۾ ئي ٺهراءَ پاس ڪيا ويا، جن مان مڪ ٺهراءَ تعليم ڪميشن جي رپورٽ ۾ ذريعت تعليم جي تبديليءَ بابت ظاهر ٿيل سفارشن جي باري ۾ هو، جنهن جو متن هيٺ درج آهي: باقي ٻن ٺهراءن مان، هڪڙي ۾ مرحوم حاجي محمود 'خادم' لاڙڪاڻوي، مرحوم 'اختر' هالاڻي، ۽ مرحوم نواز علي 'نواز' جعفريءَ جي وفات تي افسوس جو اظهار ڪيو ويو، ۽ ٻئي ٺهراءَ ۾ سرڪار کي گذارش ڪئي ويئي ته 'ڪينجهر ڍنڍ' تي 'ڪاري ڍنڍ' جي نالي رکڻ سان ان جي ادبي ۽ تاريخي پس منظر ۽ روماني روايتن کي ضرب پهچندي، تنهنڪري مناسب آهي ته انهيءَ ڍنڍ تي 'ڪينجهر' جو اصل نالو رهڻ ڏنو وڃي.

ڪانفرنس جون ٽيئي نشستون نهايت ڪامياب رهيون. هر طبقي جي حاضرين وڏي تعداد ۾ شرڪت ڪئي، ۽ مقامي توڙي ٻاهران آيل سنڌ جي ڪيترن ئي اديبن جو معياري مواد پيش ٿيو. ڪانفرنس جي مفصل ڪارروائي، افتتاحي ۽ صدارتي تقريرون، پيش ٿيل مقالا، افسانا ۽ شعر وغيره، اميد ته 'مهراڻ' جي ايندڙ هرچي ۾ پيش ڪنداسين. — ادارو

ٺهراءَ

”سنڌي ادبي سنگت“ جي هيءَ سنڌ-ڪانفرنس، تعليم ڪميشن جي قومي تعليم بنسبت ظاهر ڪيل سفارشن ۾ صفحي ’۲۹۰‘ تي آيل انهيءَ تجويز تي تشويش جو اظهار ٿي ڪري، جنهن مطابق، اولهه پاڪستان صوبي جي سنڌ ۽ سرحد علائقن ۾ اڙدو زبان کي ابتدائي ٽئين درجي کان لازمي ڄاڻائيندي، حيدرآباد ۽ خيرپور ڊويزنن ۾ ڇهين درجي کان اڙدو کي تعليم جو واحد ذريعو ٺهرايو ويو آهي. تعليم ڪميشن جي انهيءَ اصول تي پوري غور ۽ خوض ڪرڻ بعد، سنڌ جي اديبن، شاعرن، عالمن، تعليمي ماهرن ۽ سنڌي ڳالهائيندڙ شهرين جو هيءَ اجلاس محسوس ٿو ڪري ته سال ’۱۹۶۳ع‘ کان سنڌ علائقي ۾ موجوده رائج تعليمي ذريعي (يعني سنڌي زبان) کي اڙدو ۾ بدلائڻ سان سنڌي علم ادب، زبان ۽ ثقافت جي ترقيءَ جا دروازا هميشه لاءِ بند ٿي ويندا، ۽ هتي جي موجوده تعليمي ادارن جو وجود پڻ خطري ۾ پئجي ويندو، جنهن جو اثر پاڪستان جي اڌ ڪروڙ سنڌي ڳالهائيندڙن ۽ سندن ايندڙ نسلن تي بيحد بُرو هوندو.

”هن اجلاس جو خيال آهي ته جيڪڏهن پاڪستان جي مختلف علائقائي زبانن، ادب ۽ تعليمي ادارن کي زنده رکڻو آهي، ته پوءِ انهن کي آزاديءَ سان وڌڻ ويجهڻ جا موقعا ڏيڻ گهرجن. لساني، تعليمي توڙي نفسياتي لحاظ کان، ڪنهن به نسل جي صحتمند تعليم ۽ تربيت صرف اهڙيءَ صورت ۾ ئي ممڪن ٿي سگهي ٿي، جڏهن ان جي سمجهڻ ۽ سمجهاڻي جو ذريعو سندس ’مادري زبان‘ کي ٺهرايو وڃي.

”هيءَ ڪانفرنس حڪومت پاڪستان کي زوردار گذارش ٿي ڪري ته سنڌي زبان پاڪستان جي هڪ تمام قديم، ترقي يافتہ، شاهوڪار، ۽ تاريخي، علمي ۽ ادبي زبان آهي،

جنهن کي پاڪستان جي هڪ اهم حصي جي مادري زبان هجڻ جو شرف پڻ حاصل آهي، جيڪا گذريل ڏيڍ صديءَ کان سنڌ صوبي جي سڀني تعليمي درساڻن ۾ ذيعد تعليم رهندي آئي آهي، ۽ جيڪا پاڪستان جي هڪ وڏي علائقي جي معاشي ۽ معاشرتي، ذهني ۽ فكري ترقيءَ جو ذريعو بنيل آهي، تنهن جي موجوده حيثيت کي نظرانداز ڪرڻ پاڪستان جي باشندن جي هڪ وڏي اڪثريت کي سندس ذهني پرورش جي حقيقي ذريعي کان محروم ڪرڻ جي برابر ٿيندو، ۽ اها ڳالهه سڌيءَ طرح ملڪ جي اجتماعي توڙي انفرادي، علمي توڙي ادبي، تعليمي توڙي تهذيبي ترقيءَ تي اثرانداز ٿي سگهي ٿي: تنهنڪري ضروري آهي ته سنڌي زبان کي سنڌ جي سڀني مڊل ۽ سيڪنڊري سڪولن توڙي ڪاليجن ۾ ذريعد تعليم جي حيثيت سان بدستور بحال ۽ برقرار رکيو وڃي.

يوم لطيف

(۱۰- آڪٽوبر، ۱۹۵۹ء: گورنمينٽ گرلس ڪاليج، حيدرآباد)

گذريل ڏهين آڪٽوبر ۵۹ء تي، حيدرآباد جي گورنمينٽ گرلس ڪاليج طرفان ’يوم لطيف‘ علامه ڊاڪٽر دائودپوٽي مرحوم جي اهليه محترمه، بيڪم خديجه جي صدارت ۾ ملهائيو ويو. ”پتائي رح، سورمين جو شاعر“ جي عنوان تي، بيڪم صاحبه جي ڪيل صدارتي تقرير مان چند ارشادات پيش ڪريون ٿا. — ادارو.

”سپاڳيون پيٽرا! سنڌ جا ايندڙ ادبي گوهر به اوهانجين ڪودن ۾ پلجي وڌا ٿيڻا آهن. انهن کي آها سٽي سرڪايو، جنهن سان هو سنڌ جا سڀل سپوت پٽ ثابت ٿين: مهراڻ جي من موهيندڙ مٺيءَ ٻوليءَ جي عظمت ۽ محبت انهن جي دماغ ۽ دل ۾ ننڍي هوندي کان ئي ويهاريو.

”منهنجي حقير راءِ هيءَ آهي ته مڪتبن ۾ ڪهڙو به نصاب ٻارن کي ڪرائيندا هجن، پر جيڪڏهن هرڪا ماءُ ۽ پيءُ اهو ڪم پاڻ تي هموار ڪري ته پنهنجي ٻار کي سنڌي ٻارڻو ڪتاب پاڻ ئي گهر ۾ پاڙهي ڇڏي، ته اها ڪافي خدمت ٿي. تجربو ڪري ڏسو ته خبر پوندي ته ڪيئن نه اسان جا معصوم مٽيا پنهنجيءَ مٺيءَ ٻوليءَ کي چاهه سان ٿا پڙهن، — ۽ ننڍن نصيحت آميز بيتن جو ورد هنن جي وائڻن ٻڌي، دل کي ڪيڏي نه راحت ٿي اچي!

”عربي، فارسي، انگريزي ۽ آڙدو — مڙئي زبانون پنهنجيءَ پنهنجيءَ جاءِ تي اسان لاءِ اهم آهن؛ انهن جي سکڻ ۽ ڳالهائڻ سان اسان جي ٻولي پاڻ وڌيڪ جلاءِ دار ٿئي ٿي؛ پر جنهن مهل پنهنجيءَ سڃاڻپ سنڌيءَ ۾ ٻڃن سان سخن ڪجي، ته ڪوشش اها هجي ته نج ۽ سليس اکر ڪم آڻجن، جو ٻار جي دل جي ڦرهيءَ تي نقش پائدار ٿي وڃي.

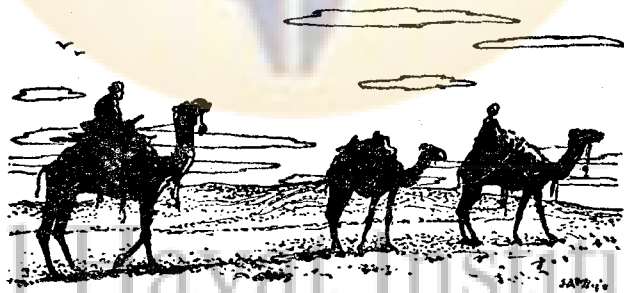
”پٽائي رح جا شائق ۽ شارح به اهوئي ڪلمو پڙهندا رهيا ته شاھ کي پڙهڻ ۽ پوريءَ طرح پروڙڻ گھرو ٿا ته ٻوليءَ جو علمي اڀياس ڪريو، ۽ ان جي وسيلي سنڌ جي تاريخ کي نئين سر آجاريو. الهيءَ ليڪ ڪم ۾ اسان عورتن کي ٻڌي پوڻ نه گھرجي — بلڪ مردن کان به اڳڀرو وڪ ڪٺڻ لاءِ تيار ٿيڻ گھرجي — ۽ پٽائي رح جي سورمين جو سبق پڙهي، انهن وانگر همٿ هٿ ڪري، عمل جي ميدان ۾ لڪري نروار ٿيڻ ڪڍي. هيل تائين جيڪا غفلت ۽ لاپرواهيءَ جي ننڊ ڪئي اٿئون، تنهن مان سجاڳ ٿيڻ گھرجي. پٽائيءَ رح جا اکر ڪيئن نه ڪٽڻ ۾ پيا پُرن:

’ستا آئي جاڳ، ننڊ نه ڪجي ايتري،
سلطاني سهاڳ، نڌن ڪندي نه ملي!‘

”وقت هٿان گهڻو نڪري ويو آهي. ٻيا سڀ منزل تي پهچڻ لاءِ ڊوڙي رهيا آهن. اسين اڃا نڌن مان ليٽ نٿا کوليون. جي ڪٿي ٿورو سجاڳ ٿيون به ٿا، ته به اها خبر ڪانه ٿي پوي ته اسين ڪيترو ٻين کان پٺتي پئجي ويا آهيون. زبان جو احساس ئي اسان کي تلافيءَ لاءِ تيار ڪندو.

”هاڻي اهو واحد علاج آهي ته اسان جي نسواني طبقي ۾ سجاڳي پيدا ڪجي ته جيئن عمل لاءِ ميدان ۾ لڪري نروار ٿين.

’نتيءَ ٿڌيءَ ڪاهه، ڪانهي ويل ويهڻ جي،
مٿان ٿئي اولهه، پير نه لهين پيرَ جو!‘

”آديسي اُٽي ويا، مڙهيون مون مارين!“

(شاه)

حاجي محمود ’خادم‘ لاڙڪاڻائي.

هيءَ خبر سنڌي ادب جي خمرخوانن ۽ علم دوست پائرن لاءِ نهايت رنج پهچائيندڙ آهي ته سنڌي ادب جي خاموش ۽ مخلص شاعر ۽ اديب، الحاج ميان محمود صاحب ’خادم‘ لاڙڪاڻائيءَ، ۹- جنوري ۱۹۶۰ع تي، داعيءَ اجل کي ليڪ چوندي، وفات ڪئي آهي — انالله و انا اليه راجعون.

سنڌي ادب جي تاريخ ۾ ’خادم‘ مرحوم جون علمي ۽ ادبي خدمتون ۽ سرگرميون نمايان حيثيت حاصل ڪري چڪيون آهن. سندس خاموش، مخلص، پيلوٽ ۽ سرگرم علمي شخصيت جي زندگيءَ ۽ علمي ڪارنامن تي تبصري ڪرڻ لاءِ هڪ مختصر تحرير ناڪافي آهي. مرحوم ’خادم‘ تونيه (علوي) خاندان جو فرد هو، ۽ سندس وطن مالوف بٽي تعلقو ميروخان ضلعو لاڙڪاڻو آهي. پاڻ ۲۹- نومبر ۱۸۹۵ع ۾ بنيءَ جهڙي ننڍڙي ڳوٺ ۾ ڄائو، ۽ پنهنجي ذاتي صلاحيتن ۽ علمي ادبي خدمتن جي طفيل شهرت دوام جي مقام تي پهتو. سندس ابتدائي تعليم بٽيءَ جي وڏي عالم ۽ فاضل علامه حاجي دين محمد جي دارالعلوم کان شروع ٿي. سنڌيءَ ۽ فارسيءَ جي تعليم پوري ڪري، ان ئي مدرسي ۾ عربيءَ جي تحصيل ’شرح ملا جاميءَ‘ تائين ڪيائين، ۽ عربيءَ ۾ هڪ منتهي طالب العلم وارو استعداد پيدا ڪيائين. ان کان پوءِ ست سنڌي ۽ انگريزي پڙهڻ لاءِ لاڙڪاڻي جي مشهور مدرسي ۾ داخلا ورتائين. اتي فائينل سان گڏ انگريزيءَ ۾ به چڱو استعداد پيدا ڪيائين. ان کان پوءِ وڌيڪ تعليم حاصل ڪري نه سگهيو، ۽ ان سال حج تي روانو ٿيو. حج تان واپس اچڻ کان پوءِ ذريعهءَ معاش جي تلاش ڪيائين. هيءَ ڪنهن چڱيءَ ملازمت جي نه ملڻ ڪري، تهپداري پڙهي، تهپدار ٿيو، ۽ اها ملازمت ڳچ عرصي تائين ڪيائين. اڳتي هلي، سينارٽيءَ موجب، براج کاتي ۾ سرويئر ٿيو، جتان ۵۵ سالن جي عمر ۾ رٽائر ڪيائين. تهپداريءَ جي زماني ۾ بٽيءَ مان لڏي پلائي جيئن اچي لاڙڪاڻي جي لاهوري محلي ۾ رهيو، تيئن آخر تائين اتي ئي سڪونت پذير رهيو.

‘خادم’ مرحوم، پنهنجي علمي ۽ ادبي نقدر نظر سان ان فن شاعريءَ جو معياري شاعر ۽ ناقد تسليم ڪيو ويو آهي، جو فن علم عروض جي فني ۽ اصولي موشگافين جو هابند آهي. غزل، جو پنهنجي هيئت جي اعتبار سان نج فارسي صنف آهي، ان جي لوازمات ۽ فني متعلقات کي ادب ۾ هڪ انفرادي حيثيت حاصل ٿي چڪي آهي. اڙدو شاعريءَ جو پورو ڍانچو غزل جي فارسي صنف مان بنايو ويو آهي. غالب، داغ، مير ۽ ذوق ان صنف جا عظيم شاعر ليکجن ٿا، جن جو اثر اڙدوءَ جي متقدمين ۽ متاخرين ٻنهي گروهن تي هڪجهڙو پيو آهي. سنڌي غزل به ان ئي هيئت ۽ فن جو مرهون منت آهي.

سنڌي ادب ۾ فارسي ۽ اڙدو غزل جي ترويج ۽ اشاعت ۾ خادم مرحوم جي خدمتن جو وڏو دخل رهندو آيو آهي. غزل ۽ ان جي فن متعلق اڙدودان ناقدن جي عروضي ۽ فني موشگافيون پيدا ڪيون، اهي خادم مرحوم سنڌي ادبين سان روشناس ڪرايون. تغزل ۽ ان جا لوازمات، عروض ۽ ان جا اصول، حرڪات، سڪنات جا قاعدا، اقسام، قافيه، عربي ۽ فارسي بحر، عيوب ۽ فڪ اضافت، توافر، تعقيد ۽ تعقيب جا مباحث، سنڌي ادب ۾ خادم صاحب ئي مروج ڪيا. اڄ سوين سنڌي اهڙا آهن، جن جي عروضداني ’خادم‘ جي تنقيدي مقالن، خطن ۽ تبصرن تي مبني آهي.

ان فن ۾ سندس ننڍڙو ڪتاب ”رياض البلاغت“ جهونو ۽ معياري ڪتاب ليکجي ٿو، جنهن مان مبتدي ۽ قادرالڪلام شعراي ڪرام اڄ به مستفيد ٿي سگهن ٿا، جنهن ۾ نهايت دلنشين ۽ آسان پيرايي ۾ عروض ۽ ان جا مفيد ۽ ضروري مسئلا پيش ڪيل آهن. ان کان سواءِ، سنڌي زبان جي مختلف جهونين ۽ نين اخبارن — الوحيد، سنڌ زميندار، ستاره سنڌ، الحقيقت، مسلمان، بيداري، ۽ جهونن رسالن — جامع، بهار اخلاق، الاسلام، تحفه احباب، اصلاح، جعفر زللي، ڪچڪول، مخلص، ڪاميابي، الڪاشف، الهاميون، ترقي، مصطفىٰ (لاڙڪاڻو)، ۽ تازي دور ۾ روح ادب، نئين زندگي، شاعر (حيدرآباد)، طالب الموليٰ (دادو)، مهراڻ (نئون ۽ پراڻو دور)، ۾ به خادم صاحب فن عروض ۽ غزلگوئي ۽ تنقيدي اصولن جي وقت بوقت ڇنڊڇاڻ پئي ڪئي آهي. سندس انهن علمي ڪاوشن ۽ تنقيدي تبصرن کي سنڌي ادب ۾ وڏي اهميت حاصل آهي. ڪاش، ان پوري مواد کي نئين سر سهيڙي شايع ڪيو وڃي.

‘خادم’ مرحوم جي خاموش ۽ مخلصانه خدمتن ۾ ’انجمن سازي‘ ۽ ’بزم آرائي‘ جو هڪ مستقل باب آهي. مرحوم مرزا قليچ بيگ کان وٺي اڄ تائين، جي به علمي ادبي محفلون، بزمون ۽ تنظيمون رهيون آهن، انهن ۾ خادم مرحوم جو وڏو هڪ هوندو هو. نئين دور ۾ ’آل سنڌ ادبي ڪانفرنس‘ جو رواج به خادم مرحوم جي ڪوششن جو مرهون منت آهي. ”جمعيت الشعراء سنڌ“ ۽ ”سنڌي سڌار سوسائٽي“ جي تشڪيل ۽ تعمير ۾ خادم صاحب جي خدمتن کي وڏو دخل آهي. مرزا قليچ بيگ، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، مرحوم محمد هاشم

مخلص، مرحوم شمس الدين بلبل، علي محمد قادري ۽ چينمل پرسرام جهڙن جهونن بزرگوارن سان گڏجي، خادم صاحب جيڪا سنڌي ادب جي خدمت ڪئي آهي، اها وسارڻ جهڙي نه آهي. ”جمعيت الشعراء سنڌ“ جي اهتمام سان لاڙڪاڻي، دادو، نوابشاهه، ميهڙ، جيڪب آباد، سکر، ٺٽي، حيدرآباد، خيرپور ميرس ۽ ڪراچيءَ ۾ جي به آل سنڌ ادبي ڪانفرنسون ٿيون آهن، تن جو سرگرم ڪارڪن ’خادم‘ مرحوم ٿي هوندو هو. ڪانفرنس جي ابتدائي مرحلي کان آخر تائين، هورو انتظام خادم جي تجربيڪاريءَ ۽ فني مهارت جو مرهون منت رهندو آيو آهي. صدارتي خطبا تيار ڪرڻ، استقباليه تقريرون لکڻ ۽ ڇپائڻ، دعوتناما لکڻ ۽ پوسٽ ڪرڻ، اخبارن ۾ پروپيگنڊا ڪرڻ، فنڊ گڏ ڪرڻ، مهمانن جي رهائش جو انتظام ڪرڻ، چونڊ اديبن ۽ فنڪارن کي گهرائڻ، ريزوليشن لکڻ ۽ ڇنڊ ڇاڻ ڪرڻ، مختلف فيصلن کي عملي صورت ڏيندڙ ڪاميٽيون ٺاهڻ، وس وارن سان ملڻ لاءِ وفد بنائڻ: مطلب ته سڀئيءَ کان سڳي سوڌو ڪم خادم صاحب پاڻ تي وسائيندو هو.

ڪانفرنسن کان سواءِ، طرحي مشاعرا به خادم صاحب جي ڪوششن سان سنڌ ۾ روشناس ٿيا. انهن جو بنياد اگرچہ اڳ ۾ پئجي چڪو هو، پر مشاعرن کي باقاعدي تشڪيل ڏيڻ، مصرع طرح ڏيڻ، ان تي نوآموز شاعرن جي آيل ڪلام جي اصلاح ڪرڻ، نون شاعرن کي وڏين محفلن ۾ کڻو ڪرڻ، کين داد ۽ تحسين ڏيڻ، کين همت افزائيءَ جا خط لکڻ، سندن ڪلام جو انتخاب ڪنهن رسالي يا اخبار ۾ شايع ڪرائڻ، نون شاعرن کي بهترين تخلص ڏيڻ — اهي سڀ خاموش خدمتون آهن، جن کي ڪڏهن به سنڌي ادب جا گهڻگهرا وساري نٿا سگهن.

شاعريءَ سان ۽ خاص طور غزل سان تعلق، سندس استاد ڊاڪٽر عبدالمجيد صديقيءَ جي حوصله افزائيءَ ۽ مشفقانه تربيت جي ڪري ٿيو. ڊاڪٽر صديقي مرحوم اڪبر اله آباديءَ جو شاگرد رشيد هو، ۽ فن عروض جو ماهر ۽ قادوالڪلام استاد هو. خادم مرحوم، فن جي تربيت ۽ تڪميل لاءِ، باوجود ذاتي مطالعي ۽ ذوق جي، هڪ ماهر ۽ استاد وٽان تربيت حاصل ڪرڻ کي افضل ڄاتو، لهاذا عروض جا معياري ۽ مستند ڪتاب، سيقاً سيقاً، پنهنجي استاد مرحوم کان پڙهيائين — حتاڪ ”بحرالقصاحت“ جهڙن ضخيم ۽ مغلق، پراڻيءَ طرز جي ڪتابن تي به عبور حاصل ڪيائين.

’خادم‘ صاحب باضابطي ۱۹۱۵ع ۾ استاد کان پاڪر ۽ سنڌ حاصل ڪئي، ۽ نوشهريءَ جو دور ختم ڪري، ۱۹۱۷ع کان ڪلام چوڻ ۽ ڇپائڻ شروع ڪيو. سندس علمي ۽ ادبي مصاحبن ۾ عبدالله عبدعاقلي، اياز قادري، رشيد لاشاري، حامي، جامي، اثر، ناظم، نظام، آغا گل، خواب، نظامي، عاشق ۽ فدا جا نالا اچن ٿا. هندو شاعرن مان دلگير، دڪايل ۽ رام پنجواڻي به سندس فن ۽ شخصيت جا قدردان هئا. ’بيوس‘ جهڙو عمررسيده شاعر به سندس اصلاح ۽ مشوري کي عزت جي نگاهه سان ڏسندو هو. سنڌي ٻوليءَ جا وڏا عالم سندس سنڌيءَ متعلق

پيش ڪيل تجويزن کي قابل غور سمجهندا هئا.

تقسيم کان پوءِ واري دور ۾ پاڪستان جي قومي ٻوليءَ متعلق اٿاريل شور و شر ۾ خادم صاحب سنڌي ٻوليءَ جي بحاليءَ لاءِ تمام گهڻو پاڻ پتوڙيو. خاص طرح ڊاڪٽر دائود پوٽي، مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ، علي محمد راشدي، ۽ شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ سان رفيق ڪار ٿي، ڪراچيءَ ۾ آل سنڌ ادبي ڪانفرنس ڪوٺائي، نهايت پُرامن ۽ علمي طرح سان احتجاج ڪرايائين، ۽ پوريءَ ڪراچيءَ تي واضح ڪيائين ته سنڌي به علم وادب، زبان ۽ فن جي حيثيت سان وڏو مقام رکي ٿا، ۽ انهن جي ٻولي ڪنهن به حيثيت سان نظر انداز نٿي ڪري سگهجي. سندس خدمتن کي اڳيان رکي کيس ”باباي سنڌي“ ۽ ”مخدوم الشعراء“ سڏيو ويو. پر پاڻ شهرت کي پسند نه ڪندي، انهن لقبن کي ترڪ ڪري، مثال قائم ڪيائين ته لقبن جي اضافي تعريف جي ڪا ضرورت ڪانه آهي: ”عطر آڻست ڪه خود بويده“. خادم مرحوم سچ پچ ته مسلمانان ۾، بلبل ۽ مخلص، قليچ ۽ صغير سيوهاڻي، دائود پوٽي ۽ وفائيءَ کان پوءِ، سنڌي ادب ۽ فن جو سچو ٻچو ”خادم“ هو. سندس معاصر دوستن ۾ مخدوم طالب الموليٰ، ضياءُ الدين بلبل، ڊاڪٽر خليل، عثمان علي انصاري، شيخ عبدالله عبد، حافظ احسن، غني، عبدالله چن، محبوب علي چن، عبدالواحد سنڌي، مولائي شيدائي، منظور نقوي، جوش، خواب، سرور، خالدِي ۽ لطف الله بدويءَ پاران ادب موجود آهن، جي سندس خدمتن جو اعتراف ڪري رهيا آهن. سنڌ جي تنقيدي تاريخ ۾ هڪ اهڙو تلخ ۽ تخريب پسند تنقيدي دور به گذريو آهي جنهن ۾ سنڌ جي وڏن وڏن شاعرن ۽ اديبن جا ناقدانه معرڪا ٿي گذريا آهن، جن ۾ ڪيترن بي تعلق ۽ غير جانبدار اديبن تي به سخت تنقيدي حملا ٿي چڪا آهن، جن ۾ ڪي پس پرده رهي، تماشاڻي ٿي، ٻين کي ويڙهائيندا هئا، ته ڪي ڏونري تي هٿ هڻي، تنقيد جو سونو هٿ ۾ کڻي، ڪا وسچار ٿي، چڱن جون پڳون لاهيندا هئا. ان دور ۾ نظامي، واصف، بيوس، گربخشاڻي، لطف الله بدوي، رشيد لاشاري، ضياءُ الدين بلبل، جمعو خان غريب، احسن، مراد علي ڪاظم، محمد خان غني، عبدالله چن، شيخ عبدالله عبد، ماسٽر بشير، گدائي، حافظ حيات شاھ، سرور ۽ عارف الموليٰ جا نالا ملن ٿا، جن مان ڪي معيوب ۽ مظلوم رهيا ته ڪي حملا آور ٿيا ته ڪي تماشاڻي. اهو پورو دور اڄ به پنهنجي مواد جي حيثيت سان وساري نٿو سگهجي. بهرحال، هڪ علمي دور هو، جو ’خادم‘ جي شخصيت سان ڪنهن نه ڪنهن صورت سان وابسته هو. رب ڪريم شال کيس مرهي ۽ سندس مغفرت ڪري!

سندس ڇپيل تصنيفات ۾ ’شمشير اسلام‘ ۽ ’خنجر هلال‘ اڙدوءَ تان ترجمو ڪيل ناول آهن، ۽ ’رياض البلاغت‘، ’اخلاقي خون‘، ’ستاره سنڌ‘ ۽ ’امام مهدي‘ تاليف ڪيل آهن. انجڀيل ڪتابن ۾ سندس خود نوشت سوانح عمري، ۽ ’محمود اللغات‘ موجود آهن. ان کان سواءِ سنڌ جي مڃي اخبارن ۽ رسالن ۾ سندس مقالا ۽ تبصرا موجود آهن، جي به فن جي حيثيت سان پنهنجو مقام رکي ٿا.

خادم صاحب، ٻولين دور ۾ دائر المريض رهيو، ۽ سالن جا سال صاحب فراش رهيو. تاهي، سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي مسئلن متعلق ڪنهن به ميٽنگ، بزم، محفل يا ڪانفرنس کي قضا نه ڪيائين. ڪراچيءَ ۽ حيدرآباد جهڙن دور دراز شهرن تائين به پاڻ ڪٿائي اچي شريڪ ٿيندو هو. نه فقط شرڪت ڪندو هو، پر تجويزون لکندو هو، ۽ بعض وقتن تي وفدن ۾ به پاڻ ڪٿائي، وزيرن جي درن تي هلندو وڌندو هو. رب ڪريم شال سندس خدمتن کي قبول فرمائي! حاصل ڪلام، سنڌي ادب جي هن مخلص ۽ خاموش اديب، ۶۵ سالن جي عمر ۾، ۹-جنوري ۱۹۶۰ع تي وفات ڪري، دوستن کي اشڪبار ڪيو آهي. رب ڪريم شال کيس مرهي! — انا لله و انا اليه راجعون. (غ. م. گ.)

مرحوم 'عاجز' ساڪرائي.

مرحوم 'عاجز' ساڪرائي، سنڌ جو ڪهنه مشق شاعر به آخر الوداع ڪري ويو. مرحوم جو تعلق مغليه خاندان جي چغتائي شاخ سان هو. مرحوم 'عاجز' ۱۸۸۷ع ۾ ڄائو، ۽ ۲۵-جولاءِ ۱۹۵۹ع تي ۷۲ سالن جي طويل عمر گذاري، حيدرآباد ۾ وفات ڪئي آهي. سندس والد ماجد جو نالو ملا محمد سليمان هو، جو پنهنجي دور جو وڏو عالم ۽ فاضل شخص هو.

عاجز مرحوم ابتدائي تعليم ۽ تربيت پنهنجي والد وٽان حاصل ڪئي. ان کان پوءِ فائينل پاس ڪيائين، ۽ ٽريننگ ڪاليج فارمين حيدرآباد ۾ پڻ ٽي سال رهي تربيت حاصل ڪيائين. ان کان پوءِ ڪراچي ضلعي جي مختلف ڳوٺن ۾ ماستري ڪيائين. رٽائر ڪرڻ کان پوءِ، گوشي نشين ٿي گذاريائين.

سندس شاعريءَ جو استاد مير عبدالحسين 'سانگي' هو. 'سانگي' مرحوم جي تربيت ۽ صحبت ۾ 'عاجز' مرحوم فن ۽ استاد جي ڪلام جو چڱو مطالعو ڪيو. 'سانگيءَ' جي اصلاح 'عاجز' جي ڪلام ۾ آهستي آهستي پختگي پيدا ڪئي. اهوئي سبب آهي جو اڳتي هلي 'عاجز' جو ڪلام سهڻو ۽ سلوٽو ٿيو. سندس شعر و شاعريءَ جو داد ان دور جي ٻين گهڻن استادن ڏنو، جن مان مرحوم شمس الدين 'بلبل'، مرحوم محمد هاشم 'مخلص'، مرحوم شمس العلماء مرزا قليچ بيگ، مرحوم زمان شاهه 'سافي' ٺٽوي، مشهور بزرگ آهن.

'عاجز' مرحوم جي شاعريءَ ۾ ياس ۽ حيرمان، غم ۽ اندوه ججهو آهي. مرحوم 'عاجز' اول اول ننڍيءَ عمر ۾ ئي پنهنجي والد جي وفات جو سور سٽو. ان کان پوءِ ڄڻ ته سورن اچي منهن ڪڍيو. آخري عمر تائين ڪمنامي ۽ گوشي نشيني اختيار ڪري پئي وقت گذاريائين. سندس شاعري، حزن ۽ ملال جي زنده تصوير چٽي وڃي ٿي. دستور موجب، ڪن شاعرن سان معرڪا به ٿيا، جن مان زمان شاهه 'سافي' ٺٽويءَ سان ٿيل شاعراڻو معرڪو مشهور آهي، جنهن ۾ آخرڪار 'سافيءَ' جي غلط فهمي دور ٿي، ۽ پاڻ ۾ شير و شڪر ٿي ويا.

عاجز مرحوم جو منتشر، ڇپيل ۽ انڇپيل ڪلام سندس ڀائٽي مرزا غلام معصوم بيگ (سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد) وٽ موجود آهي. ”سنڌين جا سخن“ به ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن وٽ موجود آهي، جنهن ۾ قدير شاعرن جي ڪلام جو انتخاب ڏنل آهي. سندس اولاد ۾ به پٽ ۽ هڪ نياڻي، ۽ هڪ ڀائٽو آهي.

آخر ۾ دعا آهي ته رب ڪريم شال مرحوم کي مڙهي! — انا لله و انا اليه راجعون.
(غ. م. گ.)

نواز علي ’نياز‘ جعفري.

هيءَ خبر سنڌي علم ادب سان تعلق رکندڙ حلقن لاءِ نهايت ڏک پهچائيندڙ آهي ته سنڌ جي مشهور قادرالڪلام غزلگو شاعر، نواز علي خان جعفري، ’نياز‘، ۱۲-نومبر ۱۹۵۹ع تي لاڙڪاڻي ۾ ۶۷ ورهين جي عمر ۾ وفات ڪئي آهي — انا لله و انا اليه راجعون.

”نياز“ جعفري، لاڙڪاڻي جي مردم خيز سرزمين مان هڪ گل-لوشگفته وانگر ٽڙيو، ۽ اتي ئي موت جي ظالم هٿن سان مرجھائجي ويو! لاڙڪاڻي ۾، ۱۸-آڪٽوبر ۱۸۹۲ع تي، سومرن جي مشهور خاندان ۾ ڄائو. سندس والد جو نالو محمد آچرخان هو. ’نياز‘ مرحوم، ننڍي وھيءَ ۾ ئي يتيم ٿي چڪو هو. پنهنجي مڙي ۽ پياري والد جي جدائيءَ هن ننڍڙي ۽ لمائي ٻالڪي ڪافي متاثر ڪيو. سندس نمائائيءَ ۽ سادگيءَ ۾ ان ابتدائي عمر واري اوندو هڙ آڳين حادثي جو وڏو دخل قائم رهيو. والد جي وفات کان پوءِ سندس تعليم ۽ تربيت جو بار سندس مامي، ماستر محمد پريل جهڙي مشهور فاضل شخص پاڻ تي هڻيو. ماستر محمد پريل لاڙڪاڻائي، پنهنجي مذهبي مشرب ۽ تصنيفات جي ڪري، اهل تشيع فرقي جو سرگرم فاضل شخص هو. ماستر صاحب پنهنجي قلم ۽ ذوق سان سنڌي ادب ۾ ۽ سنڌ ۾ ڪافي طور پنهنجي مذهب جي اشاعت ڪئي آهي. ’نيار‘ جي تربيت ۾ سندس وڏي ڀاءُ غلام علي خان جعفريءَ جو به وڏو دخل رهيو آهي، جو صاحب به مذهب شيعه سان وابسته هو. انهن ٻنهي بزرگن جي تربيت ۽ صحبت جي ڪري، مرحوم ’نياز‘ به ان مشرب جو مخلص مومن هوٺلڳ هو. پڇاڙيءَ تائين اهلبيت اطهار ۽ معصومين جي حب ۽ مشرب ۾ سرشار رهيو.

سندس شاعريءَ جو ذوق، مرحوم ’بلبل‘ جي ديوان مطالعي ڪرڻ سان پيدا ٿيو. ان لاءِ سندس چوڻ آهي ته ”ديوان بلبل“ مون پنهنجي والد ماجده وٽ ڏٺو، ۽ ان جي پڙهڻ کان پوءِ شاعريءَ جو شوق پيدا ٿيو.

’نياز‘ صاحب ڪجهه وقت لاڙڪاڻي مدرسي ۾ به ماستري ڪئي. سندس ذڪر شمس العلماء دائود پوٽي پنهنجي مختصر آتم ڪهاڻيءَ ۾ ڪيو آهي، ۽ لکيو آهي ته ”ان وقت ڪهڙو محمد ايوب خان، نئين درجي انگريزيءَ ۾ هو، جنهن کي مسٽر نواز علي ’نياز‘ خاص طرح پڙهائيندو هو.“ تعليم جي شغل کي ڇڏڻ کان پوءِ، روپنيو کاتي ۾ ويو. ترقي ڪري مختيارڪار

بنيو، ۽ سنڌ جي مختلف شهرن ۾ ملازمت جي سلسلي سان وابسته رهيو. هر هنڌ علمي ۽ ادبي خدمت ڪندو رهيو، ۽ مشاعرن ۾ بهرو وٺندو آيو. ۱۹۴۷ع ۾ رٽائر ڪري اچي اباڻي شهر کي وسايائين. ڪجهه وقت ”نياز ميڊيڪل هال“ به هلايائين؛ پر پيءُ غلام علي خان جعفريءَ جي وفات کان پوءِ خانداني ۽ معاشرتي ڪمن ڪارين وڌڻ جي ڪري، حڪمت ۽ طب کان ڪناره ڪشي اختيار ڪيائين، ۽ پاڻ جي ڇڏيل مشغولين ۽ خدمتن کي جاري رکيائين. ’انجمن حسيني‘، امام بارگاهه ۽ ٻيا مذهبي وقف سنڀاليائين.

۱۱- جنوري ۱۹۵۴ع تي سندس اهلـيه محترمه وفات فرمائي، انهيءَ صدمي کيس هيٺو ڪري وڌو. سندس ڪلام اهڙي قلبي تاثرات سان ڀريل آهي.

هاڻ جيڪو وقت لاڙڪاڻي ۾ رهيو، شعر و ادب جي خدمت ۾ پيش رهيو. نوآموز شاعرن جي حوصلي افزائي ڪندي، ڪيئي قادرالڪلام ۽ استاد پيدا ڪيائين. سندس تربيت ۽ نڪتـرس طبيعت، هري ’دلگير‘ ۽ ڀرپو ’وفا‘ ڇڳاڻي ۽ جهڙا چوڻيءَ جا شاعر پيدا ڪيا، جن کي هند ۽ سنڌ سڃاڻي ٿي.

سندس علمي ۽ ادبي خدمتن ۾ سندس ڪلام جا مجموعا وڏي حيثيت رکن ٿا. سندس ڪلام ۾ ”معراج النبي“ ۽ ”گل ۽ لبلب“ تي لکيل مسدس عظيم شاهڪار جي حيثيت رکن ٿا. ’نياز‘ صاحب هڪ ننڍڙو انتخاب ”جوهر سخن“ به قلمبند ڪيو هو، جو افسوس آهي ته شايع ٿي نه سگهيو آهي.

’نياز‘ مرحوم پنهنجي وفات کان ٻه ڏينهن اڳ هڪ غزل لکيو آهي، جو سندس غمگين طبع جو هڪ طرف آئينه دار آهي ته ٻئي طرف سندس وفات حسرت آيات لاءِ پيشنگوئي آهي.

اوچتو سڏ ٿيو، نه ڪنهن کان موڪلائي ٿو وڃان،
درد دنيا مان هي پنهنجي دل ۾ پائي ٿو وڃان.
اڏـڻـل هڪ ملڪ، ٻيو ساڻي هلي ٿو ڪين ساڻ،
وات جون سختيون سڀئي سر تي سهائي ٿو وڃان.
هئا عزيزن دوستن مان ڪير منهنجا خيرخواه،
بس، ’نياز‘ هر ڪنهن کي آزمائي ٿو وڃان.

بهر حال، هڪ ڪهنه مشق ۽ استاد شاعر جي وفات منڍي ادب لاءِ ناقابل تلافـي ادبي نقصان آهي. رب ڪريم شال مٿس مغفرت فرمائي ۽ مرهي! (غ. م. گ.)

خواجہ سلطان علي، مرحوم.

قومي ڀلائيءَ جي هر مرحلي ۾ ڪيترا ئي اهڙا غير معروف ماڻهو پڻ موجود رهندا هئا، جيڪي پنهنجي پٿر ۾ ٻيا ڪا نه ڪا خدمت ادا ڪندا آهن. عملي طرح، انهن ماڻهن جو پڻ زندگيءَ جي مختلف شعبن جي واڌاري ۾ اوتروئي حصو آهي، جيترو عام-مشهور ماڻهن

جو. اهڙن خاموش خدمتگذارن جا احوال ۽ ڪارناما، سندن پردي مٿائڻ بعد اڪثر ڪم ٿي ويندا آهن، يا دير سان ظاهر ٿيندا آهن، جن کي جڏهن به ملڻ ته محفوظ ڪري ڇڏڻ ڪپي. خواجہ سلطان علي مرحوم پڻ اهڙن خاموش خادمن مان هو، جنهن چوٽيهن سالن جي عمر ۾، ۹- جنوري ۱۹۵۹ع تي، ٽنڊي محمد خان ۾ وفات ڪئي. پاڻ خواجہ قوم جو معزز فرد هو، ۽ پنهنجي قوم جي نمايان خدمتگارن سان گڏوگڏ ادب جو ذوق پڻ پاليندو رهيو. سندس وڏا اصل رڙي مان ميرپور بٺوري آيا، جتان هو سندس والد سيث رمضان علي، جو شاهبندر ڊويزن جو وڏو زميندار ۽ چڱو مڙس هو، لڏي اچي ٽنڊي محمد خان ۾ رهيو. ابتدائي تعليم حيدرآباد ۾ حاصل ڪيائين. گورڊاسمل هاءِ اسڪول مان ميٽرڪ پاس ڪري، ڊي. جي. سنڌ ڪاليج ۾ داخل ٿيو، پر ڪانگريس تحريڪ ۾ بهري وٺڻ سبب مائٽن ڪانئس تعليم ڇڏائي ڌاري ۽ کيس زمينداري ڪم سڻالڻو پيو. ان بعد، جي. ايم. سيد جي اثر ۾ اچي، مسلم ليگ ۾ شامل ٿي ويو، ۽ مرڪزي ڪميٽيءَ تي ميمبر چونڊجي ويو. پاڻ اسماعيلي مذهب رکندڙ هو. پهرين مرحوم هز هائينس آغا خان جي طرفان ٽنڊي طريل ڪائونسل جو پريزيڊنٽ ٿي رهيو، ۽ انهيءَ عهدي تان رٽائر ڪرڻ بعد کيس هز هائينس مرحوم طرفان ’اعتمادي‘ جو خطاب عطا ڪيو ويو. ان بعد، کيس ’اسماعيليه مشن‘ ٽنڊي محمد خان سينٽر جو چيئرمين ۽ استاد نامزد ڪيو ويو، جتي پاڻ شاهه جي ڪلام، مولانا روميءَ جي مثنويءَ ۽ تصوف جي تعليم ڏيندو هو. ڪراچيءَ جي ڊاڪٽر پير محمد هود پياڻيءَ جي صحبت ۾، کيس اسماعيليه ائسوسيئيشن پاڪستان جو پڻ ميمبر بڻايو ويو. کيس پنهنجي قومي حلقن ۾ وڏي احترام سان ڏٺو ويندو هو، ۽ پاڻ پنهنجين منصبي ذميدارين کي پوريءَ دلچسپيءَ سان ادا ڪندا هو.

مرحوم سلطان علي کي تاريخ سان ننڍي لاڳاپو هو، ۽ ان ۾ ايترو مطالعو ڪيائين جو مسلسل ع-ه ڪلاڪ اسلامي تاريخ تي گفتگو ڪري سگهندو هو. تصوف جي مسئلن ۽ فارسي زبان جي سٺي مهارت هيس. ۱۹۵۵ع ۾، ٽنڊي محمد خان مان ماهوار رسالو ”ميراث“ جاري ڪيائين، جنهن جو پاڻ سرپرست هو، ۽ محترم غلام علي آلاڻا ان جو ايڊيٽر هو. رسالو چار- پنج مهينا هلي بند ٿي ويو، پر سندس ادبي ذوق جاري رهيو. شاهه جي رسالي جو انتخاب ”چراغ حقيقت“ جي نالي سان ڇپائي شايع ڪيائين، جنهن ۾ ڪلام کي موضوع وار مرتب ڪيو اٿس. مولانا روميءَ جي مثنويءَ جو انتخاب پڻ، ساڳيءَ طرح موضوع وار ترتيب سان، معنيٰ سميت، ٻٽيهن ڀاڱن ۾ مڪمل ڪيائين، جنهن جو پهريون ڀاڱو ”اولي الامر“ جي نالي سان ڇپجي چڪو آهي. وفات کان ٿورو اڳ، حضرت علي عليه السلام جي سوانح عمري مڪمل ڪيائين، جنهن کي هن وقت محترم مولانا گرامي نظر مان ڪڍي رهيو آهي. هز هائينس طرفان کيس انهيءَ تاريخ ڇپائڻ لاءِ هر قسم جي مدد جو واعدو مليو هو— انهيءَ مان سندس تصنيف جي معياري هجڻ جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. ”شهيد تمنا“ نالي هڪ اسلامي تاريخي ڪتابڙو پڻ سندس ڇپايل آهي. ۱۹۵۷-۵۸ع ۾ هفتيوار اخبار ”روشني“ ڪڍيائين، جنهن ۾ سندس اسلامي

تاريخ ۽ تصوف تي مضمون ۽ شعر وغيره شايع ٿيندا هئا. مرحوم نثر به لکندو هو، ۽ شاعري به ڪندو هو. شاعريءَ جي مختلف صنفن — غزل، نظم، تاريخي مادا، رباعيون — ۾ طبع آزمائي ڪئي اٿس. سندس ڪلام جو مجموعو محفوظ آهي، جو سندس دوستن کي ڇپائڻ جو ارادو آهي. ڪجهه افسانا پڻ لکيل اٿس، جي سماجي اصلاح ۽ سرمائيداري ظلمن خلاف موضوعن تي آهن. عمرخيام جي رباعين جو سنڌيءَ ۾ منظوم ترجمو به مڪمل ڪيو هيائين، جو اڃا ڇپيو نه آهي.

مرحوم خواجه سلطان علي ذاتي طرح تمام خليف، بامروت ۽ سخي هو. پنهنجي هڪ دوست کي ٽي هزار روپيا مدد ڪري دڪان ڪڍرايائين؛ پوءِ ان زمين ورتي، ته سترهن هزار روپيا ٻيا به ڏنائينس، ۽ وصيت ڪيائين ته ڪائٽس واپسيءَ جي تقاضا نه ڪئي وڃي. اهڙو ئي سلوڪ هو پنهنجن هارين سان به ڪندو هو. کين اڪثر آڻي ويل امدادون ڏيندو هو، ۽ انهن جو حساب ڪتاب ڪونه رکندو هو. مولانا گرامي، غلام علي الانا، سيٺ مدد علي خواجه، ڊاڪٽر پير محمد، جان محمد جمالي، راز بلڙائي ۽ ميرپور بٺوري واري ارباب نور محمد هليجي سان سندس خاص صحبت هوندي هئي. ٻوين ڏينهن ۾ مرحوم کي ڪئنسر جي بيماري ٿي پيئي. ٽي پيرا آهرين ٿيو، پر شفا ڪانه ٿي. رب سائين کيس پنجنن پاڪن جي پاڇي ۾ آراسي رکي! (ه. ح.)

تبصرا

افسوس آهي جو هن ڀيري ڪتابن تي تبصرا پيش نه ڪري رهيا آهيون، جنهن لاءِ ادارو 'مهراڻ' جي پڙهندڙن توڙي ڪتابن جي ناشر صاحبن کان معذرت چاهي ٿو. آئيد ته ايندڙ هر چن مهراڻ تبصرا ڪيا ويندا. — ادارو.

پهچ

- (۱) نيڪي ۽ بدي — صفحا ۱۴۱ (ڪراڻون سائيز)؛ ديدہ زيب سرورق؛ قيمت ۸-۱-؛ سنڌيڪار مرحوم مرزا قليچ بيگ؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'؛ ملڻ جو هنڌ 'سنڌي ادبي بورڊ' جو بڪ اسٽال، اسٽيشن روڊ، حيدرآباد سنڌ.
- (۲) ٽي گهر — صفحا ۳۶۰ (ڪراڻون سائيز)؛ ديدہ زيب سرورق؛ قيمت ۸-۳-؛ سنڌيڪار مرحوم مرزا قليچ بيگ؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'.
- (۳) ڪن جي ٽوڪري — صفحا ۲۱۱ (ڪراڻون سائيز)؛ ديدہ زيب سرورق؛ قيمت ۴-۲-؛ سنڌيڪار مرزا قليچ بيگ؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'.
- (۴) فيروز دل افروز — صفحا ۱۵۹ (ڪراڻون سائيز)؛ گرڊپوش سهڻو؛ قيمت ۸-۱-؛ سنڌيڪار مرحوم مرزا قليچ بيگ؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'.
- (۵) گلپور جو سير ۽ سفر — صفحا ۱۲۶ (ڪراڻون سائيز)؛ ڪور رنگين؛ قيمت ۸-۱-؛ سنڌيڪار مرحوم مرزا قليچ بيگ؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'.
- (۶) ٽيلسمن، عرف غازي صلاح الدين — صفحا ۱۱۵ (ڪراڻون سائيز)؛ ديدہ زيب سرورق؛ قيمت ۴-۲-؛ سنڌيڪار ساڌو هيرانند ۽ پيرومل؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'.
- (۷) دلپند قصا — صفحا ۳۸۴ (ڪراڻون سائيز)؛ قيمت ۴-۲-؛ مصنف مرزا قليچ بيگ؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'.
- (۸) نل دمبنتي — صفحا ۲۸۱ (ڊيمي سائيز)؛ ديدہ زيب سرورق؛ قيمت ۳-۰-؛ مترجم رشيد احمد لاشاري؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'.
- (۹) چندن هار — صفحا ۶۰۰ (ڊيمي سائيز)؛ مجلد، آرٽ پيپر جو گرڊپوش؛ قيمت ۹-۰-؛ مصنف مرزا قليچ بيگ؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'.
- (۱۰) ڪيميائي سعادت — صفحا ۱۸۱ (ڪراڻون سائيز)؛ ديدہ زيب گرڊپوش؛ قيمت ۲-۰-؛ سنڌيڪار غلام حسين جلباڻي؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'.
- (۱۱) سچل جو سرائڪي ڪلام — صفحا ۳۷۷ (ڊيمي سائيز)؛ آرٽ پيپر جو ڪور؛ قيمت ۸-۶-؛ مرتب مولوي محمد صادق رائيپوري؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'.
- (۱۲) مداحون ۽ مناجاتون (لوڪ ادب) — صفحا ۵۱۰ (ڊيمي سائيز)؛ مجلد، آرٽ پيپر جو گرڊپوش؛ مؤلف ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'.

- (۱۳) تاريخ معصومي (اڙدو) — صفحا ۵۷۰ (ڊيمي سائيز)؛ مجلد، آرٽ پيپر جو رنگين
گردپوش؛ قيمت ۸۰-۱۰۰؛ مصنف مير معصوم؛ مترجم اختر رضوي؛ ڇپائيندڙ ’سنڌي ادبي بورڊ‘
(۱۴) جادو ۽ سائنس — صفحا ۶۲۴ (ڊيمي سائيز)؛ آرٽ پيپر جو رنگين گردپوش؛
قيمت ۸۰-۸۰؛ مصنف سر جيمس جارج فريزر؛ مترجم سومار علي. م. سومرو؛ ڇپائيندڙ ’سنڌي ادبي بورڊ‘.
(۱۵) آءِ ته چوريون چنگ — صفحا ۱۱۲ (ڪرائون سائيز)؛ آرٽ پيپر جو رنگين ڪور؛
قيمت ۸۰-۱۰۰؛ مصنف موتي پرڪاش؛ ڇپائيندڙ ’جيون-ڪلا پبليڪيشن‘، ۶-مادوڀون، سگنل
هيل اوپنيو، بمبئي-۱۵.
- (۱۶) سجاڳي جو سڌ — صفحا ۲۱۳ (ڪرائون سائيز)؛ رنگين ڪور؛ قيمت ۴۰-۲۰؛
مصنف محمد دائود سولنگي؛ ڇپائيندڙ ’اداره سنڌي ادب‘، ٽنڊو محمد خان، سنڌ.
- (۱۷) تعمير زندگي — صفحا ۹۰ (ڪرائون سائيز)؛ رنگين ڪور؛ قيمت ۴۰-۱۰؛ مترجم
رسول بخش ’خمار‘؛ ڇپائيندڙ ’اداره آواز ادب‘، حيدرآباد، سنڌ.
- (۱۸) حسن — صفحا ۱۱۲ (ڪرائون سائيز)؛ آرٽ پيپر جو ڪور؛ قيمت ۸۰-۱۰؛ مصنف
رسول بخش ’خمار‘؛ ڇپائيندڙ ’اداره آواز ادب‘، حيدرآباد، سنڌ.
- (۱۹) بناء الاسلام — صفحا ۲۶۲ (ڪرائون سائيز)؛ مادو ڪور؛ قيمت ۳۰-۰۰؛ مصنف
مرحوم مخدوم محمد هاشم ٺٽوي؛ ملڻ جو هنڌ: حاجي احمد خان اڙو، ڪلاٽ مرچنٽ،
لصربور، سنڌ.
- (۲۰) رسالو ”نئين دليا“، بمبئي، (سنڌيت لمبر، جنوري-فيبروري ۱۹۶۰ع) — ملڻ جو
هنڌ: ۷۷، ڪاٻو بزار، ماهر، بمبئي-۱۶.
- (۲۱) سورج شاخون ڪڍيون — صفحا ۱۴۳ (ڪرائون سائيز)؛ آرٽ پيپر جو رنگين ڪور؛
قيمت ۸۰-۱۰؛ مصنف محمد علي ڀٽي؛ ڇپائيندڙ ’اداره آواز ادب‘، حيدرآباد، سنڌ.
- (۲۲) ماهوار رسالو ”روح رهاڻ“، حيدرآباد (پهريون پرچو، اپريل ۱۹۶۰ع) — ناشر
’زندگي پبليڪيشن‘، حيدرآباد؛ قيمت في پرچو ۸۰-۰.
- (۲۳) رسالو ”گل ڦل“ (سالنامو)، سنڌي ادبي بورڊ،
(۲۴) شيشي جي دل — صفحا ۱۲۵ (ڪرائون سائيز)؛ قيمت ۱۲-۱۰؛ ليکڪ ڪلا پرڪاش؛
ملڻ جو هنڌ: ’ڪهاڻي پبليڪيشن‘، هنسالي ٽئنگ روڊ، بمبئي-۲۸.
- (۲۵) جن موري پانئين سيج (پرڀاڱا) — صفحا ۲۳۸ (ڪرائون سائيز)؛ قيمت ڀڻي حصا
۳۰-۰۰؛ ليکڪ گوپند مالهي؛ ملڻ جو هنڌ: ’ڪهاڻي پبليڪيشن‘، هنسالي ٽئنگ روڊ، بمبئي-۲۸.
- (۲۶) تون ۽ مان — صفحا ۱۳۲ (ڪرائون سائيز)؛ قيمت ۴۰-۱۰؛ ليکڪ ا.ح. جسنگهائي؛
ملڻ جو هنڌ: ’اڪبر آشرم پبليڪيشن‘، ايم. زيڊ. هاسپيٽل جي مٿان، لاڙڪاڻو، سنڌ.
- (۲۷) دل جو جام سدا ڀرپور — (ڪرائون سائيز)؛ قيمت ۳۰-۱۰؛ ليکڪ ا.ح. جسنگهائي؛
ملڻ جو هنڌ: ’اڪبر آشرم پبليڪيشن‘، ايم. زيڊ. هاسپيٽل جي مٿان، لاڙڪاڻو، سنڌ.

پڙهندڙن جا پيغام

— محترم گرامي صاحب، السلام عليكم. عرصي جي انتظار ۽ اوسيڙي بعد ’مهراڻ‘ مليو —
روايتي رنگن ۽ رعناين سان ڀرپور. ’تنوير‘ جو هڪ دو هو پڙهڻ سان من ۾ چڙهي ويو:

’منهنجي من ۾ تنهنجو ديرو، او مڙا ايئن آ،
جڻ صوفيءَ جي دل ۾ هر دم، وسي پيو الله!‘

سچن جي سک جو ڪهڙو نه سلسل، سادو ۽ ڀرپور اظهار آهي! منهنجي خيال ۾ بيت کان پوءِ
دوهوني هڪ اهڙي صنف سخن آهي، جنهن ذريعي پرخلوص ۽ سادن جذبن جو موثر ۽ مڪمل
اظهار ٿي سگهي ٿو. هن ان جي معنيٰ اها ڪانه آهي ته خيال بجاءِ لفظن ۽ محاورن کي ايترو
گهڻو سادي بنائڻ جي ڪوشش ڪجي، جو اها سادگي هٿرادو معلوم ٿيڻ لڳي. نه وري
دوهو ڪن فلسفيانه، گوڙهن ۽ پيچيده خيالن جي اظهار جو ذريعو آهي. منهنجي خيال ۾،
پيچيدگين کي پاڻ ۾ سمائڻ لاءِ نظم جو دامن زياده ڪشاده آهي. ڪافين ۽ واين جي پاڻ کي
اهڙي هرڪ ڪانه هوي، ان ڪري الهن لاءِ آءٌ ڇا چوان! تڏهن به ’نياز‘ همايونيءَ جي
هڪ وائي الانجي ڇو ويٺو جهولڪاريان —

’تاندائي جيان ٽيٽو ٽمڪيا، ڪيڙيا ڪٽهار، الا
هاڻ ته ڪر ڪا مهر مٽيءَ تي، ٻرڌ ٻهي پنهور، الا!‘

گيت نويسن کي نه ڄاڻان ڇو هروڀرو جي سادگيءَ سان انس آهي. عام جي لطيف ۽
سادن جذبن جو سُريلو اظهار ٿي ڪرڻو آهي، ته ان لاءِ عام جي مروج ٻوليءَ کي لطيف گيتن
جو روپ نٿو وٺرائي سگهجي ڇا؟ ڳولي ڳولي لطيف ۽ نزاکتدار لفظن ميڙڻ سان گيت وڌيڪ
وڻندڙ ۽ سواڊي ٿيڻ بجاءِ پنهنجو سمورو اصلي مزو وڃايو ڇڏي، ۽ لفظن جي اها سهڻي
ميڙ — چونڊ بلڪل اوڀري، اجائي ۽ بيچوڙ بڻجي وئي. گيتن ۾ ’شمشير‘ اسان جي هڪ ’عام دل‘
جي ڪيتري نه چڱي ترجماني ڪئي آهي:

’تون ئي منهنجو جيءَ جمارو، تون ئي جيسون ساڻي،
تنهنجي درشن ڪارڻ ترس ن منهنجي نين آڏاسي،
پل پل پائيان، تو وٽ پهچي، پنج ڀريت جا پايان —
تو کي ڪيئن سمجهيان!‘

هي سڀ لفظ جهڙا اسان جي ڏنارن پنهورن جي سمجهه وٽان آهن، اهڙا ئي عام پڙهي-لکئي

طبعي ۾ روزمره جا چاتل سڃاتل لفظ آهن، جن لاءِ نه ڪڏهن لغت آڻڻ جي ضرورت آهي، نه ڪنهن هنديءَ جي عالم جي تلاش جو احتياج؛ ان ڪري ڪابه اجنبيت محسوس ڪانه ٿي ٿئي. شاعر کي هن عام فهم ۽ دل-پياري کيت لکڻ مهل، مان سمجهان ٿو، ڪنهن خاص ذهني ڪاوش يا لفظن جي ڳولَ ڳولَ جي ضرورت ڪانه پئجي هوندي؛ ڇو ته گيت چئبو ئي اندر جي موسيقي پريءَ آڻڻ کي آهي. ’شمشير‘ بهر صورت گيت جو روح سلامت رکيو؛ ورنه اجائي جاکوڙ کيس ڪاميابيءَ بجاءِ وڌيڪ الجھن ۾ وڪوڙي ها، ۽ هو دلي جذبن جو اهڙو بيساخته ۽ سهڻو اظهار ڪري ٿي ڪين سگهي ها.

نظمن ۾... ”رھان ٿو زمين تي، نظر ڪھڪشان ڏي“ — ڪو مبارڪ خيال ڪونهي. جيڪڏھن طنز آھي ته ان جو مڪمل ۽ چڱو پٽو اظهار شاعر کان نه ٿي سگھيو آھي. ”سوا ان جي ’برده‘ پيو چارو نٿو ٿئي“ — ان ۾ به ڪا خاص وضاحت نه آھي. ’تنوير‘ عباسي پنھنجي نظم ”ڳالھيون“ ۾ اڙدوءَ جي ’ابن انشا‘ جون سکون ٿو لاهي. ’لياز‘ همايوني ته آھي ئي نظم جو شاعر (جيتوڻيڪ هن ڪامياب غزل به لکيا آهن). ”اي درد هلي آءُ“ — ڄڻ دردن جي ڪنھن اونھي ڪوھ مان ويھي ڳايو اٿس! ’بردي‘ جو قصيدو، ”سنڌ سنھائي“ وطن دوستيءَ جو وڏي واڪي اظهار آھي، جيڪو بهر حال مبارڪن جو مستحق چئبو. ويچاري ’حيدر‘ جيتوڻيءَ وري هڪ پيري غزل ذريعي روايت سان بغاوت ڪئي آھي. ’انسانيت‘ ۽ ’انسان‘ ته هن جي انگ انگ ۾ سماجي ويا آهن! ’گدائي‘، ’تنوير‘، ’شبير‘، ’امداد‘، ’درد‘ ۽ ’شمشير‘ به غزلن ۾ پاڻ موڪيو آھي.

’وڃي پسيو قيس ليلي ڏي، مگر ڏاڍو ڏکيو رسندو،

جي ويندي وات تي ان کي ڪٿي ٻارن ڏسي ورتو!‘

امين ’فهم‘ جي مٿئين شعر ڏاڍو وڪيلايو، ۽ بي اختيار استاد ’اسلم‘ جو هڪ شعر دل تي ٽري آيم:

’ڪوچءَ جانان ۾ زاهد ڪين ويندو ڪر، متان

ٿي وڃي، ’جيبي سان کڏ گروي مسلمانن وري!‘

اسانجن شاعرن جي ذهن تان ڪورانه تقليد ۽ روايت پرستيءَ جو پوت اڃا نٿو لهي — وره، سچ پچ، سندن دور جي ڪنهن ’مجنونءَ‘ کي پنهنجيءَ ’ليلا‘ سان ملڻ لاءِ ’ٻارن‘ کان زياده ’پڌون‘ جو خترو درپيش آهي. ڪاش، هيءَ مٽڪ مٽان مٽڪ مارڻ واري پراڻي عادت اسان وٽان تڙجي وڃي!

افسانن ۾، سراج جي ”چنڊ گرھڻ“ جا هي جملا جرات ڀريا آهن: ”شاديءَ ۾ ڇا ٿو ٿئي، سو ته ڪين ٻڌائينديسان، پر ائين سمجهه ته جڏهن قسمت سهاڳ جي گهڙي ڏيکاري ٿي، تڏهن ائين ٿو ڀانئجي ته ڄڻ ڪو ڏينهن جو مانارو بدن کي ڇهتي ويو آهي... پر، ڏينهن جي ڏنگن کان خوف کائيندي به، جيءُ ائين ٿو ڀانئي ته شل اهي ڏينهو ڇهتا ئي رهن، ۽ انهن ڏينهن جي هاڪي پٽون- پٽون ڪنن ۾ پرندي رهي!“ اسان وٽ مصنوعي اخلاق ۽ تهذيب جي رکوالن کي اڳ ته انساني ذهني ڪيفيتن، دلي وارداتن ۽ نفسياتي الجھنن جا هڙا چٽا پٽا نقشا

نسوري بغاوت معلوم ٿيندا هئا، پر هاڻي البت برداشت ۽ ٺاهڻ جو ماحول پيدا ٿيندو ٿو وڃي — هڪر آهي! ’نميره‘ ڀڻڻ جو ”پلٽ ٻايو ڪڇ“ خوب آهي. ”شاهراڻ“ ۽ ”پرديس ۾“ افسانن، ترجمي جي فن ۽ مقصدت جي لحاظ کان شاهڪار آهن. ”پونڊرڇ“ ۾ ’ڏيپلائي‘ پنهنجي پسنديده ڪردار کي ڪاميابيءَ سان سنڌيءَ جو وڳو ڏيکاريو آهي. هونئن به، ڏيپلائي پنهنجين لکڻين ۾ مڪاريءَ ۽ ملمعي سازيءَ کي ذليل ڪرڻ ۽ ٽٽڪائڻ ۾ جيڪا شهرت حاصل ڪري چڪو آهي، سا سچ پچ سندس ئي حق آهي.

مضمونن جي حصي ۾، ”ادب ڇا آهي“ ۽ ”سُريلن کيئن جو مهاڳ“ پنهنجي اندروڙي اهميت ۽ افاديت رکن ٿا. اهڙا مضمون سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيڻ ڪن، بلڪل گهڻي تعداد ۾. ’مهراڻ‘ جو باقي حصو به سمورو سون آهي.

آخر ۾ هڪ عرض آهي ته جهڙيءَ طرح جويي صاحب، ۱۹۵۷ع جي پهرئين گڏيل ٻرچي ۾، پروفيسر سي. اي. ڊي. جوڊ جي ڪتاب ”ڪائيڊ ٽو فلا ماني“ جو هڪ باب ترجمو ڪري پيش ڪيو هو، اهڙيءَ طرح هر دفعي جدا جدا فيلسوفن ۽ عالمن جا نظريا ۽ خيال ترجمو ڪري پيش ڪيا وڃن، تان ته اسين هن رڪيٽ ۽ ميٽائيل جي زماني ۾ اندازو لڳائي سگهون ته ڪڏهن ڪڏهن ۽ ڪهڙيءَ ريت حضرت انجان پنهنجي چوڌاري پکڙيل گوناگون ڪائنات کي پڙهيو ۽ پرکيو: هن جي سوچ ويچار جا رخ ۽ سانچا ڪيئن ڪيئن بدليا رهيا، ۽ آخر هو ڪهڙيءَ طرح ۽ ڪٿي پهچي چڪو آهي.

مخلص، — ذوالفقار راشدي

پوسٽ آفيس وڳڻ، ۲۷- نومبر ۱۹۵۹ء.

— ڀاءُ شمشيرالحيدري، نمستي. ’مهراڻ‘ جو تازو ٻرچو (۲-۳/۱۹۵۹ء) نظرن مان گذريو. پڙهي محظوظ ٿيس. سنڌي زبان جا رسالا جن دقتن کي منهن ڏيئي زنده رهن ٿا، آهي اهل نظر کان هوشيده ناهن. اهڙيءَ حالت ۾، ’مهراڻ‘ جو ساڳئي اوج تي هجڻ اوهان جي ڪاوشن، جانفشاني ۽ ادبي سرگرمين جو قابل تعريف مثال آهي.

’مهراڻ‘ جو حصو، نظم هميشه بلندفڪريءَ ۽ بلندخياليءَ جو نتيجو هوندو آهي. ڀاءُ ڪوورڊن محبوبائيءَ جي کيئن پڙهڻ مان معلوم ٿئي ٿو ته هن درد و ڪرب ۽ ان جي تقاضائن جي روحاني قدرن جو ڪهڙي نه اونهي نموني اڀياس ڪيو آهي. سندس کيئن ۾ هڪ متانت ۽ سنجيدگي، مقصدت ۽ افاديت آهي؛ رسمي ٻار ۽ محبت جو ذڪر ڪونه آهي. هڪ شاعري داخلي ڪرب ۽ دل جي درد ۽ سوز کان شروع ٿئي ٿي، ۽ ٻي حيات ۽ ڪائنات جي مشاهدي کان، جنهن ۾ ’غرجاڻان‘ گهٽ ۽ ’غردوران‘ وڌيڪ ٿئي ٿو؛ پر ڪوورڊن جي شاعري انهن ٻنهي نظرين جو ميلاپ آهي. ٻين شعرن مان هن، مجموعي طرح، بلند ذوق، صحتمندي ۽ فڪري باليدگي ظاهر ٿئي ٿي.

پاء سراج ”چنڊ گرهن“ ۾ واقعن جي نفسياتي ترتيب سٺي نموني بيهاري آهي. هو پڙهندڙن کي پاڻ سان گڏ افساني جي انجام تائين اهڙيءَ طرح وٺي هلي ٿو، جو ڪٿي به رڪاوٽ نٿي محسوس ٿئي. افساني ۾ موجوده معاشري جي حقيقي تصوير چٽي ويئي آهي؛ البت لفظن ۾ ضرورت کان زياده تڪلف ڀريو ويو آهي، جنهن کي ’خود لذتيت‘ کڻي چئجي. مجموعي اعتبار کان افسانو تمام مؤثر، خوبصورت ۽ جنسي نفسيات جي سٺي تخليق آهي.

”پلٽ پايو ڪڇ...“ بيشڪ بلند ۽ حقيقت پسندانہ افسانو آهي. جيتوڻيڪ ڀيڻ ٽيميره زرين فني قدرن جو گهڻو خيال رکيو آهي، پر ڪي واقعا ۽ جملا — جن جو اشارو جويي صاحب پنهنجي خط ۾ ڪيو آهي — نامناسب ٿي سگهن ٿا. سندس فن ۾ هڪ طرف مرندڙ دنيا جي آخري ۽ ڪربناڪي ڪيفيت ملي ٿي، ته ٻئي طرف وري دنيا جا حيات افزا آسنگ. سندس همدردِي پراڻي نظام سان وابسته ناهي، پر هوءَ نهايت پرجوش لفظن ۾ نئين دنيا جو خير مقدم ڪري ٿي. سندس اهو فن، ادب جي صحتمند قدرن جي آئينه داري ڪري ٿو.

”شاهراه“ هڪ فلسفيانه ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ ’زندگيءَ‘، ’پرير‘ ۽ ’شيو‘ تي منجهندا ۽ گڏوڏها وڃاڻ ظاهر ڪيل آهن. جيتوڻيڪ ڪهاڻي ترجمو ڪيل آهي، پر تڏهن به منجهانئس اصليت پيئي بکي.

”پردیس ۾“ ۽ ”هوندرچ“ ٻئي اعليٰ معيار جون فڪرانگيز ڪهاڻيون آهن، ۽ ترجمي کي سٺي نموني نباهيو ويو آهي.

ڀيڻ سندري آتمچنداڻيءَ ”وڻجارا“ لکي، ناٽڪ نويسيءَ ۾ نئين وسعت آندي آهي؛ انهيءَ لاءِ ليکڪا جس جي ڀاڱي آهي.

مضمونن مان، ”ادب ڇا آهي“ هڪ بنيادي مطالعو آهي. ’مهراڻ‘ ۾ اهڙن مضمونن کي آئيندي پڻ جاري رکندا.

پاءُ ’تنوير‘ عباسيءَ ۽ مراد علي ’اختر‘ ’سُرين ڪيٽن جي مهاڳ“ جو ترجمو تمام سلیس ۽ بي تڪلف انداز ۾ ڪيو آهي. اسان جي شعر ۽ ادب تي اهڙا مقالا سٺو اثر قائم ڪندا، تنهنڪري سنڌي ادب لاءِ زبان ۽ مواد وغيره جي قدرن بابت مضمونن جو سلسلو هلايو ته بهتر.

پاءُ سروچندر ’شاد‘ ”ٿر ۾ ميرن جا قلعا“ لکي نه صرف سنڌ جي تاريخي مواد ۾ اضافو ڪيو آهي، بلڪ ائين چوڻ به ٿيندو ته هن پنهنجيءَ تحقيق ۽ تلاش سان ٿر وارن ميرن جي قلعن جي ڄڻ ته صحيح تاريخ کي وجود ۾ آندو آهي. اڳي جيڪي ڪجهه ٿر جي قلعن بابت لکيو ويو آهي، تنهن کي تذڪرو ته چٽي سگهجي ٿو، پر ان کي تاريخ جو درجو شايد نه ڏيئي سگهجي. آئيندو ته ليکڪ اڃا به رهيل حقيقتن کي واضح ڪري جس ڪندو.

”مهراڻ جا موتي“ واقعي هار پوئي هنڊائڻ جهڙا آهن. ”ادب ۽ سائنس“ تي ’رائيٽرس گلاب‘ جو ادبي مذاڪرو ۽ مقالا عالمانه ۽ فڪرانگيز آهن. انهيءَ حصي جي ڪري ’مهراڻ‘ جو هيءُ پرچو گهڻو بلند ٿي ويو آهي.

هن پرچي جي مطالعي ۾ ڏٺم ته ”لوڪ ادب“ ۽ ”هڪ ڏينهن جي ڳالهه“ عدم پيدا هئا. لوڪ ادب ٻوليءَ جي جان آهي، ۽ سنڌي ٻولي لوڪ ادب جو خزانو آهي. آسپد ته ’مهراڻ‘ جي صحن ۾ لوڪ ادب کي ڪڏهن به نظرانداز نه ڪندا.

آخر ۾ آءٌ سڀني اديبن ۽ ادارن کي هڪ اهم ضرورت جو احساس ڏيارڻ چاهيان ٿو ته جهڙي نموني سنڌي ادبي بورڊ قديم شاعرن جي ڪلام کي شايع ڪري رهيو آهي، تهڙي نموني موجوده نوجوان شاعرن — جهڙوڪ شيخ اياز، عبدالڪريم گدائي، نياز همايولي، برده سنڌي، تنوير عباسي، شمشيرالحيدري، بشير مورياڻي، وغيره وغيره — جي ڪلام کي به ڇپائي، ايندڙ اديبن جي رهبريءَ جو اهتمام ڪيو وڃي ته ڏاڍو سٺو. ’مهراڻ‘ جي لسڪندڙن کي معاوضو به ڏنو وڃي، ته جيئن هو پنهنجين مالي مشڪلاتن سان چڱيءَ طرح منهن ڏيئي، وقت بچائي، ادب پيدا ڪري سگهن.

اوهان جو پنهنجو — وليرام، ’ولي‘

ميرپورخاص، ۲۲-جنوري ۱۹۶۰ع

= پريم شمشير، نمسٽي. ’مهراڻ‘ جو نئون پرچو (۲-۳/۵۹ع) پڙهيم. شروع کان آخر تائين، مجموعي طرح، هي پرچو گهڻي قدر ڪامياب آهي. خاص طرح مضمونن جي حصي ۾ سٺيون ڇيڙون آيل آهن. شعر واري حصي ۾ ’تنوير‘ جا دوا، ’نياز‘ همايونيءَ جي وائي، ڪوورڊن ۽ ’بردي‘، سروچندر ۽ محسن عباسيءَ جا گيت، ڪوورڊن جو نظم ”نئون ويچار“، بردي جو نظم ”گذارو ٿو ٿئي“، تنوير جو نظم ”ڳالهيون“، نياز همايونيءَ جو نظم ”اي درد هلي آءٌ“، بشير مورياڻيءَ جو نظم ”خوابن جي خوشبو“، تمام سهڻيون تخليقون آهن. بردي سنڌيءَ جو قصيدو، ”سند سنهائي“، حب الوطنيءَ جو شاهڪار آهي. سراج جو آزاد نظم، ”بازگشت“، عاليشان آهي. غزلن مان ’حيدر‘ جتوئي، ’نياز‘ همايوني، ’تنوير‘ عباسي، ’ذوالفقار‘ راشدي، رشيد ’ارشاد‘ ۽ درد ’دريشائيءَ جا غزل مون کي وڻيا. ڊاڪٽر ’خادم‘ جون رباعيون ته تيرڪ آهن؛ ۽ احسن الهاشميءَ جا ڪي قطعا ڏاڍا پسند آيا. ڪنهن کي ساراهي، ڪنهن کي ساراهيان؟ اڄ اسان جا اديب جنهن جديد طرز جي شاعري پيدا ڪري رهيا آهن، سا هڪ اهڙي مستقل دور جي شروعات آهي، جنهن کي آئيندي جي ادبي تاريخ ۾ سنڌ جي تخليقي شاعريءَ جو ’سنهري دور‘ سڏيو ويندو.

ڪُل پنج افسانا ۽ هڪ ناٽڪ هن پرچي ۾ آهن. انهن مان ٽي افسانا ترجمو آهن. هونئن ته ٻاهرئين ادب جي ترجمن کي وڏيءَ دل سان اٿڻ کپي، جنهن سان اسان جي ادب ۾ فن ۽ مواد جو اضافو ٿيندو، پر پنهنجين تخليقن کي البت وڌيڪ همٿائڻ جي ضرورت آهي. جمال ابڙو، ابن الياس، علي احمد بروهي، سوڀو، ابن حيات، بشير مورياڻي، غلام حسين جعفري، غلام علي الال، شيخ حفيظ، اياز قادري، ۽ ٻيا به ڪيترائي فنڪار آهن، جن جا افسانا

گهڻي وقت کان نه اچي رهيا آهن. ڪوشش ڪري انهن کان سندن افسانا حاصل ڪري شايع ڪندا. گذريل ڪن پرچن ۾ اوهان گهڻن ئي نون لکندڙن کي متعارف ڪرايو آهي، سا ته ڏاڍي سٺي ڳالهه آهي، پر پختن ليکڪن کي ايترو جلد غائب نه ٿي وڃڻ کپي.

سراج جو افسانو ”چنڊ ڪرهڻ“ هڪ بهترين نفسياتي افسانو آهي، جنهن ۾ عورت جي جنسي جذبن کي اثرائتي نموني سان پيش ڪيو ويو آهي. افسانه لڳاتار هڪ نوجوان دوشيڙه جي دل جي ڌڙڪڻن کي ٻڌي سگهيو آهي، ڳڻي سگهيو آهي. هو نوجوان، الڙو نينگرِيءَ جي ڀرندڙ آئنگن ۽ آڌمن جي صحيح ترجماني ڪرڻ ۾ گهڻيءَ حد تائين ڪامياب ويو آهي. هيءُ افسانو سچ پچ نه انهيءَ سماج تي قابل غور طعنز آهي، جنهن ۾ عورت جي جذبن کي بي انصافين ۾ گهٽيو وڃي ٿو.

”شاهراهه“ افساني جي ته ڪهڙي ڳالهه ڪجي! وري وري پڙهيم. بهترين افسانو آهي. جهڙو آهي اصل افسانو، تهڙو ئي وري ترجمي ڪرڻ واري ان ۾ زبان جي اهڙي خوبي پري آهي جو پنهنجو اصل جو گمان پيو ٿئي. پريم ۽ شيوا جي فلسفي کي ڏاڍيءَ ڪماليت سان ٺاهيو ويو آهي. سچ ته شيوا جو درجو پريم کان آهي به مٿي: پريم ته شيوا کان سواءِ ٿي سگهي ٿو، پر شيوا پريم کان سواءِ ٿي نٿي سگهي!... پريم سان پريم ملي ٿو، ۽ شيوا سان ايشورا! ”هونڊرچ“ ٻن انساني نفسيات جو مٿس تجزيو آهي. انسان جا انسان سان ناتا، ويساھ ۽ عقيدتون، مڃتا ۽ پوڄا، پيار ۽ ڏڪار، ذهني ڪيفيتون ۽ اندازا، عيش ۽ افلاس، جنسي شڪست، ۽ خيالن جي مختلف حالتن ۾ تبديل — اهي سڀ ڳالهيون ’هونڊرچ‘ ۾ ڏيکاريل آهن. افسانو به سٺو آهي، ۽ ترجمو به سٺو آهي.

”وڻجارا“ ناٽڪ، ڀيڻ سنڌيءَ جو لکيل، بيحد وڻيس. سنڌيءَ ۾ اها ڪوشش، ادبي اضافو آهي.

مضمونن ۾ بروهي صاحب جو ”ادب ڇا آهي“ ۽ ورڊ سورت جو ”سُريلن ڪيئن جو مهاڳ“ مهراڻ ۾ پيش ڪري اوهان سنڌي ادب ۽ شاعريءَ لاءِ تنقيدي دور جو دروازو کوليو آهي، جنهن لاءِ اوهان کي مبارڪباد ڏيڻ لاءِ ڪي لفظي ٺاڻا ملن. بروهي صاحب انگريزي ادب تي گهڻو عبور ٿو رکي، ۽ سندس هن مضمون جي جامعيت کي انگريزي ادب سان وابستگي رکندڙ پوريءَ طرح معلوم ڪري سگهندا. ادب جو اهو بنيادي تعارف، سنڌي اديبن ۽ شاعرن لاءِ تمام ضروري مطالعي جو ڪم ڏيندو. اهڙا ٻيا مضمون پڻ جيڪڏهن پيش ڪندا رهو ته تمام بهتر.

”سُريلن ڪيئن جو مهاڳ“ هن پرچي جو سڀ کان اهم مضمون آهي — بلڪ سنڌي ادب ۽ شاعريءَ لاءِ اهم ترين ڪوشش آهي. اسان جي ادب ۾، مون کي يقين آهي، هيءُ مقابلو ضرور وڏي آڻ ڏيندو. هن ٻاري ۾ مون کي گهڻو ئي ڪي لکڻو آهي، تنهنڪري ڪنهن موقعي تي پنهنجا خيال موڪلي ڏيندس.

’رائيٽرس گلڊ‘ طرفان حيدرآباد ۾ پهريون ڀيرو ادبي سمپوزيم ٿيو آهي، جنهن جي مفصل ڪارروائي اوهان ’مهراڻ‘ ۾ ڏني آهي. ادب ۽ سائنس — ٻئي انساني زندگيءَ جا اهڙا مک موضوع آهن، جن جي پاڻ ۾ نسبت ۽ اثراندازيءَ کي ڄاڻڻ به پنهنجيءَ جاءِ تي اڄ جي دور جو وڏو موضوع آهي. انهيءَ موضوع تي جيڪي به مقالا ۽ خيال آريون پيش ٿيون آهن، سي سنڌي ادب لاءِ وڏي غنيمت آهن. هيءُ حصو ’مهراڻ‘ لاءِ هميشه جي زينت آهي. آءٌ پائيان ٿو ته خط جي ختم ڪرڻ جو موقعو آيو آهي، تنهنڪري پنهنجي پسند جو هڪ شعر دهرائي، موڪل وٺندس:

’هلڪين ڳالهين سان دلين جا بار جهڪا ٿي ٻولدا،

تنهنجي چين سان لڳندي لڳندي لفظ منا ٿي ٻولدا؟‘

(تنوير)

’مهراڻ‘ جو متوالو — نارائڻ شرما (بي. اي. آنرس)

حيدرآباد، فيبروري، ۱۳، ۱۹۶۰ع.

Gul Hayat Institute

سنڌي ادبي يورڊ جي بڪ اسٽال، اسٽيشن روڊ، حيدرآباد (سنڌ) وٽان هيٺيان ڪتاب ملي سگهن ٿا. ڪتب فروشن ۽ ايجنٽن کي ۲۵ في صدي ڪميشن ڏني ٿي وڃي.

۱-۸-۰.	۳۴- گليور جو سير ۽ سفر	۲-۴-۰.	۱- آفتاب ادب
۲-۱۲-۰.	۳۵- راسيلاس	۴-۰-۰.	۲- سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ
۲-۰-۰.	۳۶- غازي صلاح الدين	۳-۰-۰.	۳- گل شڪر
۴-۰-۰.	۳۷- دلپسند قصا	۱-۰-۰.	۴- گل
۶-۰-۰.	۳۸- چچ نامو	۵-۰-۰.	۵- هدايت الانشاء
۹-۰-۰.	۳۹- تحفة الڪرام	۶-۰-۰.	۶- رسالو سچل سرمست
۵-۰-۰.	۴۰- تاريخ معصومي	۵-۰-۰.	۷- ڪليات حمل
۵-۸-۰.	۴۱- قديم سنڌ	۴-۰-۰.	۸- ديوان بيدل
۱۰-۰-۰.	۴۲- جنة السنڌ	۵-۰-۰.	۹- ڪليات گدا
۴-۰-۰.	۴۳- سنڌ جي اقتصادي تاريخ	۳-۸-۰.	۱۰- ڪليات خادم
۱-۰-۰.	۴۴- سنڌ جو سفر	۷-۰-۰.	۱۱- ديوان قليچ
۵-۰-۰.	۴۵- تاريخ ريگستان	۱-۰-۰.	۱۲- ڪلام حسن بخش
۱-۸-۰.	۴۶- سير ڪوهستان	۲-۸-۰.	۱۳- سنڌ جو سينگار
۳-۸-۰.	۴۷- حيات النبي	۳-۰-۰.	۱۴- نل دميتي
۲-۰-۰.	۴۸- تحفة النسوان	۹-۰-۰.	۱۵- چندن هار
۷-۰-۰.	۴۹- ”مهراڻ“ (سوانح نمبر ۵۷)	۳-۸-۰.	۱۶- تذڪره شعراءِ ٽڪڙ
۲-۸-۰.	۵۰- مقالات الحڪمت	۲-۸-۰.	۱۷- ايسپ جون آڪائيون
۴-۸-۰.	۵۱- نيٺ ڇا ڪجي؟	۲-۰-۰.	۱۸- ميا جو سينگار
۳-۸-۰.	۵۲- خود ياورِي	۳-۰-۰.	۱۹- آمريڪي لوڪ ڪهاڻيون
۱-۸-۰.	۵۳- خوش خصلت خاتون	۴-۰-۰.	۲۰- آمريڪي مختصر افسانا
۲-۰-۰.	۵۴- ڪاميابي	۳-۰-۰.	۲۱- بلو ڪوڪر
۱-۸-۰.	۵۵- چوٽڪارو	۱-۱۲-۰.	۲۲- جهان آرا
۸-۰-۰.	۵۶- جادو ۽ سائنس	۲-۱۲-۰.	۲۳- سون ورنئون دليون
۳-۰-۰.	۵۷- تن ۽ تندرستي	۲-۰-۰.	۲۴- شڪنتلا
۵-۰-۰.	۵۸- باغ ۽ باغباني	۱-۰-۰.	۲۵- دلارام
۶-۰-۰.	۵۹- سچل سرمست جو سرائڪي ڪلام	۲-۸-۰.	۲۶- زينت
۳-۰-۰.	۶۰- سيف الملوڪ (سرائڪي نظم)	۲-۴-۰.	۲۷- گلن جي ٽوڪري
۱۰-۸-۰.	۶۱- تاريخ معصومي (اڙدو)	۳-۸-۰.	۲۸- ٽي گهر
۶-۰-۰.	۶۲- برهانپور ڪي سنڌي اوليا (اڙدو)	۲-۸-۰.	۲۹- سچي محبت
۶-۳-۰.	۶۳- سنڌ جي تاريخ جلد ۶	۲-۸-۰.	۳۰- نيڪي ٻڌي
۱۰-۰-۰.	۶۴- (ڪلهوڙا، حصو اول) (اڙدو)	۲-۰-۰.	۳۱- شاهه ايليا
۱۰-۰-۰.	۶۵- سنڌ جي تاريخ جلد ۶	۲-۸-۰.	۳۲- ڪنوار جو آئينو
۱۰-۰-۰.	۶۶- (ڪلهوڙا، حصو ٻيو) (اڙدو)	۱-۸-۰.	۳۳- فيروز دل افروز